

87,2
3-41

**Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника**

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ:
ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ,
ПСИХОЛОГІЯ**

**Випуск 14
Частина 1**

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

**Збірник наукових праць:
філософія, соціологія, психологія**

*Випуск 14
Частина 1*

НБ ПНУС

744355

Івано-Франківськ
2009

ББК 87.2 + 60.5 + 88
3 41

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол №5 від 31.01.2006 р.)

Збірник наукових праць входить до переліку видань Вищої атестаційної комісії України (zareєстровано постановою Президії ВАК України №2-02/2 від 09.02.2000 року).

Редакційна колегія: Л.Е.Орбан-Лембрик – доктор психолог. наук, професор (*голова редакційної колегії*); Р.А.Арцишевський – доктор філософ. наук, професор, чл.-кор. АПН України; С.М.Возняк – доктор філософ. наук, професор; М.В.Кашуба – доктор філософ. наук, професор; В.К.Ларіонова – доктор філософ. наук, професор; З.С.Карпенко – доктор психолог. наук, професор; В.П.Москалець – доктор психолог. наук, професор; І.Д.Пасічник – доктор психолог. наук, професор; М.В.Савчин – доктор психолог. наук, професор; М.М.Сидоренко – доктор філософ. наук, професор; Н.В.Чепелєва – доктор психолог. наук, професор, чл.-кор. АПН України; Т.В.Карабин – канд. психолог. наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Видавництво “Плай” ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – Вип. 14. – Ч. 1. – 349 с.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
7 4 6 3 5 5
№

© Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, 2009

ЗМІСТ

<i>Орбан-Лембрик Л.Е.</i> Соціально-психологічна характеристика структурно-функціональних компонентів спілкування.....	5
<i>Мициха Л.П.</i> Творчий потенціал особистості як предмет психологічного дослідження.....	19
<i>Зорій Н.І.</i> Методологічні проблеми об'єднання протилежностей як шлях до набуття цілісності.....	31
<i>Тоба М.В.</i> Вплив ситуації глобалізації на становлення і розвиток групових норм.....	39
<i>Борисюк А.С.</i> Психологічні чинники формування навчальної ідентичності в майбутніх медичних психологів: досвід та перспективи.....	48
<i>Блінова О.Є.</i> Психологічний аналіз етнічної ідентичності та її трансформації у трудових мігрантів України.....	60
<i>Лютак О.З.</i> Специфіка психологічної адаптації трудових мігрантів.....	71
<i>Федоришин Г.М.</i> Психологічні детермінанти психічного вигорання у працівників пенітенціарної системи	81
<i>Абдюкова Н.В.</i> Психологічні особливості сучасної жіночої злочинності..	93
<i>Коропецька О.М.</i> “Професійна самореалізація” як психологічна проблема.....	104
<i>Вітюк Н.Р.</i> Внутрішньоособистісні конфлікти сучасних трудових мігрантів.....	116
<i>Попадюк Н.Я.</i> Роль і місце мотивації як соціально-психологічної функції в роботі лідера мережевого маркетингу.....	126
<i>Пілецька Л.С., Чуйко О.М.</i> Експериментальне дослідження процесу соціалізації студентської молоді.....	138
<i>Палій А.А.</i> Становлення проблематики когнітивно-стильових характеристик індивідуальності.....	149
<i>Климишин О.І.</i> У пошуках визначальних основ методології дослідження феномену віри.....	163
<i>Карабин Т.В., Дмитерко-Карабин Х.М.</i> Взаємозв'язок узалеженості особистості та її співзалеженості в сімейних стосунках.....	172
<i>Лембрик І.С.</i> Оптимізація творчої діяльності студентів-старшокурсників в умовах Болонського процесу.....	182

<i>Козуляк Н.М.</i> Циклічні особливості процесу становлення автентичності особистості.....	191
<i>Жердецька Л.Л.</i> Структурні характеристики когнітивних стилів особистості.....	202
<i>Мищиха Л.П., Давиденко І.І.</i> Психотерапія самотності: подолання екзистенційного вакууму особистості.....	214
<i>Мойсєєнко Л.А.</i> Прояви мисленневих стилів у числовому та символічному компонентах творчого математичного мислення.....	224
<i>Тимофєєва М.П.</i> Психологічні особливості саморозвитку особистості....	236
<i>Кузікова С.Б.</i> Психологічні аспекти усвідомленої самозміни та саморозвитку особистості в юнацькому віці.....	246
<i>Гасюк М.Б., Шевчук Г.С.</i> Психомалюнок “Мої пологи” в роботі психолога з підготовки вагітних жінок до пологів.....	257
<i>Торконяк Х.С.</i> Рефлексія як предмет наукового аналізу.....	267
<i>Ралько І.М.</i> Шляхи оптимізації процесу розкриття особистісної свободи студентської молоді.....	278
<i>Іванченко О.І.</i> Соціально-психологічна сутність етноцентризму в контексті міжнетнічних відносин.....	290
<i>Лисенко-Гелемб'юк К.М.</i> Специфіка міжособистісного конфлікту в юнацькому віці.....	298
<i>Царькова О.С.</i> Музика як засіб формування духовності у студентської молоді.....	309
<i>Бойко С.М.</i> Гендерні особливості прояву мотивації досягнення в поведінці трудових мігрантів.....	318
<i>Емха Б.І.</i> Психологічна характеристика мотивації жіночої злочинності.....	329
<i>Марунчак В.С.</i> Специфіка аутоагресивної поведінки жінок, засуджених до позбавлення волі.....	340

Лідія Орбан-Лембрик

УДК 159.923.2: 316.454.52
ББК 88.53СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ
СПІЛКУВАННЯ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена аналізу структурно-функціональних компонентів спілкування. Зокрема, розглянуті такі складові спілкування: спілкування як соціалізація, умови виживання й способи життя людини; як пізнання реальної дійсності; як соціально-психологічне відображення дійсності; як сукупність цілеспрямованих контактів і взаємодій; як вплив однієї особи на іншу; комунікативно-сполучна специфіка спілкування; нормативно-регулююча та перцептивно-рефлексивна функції спілкування.

Ключові слова: спілкування, взаємодія, структура спілкування, комунікативний простір, функції спілкування.

The article is devoted to the analysis of structural and functional components of communication. In particular, communication as socialization, as way of survival and lifestyle of man; cognition and social-psychological reflection of reality; like combination of purposeful contacts and specific of communication; normatively-regulative and perceptive-reflective functions of communication are taken into account.

Key words: communication, structural and functional components of communication, social-psychological reflection, normatively-regulative function, perceptive-reflective function

Постановка проблеми. В соціальній психології явище спілкування є одним з найважливіших, позаяк породжує такі феномени, як обмін інформацією, сприймання людьми один одного, керівництво і лідерство, згур-

тованість і конфліктність, симпатію і антипатію тощо. Вітчизняна психологічна наука має певні традиції щодо дослідження категорії “спілкування” та виявлення її специфічно-психологічного аспекту.

Поняття “спілкування” трактується в психологічній літературі по-різному. Це – особливий вид діяльності; специфічна соціальна форма інформаційного зв’язку; форма взаємодії суб’єктів; процес міжособистісної взаємодії; обмін думками, уявленнями, ідеями, почуттями і переживаннями; суттєвий бік людської діяльності; реальність людських відносин, яка передбачає будь-які форми спільної діяльності людей; універсальна реальність буття людини, яка породжується і підтримується різними формами людських відносин, та ін. Більшість дослідників схиляється до думки про те, що діяльність людини у всіх її модифікаціях і спілкування індивіда з іншими людьми переплетені в його житті найтіснішим способом і фактично жодна з них не може існувати без іншої. Із зазначеного випливає, що будь-який різновид або форма людської діяльності (гра, керівництво, виховання тощо) виявляються через спілкування і навпаки. І навіть спілкування із самим собою (пролонговане спілкування) відбувається таким чином, що людина подумки продовжує розмову з партнером, з яким нещодавно спілкувалась, тобто індивід діє так, ніби включений до якоїсь спільноти: він задалегідь обдумує сценарій розмови, передбачає можливі аргументи і контраргументи учасників спілкування, продумує тактичні прийоми переконання, можливі типи контактів тощо.

Загалом сучасне соціально-психологічне тлумачення проблем спілкування має своєю особливістю вивчення цієї категорії не лише з огляду на те, яким є суб’єкт спілкування та яким чином він спілкується (його комунікативний потенціал, форма, способи взаємодії), а з урахуванням змісту спілкування, тобто того, з приводу чого людина вступає в міжособистісні відносини. Отже, більшість позицій щодо спілкування є ґрунтовно вивчена, водночас структурування спілкування як соціально-психологічної категорії потребує уточнення, зокрема детального аналізу очікують структурно-функціональні компоненти спілкування.

Мета повідомлення: з точки зору соціальної психології проаналізувати структурно-функціональні компоненти спілкування.

Проблема структури спілкування в психологічній науці розв’язується по-різному: дослідники або виокремлюють рівні цього явища, або аналізують структурні елементи спілкування в ситуаціях безпосередньої взаємодії, або перераховують його основні функції. Узагальнюючи підходи вчених до проблеми структури і функцій спілкування, не важко помітити багатоаспектний характер цього феномену: спілкування є потребою людини і умовою її виживання; воно несе інформаційно-комунікативне та інтерактивне навантаження; спілкування передбачає процес обміну цінностями і соціальним досвідом; виступає як специфічна знакова

система і посередник у функціонуванні різних знакових систем (ідеться про семіотичний аспект спілкування); воно є засобом нормативного регулювання поведінки індивідів; формус відношення до себе, до інших та суспільства тощо [3].

Враховуючи конкретну ситуацію взаємодії, змістовий аспект спільної діяльності, розглянемо кожен з елементів, який у реальній практиці може набувати характеру автономності чи домінування.

1. Спілкування як соціалізація, умова виживання й спосіб життя людини. Формування особистості відбувається насамперед за допомогою власного досвіду спілкування у безпосередніх соціальних контактах, де індивід зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних норм і цінностей. Спілкуючись, людина прилучається до тієї чи іншої групи часто-густо саме тому, щоб стати її частиною, осягнути почуття “Ми” і почуття “Я” серед “Ми”, що позбавляє самотності, дає відчуття сили і впевненості, спонукає до впливу на соціальне життя у групі в процесі міжособистісних контактів, сприяє набуттю індивідуального досвіду. В процесі соціалізації у людини формуються соціальні якості, знання, вміння, відповідні навички, що дає їй можливість стати дієздатним учасником соціальних відносин. Завдяки активності людини її життєвий шлях, відображення нею соціально-психологічної реальності перетворюється в складну двосторонню взаємодію особистості та соціального життя. Складний процес взаємовпливу один на одного і є причиною розвитку та становлення індивіда.

Об’єктивно, формуючи та розвиваючи власне “Я”, особа не може існувати без спілкування та поза діяльністю. Спілкування як важлива сфера соціалізації допомагає людині глибше розуміти себе та інших учасників комунікативного процесу, збагачує зміст взаємодії та сприйняття людьми один одного. Спілкування як соціалізація, умова виживання й спосіб життя людини є явищем соціальним, природа якого виявляється в соціумі, в середовищі людей при передачі соціального досвіду, норм поведінки, традицій та ін. Воно сприяє збагаченню знань, умінь і навичок учасників спільної діяльності, задовольняє потребу в психологічному контакті, є механізмом відтворення подій, настроїв, координує зусилля людей, сприяє об’єктивному виявленню особливостей поведінки партнерів, їхніх манер, рис характеру, емоційно-вольової та мотиваційної сфери. Отже, специфіка спілкування полягає в тому, що у процесі взаємодії суб’єктивний світ одного індивіда розкривається для іншого, відбувається взаємний обмін думками, інформацією, інтересами, почуттями, діяльністю тощо. Під час спілкування відбуваються певні контакти, міжособистісні відносини, здійснюється об’єднання (чи розмежування) людей, виробляються правила і норми поведінки. Успішність будь-яких контактів залежить від налагодження взаєморозуміння між партнерами зі спілкування.

В реальних міжособистісних контактах розкривається увесь спектр якостей особистості, її комунікативний потенціал, соціальна значущість, виявляються людські симпатії та антипатії, любов і дружба, сумісність і несумісність, привабливість і ворожнеча. У зв'язку з цим надзвичайно важливо знати ті взаємини, які склалися між членами контактної групи, адже від них у кінцевому рахунку залежить вся система спілкування окремої особистості, розвиток її комунікативного потенціалу, засоби, що використовуються при взаємодії.

Спілкування – це ще й спосіб життя індивіда, тобто стійка типова форма життєдіяльності особистості та спільностей, міра їх включення в соціум, типові форми взаємодії особи з суспільством, групами, іншими людьми. Йдеться про звички, традиції, стереотипи поведінки, які визначають взаємозалежність між індивідом та його оточенням. Виокремлюють різні види способу життя. При цьому основою можуть слугувати певні системи соціально-культурних цінностей, пріоритетів: картини світу, розуміння норм, коло спілкування, інтереси, потреби і способи їх задоволення та ін.

2. Спілкування як пізнання реальної дійсності. Кожен день на людей навалюється шалений потік інформації як ззовні, так і в результаті її переробки, особливого пояснення соціального життя. Оскільки людина – істота соціальна, то і її пізнавальна діяльність має розглядатися в соціальному контексті. Пізнаючи соціальне оточення, навколишній світ, індивід сприймає, пояснює і відтворює різні соціальні боки цього світу у своєму мисленні. Отож, процес соціального пізнання займає надзвичайно важливе місце в житті особи, у її взаємодії й спілкуванні з іншими людьми. Активізація проблем соціального пізнання в наш час спрямована на дослідження та з'ясування наступних характеристик цього складного феномену: по-перше, яким чином люди формують свої висновки, отримуючи соціальну інформацію із навколишнього середовища; по-друге, чому люди звертають увагу на якісь одні дії індивідів, ігноруючи інші; по-третє, в чому специфіка соціального пізнання, яке спрямоване на особливості сприймання і кодування соціальної інформації; по-четверте, за допомогою яких методів люди інтегрують інформацію для того, щоб отримати уявлення та зробити відповідні висновки про соціальний світ; по-п'яте, як відбувається процес отримання знання про себе та інших; по-шосте, якими є інструменти, за допомогою яких набувається соціальне знання; по-сьоме, яким чином люди накопичують і пригадують інформацію про соціальні події та інших людей [1; 4; 5].

3. Спілкування як соціально-психологічне відображення дійсності. Знаходячись у тій чи іншій ситуації, людина повсякчас задає собі велику кількість запитань: як я оцінюю реальну дійсність, чому іншому вдалося вплинути на мене, як я можу запобігти невдачі, чому одна

спільність є для людини значущою, а друга – ні, яке рішення є кращим, що може мене виправдати, чому люди поводять себе по-різному в різних соціальних групах? На всі ці й безліч інших проблем дають відповідь власні відчуття, переконання, способи спілкування, взаємодії, ситуації конформізму, дружби, незалежності тощо. Тобто, людині як істоті, яка включена в різноманітні відносини із собі подібними, від природи властивий соціально-психологічний тип мислення, певний спосіб сприймання, відображення і пояснення подій, явищ, станів, які вона може спостерігати як у себе, так і оточуючих її людях та соціумі.

Щоб чітко усвідомити сутність спілкування як форми відображення особливостей протікання взаємодії, варто розглянути процес психічного відображення загалом, соціально-психологічного зокрема, і вже на цій основі виокремити функціональну специфіку спілкування. Кожне соціальне явище має свій психологічний аспект, що переломлюється через психологічні особливості конкретних осіб та соціальних груп. При цьому психічне відображення породжується й одночасно є наслідком активності людини, яка можлива тільки в процесі реальної діяльності, спілкування з іншими людьми, взаємодії із собі подібними. Водночас відомо, що психічне існує у формі специфічного суб'єктивного світу людини і його специфіка полягає в тому, що образи психічної реальності для самого індивіда відрізняються від явищ зовнішньої реальності, але у той же час є для нього цілком реальними утвореннями. І саме завдяки цій реальності, її здатності виявлятися в динаміці психічних процесів, мотивів, предметних дій, станів особистості стає можливим вплив психічного на життя особи, регуляцію її діяльності та відносин. Отож, психічне є не лише формою відображення соціального, а й засобом його регуляції та існування. Усе сказане дозволяє розглядати соціально-психологічне відображення як відображення психічне.

Тобто йдеться про те, що всі соціально-психологічні явища виступають у формі психічних (суб'єктивних) образів, переживань, станів. Однак, на відміну від психічного відображення, воно здійснюється не тільки у формі суб'єкт-об'єктних відносин, а й суб'єкт-суб'єктних, коли кожен із учасників взаємодії сприймає іншого саме як суб'єкта і дія одного викликає відповідну реакцію іншого. При цьому об'єктом соціально-психічного відображення на відміну від психічного є не все довкілля, а тільки те, що пов'язане із взаємодією людей, їхньою спільною діяльністю. Таким чином, соціально-психологічне відображення викликане появою якісно нового утворення – групового суб'єкта діяльності (соціальної групи, спільності та ін.), що суттєвим чином змінює характер регуляції між людьми, бо взаємодія між ними, спільна діяльність неможливі тільки на ґрунті інтерсуб'єктивних відносин. Соціальне як дія на підставі норм та цінностей реалізується через почуття, переживання, уявлення конкретних

людей. Виходячи з такої логіки, соціально-психологічне відображення виявляється соціальним за змістом і психічним за формою та способом регуляції.

Стосовно спілкування, то соціально-психологічний характер відображення проявляється в тому, що через мову й інші сигнали ситуація взаємодії, яка сприйнята і перероблена окремим індивідом, стає реально дійсною для його партнерів. Тобто спілкування стає формою свідомого відображення партнерами особливостей протікання взаємодії, обміну інформації, сприймання один одного, взаємовпливу тощо. Саме цей взаємний “обмін реакціями” підкріплює чи змінює поведінку партнерів по спілкуванню, викликає двосторонню активізацію їхніх зусиль для досягнення успіху в розв’язанні спільних проблем. Відбувається узгодження, уточнення, доповнення “індивідуального” відображення й утворення “групового” відображення, а на цій основі – групової думки, чи, навпаки, зіткнення думок.

4. Комунікативно-сполучна специфіка спілкування. Характеризувати комунікацію лише як обмін інформацією, це не тільки зводить її до процесів, які відбуваються в будь-яких інформаційних системах, а й не помічати її специфіки, котра проявляється у такому: – комунікація передбачає наявність єдиного комунікативного простору; – учасники комунікації є активними суб’єктами взаємного інформування, тобто, спрямовуючи інформацію, один учасник спілкування передбачає активність іншого; інший, у свою чергу, також має орієнтуватися на мотиви, цілі, установки свого партнера, аналізувати їх (окрім, звичайно, аналізу своїх власних мотивів, цілей, установок); – у ході виголошування думки кожним учасником налагоджується спільна діяльність; – активність суб’єктів комунікації передбачає не формальний “рух інформації”, а активний обмін нею; – у процесі комунікації відбувається взаєморозуміння (непорозуміння), яке досягається наявністю зворотного зв’язку, а також значущістю інформації; – інформація, яка пройшла з одного кінця в інший і повернулася назад, об’єднує партнерів в єдине інформаційне поле; – загальний смисл виробляється за умови, коли інформація не просто прийнята, але й осмислена, тобто відбувається процес спільного осягнення предмета розмови; – характер обміну інформацією визначається тим, що за допомогою системи знаків партнери можуть вплинути один на одного; а ефективність комунікації вимірюється тим, наскільки вдалими є цей вплив; – інформація, яка зародилася у процесі обміну, набагато глибша, ніж попередня; вона може суттєво різнитися за змістом від попередньої; – комунікативний вплив можливий лише за умови, коли людина, яка спрямовує інформацію (комунікатор), та індивід, який її приймає (реципієнт), наділені єдиною або подібною системою кодифікації і декодифікації, тобто, іншими словами, люди мають говорити однією мовою; – комунікація психологічно

можлива за умови, що знаки, закріплені за ними значення (це відображення найсуттєвіших та узагальнених сторін предметів і явищ) і смисли (це той суб’єктивний зміст, якого набуває слово в конкретному контексті) відомі всім учасникам комунікативного процесу; – учасниками комунікації має бути ідентичне розуміння ситуації спілкування; – у ході обміну інформацією можуть виникнути комунікативні бар’єри.

Виходячи із розуміння того, що комунікативний простір міжособистісних відносин – це складне утворення із певною системою зв’язків, його можна вважати таким, який наділений відповідними системними властивостями [2]: цілісністю (мірою комунікативної рівноваги), структурністю (об’ємом, інтенсивністю і складністю взаємозв’язку між компонентами), автономією структурних компонентів чи їхньою функціональною однорідністю (місцем кожного компонента в системі комунікативного процесу, а також кількістю можливих кроків вільного вибору, якими наділені суб’єкти комунікації у виборі засобів і способів передачі інформації та досягнення цілі спілкування). Водночас він має власне соціально-психологічні властивості: – наявність взаємовідносин суб’єктів інформації, системи певних оцінок, уявлень та образів партнерів; – у координатах комунікативного простору реалізуються основні якісні переходи, такі як кодування значень у символи і повідомлення інформації, декодування значень, трансляція смислу повідомлення, усвідомлення (чи не усвідомлення) інформації реципієнтом тощо; – формування загального інформаційного поля та створення загального смислу; – формування комунікативних позицій і диспозицій партнерів, що вступають у діалог та інше.

5. Спілкування як сукупність цілеспрямованих контактів, ситуацій і взаємних дій. Із суспільством людина пов’язана системою реальних зв’язків, основними елементами яких є суб’єкти зв’язку, предмет зв’язку, тобто те, з приводу чого здійснюється зв’язок, і механізм свідомого регулювання взаємовідносин між суб’єктами. Конкретний зв’язок відбувається у формі контакту і власне взаємодії. Контакт можна вважати першою сходинкою реальної взаємодії, водночас він може бути і самостійним явищем, яке у взаємодію не переростає. За таких умов він є поверхневий, швидкоплинний, у ньому відсутня система споріднених дій суб’єктів один з одним. Прикладом такого контакту може слугувати обмін люб’язностями при спілкуванні з бібліотекарем, обмін однією-двома фразами з випадковим перехожим, який хоче дізнатися про ту чи іншу вулицю та ін. Натомість взаємодія – це систематичні, досить регулярні дії суб’єктів, спрямовані один на одного і мають на меті викликати цілком певну відповідну реакцію, котра породжує нову реакцію того, хто здійснює вплив. Тобто відбувається обмін діями, зароджується спорідненість дій обох суб’єктів, їхня координація, стійкість інтересів, планування спільної діяль-

ності, розподіл функцій тощо. За допомогою дій здійснюються взаємне регулювання, взаємовплив, взаємний контроль, взаємодопомога.

Кожен з учасників взаємодії робить свій внесок у розв'язання спільного завдання, коректуючи свої дії, враховуючи попередній досвід, активізуючи власні здібності і можливості партнера. Із сказаного випливає, що в соціально-психологічному контексті під взаємодією розуміється не тільки взаємозалежний обмін діями, а, перш за все, організація людьми взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності. Тобто, спілкуючись, обмінюючись інформацією, людина виробляє форми і норми спільних дій, організовує і координує ці дії. Зазначений наголос виключає відрив комунікації від взаємодії і, водночас, не ототожнює ці поняття. Загалом, стратегія взаємодії визначена характером суспільних відносин, які представлені виконуваною соціальною діяльністю, а тактика – визначається безпосереднім уявленням про партнера, його наміри, мотиви, установки.

6. Спілкування як вплив однієї особи на іншу. Вплив однієї особи на іншу в процесі міжособистісної взаємодії – це невід'ємна частина будь-яких форм спілкування. У психології під міжособистісним впливом розуміють процес і результат зміни одним індивідом поведінки іншої людини, її установок, намірів, уявлень, оцінок та ін. Розрізняють спрямований і неспрямований вплив. У першому випадку суб'єкт ставить перед собою завдання досягти певного результату від об'єкта впливу, що проявляється зазвичай у переконанні і навіюванні, а в другому – подібного завдання не ставиться, однак ефект впливу виникає, проявляючись передусім у дії зараження та наслідування. В практиці спілкування виокремлюють прямий і опосередкований вплив. Прямий вплив характеризується тим, що суб'єкт відкрито пред'являє об'єкту впливу свої претензії і вимоги, а непрямий – полягає в тому, що вплив безпосередньо направлений не на об'єкт, а на довкілля. Також розрізняють навмисний і ненавмисний вплив, де перший визначається наявністю цілі, а другий – причини.

У наш час, коли майже кожна людина стає об'єктом впливу багатьох інших індивідів, коли розширюються можливості протистояння чужому впливу, проблема дослідження даного поняття стає надзвичайно актуальною. І особливо в тій її частині, де йдеться про індивідуальні, психологічні можливості і тих, хто впливає, і тих, хто відчуває на собі цей вплив, адже успіх впливу став набагато більшою мірою залежати саме від названих показників. У зв'язку з цим постає передусім питання поглибленого вивчення такого феномену, як “психологічний вплив”.

Наукова література сутність психологічного впливу зводить до взаємного обміну інформацією і взаємодії, де змістовий бік психологічного впливу охоплює педагогіку, управління, ідеологію та ін. і здійснюється на різних рівнях психіки: на усвідомленому і неусвідомленому.

Суб'єктом психологічного впливу виступає індивід, котрий може виконувати ролі організатора, виконавця (комунікатора) і дослідника свого процесу впливу. Цей суб'єкт вивчає об'єкт і ситуацію, в якій здійснюється вплив, обирає стратегію, тактику і засоби впливу, враховує сигнали про успішність-неуспішність впливу, котрі поступають від об'єкта, організовує протидію об'єкту та ін. Об'єкт, будучи активним елементом системи впливу, перероблює інформацію, що йому пропонується, може не погоджуватися із суб'єктом, а також здійснювати контрвплив на комунікатора [4, с. 82].

7. Нормативно-регулююча функція спілкування. Під час спілкування, у результаті суб'єктивного відображення людиною об'єктивної реальності виникає соціальна поведінка людей, яка завжди потребує координації, розподілу функцій, контролю, тобто повинна функціонувати на ґрунті певних суспільно (спільно) вироблених норм. Норми, у свою чергу, зв'язують в один вузол розмаїття інтересів, цілей, мотивів окремих суб'єктів і сприяють появі нової реальності. Саме така соціально-нормативна регуляція на відміну від регуляції психічної виявляється через інтерсуб'єктивні відносини, зокрема через оцінки позицій та вчинків інших людей – партнерів зі спілкування. При цьому оцінки стосуються не тільки змісту того, що робить людина, а й того, як вона це робить, заради чого. Тобто у них сконцентровані відображені уявлення індивідів про бажане, необхідне, правильне або засуджуване.

З точки зору психології спілкування активність індивіда зумовлена людською потребою належати до соціуму, сприймати, оцінювати й осмислювати його, ідентифікувати себе із своїм народом, конкретною соціальною групою. На стадії переходу взаємовідносин і зв'язків стереотипні вимоги групи до поведінки індивіда спонукують останнього до вироблення відповідної лінії поведінки особи і вибору конкретного її варіанта.

Традиції, звичаї, норми, які встановлюються в групі, – все впливає на якість спілкування і, водночас, регулює сам процес комунікації. Навіть структурні компоненти способу життя індивіда здійснюють вплив на характер групових відносин і специфіку міжособистісних стосунків. Йдеться зокрема про такі компоненти: моральний (орієнтація на дотримання певних моральних норм та правил поведінки); ціннісний (орієнтація на певні цінності та принципи); поведінковий (виражається в звичках, стійких способах реагування на різні соціальні ситуації та відносини в групах); когнітивний (пов'язаний із змістом картин світу, пізнавальних процесів та стереотипів); комунікативний (дотримання певної комунікативної програми поведінки; конкретна комунікативна дія, вчинок).

Нормативно-регулююча функція спілкування здійснюється і під час безпосереднього комунікативного процесу, тобто людина контролює

іншого тією мірою, якою здатна обмежити наступний вчинок партнера за умови, що він діє доречно, логічно, послідовно і розумно. Контроль може здійснюватися через різні маніпуляції: до прикладу, через лінгвістичний вибір, включаючи мовчання, або через погляд, що спрямований на партнера чи відведений від нього. Поведінка людини у розмові може розглядатися як контролюючі “ходи” і проявлятися в таких діях: говорити більше, аніж партнер; використовувати офіційну манеру звернення; дивитися уважно тощо. Серед головних властивостей контролю дослідники називають переривання розмови як інтегрального елемента системи перехоплення черговості в бесіді. Для цього партнерами використовуються підсилювачі (отож, значно та ін.), необов'язкові слова (ну, розумієте), ввічливі форми, розчленовані запитання тощо. Переривання виконує і позитивні функції, такі як вираження підтримки або проявлення інтересу [5, с.348–349].

Взаємодія особистості з іншими (на рівні зв'язку “Я–Ти”, “Я–Ми”, “Я–Вони”) в рамках певних норм, традицій стимулює комунікативні процеси, сприяє формуванню високого рівня реалізму, відповідальності, ціннісно-світоглядної орієнтації, мудрості у соціальній стратегії. Продуктивність взаємовпливу підвищується, якщо враховувати не тільки індивідуальні інтереси, стиль мислення людини в процесі спілкування, але й організованість у взаємодії, нормативне зміцнення, упорядкування зв'язків.

8. Перцептивно-рефлексивна функція спілкування. Безперечно, характер взаємодії між людьми та її результати багато в чому залежать від того, як люди сприймають один одного, розуміють, відтворюють та інтерпретують поведінку, оцінюють свої можливості та інших учасників спілкування. Сприймання соціальних об'єктів має специфічні риси, котрі якісно різняться від сприймання предметів матеріального світу: соціальний об'єкт (той, кого сприймають), будь то окремих індивід чи група людей, не є пасивним і байдужим стосовно суб'єкта сприймання, а намагається викликати в останньому позитивне уявлення про себе; сприймання супроводжується смисловою й оцінювальною характеристикою об'єкта сприймання; у сприйманні соціальних об'єктів має місце єдність пізнавальних компонентів з емоційними.

У процесі взаємодії досягається взаєморозуміння чи непорозуміння, зростає здатність прогнозувати поведінку один одного чи проявляється неспроможність передбачити дію партнера зі спілкування. Все це є наслідком чуттєвого адекватного або неадекватного відображення та розуміння партнерами один одного, недостатнього або неправильного тлумачення інформації, що є в їхньому розпорядженні.

Складний процес міжособистісного пізнання можна описати за допомогою таких складових: сприймання й оцінка зовнішніх ознак та поведінки індивіда; створення уявлень про його психологічні особливості

та стани; оцінка цих уявлень та зіставлення зовнішніх ознак індивіда з особистісними характеристиками; розуміння та інтерпретація отриманої інформації; оцінка партнера в цілому; загальні умовиводи, прогнозування дій і вчинків партнера; створення стратегії власної поведінки. В цей процес можна включити також такі характеристики, як прийняття рішення, прийняття партнера по спілкуванню, його цілей, мотивів, установок. Йдеться, таким чином, не тільки про розуміння іншого учасника взаємодії, а й про прийняття, поділяння його думок, поглядів тощо. А це вже із царини взаєморозуміння, досягнення якого вважається внутрішньою основою і метою спілкування. Взаєморозуміння є надзвичайно складним феноменом, чия ефективність залежить від інформації, яку люди одержують один від одного, від міри зацікавленості один одним, від рівня симпатії чи антипатії тощо. Взаєморозуміння передбачає збіг, подібність чи просто співзвучність у різних людей поглядів на світ, цінностей; розуміння цілей, мотивів, установок партнера по спілкуванню; прийняття цілей, мотивів, установок іншого; взаємне прийняття самооцінки, своїх можливостей і здібностей; прийняття виконуваних стосовно один одного ролей; розуміння індивідуальних особливостей один одного; розуміння відносин, які складаються і розвиваються між партнерами; взаємне прийняття способів розуміння партнерами один одного. Думається, що названими ознаками не вичерпується все розмаїття поняття взаєморозуміння, водночас вони можуть бути взяті за основу при характеристиці цієї дефініції.

Сприймання людьми один одного у ході спілкування, формування враження про індивіда можна вважати вихідною передумовою у його розумінні і пізнанні. При цьому зазначимо, що мова йде про сприймання людини людиною як про процес набагато активніший, ніж сприймання інших об'єктів оточуючого світу, який активізує розумові, вольові, емоційні процеси, частіше спонукає до дії, до осмислення себе та інших, до отримання знання. Безпосередній процес сприймання однією особою іншої починається із відображення зовнішності та поведінки і вже на цьому етапі той, хто спостерігає, певним чином оцінює зовнішні ознаки і робить деякі умовиводи (іноді несвідомо) про внутрішні психологічні властивості партнера по взаємодії. При цьому за одними ознаками робиться висновок про расову і національну належність людини, за іншими – про стать, вік, соціальну належність і рівень культурного розвитку, ще за іншими – про характерологічні особливості людини, її здібності, можливості виконувати ту чи іншу справу. Взаємне сприймання пред'являє до учасників взаємодії високий рівень вимог, пов'язаних із поглибленим інтелектуальним аналізом. Водночас в умовах, у першу чергу, дефіциту часу та інтенсивного росту комунікативної інформації партнери по спілкуванню змушені поповнювати нестачу даних і знань про іншого тою

інформацією, котру дає їм перше враження. Разом з тим, досвід показує, що перше враження може частково чи повністю не збігатися з подальшими уявленнями про людину. О.Бодальов, розглядаючи перше враження як складний психологічний феномен, в якому поєднуються чуттєвий, логічний і емоційний компоненти, а також є присутніми емоційне ставлення та більш чи менш усвідомлювані й узагальнені оціночні судження, стверджує, що воно залежить від багатьох чинників, таких як досвід спілкування; особливості зовнішнього вигляду, поведінка людини, за якою спостерігають; ситуація, в якій відбувається пізнання іншої людини; власні особистісні якості того, хто спостерігає та ін. [1].

Загальний особистісний зміст іншої людини встановлюється шляхом інтерпретації елементів зовнішності, поведінки та вчинків індивіда. В ситуації спілкування формування у свідомості людини образу іншої людини виникає як результат взаємодії та комунікації. За таких умов образ іншої людини виконує функції регулятора спілкування. При цьому інша людина постає перед партнером як особистість із певними характерологічними рисами, емоційними, вольовими, інтелектуальними властивостями, поведінковими можливостями. Розкриття цих властивостей є важливим завданням міжособистісного розуміння.

Проникнення у внутрішній світ іншої людини – досить нелегке завдання, адже, як вже зазначалося, людині, котра сприймає іншу людину, як правило, дається лише її зовнішність. Тобто ми можемо спостерігати за поведінкою, висловлюваннями, переживаннями, комунікативними можливостями індивіда тощо. Постають питання: Як за допомогою особливостей, які утворюють зовнішній образ і поведінку індивіда, проникнути у внутрішній світ людини? Яким чином відбувається процес переходу міжособистісного сприймання в розуміння і в оцінку іншої людини? У самому процесі розуміння розрізняють два рівні: перший, на якому відбувається усвідомлення цілей, мотивів, установок іншої людини, і другий, який характеризується здатністю прийняти ці цілі, мотиви, установки як свої власні. Зазвичай другий рівень є відсутнім у дітей, оскільки він є результатом пізнішого онтогенетичного розвитку. Натомість не всі дорослі люди здатні пізнати людину саме на рівні прийняття її цілей, мотивів, установок. Ідеться про рівень взаєморозуміння, який передбачає, що кожен із партнерів взаємодії враховує не тільки власні потреби, мотиви, цінності, а й відповідні запити іншого. Дослідники відзначають, що враження, які викликаються при цьому, відіграють велику регулятивну роль у процесі спілкування, тому що, по-перше, пізнання іншої людини забезпечує пізнання самого себе, а по-друге, повнота, точність сприйняття і розуміння іншої людини зумовлюють характер успіху взаємодії з нею. Доведено, що становлення уявлення про себе, що ґрунтується на основі уявлень про іншого, ефективно формується тоді, коли люди взаємодіють,

коли вони спільно приймають рішення, складають план спільних дій. Саме в такій ситуації можливе оцінювання людини людиною, а також зміна своїх дій і поведінки партнера, побудова стратегії власної поведінки.

Усвідомлення суб'єктом того, як він сприймається і оцінюється іншими індивідами або спільнотами є рефлексією, тобто внутрішнім уявленням про те, що думають про мене люди, з якими я вступаю у контакт. Отже, цей важливий момент соціального пізнання означає і пізнання іншого через те, що він (як я думаю) думає про мене, і пізнання себе через те, що думає про мене інший. І чим ширше коло спілкування, чим більше різних уявлень про те, як людина сприймається іншими, тим більше індивід знає про себе та людей, що його оточують.

Висновки. Нам видається логічним в моделюванні структури спілкування як процесу взаємодії (передача інформації, взаємовплив, пізнання один одного, обмін результатами діяльності тощо) зважати на його відносно автономні компоненти, такі як: ціль, зміст, засоби спілкування; учасники процесу, тип зв'язку, що встановлюється між ними; мотиви, потреби, ціннісні орієнтації учасників спілкування; комунікативний потенціал суб'єктів спілкування; види і форми спілкування; соціокультурна та етнопсихологічна специфіка спілкування; етико-психологічні та гендерні особливості спілкування; стилі, стратегії і тактики спілкування; результат спілкування [3, с.106]. При цьому варто враховувати роль середовища, в якому реалізується взаємодія. Йдеться про соціальну ситуацію спілкування, передусім про присутність інших людей під час спілкування, які змінюють цей процес. Зокрема люди комунікабельні швидко орієнтуються в будь-якій ситуації, дистанцію задоволення й відчувають піднесення від "роботи на публіку", а ті, що мають труднощі в налагодженні контактів, губляться, діють імпульсивно, втрачають контроль над своєю поведінкою і тим, що говорять. У характеристиці безпосереднього спілкування можливо розрізняти інструментальну спрямованість (на виконання соціально-значущого завдання, на справу, результат) і особистісну спрямованість (на задоволення особистісних потреб і бажань). Процес спілкування можна вважати повноцінним, якщо в ньому гармонійно поєднуються два взаємопов'язаних боки: зовнішній (поведінковий, операційно-технічний) і внутрішній (ціннісні особливості індивіда).

Структурно-функціональні можливості спілкування можна розглядати як взаємозв'язок різних рядів і рівнів (оцінюючи спілкування як важливий чинник розвитку психіки, на соціальному рівні функціонування суб'єкта спілкування, на рівні життєдіяльності конкретної людини, на рівні розв'язання конкретної ситуації взаємодії та ін.), враховуючи особливості соціально-психологічної ситуації спілкування, змістовний і цільовий характер взаємодії [13]. В одно-

ті структурно-функціональних компонентів спілкування не втрачається відносна самостійність кожного з них.

1. Бодалев А. А. Личность и общение / А.А.Бодалев. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 328 с.
2. Орбан-Лембрик Л. Е. Комунікативний простір міжособистісних відносин / Л. Е. Орбан-Лембрик // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2003. – Вип. 4. – С. 130–136.
3. Орбан-Лембрик Л. Е. Структурно-функціональна модель спілкування: соціально-психологічний аспект аналізу / Л. Е. Орбан-Лембрик // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2004. – Вип. VI. – С. 104–114.
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологічні засади спілкування: [монографія] / Л. Е. Орбан-Лембрик, Ю. Подгурецькі. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 416 с.
5. Перспективы социальной психологии / [пер. с англ]. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 688 с.

Відомості про автора:

Орбан-Лембрик Лідія Ернестівна,
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Зорій Н. І. – проректор Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, кандидат філософських наук, професор;
Третяченко В. В. – завідувач кафедри психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ), доктор психологічних наук, професор.

Лариса Міщуха

УДК 159.954
ББК 88.45

ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті піддається аналізу проблема творчого потенціалу особистості, яка розглядається в історичній ретроспективі. Окреслена динаміка даної проблеми в сучасній психологічній науці.

Ключові слова: особистість, творчий потенціал, творчі можливості, психологічне дослідження, наукова парадигма, самореалізація, саморозвиток.

In historical retrospective review the problem of personality's creative potential in psychology is analyzed. The dynamics of development of the problem in modern science is revealed.

Key words: personality, creative potential, creative possibilities, psychological research, scientific paradigm, self-realization, self-development.

Постановка проблеми. У сучасних умовах поглиблення соціально-економічної кризи в Україні, на загальному тлі нестабільності, постановка питання про творчий потенціал особистості звучить особливо актуально, резонуючи із особистісними запитами людини не тільки на “виживання”, але й, у першу чергу, на визначення свого місця в цей кризовий період, і попри все перманентно притаманної потреби людини в реалізації свого творчого потенціалу, навіть в ускладнених умовах життя.

У психологічній науці проблема творчого потенціалу піднімається у парадигмі різних напрямів психологічної науки і, зокрема, теорій творчості, які розвивались і поглиблювались як зарубіжними, так і вітчизняними вченими.

Мета повідомлення: окреслити основні підходи до постановки проблеми творчого потенціалу в психологічній науці та простежити динаміку її становлення та розвитку в сучасних наукових доробках.

У психоаналітичному дискурсі проблема творчого потенціалу знаходить своє відображення через розкриття ролі несвідомого у психічному житті індивіда, у якому З.Фройд вбачає джерело енергії творчості (тобто її потенцію). Несвідоме, що виражається через енергію лібідо, проявляє себе у творчості, “стимулюється” за допомогою актуалізації психологічних механізмів захисту (заміщення, проекція, витіснення, раціоналізація, проекція, ідентифікація, сублімація та ін.).

Спонукальними (“пусковими”) механізмами фантазування (як складової творчого акту) виступають, за З.Фройдом, незадоволені бажання, які “дають життя” сильним переживанням, що, в кінцевому результаті, “задовольняють” ті бажання, яких людина за певних обставин позбавлена в житті. Звідси призначення мистецтва у світлі психоаналізу – психокатарсис: завдяки високорозвиненій здатності до сублімації художник скеровує енергію нижчих потягів на художню діяльність і в такий спосіб пов’язує світ своїх фантазій і бажань з реальним світом, зцілюючись від невротичних симптомів [1, с.79].

За К.Юнгом, “кожен повинен бути тим, ким він є; кожен повинен розкривати свою власну унікальність, центр особистості знаходиться на однаковій відстані від свідомого і несвідомого; ми повинні прагнути до тієї ідеальної мети, яку природа виявляє, щоб спрямувати нас”. Звідси К.Юнг закликає до розвитку самості, яку назвав головним архетипом, що визначає функціонування цілісної психіки методом інтеграції (єдність свідомого і несвідомого). “Особистість розвивається протягом усього життя людини із...здатків, і тільки наші справи покажуть, хто ми є. Ми як сонце, яке живить життя землі і створює прекрасне і потворне; ми як матері, які виношують ще не збагненне щастя і страждання. Ми не знаємо завчасно, які справи нас очікують, і тільки осінь виявить, що було започатковано весною; тільки вечором стане ясно, що почалось зранку” [2, с.459–460]. Особистість, на думку К.Юнга, – вища реалізація вродженої своєрідності в окремої живої істоти. Самореалізацію К.Юнг убачає у творчій діяльності, яка сприяє розвитку особистості. Він пише, що в галузі психічного постійно виникають зародки майбутнього, значення яких може виявитись у досить віддаленій перспективі – у несподіваних для самої людини її творіннях і вчинках [3, с.17].

Основоположник індивідуальної психології А.Адлер вважав, що люди володіють творчою силою, яка забезпечує можливість розпоряджатись своїм життям, – вільна, усвідомлена активність є визначальною рисою людини. “Кожна людина є творцем, оскільки вона творить дещо із різних вроджених факторів і можливостей. Звідси картина її душевного

життя складає єдність” [4, с.204]. Концепція творчого “Я” є головним конструктом адлерівської теорії. А.Адлер стверджував, що стиль життя формується під впливом творчих здібностей особистості. Передбачаючи існування творчої сили, А.Адлер не заперечував впливу спадковості і оточення на формування особистості. Кожна дитина народжується з унікальними генетичними можливостями, набуваючи при цьому соціального досвіду. Людина отримує спадковість і оточення як будівельний матеріал для формування будівлі особистості, проте в архітектурному рішенні відображається її власний стиль [5, с.177].

К.Хорні як один із психологів, які поклали початок розвитку гуманістичної психології, вірила в потенціал психічного росту людини, виходячи із власного досвіду, хоча визнавала при цьому всю складність його досягнення.

В епігенетичній моделі розвитку людини Е.Еріксона проблема потенційності відображена в епігенетичному принципі: “Все, що росте, має ґрунт, із цього ґрунту піднімаються окремі частини, кожна з яких має свій термін росту, доки всі частини не піднімуться і не утворять єдине функціональне ціле” [6, с.226]. Реалізацію можливостей людини вчений вбачає, по-перше, у зростанні готовності до взаємодії, і, по-друге, у наданні ряду можливостей особистості з боку суспільства.

У Джеймса потенційність особистості вбачає в її ідентичності (самоусвідомленні і самоприйнятті). Так, після психотерапевтичного сеансу з пацієнтом, він писав: “...Відбулись зміни у його (пацієнта) відчутті самого себе. Він все більше відчуває свою нову ідентичність, і ця нова ідентичність є потенційністю. Він вже не є кимось зокрема, він потенційний (потенціальний). Він може бути цим, а може бути тим. Він створює свою ідентичність з великою кількістю потенціалів...”. Потенційність учений розглядає як стратегічно глобальний ресурс особистості, віддалений у часі, а тому реалізація його вимагає великих особистісних затрат. “У всіх видах наших особистостей – фізичному, соціальному і духовному – ми наводимо різницю між безпосереднім, дійсним, з однієї сторони, і більш віддаленим, потенційним, з іншої, між більш короткозорою і більш далекозорою точками зору на речі, діючи наперекір першій і на користь останньої” [7, с.96].

З точки зору гуманістичної психології, сама сутність людини постійно рухає її у напрямку особистісного росту, творчості і самодостатності. Гуманістичні персонологи розглядають людей як активних творців власного життя, які володіють свободою вибору і розвивають власний стиль життя. Одним із вихідних положень гуманістичної психології А.Маслоу виступає проблема творчості як складова процесу самоактуалізації особистості. На думку А.Маслоу, “...сутність розвитку люди-

ни – прагнення реалізувати у процесі життєдіяльності свій вроджений потенціал”.

А.Маслоу перший наголосив, що творчість є найбільш універсальна функція людини, яка веде до всіх форм самовираження. Це не ортодоксальний, традиційний погляд на творчу особистість під кутом зору її “творчої продукції”, але, в першу чергу, на саму особистість, здатну до творчого акту; вид діяльності, процес, установка. Мова йде про творчість як спонтанну креативність, притаманну кожному індивіду. За А.Маслоу, варто подивитись на креативну особистість, і тут перед нами постають проблеми трансформації людської природи, трансформації характеру, повного розкриття всього людського у людині, які у свою чергу підводять нас до необхідності шукати і знайти відповіді на питання про світогляд, життєву філософію, життєвий шлях, суспільні цінності та ін.

Беручи до уваги соціокультурний запит на тлі сучасності, вчений звертає увагу на важливість формування людини, здатної жити в безперервно змінному світі, долати труднощі, приймати рішення, здійснювати вибір. Суспільство, яке, на думку А.Маслоу, виховає таку “Гераклітову людину”, матиме перспективу.

Креативність самоактуалізованої людини, за А.Маслоу, близька креативності дитини, ще не зіпсутої впливом культури. Креативність – фундаментальна характеристика людської природи, це потенціал, іманентно присутній у кожній людині. Вона не шукає собі підтвердженнь, не обов'язково проявляється у складанні віршів, заняттях живопису. Це особливий спосіб світосприйняття, особливий спосіб взаємодії з реальністю. Креативність, на думку А.Маслоу, – аспект будь-якої поведінки, діяльності, що включає в себе: перцептивну, волюву, когнітивну, афективну сторони. Вона допомагає особистості виразити себе в будь-якій діяльності. Чим би не займалась творча людина, що б вона не робила, кожний її акт стає актом творчості. Самоактуалізовані люди відрізняються більш точним і правдивим баченням світу і, власне, тому вони креативні. Творчі особистості, як інтегратори, долають бар'єр дихотомії. Мова йде про здатність взаємодіяти між інтеграцією в середині індивіда і його здібністю інтегрувати те, до чого він покликаний. Творчість стає синтезуючим, конструктивним, об'єднуючим процесом завдяки внутрішній інтеграції особистості. Саме на цій основі і даються “пікові переживання”, пізнаються глибини творчості. Вчений наголошує, що необхідно навчати людей бути креативними, власне, в тому розумінні, щоб вони були готові прийняти все нове, уміли імпровізувати [8].

Феноменологічний напрям теорії особистості, який у науці представляє К.Роджерс, постулює, що у своєму розвитку люди природно і неминуче рухаються у напрямку диференціації, автономності і зрілості; всі вони прагнуть досконалості. Концепція росту, сконцентрована на процесі

реалізації внутрішніх можливостей і особистісного потенціалу людини, відображає і розроблену вченим концепцію творчості. Творчий процес, за К.Роджерсом, полягає у створенні з допомогою дії нового продукту, з однієї сторони, з унікальності індивіда; з іншої – зумовлений матеріалом, подіями, людьми й обставинами життя.

Особистість, за Г.Оллпортом, – це реальна, конкретна частина психічного життя, що існує у виключно індивідуальних формах. Своє ставлення до творчості вчений репрезентує через постановку питання щодо прерогативи у сфері дослідження особистості як із боку мистецтва (художня література), так і науки (психологія). І це вже не просто дихотомія науки і художньої літератури у погляді на саму людину, а творчий симбіоз, взаємодоповнення.

Досліджуючи природу благополуччя, Е.Фромм розглядає його як здатність особистості до творчості. В основі такої здатності вчений ставить творчий акт, який полягає в “істинному реагуванні”, баченні світу таким, яким він є і, переживання його як “власного світу”, світу, створеного “власною творчістю”. Необхідність трансценденції з'являється в людині внаслідок її здатності любити, тобто у прагненні стати творчо спроможною.

На думку Е.Фромма, особистість є продуктом динамічної взаємодії між вродженими потребами, з однієї сторони, і тиском соціальних норм та приписів, з іншої. Людина, за Е.Фроммом, не тільки раціональна і соціальна істота, але й істота творча, здатна трансформувати доступну їй матерію за допомогою розуму й уяви. “Плідна орієнтація” особистості передбачає відповідну установку, спосіб відношень у всіх сферах людського буття. Під плідною творчістю вчений розуміє здатність людини використовувати свої сили і реалізовувати закладені в ній потенційні можливості. Е.Фромм вважає, що ознакою такої творчості є спонтанність, творче самоприйняття, відкритість, доступні кожній людині, в якій не порушені ментальний та емоційний рівні. Це реалізація людиною закладених у ній можливостей, використання потенційних сил. Наявність у людини репродуктивних і творчих функцій є вихідною умовою плідної творчості, яка і сприяє розвитку власного “Я”. На думку Е.Фромма, тільки ті якості, які є результатом нашої творчої активності, що базуються на спонтанних проявах, надають особистості сили і тим самим створюють основу її цільності [9].

Проблема творчого потенціалу особистості розвивалась й екзистенціальним напрямом у гуманістичній психології. У числі найбільш яскравих представників її були В.Франкл, Р.Мей, І.Ялом та ін.

Процес творчості, на думку Р.Мей, необхідно розглядати як ознаку повного емоційного здоров'я, як прояв самореалізації нормальних людей. Творчі здібності повинні однаковою мірою проявлятися у діяльності як

художника, так і ученого, ними повинен володіти як мислитель, так і естет, їх не можна обмежувати будь-якою сферою. Р.Мей писав: "...бачу людську істоту як організовану в'язку потенцій. Ці потенції, введені в дію настійною даймонічною потребою, стають джерелом наших і конструктивних, і деструктивних порухів. Якщо даймонічна потреба інтегрована в особистість, ця потреба знаходить вияв у креативності, тобто є конструктивною. Якщо ж даймонічне лишається не інтегрованим, воно може взяти гору над усією особистістю..., наслідком чого стає деструктивна активність [10, с.72].

Те, що проявляється як творчість, на думку Р.Мея, – це завжди процес, діяння, в якому здійснюється взаємозв'язок особистості і світу. Творчість – це не тільки безгрішна спонтанність дитинства і юності, але й жагуче бажання зрілої людини продовжити життя після власної смерті. Вчений постулює: творчість – це зустріч глибоко свідомої людини з її світом. На думку вченого, творчість і свобода – це нероздільні поняття. Буття слід визначити як унікальний патерн потенційних можливостей індивіда. Формуючи майбутні перспективи свого життєвого смислу, людина фактично сама стає творцем своєї особистості, яку вона створює із спадковості і досвіду (В.Франкл). Екзистенціальна позиція полягає в тому, що сутність людини набувається нею у процесі індивідуального пошуку власної унікальної ідентичності. При цьому з екзистенціальної точки зору в природі людини є не тільки позитивний потенціал, але й негативний, навіть деструктивні можливості – і тому все залежить від особистого вибору самої людини, за які вона й несе персональну відповідальність.

Згідно з енергетичним підходом до розуміння феномену творчості, англійський психолог Ч.Спірмен припустив, що в основі талановитості лежить особлива "розумова енергія", яка постійна для окремої людини і тим відрізняє індивідів один від одного. Цю ж точку зору розвивав і російський лікар і психолог О.Ф.Лазурський, який писав, що талановитість людини зводиться "до більшого чи меншого загального (потенціального) запасу її нервово-психологічної енергії", або, використовуючи інший термін, до "притаманній їй більшій чи меншій кількості психічної активності".

Енергія, що її споживає людина, яка живить людську активність, може бути структурована таким чином: внутрішня енергія людського організму (біопотенціал), яка наслідуються людиною, а також накопичується в процесі життя; енергія людської психіки і свідомості, яка пов'язана зі здібностями індивіда на основі біопотенціалу переробляти інформацію й енергію, які надходять іззовні, у психічні й інтелектуальні процеси, що забезпечують активне і творче відношення людини до світу.

Ці процеси можна визначити як психоенергетичний та інтелектуально-інформаційний потенціали. Перший в основному забезпечує психо-

логічною енергією механізми діяльній активності людини. Другий – дає можливість суб'єкту переробляти інформацію про себе та навколишній світ.

Відкритість світу, можливість розсунути індивідуально-природні параметри життєдіяльності забезпечує ще один потенціал – спонукально-мотиваційний. Це той параметр індивідуальності, який дає можливість акумулювати енергію, що її виробляють тіло, психіка, свідомість, а також ту, що була отримана від зовнішніх джерел для конструювання різних типів відносин із світом [11, с.77–78].

З точки зору енергетичного підходу творча енергія є результатом акумуляції різних видів енергії, у тому числі і тієї, що була закладена в людину до її народження у вигляді генетичних можливостей до її накопичення, вироблення та споживання, а також тієї, що продукується у процесі життя людини як із внутрішніх, так і зовнішніх джерел. При певному стані системи "людина-середовище" накопичення енергії, її пульсація, концентрація відбувається для того, щоб реалізуватись у певних формах – у діяльності, спілкуванні, творчості речей і предметів культури, а також у саморозвитку і самореалізації самої людини. У творчому процесі відбувається створення нового шляхом пророщення інформації, речей матеріального світу на основі концентрації енергетичних потоків, отриманих у результаті функціонування людського тіла, психіки, свідомості, спонукально-мотиваційної сфери. Як і всяка інша, енергія творчого процесу підкоряється певним ритмам, і активність суб'єкта є найвищою в результаті збігу піків ритмів енергетичних потоків і їх концентрації. Це й є ті біфуркаційні точки, що ведуть до виникнення нового, як необхідного результату творчої діяльності. Іншими словами, творчий акт можна розглядати як результат входження в резонансний стан людських енергопотенціалів як між собою, так і з навколишніми зовнішніми енергопотоків (О.К.Чаплигін).

Основоположники інвестиційної теорії творчості Р.Стернберг, Д.Лаверт вважають, що людина не може реалізувати свій творчий потенціал у двох випадках: а) якщо вона висловлює ідеї передчасно; б) якщо вона не виносить ідею на обговорення надто довго, і тоді вона стає очевидною, "старіє". Тут, на думку В.М.Дружиніна, прояв творчості підмінюється її соціальним прийняттям і оцінкою.

Висловлюється думка, що значення спадковості для творчості істотно нижче, ніж для більш стандартних аналітичних здібностей, тому що творчість вимагає наявності сприятливого зовнішнього середовища, яке сприяло б її реалізації.

У 20-ті роки ХХ століття до проблеми природи творчості звертається В.М.Бехтерев, а за ним і представник Павловської школи В.В.Савич. Вони розглядають дану проблему в дусі біхевіоризму, з позиції рефлексології.

Творчий процес, опосередкований відповідним подразником, і є зворотною реакцією на даний подразник. Даний підхід до творчості, хоча і заслуговував на увагу, все ж не відображав її іманентних детермінант.

Абстрагувавшись від наміченого В.Вундтом і Л.С.Виготським культурно-історичного аспекту розгляду творчості, учені (О.Кюльпе, О.Зельц) зацікавились мислительними процесами особистості. Уже в цей час склався підхід до розгляду психології творчості з інтелектуальних позицій (інтелект брався за основу).

Інша гілка досліджень розвивалась із позицій особистісного підходу до проблем мислення (Б.В.Зейгарник, А.Р.Лурія, Ю.А.Самаріна, Б.М.Теплов).

Особливу лепту в подальший розвиток проблеми творчого потенціалу особистості вніс С.Л.Рубінштейн. На його думку, особистість здатна не тільки засвоювати суспільний досвід, але й перетворювати дійсність. Учений наголошував на необхідності дослідження особистості не тільки як активного, але і як творчого суб'єкта діяльності.

Своїми фундаментальними дослідженнями в галузі психології мислення він розв'язує ряд глобальних проблем феноменології творчості. Зокрема, ним виявлені детермінанти продуктивного мислення, що мало надзвичайно важливе значення для розробки проблеми творчості, яка йшла паралельно вивченню процесів продуктивного мислення (як рішення задачі). “Через продукти своєї праці і своєї творчості ...розвивається свідома особистість...Звідси вимальовується і сам образ людини-творця, який, змінюючи природу і перебудовуючи суспільство, змінює власну природу..., створюючи нову культуру, вибудовує новий, істинно людський образ людини” [12, с.644].

Досліджуючи психологічні особливості творчого мислення, Б.М.Теплов визначає його зміст через такі якості розуму, як системність, самостійність, гнучкість, критичність, логічність, прогностичність, реактивність, що внесло вагомий вклад у подальший розвиток психології творчості.

У працях Б.М.Теплова, І.С.Сумбаєва, Я.О.Пономарьова, А.В.Брушлинського, О.К.Тихомирова, М.Г.Ярошевського, Б.М.Кедрова, О.М.Матюшкіна всебічно на науково-експериментальній основі досліджуються творчі процеси. Особливу лепту в розвиток феноменології творчості вносить Я.О.Пономарьов. Він виводить розуміння універсальності природи творчості (з позиції діалектичної філософії) як атрибуту матерії. На основі виявленої закономірності Я.О.Пономарьовим експлікується принцип руху (єдність взаємодії і розвитку), сформульований у закон перетворення етапів розвитку системи у структурні рівні її організації. Даний закон учений переносить на процеси живої і неживої природи, а тому виступає проти замикання творчості тільки на діяльності творця, оскільки цим воно “вириває” людство із загального процесу розвитку світу, робить джерела і

передумови творчості людини не зрозумілими, виключає можливість аналізу генези творчого акту, що перешкоджає виявленню його ведучих характеристик. Я.О.Пономарьов розглядає творчість як джерело розвитку, руху, розвиваючу взаємодію. Беручи за основу у трактуванні психологічного механізму творчості системно-структурний принцип, учений інтегрує в ньому два методологічних регулятивні наукового пізнання: системність і принцип розвитку.

А.В.Брушлинський, відводячи апіорну роль мисленню у творчому процесі, приходять до висновку, що вже в ході розв'язання простих задач відбувається процес “істинного мислення”, що Оскільки як будь-який мислительний процес за ним трактується як відкриття “суттєво нового”, то тут мають місце, на думку вченого, інсайти, раптові осяяння, що сприяють процесу рішення задачі.

Беручи за основу системно-структурний підхід, Б.М.Кедров свою теорію розбудовує на логіці одиничного, особливого, всезагального, до яких апелює при побудові моделі творчого процесу як складової творчого потенціалу особистості. Механізм науково-технічного процесу творчості зводиться до співвідношення індуктивного й інтуїтивного мислення. Причому перехід від одиничного до особливого здійснюється за допомогою індукції, а одиничного до загального за допомогою інтуїції.

Процес диференціювання проблеми психології творчості набуває ще більш яскраво виражений детерміністський характер у дослідженні М.Г.Ярошевського. Учений вбачає причину незначного впливу психології творчості на суспільну практику в обмеженості методологічного потенціалу теоретичних схем, що застосовуються в даній галузі досліджень. М.Г.Ярошевський створює структуру креативності, покликану частково розв'язати цю проблему. Так, методологічний принцип, який він обґрунтовує – системний підхід до процесу творчості, що базується на трьох складових: предметній, соціальній, особистісній, є іманентним природі творчості.

Останні десятиліття ХХ століття були найбільш плідними для розвитку психології творчості. Одна з особливостей даного періоду – демократизація суспільно-політичного життя в країні – безумовний пріоритет творчості у всіх галузях життя. Творчість розглядається не тільки під кутом зору мистецького плану (літературна, музична, артистична, художня та ін.) чи технічна, наукова, але й творчість у широкій палітрі свого розуміння – креатологія (життєтворчість) як основа буття особистості, як можливість реалізувати свої творчі потенції. Разом з тим з'являються такі види творчості, як ігрова, навчальна, комунікативна, ситуативна, військова, управлінська та ін. З'являється цілий напрям у психотерапевтичній практиці – арт-терапія (терапія мистецтвом), що досить плідно прижився у вітчизняній практиці; практикуються тренінги розвитку творчих умінь, самовираження творчістю та ін.

На думку М.Г.Ярошевського, у ХХ ст. в умовах науково-технічної революції психологічна наука поступово відмовилась від презумпції унікальності творчого акту і творчої особистості. Сформувалося переконання у всеосяжності творчих потенцій, їх притаманності всім людям, що лише актуалізуються різною мірою в різних умовах.

Сучасний стан дослідження творчості можна розглядати як процес зближення двох підходів: процесуального – дослідження фаз, стадій, етапів та результатів перетворення предмета творчості та особистісного – дослідження суб'єкта творчої діяльності, його потреб, мотивів, знань, умінь, навичок, властивостей, самосвідомості, емоцій, почуттів (Д.Б.Бого-явленська, Л.С.Виготський, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, Г.С.Костюк, О.М.Матюшкін, В.С.Мерлін, В.О.Моляко, В.В.Рибалка, В.М.Русалов, М.О.Холодна, В.С.Юркевич та ін.).

Нову методологічну канву сучасного стану психології творчості накреслив Я.А.Пономарьов, запропонувавши принцип взаємодії на протилежності принципів діяльності. Сюди ж учений відніс і витіснення діяльнісного підходу системним. Оскільки одним із ведучих положень діяльнісного підходу виступає відповідність цілі отриманому результату, то це вступає в дисонанс із творчістю, де, навпаки, має місце непогодженість цілі і результату. З точки зору В.В.Давидова, як головний критерій особистості слід вважати наявність в індивіда творчих можливостей.

Психологічні проблеми творчості знайшли своє віддзеркалення у дослідженні сучасних українських учених. Аналіз літературних джерел, присвячених психології творчості, показує, що в останні роки намічається тенденція повороту від операційних та когнітивних підходів у вивченні цієї проблеми до особистісних. У працях В.А.Роменця (свою теорію назвав трансдуктивною) висвітлюється вчення про природу й механізми творчості людини, досліджується психологічна теорія вчинку, моральна творчість. Учений виступає проти інтелектуалізації творчості, її отождолення з мисленням. Дослідник вирішує питання про психологічний механізм творчості, яким вважає трансдукцію – перехід із суб'єктивно-психічної системи (від задуму) до матеріально-речової (втіленого у певному предметі задуму). Цей перехід автор розкриває, як вчинок особистості.

У генетичній психології творчості В.А.Роменець розробляє модель розгортання творчих можливостей людини від раннього дитинства до переходу у стан зрілої особистості. Прикладна психологія творчості покликає вирішувати проблеми конкретної людини, надавати допомогу щодо того, як слід діяти, щоб реалізувати свій творчий потенціал найповніше, як розвинути свої творчі здібності.

Учений вважав, що саме у творчості відбувається формування людини і саме через творчість стає можливим вияв її неповторної індивідуальності. Тільки в акті творення людина отримує здатність досягнути

безмежжя власного “Я” і втілити його в реальних продуктах своєї життєтворчості.

Ряд дослідників (Г.С.Костюк, Б.М.Теплов, О.М.Матюшкін, Я.О.Пономарьов та ін.) під творчим потенціалом мають на увазі обдарованість, готовність до діяльності, а також творчу обдарованість та готовність до творчої діяльності (В.О.Моляко, О.І.Кульчицька, О.Л.Музика та ін.). Т.М.Титаренко розглядає творчий потенціал особистості у контексті її життєвого шляху, як “можливості реалізувати, розкрити свої сутнісні сили, виконати життєве призначення”.

В.В.Клименко творчість розглядає в контексті енергетичного потенціалу, який розкриває межу невідомого, виокремлює його частину і перетворює його на відоме.

У всіх дослідженнях вітчизняної школи психології творчості фіксується увага на внутрішній детермінації процесу творчості. Творчість розглядається через функціонування свідомості людини, що виступає інтегратором як біологічних і соціальних компонентів у структурі особистості, так і її власної активності.

В акмеологічному дискурсі проблему творчих потенцій (можливостей особистості) розвивають Н.В.Кузьміна, А.А.Бодальов, Л.Е.Орбан-Лембрик, Н.Ф.Вишнякова, А.А.Деркач та ін.), у працях яких ідеться про досягнення особистістю свого “акме” (вершини у творчому розвитку), вивчаються об'єктивні та суб'єктивні фактори, що “визначають якісно-кількісні характеристики акме, розкриваються закономірності та механізми досягнення повноцінного акме” [13, с.18].

Висновки. Звернення до самої постановки проблеми творчого потенціалу в психологічній науці дає можливість досліднику простежити її філо- і онтогенез, окреслити феноменологію самого поняття “творчий потенціал”, вивести динаміку його становлення та розвитку. Це продукує подальші можливості для ґрунтовного аналізу і вивчення даного феномену в контексті сьогоденного запиту як на рівні теоретичних засад науки, так і її прикладного застосування.

1. Міщиха Л. П. Психологія творчості : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. П. Міщиха. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. – 448 с.
2. Юнг Г. Г. О становлении личности / Г. Г. Юнг // Собрание сочинений. Конфликты детской души. – М. : Канон, 1994. – 336 с.
3. Анциферова Л. И. Архетипическая теория развития личности Карла Густава Юнга / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. – 2000 – № 2. – С.16–26.
4. Адлер Альфред. Наука жить / Альфред Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.

5. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с. – (Серия “Мастера психологии”).
6. Фрейдджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Р. Фрейдджер, Д. Фейдимен. – СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2002, – 864 с. (Психологическая энциклопедия).
7. Джеймс У. Психология / Уильям Джеймс – М. : Педагогика, 1991. – 368 с. (Классики мировой психологи).
8. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
9. Фромм Э. Душа человека / Эрих Фромм – М. : Республика, 1992. – 664 с. (Классики зарубежной психологи).
10. Мэй Р. Мужество творить: очерк психологии творчества / Ролло Мэй. – Львов : Инициатива; Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2001. – 128 с.
11. Чаплигин О. К. Творчий потенціал людини як предмет соціально-філософської рефлексії: дис... доктора філософ. наук: 09.00.03 / Олександр Костянтинівич Чаплигин. – Харків, 2002. – 391 с.
12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 688 с.
13. Орбан Л. Життєва перспектива особистості: акмеологічний аспект аналізу / Лідія Орбан // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – Ч. 1. – С. 14–25.

Відомості про автора:

Міщи́ха Лариса Петрівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Вітюк Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Тодорів Л. Д. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ніна Зорій

УДК 37.013.77:378.147
ББК 87.2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОБ'ЄДНАННЯ ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ ЯК ШЛЯХ ДО НАБУТТЯ ЦІЛІСНОСТІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті частково визначено методологічні проблеми соціальної психології в контексті аналізу категорій цілісності та взаємодії, проаналізовано особливості хоლოномної парадигми на основі концептуальної схеми Кена Уілбера; визначено методологічну доцільність категорії взаємодії в цілісному сприйнятті людиною реальності та морально-етичний аспект взаємодії.

Ключові слова: цілісність, соціальна взаємодія, протилежності, особистість.

The article presents partial examination of methodological problems of social psychology in the context of the analysis of the categories of integrity and interrelation, peculiarities of the wholonomic paradigm are analyzed on the basis of conceptual scheme of Ken Wilber, methodological expediency of the category of interrelation in the integral human perception of the reality is determined and moral-ethic aspect of interrelation is defined.

Key words: integrity, social cooperation, oppositions, personality.

Постановка проблеми. Для фахівця соціального психолога є характерним володіння різноманітними засобами опису і тлумачення тих або інших психічних явищ. Вибір теоретичного підходу, який дозволяє отримати адекватний опис конкретної практичної проблеми, є найбільш складним моментом у роботі соціального та практичного психолога. Теорія і практика виявилися розірваними на дві окремі галузі: малопрактичну, тобто – погану теорію (точніше, набір теорій) і малотеоретичну,

тобто – поверхову практику. Актуальним на сучасному етапі розвитку вітчизняної соціальної психології залишається питання методології. Побудова методологічної основи є однією із суттєвих умов її розвитку. Йдеться про переосмислення певних принципів соціальної психології.

Основною проблемою є відсутність адекватної методологічної основи психології і першочерговим, у зв'язку з цим, є визначення та розв'язання методологічних проблем у психології. Тим більше, що методологію визначають як опис емпіричних методів, які використовуються наукою. Психології, в тому числі й соціальній, необхідна змістовна методологія, яка дозволяє вивчити весь спектр психічної реальності, не обмежуючись вивченням окремих її елементів.

У сучасного психолога склався стереотип, відповідно до якого методологія психології була певною ідеологічною надбудовою над наукою, що у свою чергу спонукало деяких психологів звести методологію психології до опису конкретних процедур планування, проведення емпіричного дослідження та статистичної обробки отриманих результатів. Таким чином, під емпіричним дослідженням розуміють переважно експеримент та квазіексперимент, що відповідно визначає методологію психології як методологію експериментальної психології. Враховуючи “душевний” статус психології в системі наукових знань, психологія не може приймати модель, яка сформувалася в природничих науках. Зведення психології до технічних питань планування та здійснення експериментального дослідження означає практичне розв'язання предмета насамперед соціальної психології і фактичної відмови від подальшого його дослідження та обговорення. На даний час ми спостерігаємо своєрідну “ейфорію” соціальних психологів із приводу методологічної завершеності соціальної психології через доведення наукових фактів шляхом проведення експерименту. Принаймні, очевидна методологічна схема проведення експерименту, його результат та тлумачення дає можливість розвести соціально-психологічні явища в категоріальні “ніші” психології. У зв'язку з цим з'являється велика кількість психічних феноменів, які попадають у “прокрустове ложе” експерименту. Науковці поділили світ навпіл – “наукове” і “ненаукове” знання, раціональне та ірраціональне. Таким чином, ми знаходимо істину на тлі протилежностей, конфліктуючи, виборюючи її в нелегкій боротьбі, намагаючись її виокремити. Експеримент – найлегший засіб досягнення “правильної” істини, тобто такої, яка в ньому “настоює”, зрештою, цьому сприяють більшість методологічних схем наукового знання, все, що є іншим називають “філософствуванням” або “голим” теоретизуванням. Безперечно, експеримент має і буде мати своє прикладне та наукове значення в соціальній психології, але мова йде про його “панацею” у вивченні соціально-психологічних явищ. Таким чином, на даному етапі розвитку наукового знання в системі психологічних наук необхідно

вивчати можливості застосування холистичного принципу в соціальній психології у його взаємодії з методологічною реальністю на теренах вітчизняної науки. Невивченість даної проблематики уже заповнили психодуховні, астрологічні та інші практики, які на свій лад намагаються вивчити цілісність людського духу, психіки людини. Якщо науковці не почнуть вивчати даний науковий аспект, то самі будуть причетні до певного “ошуканства” в науці, що, у свою чергу, дає можливість на застосування в соціально-психологічній практиці різноманітних маніпулятивних психотехнологій та психотерапевтичних, розвиваючих і психокорективних методів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Російські психологи М.С.Роговін і Г.В.Залевський визначають сумну перспективу перетворення методології психології в сциєнтистську. У вітчизняній психології існують авторитетні традиції філософії науки, розроблені І.Лакатосом, Т.Куном, К.Поппером. Це, у свою чергу, сприяє тяжінню психології до природничих наук. Психологічні дослідження зрештою перетворюються в теоретизування, оскільки за межами експерименту залишається те “щось”, з якого власне і починалося формування наукової гіпотези, яке зрештою або відкидається, або пояснюється як феномен, або співвідноситься з духовністю людини, а нею, як правило, опікуються філософи. Парадоксальна ситуація: психологія природно є гуманітарною наукою, а на практиці підпорядковується природничо-науковій логіці. Отже, одним із найбільш ефективних способів переборення кризи в психології є пошук взаєморозуміння між психологами різних напрямків та орієнтацій – розробка методології, що передбачає цілісність, взаємодію, діалог.

Це має бути методологія, яка сформована на історичній основі та є вільною від ідеології. Методологія, яка не намагається звести людину до адаптації, діяльності, спілкування, а зможе поєднати “душевне” і духовне в багатовимірному спектрі цілісності. Оскільки основна функція методології є пізнавальною, то насамперед необхідний порівняльно-методологічний аналіз, без якого неможливе співвіднесення теорій, концепцій, орієнтацій тощо. З іншого боку, інтенсивний розвиток математики, лазерної технології, голографії привів до застосування холистичних, голографічних або холистичних принципів. Російський методолог В.Козлов підкреслює, що це, у свою чергу, є прекрасною альтернативою конвенційному розумінню відношення цілого та його частин. Його думка ґрунтується на концептуальній схемі С.Грофа, з точки зору якого холистичний підхід – це такий, що виокремлює інтерференцію хвильових паттернів, а не механічну взаємодію, інформацію, а не субстанцію, багатопільовий інструмент для потреб сучасного наукового розуміння хвильової природи Всесвіту. В основі сучасного холистичного підходу були традиції стародавньої індійської та китайської філософії, а також монадологія німець-

кого філософа і математика Г.Лейбніца [1, 2, 3]. Холономний підхід – це більш широкий, цілісний, багатогранний погляд на розуміння сутності людської природи і всього Всесвіту. На базі цього підходу працює багато дослідників: психологів, психіатрів та психотерапевтів західної психології, серед яких Станіслав та Христина Гроф, Леонгард Орр, Сандра Рей, Боб Мандел, Джим Леонгард, Філ Лаут, Кен Уїлбер та інші.

Виклад основного матеріалу. У межах цього підходу можна розглянути концепцію К.Уїлбера, зокрема науковий інтерес складають основні методологічні принципи холономного підходу: принцип номер один полягає в тому, що реальність складається із цілого/частин або “холонів”. Все, що існує у світі, є не просто цілим, а частиною іншого цілого/ частиною або холономом [5].

Філософська суперечка між атомістами й прихильниками теорії цілісності триває вже більше двох тисячоліть – що насправді є реальним: ціле чи його частини? Відповідь полягає в тому, що ні те, ні інше не є реальним. У всіх напрямках існують тільки холони, як при збільшенні, так і при зменшенні масштабу. Немає такого цілого, яке водночас не було б частиною чогось іншого, і цей процес безкінечний. На жодному рівні в нас не буде тільки цілого, тому що завжди є тільки ціле і його частини. Світ не складається з атомів, символів, клітин або понять, він складається з холонів.

Другий принцип два полягає в тому, що у всіх холонів є певні ознаки, оскільки кожен холон – це ціле/частина, у нього є дві “тенденції” або, можна сказати, дві “сили”, які підтримують властивості цілісності й частковості. З одного боку, йому необхідно підтримувати свою цілісність, ідентичність, автономію або організацію, якщо він не буде підтримувати свою внутрішню структуру, то він просто перестане існувати. Але холон – це не тільки ціле, що зберігає свою структуру, це ще й частина якоїсь іншої системи і тому, окрім підтримки своєї автономії, йому також необхідно бути частиною іншого цілого. Власне існування холона залежить від здатності вписатися в навколишнє середовище, тому будь-який холон володіє не тільки своєю власною організацією як цілого, йому також необхідно брати участь у взаємодії як частини цілого. Якщо він не може виконувати цю функцію, він просто буде зруйнований, і таким чином перестане існувати. Отже, у холоні є організація і взаємодія, що діють на горизонтальному рівні, і на вертикальному вимірі, є самоподолання як рух нагору й розпад як перехід на нижчий рівень.

Принцип номер три визначає: холони з’являються, саме тому один рівень цілісності не може зводитися до суми його компонентів, або холон не може бути простою сумою підхолонів. Тобто можна аналізувати ціле як суму частин, і це насправді правомірний підхід, але тоді ми отримаємо частини, а не ціле. Ми можемо розібрати годинник і проаналізувати кожну

з частин, але тоді ми не зможемо довідатися, котра година. Цілісність холона не втримується в жодній з його частин, і це може покласти кінець лихоманці редукціонізму, розповсюдженій у західній науці, оскільки ми живемо у світі творчого виникнення [5].

У якості “вищих категорій”, тобто таких, які необхідні нам для міркування про все інше, Уайтхед указує на три речі: творчість, єдність, множинність. Нові холони з’являються за допомогою творчості. І в кожного холону є основні якості: організація, взаємозв’язок, саморозпад і самоперетворення. На їхній основі створюється Космос, у якому існує духовний вимір, і необхідно заповнювати його обережно. Найпростіший факт: Дух (або Порожнеча) безмежний, але він не бездіяльний і не інертний, він проявляє себе через виникнення нових форм, і ця творча здатність є вищою. Порожнеча, творчість, холони взаємопов’язані і взаємопроникаючі.

Принцип номер чотири: холони виникають холархічно. Іншими словами, нормальні ієрархії складаються з холонів, і тому ієрархію варто називати “холархією”. Всі процеси росту, від матерії до життя й розуму, відбуваються як природні холархії або як збільшення порядку, холізму, цілісності – ціле стає частиною нового цілого – і це природна ієрархія або холархія. Коли якийсь холон у природній холархії залишає своє місце і намагається керувати єдиним цілим, тоді відбувається патологія або ієрархія домінування. Ракова клітина прагне панувати над тілом, диктатор-фашист прагне панувати над соціальною системою, а гнітюче Его прагне панувати над організмом тощо. Але лікування цих патологічних холархій полягає не в тому, щоб позбутися самої холархії, що взагалі неможливо, а в тому, щоб “заарештувати” цей холон і повернути його назад у природну холархію, так би мовити, поставити на місце. Єдиний спосіб прийти до цілісності – тільки через холархію. Коли холісти говорять: “Ціле більше суми своїх частин”, – це означає, що ціле має більш високий рівень організації, аніж частини окремо, а це і є ієрархія, холархія. Окремі молекули поєднуються в клітину, з’являється властивість, якої не було в самих молекул, – клітина організована як холархія, без холархій у вас будуть просто сукупності, а не ціле. Всі рухи еволюції й розвитку є холархізацією, процесом підвищення рівня порядку цілісності та включення, що є ранжируванням за рівнями цілісності. Саме тому основний принцип холізму – це холархія: вищий або більш глибокий вимір визначає принцип “клею”, або модель, що поєднує й пов’язує розділені та ізольовані частини в єдність, простір, у якому окремі частини можуть існувати як загальне ціле й не бути просто частиною, фрагментом [5].

П’ятий принцип: кожен холон, що з’являється, поборник свого попередника. Всі холони – це ціле й частина одночасно, де цілісність перемагає, а частковість включається. У процесі переборення частини фор-

мують ціле, у процесі включення частини пов'язуються в спільність і розділяють простір, що звільняє їх від тягаря бути просто фрагментом. І тому еволюція – це процес подолання й включення, а це, у свою чергу, відкриває нам саме серце Дух-у-дії, секрет імпульсу еволюції.

Холон відповідає і може реагувати тільки на ті стимули, які перебувають усередині його життєвого простору та світогляду. Все інше для нього не існує. Інакше кажучи, ми повинні брати участь у діалозі, а не вести монолог; ми повинні брати участь в інтерсуб'єктивній комунікації, а не просто досліджувати як об'єкт емпіричного дослідження, що ні до чого нас не приведе.

Із приходом фундаментальної парадигми Просвітництва вся реальність, включаючи й Велику Холархію, була нанесена на карту за допомогою емпіричних і монологічних термінів. Внутрішня глибина повністю зникла з поля уваги. Її не можна було виявити за допомогою монологічної точки зору, і тому внутрішній вимір незабаром був оголошений неіснуючим, ілюзорним, похідним або феноменальним – все це лише ввічливі слова для вираження “нереально існуючого”. Всі виміри “я” й “ми” були зведені до простого “це”, атомістичного або цілісного. Залежно від наших переконань, воно володіло тільки критерієм функціональної придатності. Монологічна наука зруйнувала весь внутрішній вимір буття, свідомість і глибину. Емпірична наука, і тільки наука, могла висловлювати остаточну істину. Так виник сциєнтизм, який означає, що наука не тільки прагнула розкрити свої власні істини, але заперечувати, що взагалі існували якісь інші істини.

Таким чином, люди, як і всі холони, вивчалися тільки з погляду емпіричних й об'єктивних вимірів і тому були зведені до простих “це” з великої переплетеної мережі, без глибини, яких-небудь внутрішніх вимірів й індивідуальності. Тому разом із розквітом сциєнтизму паралельно йде розвиток “наук про людину”, які представляють людину винятково як об'єкт інформації, що можна назвати “дегуманізованим гуманізмом” [5].

Отже, на думку К.Уїлбера, необхідно вивчати можливі способи об'єднання розуму, культури й природи у світі постмодерну і в такий спосіб відчувати в собі гармонію й схильність до Блага, Істини й Краси. В житті ми часто розбиваємо свій безпосередній досвід на частини, поділені межами, утверджуючись тим самим у відчуженні від себе, від інших людей і від світу. Ми штучно розщеплюємо своє усвідомлення на “пари протилежностей”, такі як суб'єкт й об'єкт, життя і смерть, розум і тіло, внутрішнє і зовнішнє, розум й інстинкт, – ми заявляємо про їх розділення, виставляючи одне переживання проти іншого й зіштовхуючи життя з життям. І хоча результати такого зіткнення називають по-різному, щастя воно не приносить. Життя стає стражданням, наповнюється боротьбою. Але всяка пережита нами боротьба – наші конфлікти, тривоги, страждання й проб-

леми – породжується не чим іншим, як межами, якими ми необачно позначаємо свій досвід.

Вести війну – значить проводити межу між тими, хто за нас, і тими, хто проти нас. Вивчати етику – значить вчитися проводити межу між добром і злом. Займатися західною медициною значить проводити чітку лінію між хворобою й здоров'ям. Цілком очевидно, що все життя наше, – від дріб'язкових подій до серйозних криз, від незначних рішень до великих звершень, від маленьких слабкостей до полум'яних пристрастей, – є процесом проведення меж. А світ протилежностей – це світ конфліктів. У своєму сліпому прагненні до прогресу наша цивілізація фактично інституціоналізує фрустрацію, стверджує безвихідність. Намагаючись виокремити позитивне й усунути негативне, ми зовсім забули, що позитивне виявляється лише на тлі негативного. У спробах розвести протилежності й залишити ті з них, які ми вважасмо позитивними, – насолоду без болю, життя без смерті, добро без зла, – ми женемося за міражами, що не мають ніякого зв'язку з реальністю. Але факт залишається фактом: насправді ми ніколи не бачимо кордонів, ми тільки встановлюємо їх.

Спроба К.Уїлбера обґрунтувати цілісність має свої результати в нових концептуальних розробках теоретиків та практиків трансперсональної психології. Але, враховуючи наукові традиції вітчизняної психології, вважасмо недостатнім у межах холономного підходу обґрунтування значення взаємодії в холархії, зокрема, говорячи термінологією К.Уїлбера, в об'єднанні протилежностей, оскільки не визначена роль індивідуальної свідомості та відсутній моральний компонент, який насамперед визначає принципи холархії. Загалом, можна констатувати, що етичний аспект соціальної взаємодії починає входити у західну соціальну психологію. Сучасна епоха визначає також перехід на всіх рівнях взаємодії (міжнаціональних, міждержавних, міжособистісних) від домінанти конфронтації до домінанти діалогу, від пріоритету сили до пріоритету переконання. Нова парадигма, скоріш за все, охоплюватиме не щось одне з відносин системи “індивід – група – суспільство”, а всю систему. Вона, у свою чергу, визначає завершену цілісність, із прозорою системою взаємодії, яка ґрунтується не на моралізаторстві, а на вистражданих цивілізацією основних моральних принципах.

1. В поисках новой методологии – холономный подход / В. В. Козлов // Психология Будущего -- информационный портал о трансперсональной психологии. – 2005–2008.
2. О пользе и вреде методологии / И. В. Вачков // Газета “Школьный психолог”. – 2003. – № 10.
3. Психолог в системе образования : проблемы подготовки / Ярославский педагогический вестник. – 2005. – 09.–10. – С. 21–97

4. Три парадигми в психології – три стратегії психологічного впливу / Г. А. Ковалев // Развитие творческого мышления и интеллекта. – 2007.
5. Уилбер, К. Краткая история всего / Кен Уилбер; пер. с англ. С. В. Зубкова. – М. : АСТ Астрель, 2006. – 476, [4] с.: ил. Оригинальное издание опубликовано под названием – A Brief History of Everything Ken Wilber.

Відомості про автора:

Зорій Ніна Іванівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: (034 22) 596015
факс: (380 03422) 31574
e-mail: zoryj@bsmu.edu.ua

Рецензенти:

Марчук М. Г. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;
Троянський В. А. – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

УДК 159.923

ББК 88.5

ВПЛИВ СИТУАЦІЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ГРУПОВИХ НОРМ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті аналізуються різні напрямки дослідження глобалізації як явища сучасного світу та вплив ситуації глобалізації на становлення і розвиток групових норм.

Ключові слова: глобалізація, групові норми, соціальні норми, космополітизм, моральність, духовність.

In that article different directions of researchment of globalization as the factors of the modern world and the influence of situation of globalization on the foundation and development of grouped norms are analized.

Key words: globalization, grouped norms, social norms, cosmopolitanism, morality, spirituality.

Постановка проблеми. Однією з особливостей сучасного світу є проблема глобалізації як процесу взаємовпливу, взаємопроникнення, взаємозалежності практично у всіх сферах людської діяльності та життя постіндустріального суспільства. Соціальні норми як закони організації, управління і регуляції системи суспільних відносин також зазнали значних змін та впливу процесу глобалізації і є такими, що потребують додаткового вивчення й аналізу через призму теперішніх парадигм і соціально-психологічних учень. Крім того, значно знизився поріг норми та розуміння соціально прийнятних моделей поведінки, що актуалізує розгляд заявленої теми.

Мета повідомлення полягає в з'ясуванні впливу ситуації глобалізації на становлення і розвиток групових норм.

Аналіз наукової літератури. Теоретичний аналіз теми показує, що явище глобалізації розглядається в рамках багатьох наук і як результат виокремлюються базові підходи до його вивчення. Зокрема, *економічний*, який визначає глобалізацію в контексті світового ринкового капіталу, товарів і послуг (Джордж Сорос, Герман Дилигенський, Олександр Бугалін та ін.). Економічний глобалізм – це свого роду “економічний монополізм”, що призведе до розподілу всього людства на два протилежні табори, за словами О.Панаріна, на звичайну расу і расу недоторканих, на “золотий мільярд”, репрезентований західним світом, і безправну периферію [5]. *Екологічний* підхід пов’язує глобалізацію з погіршенням екологічної ситуації на планеті. Зокрема, відомий російський учений Марат Чешков говорить про те, що антропоекологічний підхід дозволяє розглядати проблеми виживання людства, а також еволюційно-екологічних криз [10].

Глобалізація в широкому цивілізаційному аспекті вивчається з точки зору *культурологічного підходу*. В рамках названого підходу культурна історія людства близька до зникнення, виникає криза ідентичності, на що вказують російські філософи Володимир Кутирьов, Олександр Панарін, Ігор Кефелі та ін.. *Політологічний підхід* орієнтований на дослідження глобальних політичних процесів, пов’язаних із встановленням нового світового порядку, з протидією глобалізму й антиглобалізму, глобалізму і регіоналізму. Серед учених можна назвати імена відомих американських політологів Самюеля Хантінгтона, Крістофера Коукера, російського вченого Сергія Кара-Мурза, серед українських дослідників – Олег Білорус, Богдан Гаврилишин, Євген Жеребецький, Максиміліан Шепелєв, Володимир Білецький та ін. [3, 1, 11]. При цьому ряд авторів звертають увагу як на позитивні, так і негативні сторони процесів глобалізації та інтеграції. У такий спосіб, чим далі, тим відчутніший стає вплив “наддержав”, які в односторонньому порядку визначають, встановлюють і координують розвиток багатьох країн та націй. У результаті глобалізація перетворюється із засобу єднання та взаємодопомоги між державами тільки на засіб поширення економічного впливу фінансових гігантів.

Зокрема, український дослідник Володимир Білецький у своїй статті “Глобалізм як явище сучасного світу і його вплив на трансформацію особистості (соціально-філософський аспект)” наголошує на тому, що найпотужнішим вектором глобалізації є економічний. До прикладу автор говорить про такі розвинуті держави світу або держави-глобалізатори, як США, Японію, Францію, Велику Британію, економічний розвиток яких може призвести до нівелювання окремих країн, які можуть стати суто територіальними утвореннями. Подальшим прогнозом такого перебігу подій є руйнування національних економік і кордонів, колишні ж держави при цьому можуть перетворитися на певні сегменти глобального ринку, де без обмежень пануватиме “корпоративна імперія”. Вона, можливо, буде

складена із симбіозу світової фінансової еліти, наддержав, міжнародних організацій з імовірним порушенням балансу на користь сильніших ланок цього ланцюга. Людина, яка перебуває в полі активних глобалізаційних процесів, поступово змінює й частково втрачає значущі риси особистості, виникає ризик меркантилізації, технократизації, речової фетишизації, моральнісного нігілізму. Разом із цим, особистість, імовірно, буде толерантною релігійно, культурно, політично, інтегрованою у мультикультурний світовий, зокрема інформаційний простір. Водночас відбувається збільшення контрастності між елітою та маргіналами – ознаки їх відповідно більшої чи меншої адаптивної спроможності.

Отже, з одного боку, розширення міжнародних зв’язків, входження в світовий простір взаємодії, розкривають все більше можливостей для людини, але з іншого боку, цей абсолютно новий та невідомий для людини “світ” диктує свої норми та свої правила, які вона не завжди готова сприйняти та прийняти.

М.Шепелєв зауважує, що необхідно відрізнити глобалізм як тип свідомості (або планетарну свідомість) і глобалізм як політичну ідеологію певних соціальних сил, що прагнуть спрямувати глобалізаційні процеси в потрібне їм русло. Для глобалізму в такому розумінні характерне декларування стратегії глобалізації, як єдино можливої перспективи еволюції людського розуму, пов’язаною з ідеєю виживання людства. Він створює певний ідеологічний образ майбутнього і відповідно до нього перебуває соціальною дійсністю. Не можна заперечувати, що глобалізм, як відчуття єдності людства, мирний симбіоз його і природи, став характерною ознакою нового бачення світу. Але глобалізм нашої епохи – це, з одного боку, система міфів, що стали реальністю, а з іншого – реальність, що спростовує ці міфи. Переважна більшість населення планети розуміє, що глобалізація не є тим, бажаність чи небажаність чого підлягає обговоренню; це універсальна соціальна дійсність. Під її впливом люди усвідомлюють, що світ став іншим, а це спонукає вишукувати нові базові засади для його пізнання й осмислення. Стає марнотою аналіз окремих суспільств як структур, що розвиваються переважно внутрішньо. Насправді вони є структурами, що виникають унаслідок глобальних процесів або як форма реакції на ті процеси [11].

Марат Чешков виокремлює три напрямки дослідження проблем глобалізму, а саме: соціологічний, антропоекологічний, культурологічний, а також виокремлює розробку глобальних проблем (проблем світоцілісності взагалі) в ключі інформаційних і семіотичних теорій [10]. Появу глобальних проблем у процесі вичерпання соціальної домінанти М.Чешков розглядає як передумову становлення нового суб’єкта – людства в цілому, що проявляється в активності різних неформальних рухів, релігійно-духовних пошуків, виробленні різних проєктів світоустрою, діяльності світових інс-

титутів. Усі ці явища вчений розглядає як тенденцію до становлення індивіда, що прагне до самореалізації через віднайдення вселюдності, і тим самим реалізує свою постійну присутність в історії.

З класифікацією глобальних проблем сучасності також можна ознайомитися, переглянувши матеріали XVIII Всесвітнього Конгресу Міжнародної асоціації політичних наук “Мировой капитализм, управление и сообщество: к корпоративному миллениуму? (Канада, Квебек, 2000 р.). Вченими виокремлені: 1) Соціально-політичні і військові глобальні проблеми: запобігання ядерної війни; врегулювання міжнародних конфліктів; формування ненасильницького світу на основі зміцнення системи загальної безпеки; ствердження довіри між народами; демократизація світової політики, міжнародних відносин і її впливу на внутрішній розвиток держав. 2) Соціально-економічні і екологічні глобальні проблеми: розвиток слабозрозвинутих держав, подолання бідності і культурного відставання; пошук шляхів вирішення енергетичної, сировинної і продовольчої кризи; оптимізація демографічної ситуації; освоєння в мирних цілях космічного простору і Світового океану; забезпечення екологічної безпеки виробництва (включно військового) всіх природних і штучних умов існування людства. 3) Глобальні проблеми людства: дотримання основних прав і свобод; забезпечення необхідних життєвих умов людського існування (особливо в слабозрозвинутих країнах); глобалізація і демократизація суспільних відносин; розвиток і збереження культури; подолання відчуження людини від природи, суспільства, політики; збереження національно-культурної ідентичності [3].

У соціально-психологічній та етнопсихологічній площинах вивчення ситуації глобалізації активізувалося вивчення космополітизму. Космополітизм трактується як ідеологія світового громадянства, яка надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям і другорядну роль національним проблемам. Це можливість мешкати на певній території, але заразом належати до універсального світу, не заперечуючи при цьому його партикуляризму та своєрідності. Цьому сприяє, наприклад, розвиток засобів зв'язку та Інтернету, можливість швидше і дешевше подорожувати світом, міграція робочої сили, посилення транснаціональних корпорацій. Звертаємо вашу увагу на те, що в соціально-психологічній науці також відомі супротивники космополітизму, які вважають, що людина-космополіт може втратити відчуття належності до певної етнічної групи, етносу, нації, як результат це може призвести до їх зникнення як нації.

Вчені також звертають увагу на зіставлення та аналіз таких категорій, як націоналізм і космополітизм. Так відомий український громадський та політичний діяч Микола Міхновський у своїй праці “Націоналізм і космополітизм” (1905) наголошує на розрізненні між національним шовінізмом пануючих націй і націоналізмом гноблених народів, як захист

права боротися за своє людське “Я”. Перший зразок відбирає (під гаслами космополітизму) останні сили з нації поневолених, тоді як другий – є джерелом істинної творчості, несучи в собі початок народної свободи, маючи своїм продовженням і розвитком ідеї гуманізму й космополітизму. Саме здорового націоналізму, на думку М.Міхновського, і не вистачає українському народу.

Очевидно, що космополітизм передбачає розвиток позитивної етнічної ідентифікації, яка супроводжується почуттям власної гідності, патріотизмом, почуттям гордості за досягнення свого народу і його відомих та знаних у всьому світі представників, адекватно вираженою самооцінкою з одночасним прийняттям світового досвіду та відчуттям належності до всесвітнього “альянсу”.

Безперечно, значного впливу в ситуації глобалізації зазнали суспільні, а, відповідно, і групові норми як прообраз суспільних норм. Перегляд норм, зміна їх модальності або їх зникнення, виокремлення нових норм, відповідно до вимог часу – все це реальні процеси, які неймовірно швидко та активно ввійшли в життя наших сучасників і, водночас, ми маємо нагоду все це не тільки спостерігати, а й брати активну участь в нормотворчих перетвореннях. Як результат особистість повинна бути психологічно готова до нових форм взаємодії з соціумом, до мобілізації своїх сил в екстремальних та стресових ситуаціях, до сприйняття та адекватного прийняття нових норм, що зайвий раз підкреслює актуальність та практичну значущість дослідження норми як соціально-психологічної категорії.

У зв'язку з процесами глобалізації значно актуалізувалося вивчення таких соціально-психологічних понять, як “моральність”, “духовність”, “совість”, “довіра”, “толерантність”, “заздрість” та ін. Як зазначає відомий український учений Лідія Орбан-Лембрик, ідеться про посилення уваги не просто до морального досвіду, моральних почуттів, моральних уявлень, а про якісно новий поворот у розумінні сутності людини як істоти духовної [4]. Отже, духовність виступає в якості системоутворюючої якості соціальної взаємодії, що спричинить формування якісно нових моделей людини, суспільства та їх взаємодії. На нашу думку, саме за моральними нормами в ситуації глобалізації та трансформаційних змін залишається право пріоритетності та першості, що дозволить людині адекватно та достойно взаємодіяти в системі “індивід – група – суспільство”.

У свою чергу, в ситуації глобалізації загострюється проблема соціальної аномії, яка характеризується станом безпорядку, дезорганізацією духовних і моральних норм як на мікро-, так і на макрорівнях, зникненням чітких норм і правил поведінки, руйнуванням ієрархії цінностей, утратою значущості соціальних норм та приписів. Крім того, спостерігаються індивідуально-психологічні видозміни як наслідок аномії, а саме: понижена

самооцінка особистості, почуття безпорадності, втрата життєвих цілей, загострення тривожності, соціальної апатії, неврозів, втрата особистістю соціальних зв'язків і відчуження від суспільства, внаслідок чого людина опиняється в стані невизначеності, незрозумілості, туманності, розгубленості.

Про утвердження духовних цінностей громадянського суспільства і релігійну соціалізацію особистості наголошує Марія Пірен. Зокрема, вчена говорить про те, що релігійна соціалізація може виступити як один із чинників утвердження духовних цінностей громадянського суспільства і самоусвідомлення. Це один із способів, який допоможе повернути "совість" власне собі й стабілізувати політико-владною елітою "совість нації" в Україні, що є важливим завданням учених, політиків, духовенства, громадян [6].

Одним із шляхів виходу людства з глобальної кризи і умовою формування суспільства сталого розвитку, на думку В.Горлинського, є розв'язання актуальної практичної проблеми, що полягає в зміні свідомості суспільства, переорієнтації його з утилітарних, споживацьких орієнтацій на вищі ціннісні основи, актуалізації екологічних імперативів і повернення до духовних витоків. Вищезгадане зайвий раз підкреслює важливу роль духовних цінностей у формуванні суспільства сталого людського розвитку, в умовах кардинальної зміни ціннісних орієнтацій в українському соціумі та загострення глобальних небезпек. Фактором, який підкреслює значущість цього питання і зумовлює соціальну потребу в його розв'язанні, є розрив, що характеризується, з одного боку, важливою роллю, яку відіграють духовні цінності в усталеності людського розвитку, з іншого – реальним станом духовності українського суспільства. На думку автора, саме в духовній сфері відбувається формування ціннісних основ суспільства, нації, цивілізації; здійснюється вироблення духовних благ і задоволення духовних потреб стосовно та людства; формується духовний потенціал суспільства сталого розвитку, культура безпеки, як відповідь на виклики глобалізації та реалізація потреби виховання та самозбереження людського роду. Але підґрунтям функціонування духовної сфери є вищі цінності як духовні основи існування людства, що забезпечують духовну сталість і суцільність людини, моральне здоров'я суспільства, його духовний імунітет і добру волю.

На користь твердження про домінування моральних норм виступають і результати наших досліджень групової норми як одного із структурних компонентів групи. Нами було опитано 1879 респондентів вищих навчальних закладів України. В результаті аналіз даних показав, що утворюється певна ієрархія групових норм, яка передбачає як наявність допустимого відхилення від норм, так і обов'язковість групових норм. На першому місці цієї ієрархії саме і знаходяться моральні норми, норми

взаємовідносин, які обов'язково мають декларувати взаємоповагу, доброзичливість, толерантність, увічливість. Зрозуміло, що групова норма змінна і може модифікуватися залежно від завдань, цілей, які стоять перед групою, але саме норми моральних якостей, цінностей є обов'язковими та неодмінними, незалежно від того, більшість чи меншість установлює ці норми [7, 8, 9].

Методика дослідження норм у студентських групах за допомогою фразеологізмів також слугує підтвердженням цьому. Методика включала в себе 175 українських фразеологізмів. Правильність твердження, зафіксованого в образній формі в кожному із фразеологізмів, відносно норм, які існують у студентських групах, респонденти оцінювали за 7-бальною шкалою (3, 2, 1, 0, -1, -2, -3). Досліджуваними виступили 60 студентів Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, рідна мова яких українська. В результаті моральні норми займають першість і представлені такими фразеологізмами, як: "мати Бога в серці", "душа в душу", "не за страх, а за совість", "брати на буксир", "не з однієї печі їсти хліб", "стояти горою". Таким чином, виокремлені респондентами фразеологізми описують поведінку, за якої члени групи проявляють співчутливість, добротність, піклування, кругову поруку, справедливість, совісність, милосердність.

Висновки. Узагальнюючи та підсумовуючи теоретичний і практичний досвід дослідження глобальних проблем сучасності, можна стверджувати, що глобалістика може виступити як одна із парадигм ХХІ століття, яке відзначається переходом людства до інформаційної, постіндустріальної ери, розширенням світової спільноти, яка виступає як функціонально взаємопов'язана цілісна система, що складається з багатьох підсистем різного рівня і конфігурацій, появою глобальних спільних інтересів, норм, цінностей. Також ученими виокремлюються як позитивні, так і негативні сторони глобалізації. Серед позитивних називають розширення можливості використання загальних досягнень людства, формування планетарного Інтернет-простору, розширення й активізація міжнародної співпраці, формування планетарного ринку ідей, послуг, освіти. До негативних відносять прагнення окремих розвинутих держав підкорити менш розвинуті народності та нації, нерівноправні можливості розвитку в різних сферах міжнародної співпраці, психологічну неготовність людства до стрімких процесів глобалізації, протиріччя між національною само-свідомістю та ідентичністю.

В результаті глобалізації значного впливу зазнали норми як регулятори людської поведінки та діяльності, актуалізувалося вивчення та переосмислення норм і цінностей. При цьому основна та системоутворююча роль відводиться моральним нормам та духовності як основного та адекватного індикатора розвинутої особистості, яка є активним суб'єктом

своєї життєдіяльності. В ситуації глобалізації важливо, щоб взаємовідношення та взаємодія на рівні цивілізацій, держав, націй, регіональних спільнот, міжнародних організацій, корпорацій вибудовувалися не за принципом сили і з позиції приниження слабшого, а за законами гуманізму, духовних цінностей та моральних норм. Крім того, кризовий стан духовності, моральних норм та цінностей може призвести суспільство до реальної загрози самознищення та антропологічної катастрофи.

1. Білорус О. Глобалізація і національна стратегія / Олег Білорус. – К. : ВО Батьківщина, 2001. – 300 с. – Бібліогр. : с.297.
2. Коукер К. Сумерки Запада / Кристофер Коукер. – М. : Московская школа политических исследований, 2000. – 272 с. – Библиогр. : с. 269. – ISBN 5-93859-003-1.
3. Мировой капитализм, управление и сообщество: к корпоративному миллениуму? : материалы XVIII Всемирного Конгресса Международной ассоциации политических наук. – Квебек (Канада), 2000).
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Перспективні напрями розвитку соціальної психології в контексті реальних потреб суспільства / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 5–26. – Бібліогр. : с. 26 (4 назви).
5. Панарин А. Искушение глобализмом / Александр Панарин. – М. : МЭксмо / Алгоритм-Книга, 2003. – 416 с.: Библиогр.: с. 412. – ISBN 5-699-04747-6.
6. Пірен М. Релігійна соціалізація особистості як чинник утвердження духовних цінностей громадянського суспільства / М. І. Пірен // Соціальна психологія. – 2005. – № 6 (14). – С. 31–41. – Бібліогр. : с. 40–41 (28 назв).
7. Тоба М. Мотиви нормативної поведінки студентів / М. В. Тоба // Соціальна психологія / Український науковий журнал. – К., 2006. – № 5 (19). – С. 70–80. – Бібліогр. : с. 80 (5 назв).
8. Тоба М. Норми-цінності як регулятори поведінки членів групи / М. В. Тоба // Проблеми загальної та педагогічної психології / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII. – Вип. 6. – С. 307–316. – Бібліогр. : с. 316 (11 назв).
9. Тоба М. Норми – якості як таксономічна група норм / М. В. Тоба // Актуальні проблеми психології. Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка.– К., 2006. – Т. 1. – Ч. 18. – С. 123–128. – Бібліогр. : с. 128 (12 назв).
10. Чешков М. Глобалистика: предмет, проблемы, перспективы / М. Чешков // Общественные науки и современность. – 1998. – № 2.

11. Шелелєв М. Політико-цивілізаційний підхід до аналізу глобалізаційних феноменів / М. Шелелєв // Соціальна психологія. – 2004. – № 4 (6). – С. 123–138. – Бібліогр. : с. 138 (14 назв).

Відомості про автора

Тоба Маріанна Василівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
руб. тел. 8 (0342) 596015

Рецензенти:

Пасічник Р. Ф. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри галузевої психології та психології управління Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова;
Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету.

УДК 159.98
ББК 88.5: 378.147

Алла Борисюк

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У МАЙБУТНІХ МЕДИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м.Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті здійснено аналіз основних чинників, що визначають зміст освіти майбутніх медичних психологів. Доведено, що зміст освіти визначається загальноекономічним розвитком держави, особливостями розвитку системи освіти України, прикладними завданнями, які повинні розв'язати медичні психологи. Підкреслено актуальність підготовки фахівців – медичних психологів.

Ключові слова: зміст освіти, навчальний план, медичний психолог, ідентичність, магістратура.

The article views the main factors which are essential for the education constituents of the future medical psychologists. It is already proved that the education constituents is defined by the general economical development of the state, peculiarities of the Ukrainian educational system development, its' appliance, which medical psychologists meet with. The author stresses the necessity of the medical psychologists' preparation.

Key words: educational constituents, educational curriculum, medical psychologist, identity, masters' degree.

Постановка проблеми. Динамічний розвиток суспільства, що характеризується швидкістю змін механізмів, технологій, соціально-економічних відносин зумовлює динамічний характер системи освіти та передбачає динамічний тип взаємозв'язку освіти і суспільства в цілому.

Смисл і ціль освіти – людина у постійному розвитку, її духовне становлення, гармонія її стосунків із собою та іншими людьми, зі світом. (Освіта на державному рівні створює умови розвитку–саморозвитку, виховання–самовиховання, навчання–самонавчання тощо. Система освіти створюється для людини, функціонує і розвивається в її інтересах, слугує повноцінному розвитку особистості. Вищий результат освіти полягає у духовному стані нації, зростанні національної самосвідомості. В інноваційних моделях навчального процесу, в ідеалі педагог стає організатором самостійного навчального пізнання студентів, не головною діючою особою в академічній групі, а режисером їхньої взаємодії з навчальним матеріалом, один з одним та викладачем [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Модель навчального процесу описує його можливості щодо забезпечення підготовки кадрів, а також властивості майбутніх випускників. Такою моделлю виступає навчальний план вищого навчального закладу, що відображає два аспекти його діяльності: перший – можливості, пріоритети та ресурси, якими володіє вищий заклад освіти; другий – бажані якості та властивості нового покоління молоді, яких повинні набути випускники.

Згідно з прогнозами ВООЗ, у 2020 році захворюваність та поширеність межових станів та психогеній впередить серцево-судинні та інфекційні захворювання. Донедавна такими хворими опікувались лікарі-психіатри. Проте ставлення наших співгромадян до психіатрії все ще перебуває під значним впливом стереотипів, звернутись до психіатричної клініки означає автоматично отримати ярлик “ненормального”, у кращому випадку – слабкого і несамостійного. Разом із тим, якість надання допомоги, умови перебування пацієнтів у психіатричних клініках, забезпечення ліками та обладнанням залишаються незадовільними. Тому економічно доцільне надання медико-психологічної допомоги пацієнтам на ранніх стадіях захворювання та й просто у складних життєвих ситуаціях, що могло б знизити навантаження на психіатричні клініки шляхом запровадження посад лікарів-психологів у мережі лікувальних установ медичного профілю [9].

На значущості взаємозв'язку психології і медицини наголошував ще у XVIII столітті відомий реформатор у галузі психіатричної допомоги людям у Франції Ж.Пінель у “Трактаті про душевні хвороби”. Автор зазначав, що психіатричною лікарнею повинні керувати лікар, адміністратор і психолог; лікар повинен бути компетентний у психології. Дослідження лікарів Франца Галля і Франца Месмера довели наявність у мозку особливих магнітних флюїдів, іншими словами, психологічних центрів, дія яких сприяє зціленню. Наукові висновки вищеназваних авторів були покладені в основу розробки гіпнозу, що став широко застосовуватись у медико-психологічній практиці. У XIX столітті науко-

вий інтерес учених стосовно дослідження психіки здорових людей, а також соматично і психічно хворих зростає. Неврологічна та психіатрична практика потребує допомоги психолога стосовно аналізу психічних розладів. Друкується низка праць, зокрема, “Медична психологія” Й.Лотце, “Психологічна медицина” Д.Тьюка та ін. Варто зауважити, що в даних працях більшою мірою були висвітлені питання психіатрії того часу. У ХХ столітті медична психологія була виділена у самостійну галузь знання.

В.М.Карандашев [1] виділив основні завдання медичної психології як прикладної науки:

1. Дослідження психічних факторів, що впливають на розвиток захворювань, лікування та профілактику.
2. Аналіз впливу на психіку різноманітних захворювань.
3. Дослідження динаміки різноманітних виявів психіки.
4. Вивчення порушень розвитку психіки.
5. Аналіз особливостей взаємодії пацієнта із медичним персоналом та навколишнім середовищем.
6. Розробка принципів і методів психологічного дослідження у клініці.
7. Створення і дослідження психологічних методів впливу на психіку людини з лікувальною і профілактичною метою.

Дані загальні положення були доповнені більш конкретними, залежно від причини виникнення хвороби, особливостей протікання, реакцій пацієнта тощо.

Фахівці-медики разом із низкою різноманітних методів лікування застосовували психотерапію. Б.Д.Карвасарський [8] обґрунтував особливості психотерапії як методу, що відрізняється від інших, виділивши певні особливості, а саме: 1) у процесі психотерапії використовуються засоби впливу на особистість, що ґрунтуються на застосуванні знань основ психології (на відміну від засобів, що застосовуються в клініці, фармакології); 2) впроваджуються ці засоби фахівцями, які діють усвідомлено і цілеспрямовано, вміють науково обґрунтувати власні дії та адекватно оцінити їх результативність; 3) психотерапія застосовується у роботі як із особами, які мають порушення психіки, так і зі здоровими людьми.

Виділяють сфери діяльності медичного психолога: робота в галузі охорони материнства і дитинства; в галузі екстремальної медицини; надання допомоги пацієнтам із соматичними захворюваннями; робота в онкологічних, психоневрологічних диспансерах [11].

В.В.Гульдман і Ю.В.Назаренко [3] серед актуальних завдань розвитку медичної психології і медичної психологічної служби називають 1) створення дитячої і підліткової медико-психологічної служби; 2) розвиток

позалікарняної медико-психологічної допомоги; 3) створення центру медико-психологічної реабілітації; 4) створення служб екстреної медико-психологічної допомоги.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 30 Закону України “Про освіту” (1060-12), “підготовка кваліфікованих робітників, а також молодших спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів та магістрів здійснюється за освітньо-кваліфікаційними рівнями (ступеневою освітою) згідно з відповідними освітньо-професійними програмами” [4].

Однією з тенденцій сучасної освіти є прагнення до цілісності, застосування інтегративного підходу. Інтегративна складова виступає засобом досягнення єдності у змістовному, структурному, логіко-гносеологічному, науково-організаційному, лінгвістично-семантичному аспектах. Ми згодні з думкою Н.Ф.Шевченко стосовно того, що інтеграція в системі професійної підготовки визначається як процес взаємопроникнення низки професійно орієнтованих дисциплін, психолого-педагогічного проектування ефективних технологій навчання, зближення сучасних наукових знань, інтелектуально-концептуальних можливостей окремих наук та практики [10]. Засобом взаємозв'язку наукової, навчальної, методичної, комунікативної діяльності суб'єктів навчально-виховного процесу повинно стати інтегративне навчальне середовище.

Нинішня професійна психологічна освіта містить теоретичний та практичний компоненти. Виділяють три рівні системи професійних знань: загальнопсихологічний, спеціальнопсихологічний, знання зі спеціалізації. Кожен із рівнів психологічної освіти передбачає набуття певної суми теоретичних знань і формування практичних навичок, а також повинен відрізнятися від інших специфічним способом організації і подання знань [10].

Основу загальнонаукового рівня повинні складати відомості у вигляді наукових фактів, законів, теорій. Такий спосіб організації матеріалу називається аналітично-статичним. Основна форма навчання на даному етапі – лекційно-лабораторна, а результатом виступає система знань, відомостей, фактів із психології.

На нашу думку, цей рівень сприяє формуванню навчально-академічної ідентичності.

Наступний рівень складається із загальних основ практичної психології та науково-методичних основ певного її напрямку. Результат на даному рівні навчання – це сформований психологічний світогляд майбутнього фахівця.

Ми вважаємо, що даний рівень сприяє переходу від навчально-академічного до навчально-професійної ідентичності.

На третьому, індивідуально-типологічному рівні, знання повинні організовуватися довкола певної типології життєвих ситуацій особистості з

урахуванням сфери її активності та вікових особливостей. Основою навчання виступає життєва ситуація, а результатом – навички й уміння професійної діяльності.

На нашу думку, більш ефективній реалізації завдань даного рівня сприятиме внесення до навчального плану підготовки фахівців медичних психологів соціально-психологічних тренінгів, практикумів, коучінгів. Названі форми навчальної діяльності сприятимуть розвиткові та вдосконаленню особистісних та професійних якостей майбутніх фахівців.

Фахівець-психолог повинен знати, розуміти та приймати менталітет тієї спільноти, серед якої він працює. Менталітет певною мірою відображає культуру, і не може бути зрозумілий без усвідомлення широкого культурно-історичного контексту життєдіяльності особистості.

Л.Е.Орбан-Лембрик [5] зазначає, що соціально-економічні та історичні умови й особливості життя кожного народу передусім визначають специфіку формування його психічного складу. Оскільки поняття “психічний склад нації” важко визначити, то в етнопсихології здійснюються спроби знайти йому такі еквіваленти, які були би більш доступними для використання в емпіричних дослідженнях. Тому як синоніми вживаються такі поняття: “національний характер”, “національна свідомість”, “ментальність” та ін. Щодо ментальності, то, як зауважує науковець, структурно цей феномен охоплює: наявність у людей того чи іншого суспільства певного спільного розумового інструментарію, психологічного оснащення, яке дає їм змогу по-своєму усвідомлювати у світі самих себе; певний соціально-психологічний стан суб’єкта – етносу, нації, народності, громадян, що втілює в собі результати тривалого й усталеного впливу етнічних, природно-географічних і соціально-економічних умов проживання суб’єкта менталітету; спосіб ставлення людини до внутрішнього і зовнішнього світу, в основі якого закладено психічні процеси сприймання й розуміння (інтерпретації); людський вимір історичних макромас, людська активність, об’єктивована в культурних пам’ятках.

Майже у всіх наведених визначеннях ознаки ментальності збігаються з характеристиками, що входять до поняття “національний характер”. Ментальність – це спосіб прийняття й розуміння етносом свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин. Вона відображає внутрішній стан людини, її світобачення. Власне тому її часто визначають як “душу народу”. За своєю структурою менталітет (ментальність) охоплює передусім дещо колективне, певні елементи національного характеру, які діють, не проходячи криз свідомість, спонтанно, подібно до певного емоційно-психологічного коду, що викликає в суб’єкта саме такі, а не інші реакції на зовнішні чинники. Національний характер – своєрідне, специфічне поєднання типових рис за конкретних історичних і соціально-економічних умов буття нації; уявлення народу про самого себе, сукуп-

ність найстійкіших, основних для даної національної спільноти особливостей сприйняття довколишнього світу й форм реакцій на нього [5]. На нашу думку, зміст освіти медичних психологів повинен містити ознайомлення майбутніх фахівців із впливом ментальності, національного характеру, національної свідомості на поведінкові реакції пацієнтів. Отриманню цих знань сприяє вивчення соціальної психології, етнопсихології, психології спілкування, деонтології тощо.

Фахівець-медичний психолог повинен пам’ятати, що елементи національного характеру слугують важливим способом стихійного, безпосереднього відображення навколишньої дійсності в психіці членів етнічної спільноти. Вони підкоряються впливові соціального й політичного життя, виявляються у повсякденному житті в основному на буденному рівні в тісній єдності з формами буденної національної свідомості. За певних умов, спричинених кризою звичних форм соціальності, загостренням національних проблем і суперечностей, появою відчуття “втрати звичного порядку”, безпосередні вияви національного характеру можуть виходити на перший план. Ніби вирвавшись на свободу з-під гніту соціальності, прояви національного характеру безпосередньо детермінують кризову поведінку [5]. Вважається, що власне із вибуховими виявами національного характеру пов’язана значна кількість швидкого піднесення масових національно-визвольних рухів. Реакція пацієнта на захворювання певною мірою може бути зумовлена ментальними та національно-характерологічними особливостями. Вплив цих особливостей на виникнення, перебіг захворювання та тривалість процесу реабілітації найбільш оптимально може виявити та врахувати у процесі лікування фахівець-медичний психолог.

Професійна діяльність медичного психолога спрямована на підтримку здоров’я людини як цілісної особистості з її фізичними, психофізіологічними та психологічними особливостями; профілактику психічних, психоматичних та соматичних захворювань, лікування та реабілітацію, оптимізацію життєдіяльності людини. Відповідно її мета підготовки медичних психологів полягає у забезпеченні лікувально-профілактичних, освітніх, виховних та інших закладів висококваліфікованими фахівцями, спроможними ефективно здійснювати психопрофілактику, психодіагностику і психокорекцію, консультування й реабілітацію населення в амбулаторних і стаціонарних умовах, в умовах сім’ї, у виховних та освітніх закладах, фахівцями, що можуть викладати медичну психологію та суміжні дисципліни, займатись науковими дослідженнями в даній галузі.

Реалізація цієї мети, як зазначено в освітньо-кваліфікаційній характеристиці спеціаліста та концепції впровадження підготовки фахівців за професійним спрямуванням 6.1101 “Медицина” освітньо-кваліфікаційного рівня “Спеціаліст” за спеціальністю 7.110110 “Медична психологія”, буде

здійснюватися шляхом засвоєння студентами, майбутніми медичними психологами, дисциплін гуманітарного, суспільно-економічного профілю, фундаментальних та клінічних професійно орієнтованих дисциплін, зокрема загальної, вікової, педагогічної та соціальної психології, психодіагностики та психокорекції, психології особистості та індивідуальних відмінностей, психологічного консультування психології спілкування, психології конфлікту, історії психології, сучасної зарубіжної психології, медичної психології, патопсихології, психіатрії, психотерапії тощо. Окрім того, вищезгаданими документами передбачається участь студентів у науково-дослідницькій роботі, набуття ними знань, умінь та практичних навичок на заняттях у клініках та установах різного профілю під час проходження виробничої практики.

Вищесказане ще раз підкреслює необхідність підготовки на додипломному етапі фахівців медичних психологів, діяльність яких, окрім вищезгаданого, містить розробку і впровадження законодавчих заходів, спрямованих на охорону психічного здоров'я населення, покращення виробничих і побутових умов життя, дослідження посттравматичних стресів тощо.

Набуття ступеневої освіти медичного спрямування має свої особливості, які нормативно визначені пунктом 2 Постанови Кабінету Міністрів України № 65 від 20 січня 1998 р. (із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 677 від 23.04.99 і № 1482 від 13.08.99) та Положенням про особливості ступеневої освіти медичного спрямування, що затверджено наказом МОЗ України № 35 від 24.02.2000 р.

Фахівець після закінчення навчання за освітньо-професійною програмою підготовки лікаря за спеціальністю 7.110110 "Медична психологія" освітньо-кваліфікаційного рівня "спеціаліст" і отриманням диплома з кваліфікацією "Лікар" за зазначеною спеціальністю здатний виконувати професійну роботу лікаря-інтерна та лікаря-стажиста. На післядипломному етапі здійснюється первинна спеціалізація в інтернатурі (перелік спеціальностей затверджено наказом МОЗ України № 81 від 23.02.2005 р.) відповідно до набутої базової спеціальності. Після підготовки в інтернатурі (резидентурі) фахівцю присвоюється кваліфікація – лікар-спеціаліст із певної спеціальності і він здатний виконувати зазначену в ДК 003-95 професійну роботу і може займати відповідну посаду.

Наразі у вищих медичних навчальних закладах міста Києва та міста Чернівців підготовка магістрів зі спеціальності "Медична психологія" відповідно до наказу МОЗ України № 295 від 24.09.1996 р. (зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 03.12.1996 р. за № 697/1722) здійснюється одночасно з первинною спеціалізацією лікарів в інтернатурі (резидентурі) за тією ж спеціальністю.

До магістратури за спеціальністю 8.12010004 "Медична психологія" зараховуються лікарі-інтерни, які проходять первинну спеціалізацію в інтернатурі за спеціальністю "Медична психологія". На навчання у магістратурі з напрямку 1201 "Медицина" за спеціальністю "Медична психологія" до вищих медичних навчальних закладів IV рівня акредитації приймаються громадяни України, які мають кваліфікацію "Лікар" за спеціальністю 7.110110 "Медична психологія".

Варто зауважити, що магістр (лат. Magister – начальник, учитель) – "це освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі кваліфікації бакалавра або спеціаліста здобув поглиблені спеціальні уміння та знання інноваційного характеру, має певний досвід їх застосування та продукування нових знань для вирішення проблемних професійних завдань у певній галузі народного господарства" [7]. Програма підготовки магістрів "надає випускникові знання й навички наукової, педагогічної та дослідницької діяльності" [2].

Підготовка магістрів медицини за спеціальністю "Медична психологія" передбачає поглиблену спеціальну лікарську науково-практичну, педагогічну і дослідницьку підготовку професіонала з цієї спеціальності.

Після закінчення магістратури лікар-спеціаліст за спеціальністю "Медична психологія" може виконувати професійну роботу і займати посаду лікаря-психолога (клінічного ординатора), викладача вищого навчального закладу, наукового співробітника (аспіранта). Після відпрацювання встановленого законодавством для молодих спеціалістів (які навчалися за державним замовленням) терміну лікарі-психологи можуть пройти спеціалізацію та набути іншу лікарську спеціальність і виконувати відповідну професійну роботу та займати посаду.

Відповідно до посад, що може займати випускник вищого навчального закладу, він придатний до виконання виробничих функцій (здійснення певних типів діяльності) та типових для даної функції задач діяльності. Кожній задачі відповідає система умінь щодо вирішення цієї типової задачі діяльності. Вищі навчальні заклади повинні забезпечити опанування випускниками системи умінь вирішувати певні типові задачі діяльності при здійсненні певних виробничих функцій, що визначені у освітньо-кваліфікаційній характеристиці магістра за спеціальністю 8.12010004 – "Медична психологія" напрямку підготовки "Медицина", а також навчальні заклади повинні сформувати випускників як соціальних особистостей, здатних вирішувати певні проблеми і задачі соціальної діяльності за умови опанування системи умінь, що визначені у вищезгаданому державному стандарті освіти.

Державна атестація випускників вищих навчальних закладів здійснюється Державною атестаційною комісією, яка формується вищим навчальним закладом.

Нормативною формою державної атестації випускників магістратури за спеціальністю 8.12010004 “Медична психологія” є: медичний ліцензійний іспит “Крок 3 – Загальна лікарська підготовка”; державна атестація на визначення знань, умінь та практичних навичок із присвоєнням кваліфікації лікаря-спеціаліста зі спеціальності “Медична психологія” (голова державної атестаційної комісії призначається наказом МОЗ України); успішне проведення відкритого практичного заняття зі студентами з обговоренням на засіданні профільної предметно-методичної комісії вищого медичного навчального закладу; успішний захист магістерської наукової кваліфікаційної роботи на засіданні вченої ради вищого медичного навчального закладу (факультету).

Процедура державної атестації випускників магістратури за спеціальністю 8.12010004 “Медична психологія”, а також процедура оцінювання особистих професійних якостей і здатностей вирішувати проблеми і задачі професійної та соціальної діяльності визначається вищим медичним навчальним закладом.

Вищі навчальні заклади всіх форм власності, які здійснюють підготовку магістрів напряму 1201 “Медицина” за спеціальністю 8.12010004 “Медична психологія” гарантують якість професійної підготовки випускників не нижче рівня, що встановлений освітньо-кваліфікаційною характеристикою.

Для систематичного контролю ступеня сформованості професійних умінь та навичок використовується поточний, підсумковий контроль та державна атестація, що проводяться згідно із затвердженими Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством освіти і науки України методиками.

Перегляд та зміни галузевої компоненти державних стандартів вищої освіти (освітньо-кваліфікаційної характеристики, освітньо-професійної програми підготовки та засобів діагностики якості вищої освіти), що зумовлені необхідністю відображення досягнень науки і надбань практики медичних та психологічних знань, здійснюються згідно із Законом України “Про освіту” та постанов Кабінету Міністрів України.

У Буковинському державному медичному університеті існує досвід проведення літнього психотерапевтичного інтенсиву для студентів 1–6 курсів у межах програми виробничої практики із залученням провідних спеціалістів Буковинського університету, Національного медичного університету ім. О.Богомольця, Українського НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології, Московського інституту психотерапії і клінічної психології, Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

На базі Буковинського державного медичного університету впродовж п'яти років функціонує медико-психологічний центр, у штаті якого є лікар-психіатр, психолог-консультант, психофізіолог – усі з додатковою

психотерапевтичною підготовкою. Центр обладнано відповідно до змісту та форм його діяльності. Працюють кабінети психофізіолога, індивідуальної психотерапії, психологічного консультування. Створено залу для проведення групової психотерапії, сеансів релаксації та психотренінгів, арт-терапії. Одне із провідних завдань медико-психологічного центру полягає в організаційно-методичній роботі. У центрі проводяться тренінги та психотерапевтичні групи для різних категорій фахівців (від студентів до практичних психологів і лікарів), ведеться освітня робота серед медичної громадськості щодо необхідності медико-психологічної підтримки хворих із ознаками психосоматичних захворювань, невротичних розладів, психологічних проблем адаптації тощо. Планується проведення циклів тематичного удосконалення лікарів різних спеціальностей, зокрема “Загальна практика – сімейна медицина” на теми “Психологічні аспекти взаємодії лікар-пацієнт”, “Психосоматичні розлади в практиці сімейного лікаря”, “Психологічні особливості роботи з термінальними пацієнтами та їх оточенням”. Медико-психологічний центр позиціонується водночас і як навчальна база для студентів спеціальності “Медична психологія” (на базі центру здійснюється викладання таких прикладних психологічних дисциплін: “Психотренінг”, “Психологічне консультування”, “Арт- та ігрова психотерапія” тощо), і як консультативний центр, що обслуговує населення міста та області за особистими зверненнями і за направленнями лікарів загальної практики [9].

Висновки. Отже, зміст освіти та, відповідно, формування навчальної ідентичності майбутніх медичних психологів у вищих медичних навчальних закладах визначається загальним соціально-економічним розвитком держави, особливостями розвитку системи освіти України, прикладними завданнями, які повинні розв'язувати фахівці-медичні психологи. Подальший науковий інтерес становить відображення в змісті освіти підготовки медичних психологів чинників, що сприяють формуванню професійної ідентичності майбутніх фахівців.

1. Бочелюк В. Й. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник [для студ. вищ. навч. заклад.] / В. Й. Бочелюк, В. В. Зарицька. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 288 с. – Бібліогр. в кінці розд. – Термінологічний словник : с. 261–286. – ISBN 978-966-364-438-7.
2. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с. – ISBN 966-06-002.
3. Гульдан В. В. Психологическая служба в системе здравоохранения: состояние и перспективы / В. В. Гульдан, Ю. В. Назаренко // Вопросы психологии. – 1991. – № 3. – С. 5–9. – Библиогр. : с. 9.
4. Закон України “Про освіту” від 23 травня 1991 р. в редакції від 23 березня 1996 р. // Голос України. – 1996. – 25 квітня – С. 12.

5. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія у 2 кн. : підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 576 с. – ISBN 966-06-0356-8.
Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. – К. : Либідь, 2006. – 560 с. – Бібліогр. в кінці розд. – ISBN 966-06-0358-4.
6. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті : монографія / [С. О. Сисоєва, А. М. Алексюк, П. М. Воловик та ін.]; за ред. С. О. Сисоєвої. – К. : ВІПОЛ, 2001. – 502, [1] с. – Бібліогр. до кожн. розд. : с. 485–502. – ISBN 5-8238-0743-0.
7. Постанова КМУ від 20 січня 1998 року № 65 “Про затвердження положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)” // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1998. – № 10. – С. 7.
8. Психотерапія : учебник для студ. медиц. вузов и врачей общей практики / [под ред. Б. Д. Карвасарского]. – СПб. : Питер, 2000. – 544 с. (Серия “Национальная медицинская библиотека”). – Именной указатель: с. 529–534. – Библиогр. : с. 535–536. – ISBN 5-314-00167-5.
9. Сучасна модель реалізації комплексного підходу до надання медико-психологічної допомоги населенню / [В. П. Пішак, М. Ю. Коломосць, О. Ю. Поліщук та ін.] // Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю [“Сучасні аспекти лікування психічних розладів”], (Чернівці, 26–27 жовтня 2007 р.) / Міністерство охорони здоров'я України, Буковинський державний медичний університет [та ін.]; редкол.: В. П. Пішак [та ін.]. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – С. 6–13. – Бібліогр. : с. 16 (6 назв). – ISBN 978-966-2147-04-9.
10. Шевченко Н. Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: монографія / Н. Ф. Шевченко. – К. : Міленіум, 2005. – 298 с. – Бібліогр.: с. 270–296. – ISBN 966-8063-50-3.
11. Щедрина Е. В. Состояние и перспективы развития психологической службы в системе здравоохранения / Е. В. Щедрина // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 177–179. – Библиогр. : с. 179.

Відомості про автора:

Борисюк Алла Степанівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Сидоренко М. М. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету;
Дніжона О. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психофізіології та медичної психології Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

УДК 159.9 : 316.6
ББК 88.5

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ УКРАЇНИ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті розглядаються різні наукові підходи до визначення, структури та формування етнічної ідентичності в полікультурному світі, особливості її трансформування в умовах зростання міграційних процесів у суспільстві.

Ключові слова: етнічна ідентичність, акультурація, етнокультурна адаптація, трансформація етнічної ідентичності.

Different scientific approaches to the definition, structure and formation of the ethnical identity in multicultural world and the specific features of its transformation in the conditions of growth of migration processes in society are analyzed in the article.

Key words: ethnical identity, acculturation, ethno-cultural adaptation, transformation of ethnical identity.

Актуальність проблеми. Сучасний період розвитку української держави характеризується збільшенням міграційних потоків, значна кількість українських громадян виїжджає за кордон з метою працевлаштування та поповнює ряди “заробітчан”. Важливим науковим завданням є вивчення чинників, механізмів, спрямованості сучасної трудової еміграції громадян України, вирішення проблем етнічної самоідентифікації, рідної мови і національної культури, збереження української субкультури в умовах інокультурного оточення, трансформації етнічної самосвідомості в процесі інтеграції в іноетнічному середовищі.

Аналіз публікацій свідчить про досить інтенсивне дослідження проблем ідентифікації та ідентичності саме на сучасному етапі розвитку

суспільства, коли, у зв'язку з докорінними соціальними трансформаціями, питання ідентичності висувається на перший план. Найзначнішими працями в цій галузі можна вважати, зокрема, дослідження П.Гнатенка, В.Павленко, К.Коростеліної, С.Макеєва, Л.Орбан-Лембрик, М.Пірен, М.Шульги [1; 5; 6; 8; 9].

Метою роботи є психологічний аналіз проблеми визначення та формування етнічної ідентичності у різних наукових підходах; трансформування етнічної ідентичності мігрантів в іноетнічному середовищі.

Значні трансформації у соціальній структурі суспільства, що тривають протягом останніх років, викликали зміну системи цінностей і втрату стійкої соціальної ідентичності у мільйонів людей. Основна вихідна ознака кризи українського суспільства – “знецінення людини в її культурно-історичному, ментальному образі, сутності, переривання міжпоколінних зв'язків, руйнування етичних, моральних ідеалів соціального співжиття, ідеалів культури, релігії, особистості і громадської етики, політичних ідеалів тощо” [3, с.282].

Причиною того, що людина приймає рішення щодо влаштування власної долі саме за кордоном, на жаль, почуття розгубленості щодо визначальних орієнтирів і цінностей нашого життя. Л.Е.Орбан-Лембрик вказує, що “проблема полягає в тому, що великій кількості людей в умовах нестабільності свого суспільства і процвітання багатьох країн Заходу надзвичайно важко визначити, чому віддати перевагу, які цінності вважати пріоритетними, як зіставити цінності ринку та загальнолюдські моральні цінності – такі, як чесність, порядність тощо. В етнопсихології така ситуація визначається поняттям “культурний шок”, який проявляється у подиві щодо незвичних норм і стандартів поведінки, у відчутті дискомфорту від різниці між “їх” і “нашою” культурою, відчутті розгубленості серед “чужого” світу” [7].

Є.Головаха підкреслює, що “сучасне суспільство – це простір ідентичностей, що постійно змінюються. І якщо у минулому зміна ідентичності призводила до маргіналізації, то сьогодні ризик потрапити у маргінальне становище чекає на тих, хто зберігає ідентичність у суперечливій об'єктивній ситуації і не здатний прийняти нові соціальні реалії” [2].

Представники зарубіжних соціальних і психологічних наук також пов'язують формування чи трансформацію ідентичності з тим соціальним контекстом, в якому вона розглядається. На думку Р.Дженкінса, сучасний бум у дослідженні ідентичності відбиває її стан невизначеності, який нині переживають люди і який спричинений зростанням міграційних процесів, розширенням культурних контактів, суттєвими соціально-політичними змінами в багатьох регіонах земної кулі. Внаслідок цих процесів люди стикаються з труднощами з самоідентифікацією інших, а отже, і з прогнозуванням їхньої поведінки [8, с.69].

Кожна людина протягом життя входить до багатьох груп, усвідомлює себе членом різних спільнот, результатом ідентифікації з якими формування численних ідентичностей, актуальність і значущість яких варіюються залежно від особливостей часу й ситуації. Сукупність їх складає цілісну соціальну ідентичність особистості, етнічна ідентичність посідає важливе місце в її структурі разом з іншими видами ідентичності, причому особливо важливу роль саме етнічна ідентифікація має у формуванні почуття стабільності та особистісного благополуччя. Етнічна ідентичність – це складова частина соціальної ідентичності особистості, це результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе як представника етносу, певний ступінь тотожності з ним і виокремлення від інших етносів.

Етнос – це психологічна спільнота, яка здатна успішно виконувати важливі для кожної людини функції: 1) орієнтувати в навколишньому світі, надаючи більш-менш упорядковану інформацію; 2) надавати загальні життєві цінності; 3) захищати, оберігаючи соціальне та фізичне самопочуття. Людині завжди необхідно відчувати себе частиною “ми”, етнос – це не єдина група, до якої відносить себе людина. Серед таких груп можна назвати церковні організації, професійні об’єднання, неформальні об’єднання молоді тощо. “Багато людей “занурюються” в одну з таких груп, однак членство в них не завжди приводить до задоволення потреби в психологічній стабільності. Опора виявляється не занадто стійкою, оскільки склад групи постійно оновлюється, термін їх існування є обмеженим у часі, людину можуть виключити з групи за якусь провину” [12, с.62]. У той же час етнічна спільнота – це міжпоколінна група, вона є сталою у часі, для неї є характерною стабільність складу, кожна людина має стійкий етнічний статус, її неможливо “виключити” із етносу. Завдяки цьому етнос є для людини надійною групою підтримки.

Стефаненко Т.Г. вважає, що пошук орієнтирів і стабільності в перенасиченому інформацією і нестабільному світі – це головна психологічна причина зростання етнічної ідентичності у другій половині ХХ століття. Друга психологічна причина – це інтенсифікація міжетнічних контактів, як безпосередніх (трудова міграція, студентські обміни, переміщення емігрантів і біженців, туризм), так і опосередкованих сучасними засобами масової комунікації від супутникового телебачення до мережі Інтернет. Інтенсивні контакти актуалізують етнічну ідентичність, позаяк тільки через порівняння можна найбільш чітко сприйняти власні етнічні особливості як щось особливе. Особливу значущість етнос набуває у період радикальних соціальних перетворювань, що призводять до соціальної нестабільності [12].

Зрозуміло, що значущість та актуальність етнічної ідентичності для індивіда – досить ситуаційні параметри, які перебувають під впливом як

об’єктивної соціальної реальності (перехідність суспільства, етнічні конфлікти, міграції тощо), так і суб’єктивних факторів – наприклад, рівня освіти або політичних уподобань індивіда. Взагалі самоідентифікація відбувається не тільки за етнічними ознаками, тому етнічність може перебувати на периферії особистісної мотивації. В умовах стабільних етнічних відносин або в моноетнічному оточенні етнічна свідомість зазвичай не тільки індивідів, але й цілих етнічних груп, може бути не актуалізованою.

В емпіричних дослідженнях доведено, що певні фактори можуть підсилювати роль етнічної ідентифікації. Так, у поліетнічному середовищі рівень етнічної ідентичності зазвичай вищий у невідомій групі. Вважаємо, що міграційні процеси в сучасній Україні також здатні значно змінювати ці параметри. Широкомасштабні дослідження, проведені в Росії, свідчать, що згадування про “руськість” у місцях, де росіяни домінували, зустрічалось не часто. Але ситуація змінювалася в іноетнічному оточенні, в Казахстані, наприклад [12]. Тому досить цікаво порівняти напрями етнічної ідентичності українців, які змінюють місце роботи і проживання, тобто в інших культурних та соціально-політичних умовах, простежити закономірності трансформації етнічної ідентичності мігрантів.

Питання про взаємозв’язок у структурі ідентичності особистості особистісної та соціальної ідентичності вивчається, зокрема, у межах кроскультурної психології, де наголошується на тому, що ідентичність особистості зумовлюється певним типом культури, до якої належить особистість.

Згідно з традиційною класифікацією типів культур на колективістські та індивідуалістичні виокремлюються дві фундаментальні опозиції: “Я–Вони”, де головним механізмом формування ідентичності особистості є індивідуалізація, та “Ми–Вони”, де головним механізмом є соціальна ідентифікація (К.В. Коростеліна). У першому випадку ідентичність формується завдяки виокремленню відмінних, специфічних рис, характеристик, якостей, у другому випадку, тобто коли йдеться про соціальну ідентифікацію, то, перш за все, мається на увазі формування образу “Я” як подібного до інших, ідентичного з ними, індивід існує тільки як частка цілого.

Теорія соціальної ідентичності Таджфела доводить, що коріння багатьох соціально-психологічних феноменів лежить не в соціальних реаліях, не в зовнішніх щодо індивіда ситуативних факторах, а в суто когнітивних процесах – соціальній категоризації, соціальній ідентифікації, соціальному порівнянні.

Таджфел доводив, що кожному індивіду властиво членити світ на категорії взагалі і на соціальні категорії зокрема, тобто здійснювати соціальну категоризацію. При цьому індивід намагається співвіднести свого себе з виокремленими категоріями і “вписати” себе в цю систему,

тим самим ототожнюючи себе з певними соціальними групами, тобто здійснюючи соціальну ідентифікацію. Сукупність усіх соціальних ідентифікацій, що використовувалися індивідом при своєму самовизначенні, і називалася соціальною ідентичністю.

Базовим положенням цієї теорії є положення про те, що у людей є потреба мати позитивну соціальну ідентичність. Вона є продуктом соціального порівняння власної інгрупи і аутгруп і реалізується тоді, коли це порівняння, з погляду індивіда, на користь інгрупи. Якщо індивіду вдається досягти позитивної соціальної ідентичності, він залишається членом групи. Якщо група така, що досягти позитивної соціальної ідентичності не вдається, то індивід може:

- докласти власних зусиль, щоб якимось покращити групу, тобто, за визначенням Таджфела, здійснити соціальні зміни;

- пошукати інші виміри для соціального порівняння, тобто проявити так звану соціальну креативність;

- залишити групу або дистанціюватись від неї, що виражається в соціальній мобільності [8, с.73].

Для Таджфела важливо було відповісти на питання, чому в одних ситуаціях людина поводить себе як індивідуальність, а в інших – “як усі”. Розмірковуючи над цим питанням, дослідник запропонував для психологічного вжитку ідею біполярного континууму соціальних форм поведінки, на одному полюсі якого перебувають суто міжособистісні форми поведінки, а на іншому – такі форми взаємодії між людьми, які зумовлені їхньою належністю до певної групи і на які не впливають їхні індивідуальні характеристики та відносини. Автор обґрунтовує наявність особистісної ідентичності – це визначення себе в термінах унікальних індивідуальних характеристик: фізичних, інтелектуальних, моральних тощо, та соціальної ідентичності – “це та частина Я-концепції індивіда, яка виникає із усвідомлення свого членства в соціальній групі (або групах) разом із ціннісним і емоційним значенням, що надається цьому членству” (Tajfel, 1979). У кожен момент актуалізується більшою мірою одна з двох підсистем і залежно від того, яка ідентичність актуалізувалася, відбувається вибір форми поведінки на біполярному континуумі. Тобто до формування соціальної ідентичності приводить єдиний процес диференціації / ідентифікації.

У структурі етнічної ідентичності звичайно виділяють два основних компоненти – когнітивний (знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе її членом на основі етнодиференціюючих ознак) і афективний (оцінка якостей власної групи, відношення до членства в ній, значущість цього членства). Деякі дослідники виділяють ще поведінковий компонент, розуміючи його як реальний механізм не тільки усвідомлення,

але й прояву себе як члена певної групи, “побудову системи відносин і дій у різних етноконтактних ситуаціях” (Дробижева і др., 1996).

У моделях, що запропоновані різними дослідниками, використовуються різні поняття для позначення складових частин когнітивного компонента етнічної ідентичності – етнічні орієнтації, групові концепції і т. ін. Найбільш важливими вважаються, по-перше, етнічна усвідомленість, що містить знання про етнічні групи – власну і чужі, їх історію, звичаї, особливості культури, і по-друге, етнічна самоназва. На основі знання своєї та чужих етнічних груп формується комплекс уявлень, що складає систему етнодиференціюючих ознак.

Етнічна ідентичність – це не тільки усвідомлення своєї тотожності з етнічною спільнотою, але й її оцінка, значущість членства в ній, етнічні почуття. Як наголошує Г.У.Солдатова, “гідність, гордість, образи, страхи є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв’язки з етнічною спільнотою і моральні обов’язки відносно неї, що формуються в процесі соціалізації індивіда” [10, с.172].

Відношення до власної етнічної спільноти проявляється в етнічних аттітудах. Позитивні аттітуди містять задоволеність членством в етнічній спільноті, бажання належати до неї, гордість за досягнення свого народу.

Павленко В.М. у структурі етнічної ідентичності серед її основних параметрів виокремлює наступні:

А) Актуальність етнічної ідентичності. Актуальність етнічності залежно від інтерпретації дослідником цього поняття визначається в двох варіантах. Для одних дослідників актуальність інтерпретується як значущість певної категорії для індивіда, тому принцип її дослідження базується на “інтраіндивідуальних” порівняннях категорій. При цьому категорія “етнічність” буде аналізуватися з точки зору її наявності-відсутності у респондентів певної вибірки, частоти, з якою вона спостерігається, місця в ланці інших категорій тощо. Інші дослідники саме при вивченні актуальності етнічної ідентичності наголошують на важливості “інтергрупових” інтерпретацій. На їхній погляд, актуальність етнічності має вивчатися в порівняльному аналізі цієї категорії в різних етнічних групах. Результатом такого вивчення має бути аналіз того, в якій групі актуалізація етнічної ідентичності вища, а у якій нижча; наскільки вища або нижча і т. ін. [8, с.76].

Б) Значущість етнічної ідентичності. Під значущістю, як правило, розуміють її відносну важливість порівняно з іншими ідентифікаціями, що визначається суб’єктивно. У підході Н.Хутнік (1991) наголошується на тому, що центральні – найбільш значущі – категорії можуть бути краще чи гірше усвідомлені індивідом, тому для вивчення значущості слід запропонувати респондентові обрати з усього набору самокатегоризації п’ять

найбільш значущих, на його погляд, та проранжувати їх за ступенем його суб'єктивного відчуття їхньої важливості для нього. Н.Хутнік, на основі результатів власних досліджень підкреслює, що етнічність є досить актуальною категорією для багатьох представників етнічних меншин, однак тільки для деякого з них вона стає і центральною категорією. Автор вважає, що цей результат свідчить про те, що члени етнічної групи добре усвідомлюють свою етнічність, але вона не стає центральною категорією їхньої ідентичності [14].

В) Валентність етнічної ідентичності (тобто вона може бути позитивною чи негативною). Валентність операціоналізується за допомогою суб'єктивного оцінювання етнічної ідентифікації у найпростішому варіанті просто оцінкою її як позитивної, негативної або нейтральної, в більш складному варіанті – за допомогою градуйованих шкал або спеціальних опитувальників.

Н.Хутнік спробувала визначити співвідношення валентності та значущості ідентичності. На її думку, якщо етнічна ідентичність індивіда має високий рівень значущості і водночас позитивну валентність, то з великою вірогідністю можна стверджувати, що її рівень самоідентифікації зі своєю групою у них буде високий. Ті члени етнічної меншини, у яких фіксується високий рівень актуальності та значущості етнічної ідентичності разом з негативною валентністю, проявлятимуть самонеприйняття себе як членів даної спільноти [14].

За останні десятиріччя внаслідок зростання міграційних процесів різного рівня виникла потреба у вивченні трансформації ідентичності в контексті проблем акультурації. Поняття акультурації ввели антропологі, які описували з його допомогою культурні зміни, що виникають внаслідок контакту різних етнокультурних груп. Ці зміни виникають в обох групах, але, зазвичай, в культурі домінуючої групи змін менше. Що ж до груп етнокультурних меншин, то вони або самі засвоюють, або їх змушують засвоїти найсуттєвіші аспекти культури домінуючої групи: мову, релігійні традиції, норми, закони поведінки тощо.

Для психологів акультурація цікава не лише як соціально-груповий феномен, але й як феномен індивідуального рівня. Зустріч кожного конкретного індивіда з новою культурою вимагає від нього певного ставлення до цього факту і певних форм адаптації до умов перебування в новому середовищі або, інакше кажучи, вироблення певної *акультураційної стратегії*. Дослідники виокремлюють три різних аспекти цієї проблеми:

1) *акультураційні аттитюди* – ставлення й оцінки, що формуються в індивіда щодо власної і нової культур і які визначатимуть вибір певної стратегії акультурації; 2) зміни в поведінці, які сталися завдяки вибору певної акультураційної стратегії; 3) *акультураційний стрес* – ті суб'єк-

тивні наслідки, які виникають у процесі реалізації певної акультураційної стратегії, і способи їхнього подолання.

Джон Беррі зазначає, що для визначення індивідуальних орієнтацій щодо акультурації треба врахувати позицію індивіда з двох основних питань. Перше стосується ставлення до власної культури, її цінності для індивіда і необхідності збереження й подальшого розвитку власної етнокультурної ідентичності. Друге стосується ставлення індивіда до групи контакту: наскільки взаємодія з членами цієї групи цінна і бажана для індивіда, наскільки охоче він підтримуватиме і розвиватиме стосунки з членами іншої групи. Відповіді на ці два питання можна позначити на біполярних градуйованих шкалах, у яких один полюс належить максимально позитивній, а інший – максимально негативній відповіді на них [4]. Співвідношення між ними дозволяють виокремити чотири варіанти акультураційної стратегії:

1. **Асиміляція** (негативна відповідь на перше питання, позитивна – на друге) – цінність власної культурної спадщини принижується, основні елементи культури іншої групи більш-менш швидко засвоюються і поступово витісняють із основних сфер життєдіяльності відповідні елементи власної культури, що призводить до поглинання домінуючою групою етнокультурної меншини, і тоді культура домінуючої групи без суттєвих видозмін поширюється і на етнічну меншину.

2. **Інтеграція** (позитивні відповіді на обидва питання) – ця стратегія передбачає збереження і подальший розвиток власної культурної спадщини на тлі доброзичливого сприйняття різноманітних форм взаємодії з більшістю, таким чином виникає полікультурне, “мозаїчне” суспільство, в межах якого кожен елемент мозаїки зберігає свою самобутність, а всі етнокультурні групи разом створюють нову цілісність.

3. **Сепаратизм** (або сегрегація) (позитивна відповідь на перше питання і негативна – на друге). Якщо такий вибір роблять члени меншини, говорять про наявність ізоляціоністських установок і орієнтацій на сепаратизм. Дуже часто вибір цієї стратегії – це єдиний, з погляду меншини, спосіб збереження етнокультурної ідентичності і більш-менш незалежного існування. Якщо ця стратегія нав'язується меншині домінуючою групою, говорять про стратегію сегрегації.

4. **Маргіналізація** (негативні відповіді на обидва питання) – виникає в індивіда чи етнокультурної групи, коли, з одного боку, слабо сформовано або вже втрачено ідентифікацію з рідною етнічною групою та її культурою, а з іншого – через якісь обставини немає установки на підтримання і, тим більше, на підсилення контактів з групою етнічної більшості або з іншими етнокультурними групами.

Дослідження Т.Г. Стефаненко показують, що на усвідомлення людьми своєї етнічної належності впливає той факт, чи проживають вони в

поліетнічному або моноетнічному середовищі. Ситуація міжетнічного спілкування надає індивідові більше можливостей для надбання знань про особливості своєї й інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння і формуванню комунікативних навичок.

Найбільш природним для людини є прагнення зберегти або відновити позитивну етнічну ідентичність, яка надає відчуття психологічної безпеки і стабільності. Для цього використовується стратегія, яку Таджфел і Дж.Тернер називали стратегією соціальної творчості. Вона має різні форми, що пов'язані з переглядом критеріїв порівняння. Наприклад, це може бути пошук нових підстав для порівняння (українці добрі, гостинні, добросердні..., навіть не зважаючи на те, що ці якості не приводять до успіху у справах) або за допомогою вибору для порівняння ще більш слабких і менш успішних груп (становище українців-заробітчани за кордоном краще, ніж становище арабів, азіатів тощо).

При небажаному міжгруповому порівнянні члени меншини, що відчуває дискримінацію, можуть вибрати іншу стратегію – прийняти правильну самоідентифікацію разом з негативною оцінкою групи. У цьому випадку формується негативна етнічна ідентичність, яка супроводжується відчуттям неповноцінності, ущемлення і, навіть, сорому за представників свого етносу (“комплекс меншовартості”). Цей тип етнічної ідентичності є небажаним і несприятливим для міжгрупових відносин, оскільки супроводжується загостренням сприйняття дискримінації і збільшенням суб'єктивної культурної дистанції з групою більшості. Він є несприятливим і для особистісного зростання індивіда.

Але сприймаючи негативну ідентичність, людина може по-різному реагувати на негативні судження відносно власного етносу, а значить, відносно негативного власного образу, що склався у представників домінуючої більшості. І в цьому випадку у людини є можливість уникнути почуття неповноцінності і зберегти високу самооцінку. Вона може відносити негативні судження до інших членів своєї групи, але не до самої себе, тобто встановлюючи психологічний кордон між групою і собою.

У випадку небажаного міжгрупового порівняння індивід може обрати і стратегію індивідуальної мобільності, яка полягає у спробі змінити групу (існує висока ймовірність того, що українці, які приймають рішення про виїзд за кордон, керуються цією стратегією у тому числі). Однак, як правило, у високостатусні групи ввійти складно – діє психологічне правило одночасного перебільшення людьми внутрішньогрупової подібності і міжгрупових відмінностей. Якщо розглядати етнос як біосоціальний організм, то він виявляється групою з нульовим рівнем міжгрупової мобільності: етнічність є спадковою якістю, ніхто не може обирати етнічну групу, до якої він хотів би належати. Однак у наш час невелика кількість дослідників дотримується такої “крайньої” позиції і не визначає

етнос тільки по “крові”. Більшість учених вважає, що етнічність є якістю, яка скоріше приписується (вимагається) суспільством, ніж успадковується. Г.Г.Шпет підкреслював, що належність людини до народу визначається не біологічною спадковістю, а свідомим прилученням до його культурних цінностей та святинь [13].

Висновки. Етнічна ідентичність серед інших видів соціальної ідентичності особистості набуває особливої значущості в період соціально-економічної кризи у суспільстві, оскільки вона відіграє значущу роль у збереженні почуття стабільності і психологічного благополуччя. Важливим для мігрантів, що виїжджають за межі країни з метою пошуку роботи, є, крім ефективної адаптації в інокультурному середовищі, збереження позитивної етнічної ідентичності. Це завдання вирішується завдяки застосуванню різних акультураційних стратегій. Науковою проблемою для дослідницької роботи є визначення переважних стратегій адаптації мігрантів у суспільстві, яке приймає, чинників, що зумовлюють цей процес на соціальному та особистісному рівнях.

1. Гнатенко П. И. Идентичность: Философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : 1999. – 465 с.
2. Головаха Е. П. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании / Е. П. Головаха, Н. В. Панина // Социологический журнал. – 2006. – № 3, – С. 17–24.
3. Куєвда В. Т. Етнопотенціал, свідомість, ідея: історико-психологічний вимір // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка. – К., 2008. – Т. X. – Ч. 4. С. 279–289.
4. Лебедева Н. М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп // Этническая психология и общество / под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С. 271–289.
5. Макеєв С. А. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеєв, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник: у 2 кн. – Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. [для студентів вищих навчальних закладів] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2006. – 560, [2] с.
7. Орбан-Лембрик Л. Е. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – № 2.

8. Павленко В. М. Етнопсихологія : навч. посібник / В. М. Павленко, С. О. Тагліт. – К. : Сфера, 1999. – 408 с.
9. Пірен М. Чи є “вибрана верства” України символом української політичної нації? / М. І. Пірен // Соціальна психологія. – 2004. – № 5(7). – С. 3–11.
10. Солдатова Г. У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности [для студ. высш. учеб. заведений, обучающихся по направл. и спец-тям психологии] / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, В. К. Калинин, О. А. Кравцова. – М. : Смысл, 2002. – 479 с. – (Теория и практика психологической помощи).
11. Солдатова Г. У. О методологических проблемах этнопсихологического исследования / Г. У. Солдатова // Психологический журнал. – 1992. – № 4. – С. 33–45.
12. Стефаненко Т. Г. Методы подготовки к межкультурному взаимодействию / Т. Г. Стефаненко, Е. И. Шлягина, С. Н. Ениколопов // Методы этнопсихологического исследования. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 55–78.
13. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию : соч. / Г. Г. Шпет. – М., 1989. – С. 475–575.
14. Hutnik N. Ethnic Minority Identity: A Social Psychological Perspective / N. Hutnik. – Oxford : Clarendon Press, 1991.
15. Taifel H. Individuals and groups in social psychology / H. Taifel // British Journal of Social and Clinical Psychology. – 1979. – V: 18.

Відомості про автора:

Блінова Олена Євгенівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології Херсонського державного університету,
докторант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Орбан-Лембрик Л. Е. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Коропечька Л. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 314.745

ББК 88.5

СПЕЦИФІКА ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті розглянуто теоретичні аспекти психологічної адаптації трудових мігрантів у межах соціокультурного підходу.

Ключові слова: психологічна адаптація, соціально-культурне середовище, адаптивність, акультурація, трудова міграція.

In the article the theoretical aspects of psychological adaptation of labour migrants are considered within the limits of sociocultural approach.

Key words: psychological adaptation, sociocultural environment, adaptiveness, intercultural adaptation, labour migration.

Постановка проблеми. Трудова міграція сучасних українців є одним із найяскравіших феноменів нашого суспільства. Її унікальність полягає в тому, що мільйони людей перемістились у чужорідне середовище, в якому всі елементи структури людини як індивіда, особистості, індивідуальності, суб'єкта діяльності проявились по-новому; у людей різної статі, віку, з різними характерами вони значно трансформувались аж до деформації особистості зі всіма відповідними наслідками. Це зумовило виникнення теоретичних та практичних наукових запитів на дослідження адаптації мігрантів до нового середовища, зокрема в психологічному аспекті.

Традиційно вивчення адаптації мігрантів здійснюється в межах соціокультурного підходу, зокрема теорії акультурації. Основою соціокультурного підходу є наступні теоретичні концепції [11, с.67–68]: теорії акультурації (модель культурної акомодатії, форми і стратегії акультурації, причини “культурного шоку” і способи його подолання); концепція соціальної ідентичності (криза соціальної ідентичності);

міжетнічного напруження й конфліктів (трансформації етнічної ідентичності, позитивна етнічна ідентичність); вітчизняні етнопсихологічні положення і положення західної крос-культурної психології; міжкультурний підхід у психотерапії, етнотерапії; етнокультурна концепція посттравматичного стресу.

Теоретичні розробки даної проблеми в галузі соціальної психології належать таким ученим, як Р.Лінтон, Д.Мацумото, Л.Е.Орбан-Лембрик, Р.Редфільд, О.В.Сухарьов, М.Херсковіц та ін. Проблемою психологічної адаптації мігрантів до нового середовища займалися Дж.Беррі, С.Бокнер, В.В.Гриценко, С.А.Гришасва, Н.Фрейкман-Хрустальова, К.Ясперс та ін. Особливості соціально-педагогічної адаптації дітей мігрантів вивчали Н.Д.Зінгер, М.А.Лобас, М.Ю.Саприкіна, О.Д.Солдатова та ін., вплив ідентичності на соціокультурну адаптацію особистості – К.В.Коростеліна, Н.М.Лебедева, Н.Стефаненко та ін. Проте, узагальнення теоретичних положень із проблеми психологічної адаптації сучасних мігрантів мало висвітлене у вітчизняній психологічній науці й потребує детальнішого опрацювання.

Метою даної роботи є визначення специфіки психологічної адаптації трудових мігрантів у поєднанні соціально-психологічного, крос-культурного та загальнопсихологічного рівнів аналізу.

Вклад основного матеріалу дослідження. Адаптація є предметом дослідження цілого ряду наукових дисциплін, включаючи всі гуманітарні й медико-біологічні науки. Слово “адаптація” походить від латинського *adapto* – пристосовую. Саме поняття виникло в біології для позначення життєво необхідного пристосування організму до постійних і мінливих умов зовнішнього середовища (сезонних змін температури, вологості тощо). Процес адаптації завжди реалізовується там, де є система: жива істота – середовище. Таким чином, адаптація виступає фундаментальною властивістю існування, вона є процесом створення оптимального співвідношення між будь-якою живою істотою та середовищем її існування.

На відміну від тварини, адаптація якої обмежена внутрішніми можливостями регуляції функцій організму, у людини адаптаційні можливості значно розширюються за рахунок створених нею продуктів діяльності (приладів, механізмів, житла тощо).

У науковій літературі описані різні види адаптації: сенсорна, зорова, слухова, професійна, психічна, соціальна, культурна тощо. У реальному житті ці види адаптації тісно переплетені між собою і є цілісним неперервним процесом. У контексті вивчення трудової міграції важливе розуміння особливостей соціальної адаптації. Єдиного погляду на цей феномен немає, таким чином, соціальна адаптація – це:

1. Процес активного пристосування індивіда або групи до певних матеріальних умов, норм, цінностей соціального середовища [12, с.8; 10].

2. Вид взаємодії окремої особи чи соціальної спільноти із середовищем, у процесі якої погоджуються вимоги та очікування її учасників. Це також результат їх пристосування до нового соціального оточення [13, с.8].

3. Інтегративний показник стану людини, який відображає її можливості виконувати визначені біосоціальні функції: адекватно сприймати навколишню дійсність і власний організм, адекватно ставитись і спілкуватись з оточенням; мати здатність до праці, навчання, організації дозвілля й відпочинку, здатність до самообслуговування і взаємообслуговування в сім'ї та колективі; змінювати (адаптувати) поведінку відповідно до рольових очікувань інших [2, с.22].

Сьогодні немає єдиного погляду на питання: адаптація – це процес чи результат, чи те й інше разом. К.С.Бекмаханова вважає, що адаптація – це процес і результат встановлення певних взаємовідносин між особистістю і соціальним середовищем [1].

На думку Л.Е.Орбан-Лембрик, соціально-психологічна адаптація являє собою оволодіння особистістю роллю під час входження в нову соціальну ситуацію, це конкретний процес соціалізації. Адаптація є лише одним з елементів соціалізації поряд з іншим, не менш важливим, – активністю особистості, її творчим вибірковим ставленням до середовища, активним відтворенням соціального досвіду, перетворенням наявних соціальних умов і форм. Отже, соціалізація постає як єдність адаптації та активності особистості [8, с.162]. Соціальна активність є характеристикою способу життєдіяльності соціального суб'єкта (індивіда, групи), що фіксує свідому спрямованість його діяльності і поведінки на зміну соціального середовища, умов, інститутів відповідно до назрілих потреб, інтересів, цілей, ідеалів або на консервацію існуючого стану речей. На відміну від соціальної пасивності, активність є особливим способом реагування індивідів і соціальних спільнот на суспільні запити [13, с.9].

Адаптація – це той соціально-психологічний процес, який при сприятливому збігові обставин приводить особистість до стану адаптованості. Адаптованість досягається через соціалізацію, яка, у свою чергу, є процесом, у ході якого людина з певними біологічними задатками набуває якостей, необхідних для життєдіяльності в суспільстві. Таким чином, можна вибудувати понятійний ланцюг: адаптація через соціалізацію формує адаптованість особистості [7].

Поняття “соціальна адаптація” виникло в методології неохіквіоризму та культурної антропології. В соціології започатковано представниками організмичної школи у розумінні пасивного процесу пристосування індивіда до вимог суспільства. При цьому інтереси індивіда й суспільства розглядалися як одвічно суперечливі, а головна увага приділялась аномальним явищам та відхиленій поведінці (злочинності, наркоманії

тощо). У 30–40 рр. ХХ століття соціальну адаптацію почали розглядати як процес встановлення рівноваги між соціальними вимогами й заборонами ціною поступок з боку індивіда чи соціальної групи [13, с.8].

Швидкість і ефективність соціальної адаптації залежать від особливостей впливу індивіда на соціальне середовище, участі в спільній діяльності, потреб і мотивів поведінки та соціальної ролі [10, с.12]. Важливим засобом досягнення успішної соціальної адаптації є загальна освіта та виховання, а також трудова й професійна підготовка [2, с.20].

Звично у соціальному середовищі виокремлюють три рівні: мікро-, макро- і мегарівень. Мікросередовище поділяють на два типи: реальне й потенційне. Реальне – це те, в яке безпосередньо в даний момент включена особистість. Потенційне – це те, в якому в даний момент вона відсутня, але цілком можливе її включення в нього. Таким чином, ці середовища переходять одне в одне. Мегасередовище охоплює глобальні соціальні процеси, сферу взаємодії країн різної орієнтації [14, с.12].

Оскільки особистість (або група) і середовище активно впливають одне на одне, то активність особистості (групи) є одночасно адаптованою і такою, що адаптується. Такий механізм адаптації складається у процесі соціалізації особистості, яка стає основою її поведінки та діяльності. Тому за своєю сутністю адаптація тісно пов'язана з процесом соціалізації, інтеріоризації норм та цінностей нового соціального середовища, способів предметної діяльності, а також форм соціальної взаємодії, що склалися в ньому [13, с.6].

У цьому відношенні цікавою є концепція західноєвропейського соціолога Ф.Найдхарда, який дає такі критерії соціально зрілої особистості [9, с.50]:

1. Здатність правильно розуміти своє оточення, своє середовище, його умови, проблеми і вимоги, а також свої шанси в ньому (пізнавальний аспект).

2. Наявність необхідних знань та умінь, що відповідають основним вимогам середовища, його “запиту та пропозиції” (інструментальний аспект).

3. Усвідомлення своєї причетності й солідарності з середовищем та суспільством, у якому живеш, відповідальності перед “лицем” існуючих порядків (емоційно-соціальний аспект).

4. Уміння контролювати як свої потреби, так і виконання прийнятих на себе соціальних ролей, усвідомлення їх як розумних, хоча й не завжди вільних суперечностей власного “я” із соціальним середовищем (психо-соціальний аспект).

Вищезазначені критерії спрямовані на соціалізацію винятково в плані адаптації до існуючої соціальної реальності.

За критерієм домінуючої форми адаптивної діяльності, процес адаптації індивіда можна умовно поділити на три етапи [13, с.6]:

а) орієнтаційний, що спрямований на ознайомлення адаптантів із соціальним середовищем;

б) оціночний, на якому відбувається диференціація соціального досвіду та способу життя на взаємоприйняття або взаємовідхилення можливих за нових умов форм та способів діяльності згідно з установками та ціннісними орієнтаціями, які раніше склалися в адаптанта;

в) етап сумісності, на якому індивід досягає стану адаптованості.

Д.Майєрс описує феномен рівнів адаптації, важливий для розуміння психології мігрантів. Даний феномен передбачає, що відчуття людиною успіху чи невдачі, задоволення або незадоволення пов'язані з її попередніми досягненнями. Якщо її теперішні досягнення не дотягують до рівня, досягнутого раніше, вона відчуває незадоволення та фрустрацію, якщо ж вона піднімається вище цього рівня, виникає відчуття успіху. Однак людина швидко адаптується до успіху, і те, що раніше робило її щасливою, тепер сприймається як нейтральне, а те, що раніше сприймалось як нейтральне, тепер переживається як депривація [6, с.495].

Процеси особистісної адаптації стають необхідністю тоді, коли змінюються соціальні умови життя людини і звична поведінка стає малоефективною або зовсім неможливою. Російська дослідниця М.А.Іванова вивчала іноземних студентів, які приїхали в Росію й потрапили в подібну ситуацію, і виокремила основні чинники, що впливають на процес адаптації іноземних студентів до нового соціокультурного та соціопедагогічного середовища [4]. До першої групи вона відносить індивідуальні чинники:

- індивідуальні характеристики: демографічні та особистісні (вік, стать, соціальне походження, статус, освіту). Універсальний набір особистісних характеристик студентів, що сприяють успішній адаптації в іншомовному соціокультурному середовищі, виокремити неможливо;

- обставини життєвого досвіду: готовність іноземних студентів до змін (мотиви, в основному, орієнтовані на отримання диплома вищої школи), наявність підготовчого періоду, а саме знайомство з умовами життя в Росії, її історією, культурою, системою освіти.

Першим кроком успішної адаптації стає володіння мовою, встановлення дружніх контактів із представниками інших країн і місцевими жителями.

До групових чинників належать:

- міра подібності (відмінності) культур (мова, релігія, рівень освіти, клімат, їжа тощо);

- особливості культури, в якій виховувалися іноземні студенти (менш успішно адаптуються представники культур, де сильна влада традицій і поведінка значною мірою ритуалізована);

- особливості країни перебування (яким чином господарі країни впливають на приїжджих: чи прагнуть їх асимілювати, чи більш толерантні до культурного різноманіття);

- психологічні чинники адаптації до навчальної групи (психологічна атмосфера та емоційне самопочуття студентів у навчальній групі, задоволеність-незадоволеність групою, стиль спілкування з викладачами та групою);

- соціопедагогічні чинники (нова педагогічна система, недостатня попередня підготовка, мовленнєвий бар'єр, організація навчального процесу, система контролю та оцінки знань, встановлення контактів у міжнаціональній навчальній групі з представниками зарубіжних країн).

Крім цього, успішній адаптації при входженні іноземного студента в нове соціокультурне та соціопедагогічне середовище сприяють уявлення професорсько-викладацького складу про індивідуальні й особистісні особливості студентів та їх урахування в навчальному процесі.

Адекватна психологічна адаптація є важливою ланкою загальної адаптації трудового мігранта, є здатністю людини справлятися з проблемами, зумовленими необхідними змінами життєвих обставин – від відновлення психічного здоров'я (що похитнулось у результаті перенесених травмуючих подій і звикання до нового соціокультурного середовища), порушеної структури мотивів і потреб, подолання кризи ідентичності до встановлення позитивних відносин із місцевим населенням [11, с.67].

Г.У.Солдатова, Л.А.Шайгерова вказують, що наслідком пристосування мігрантів до умов життя в новому соціокультурному середовищі є криза ідентичності, яка починається ще на етапі прийняття рішення про переїзд. Згодом криза торкається всіх складових ідентичності: громадянської, етнокультурної, гендерної, сімейної, професійної, вікової. Трудовий мігрант робить для себе два важливих відкриття, які мають драматичні наслідки для його особистості: по-перше, починає усвідомлювати свою несхожість із корінним населенням; по-друге, гостро відчувати свою непотрібність [11, с.74].

Ряд авторів (Л.С.Бляхер, А.В.Дмитрієв, Л.Панкратова, Г.А.П'ядухов та ін.) підкреслюють, що в процесі соціокультурної адаптації утворюється унікальне "нейтральне" соціокультурне середовище, в якому формується особлива культура-посередник, яка містить деякі спільні взаємоприйнятні норми поведінки, діяльні практики і негласно визнані спільні цінності. Атмосфера культури-посередника як інтегральної субкультури взаємодіючих груп мотивує взаємну акультурацію етнічних груп мігрантів і суспільства, що їх приймає, засвоєння ними програм поведінки й діяльності, властивих кожній культурі. Відповідно в цьому середовищі об'єктивно розвивається процес зустрічної соціалізації взаємодіючих сторін, який прямо впливає на їх психологічну адаптацію [3, с.88; 9].

У сучасній психологічній науці немає єдиного понятійного апарату, що описує психологічний стан, який виникає у мігранта при порушенні взаємодії в діаді "людина-середовище". Існує багато описових робіт, в яких є спроби пояснити соціально-психологічні детермінанти цього явища і, відповідно, чинники успішної адаптації, наприклад, із позиції значущих подій. Загальновідомо, що будь-яка різка зміна життєдіяльності спричинює стрес. Виїзд у іншу країну як значуща подія у житті людини має різний ступінь вираження стресогенного впливу для представників різних культур. Якщо міграція є вимушеною, то її логічним результатом стануть розлади як фізичного, так і психічного здоров'я мігранта [5].

Заслуговує на увагу теорія ціннісних відмінностей Дж.Хофстеда, яка пояснює культурний шок зіткненням різних систем цінностей. Автор склав своєрідну "карту світу", на якій суспільства розподілені на чотири групи за критерієм мотивації та превалюючих цінностей. Так, для США і Великобританії характерне прагнення до особистісного успіху, благополуччя та самоактуалізації. Для Японії, Греції та інших німецькомовних країн – мотиви особистої безпеки, благополуччя і наполегливої праці. Третю групу утворюють країни, для яких групова солідарність є більш цінною, ніж індивідуальне благополуччя, як-от: Франція, Португалія, Іспанія, ряд латиноамериканських та азійських країн. До четвертої групи належать суспільства країн Північної Європи та Нідерландів, яким притаманні цінності особистісного успіху, досягнутого в результаті колективних зусиль, людських взаємовідносин. Таким чином, успішна адаптація залежить від кількості та якості відмінностей у превалюючих цінностях культури виїзду та в'їзду мігранта. У межах даної теорії А.Фарнхем та С.Бочнер розробили ідею "культурної дистанції". Цей термін відображає ступінь об'єктивного чи суб'єктивного сприйняття мігрантом відмінностей між культурою, яку покинув і культурою, в якій оселився [16].

Теорія "соціальної підтримки" розкриває механізми адаптації мігрантів до нового середовища. Згідно з цією теорією, важливим чинником успішної адаптації є підтримка мігранта співвітчизниками, особливо на початковому етапі. Розрив тісних соціальних та емоційних зв'язків часто призводить до погіршення психічного самопочуття до психічних розладів. Ряд учених стверджують, що успішності психологічної адаптації навпаки сприяє "вливання" мігрантів у контакти з місцевим населенням, розвиток тісних соціальних контактів з корінними жителями. Зустріч із новою культурою не завжди має негативні стресогенні наслідки для мігранта, він може виступати джерелом найрізноманітніших позитивних емоцій та відчуттів [5].

У межах теорії акультурації психологічні наслідки цього процесу вивчаються на груповому та особистісному рівнях. Якщо акультурація – це процес змін у культурі групи, то психологічна акультурація – це процес

змін у психології індивіда. Враховуючи, що культурний шок може привести до прийняття мігрантом нових цінностей і моделей поведінки, спричинити його саморозвиток, Дж. Беррі пропонує розглядати його в межах концепції “переборюючої поведінки” як оцінки проблем і їх подолання [15]. Він запропонував акцентувати увагу на міжгруповому й міжкультурному аспекті адаптації. Акультурація як результат взаємодії культурних і психологічних процесів може бути реактивною, тобто посилювати опір змінам у контактуючих культурах або стимулювати появу нових культурних елементів і форм. З погляду Дж. Беррі, для визначення індивідуальних орієнтацій на акультурацію, необхідно з’ясувати позицію індивіда з двох основних питань: “підтримки своєї культури”, що виражається у визнанні важливості збереження власної культурної ідентичності, участі у міжкультурних контактах, що визначає міру включення мігранта у чуже середовище.

Таблиця 1

Стратегії акультурації (за Дж.Беррі)

		Чи важливо для Вас підтримувати власну культурну ідентичність?	
		“ТАК”	“НІ”
Чи важливо для Вас підтримувати відносини з іншими етнічними групами?	“ТАК”	Інтеграція	Асиміляція
	“НІ”	Сепаратизм	Маргіналізація

Залежно від комбінації цих двох чинників, Дж.Беррі визначає чотири стратегії акультурації. При асиміляції мігрант зорієнтований на ідентифікацію з новою культурою, на засвоєння нових культурних цінностей і поступову заміну ними власних. Саме в трудових мігрантів цей процес відбувається тривало і з великими труднощами. Сепаратизм ініціюється з боку меншості, яка відторгає культуру більшості та зберігає власну культуру. Якщо така стратегія нав’язується меншості більшістю, то слід говорити про стратегію сегрегації. За стратегією маргіналізації мігрант втрачає власну культуру, але не встановлює тісних контактів з іншою. Це може бути результатом неможливості підтримки власної культурної ідентичності і відсутності бажання розвитку позитивних відносин з групою більшості. Інтеграція спрацьовує тоді, коли кожна із взаємодіючих груп зберігає власну культуру, водночас тісно взаємодіючи з іншою. Саме ця стратегія визнається як найуспішніша стратегія акультурації на груповому та особистісному рівнях.

Підсумовуючи вищесказане, можемо зазначити, що адаптація – це складний психологічний феномен, тісно пов’язаний з процесом соціалізації. Адаптованість особистості до змінних соціальних умов залежить від багатьох чинників, в тому числі навчання і виховання. У процесі трудової міграції на психологічну адаптацію мігранта впливають фактори, які звично розглядаються у контексті теорії акультурації (культурний шок, вибір правильної стратегії адаптації, особистісні характеристики, вміння долати стресові ситуації тощо).

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні специфіки психологічної адаптації українців у країнах Євросоюзу шляхом проведення експериментального дослідження.

1. Бекмаханова К. Е. Проблема психологической адаптации студентов / К. Е. Бекмаханова. – М., 1999. – 123 с.
2. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2005. – 672 с.
3. Дмитриев А. В. Этнические группы трудящихся-мигрантов и принимающее общество : взаимодействие, напряженность, конфликты / А. В. Дмитриев, Г. А. Пядухов. – Социс, 2006. – № 2. – С. 86–94.
4. Иванова М. А. Социально-психологическая адаптация иностранных студентов первого года обучения в вузе / М. А. Иванова, Н. А. Титкова. – СПб. : НПО ЦКТИ, 1993. – 62 с.
5. Лютак О. З. Соціально-культурна адаптація як предмет наукового аналізу / О. З. Лютак // Збірник наукових праць: філософія, соціологія психологія. – Івано-Франківськ : ВДЦ ЦГТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 47–53.
6. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.
7. Налчалджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности / А. А. Налчалджян. – М. : Прогресс, 1998. – 56 с.
8. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. / Л. Е. Орбан-Лембрик // Кн. 1: Соціальна психологія особистості й спілкування. – К. : Либідь, 2004. – 576 с.
9. Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы / [отв. ред. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев]. – М. : Институт психологии РАН, 2007. – 624 с.
10. Психологічна енциклопедія / [автор-упорядник О. М. Степанов]. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
11. Солдатова Г. У. Психологическая адаптация вынужденных мигрантов / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 4. – С. 66–81.

12. Социологический энциклопедический словарь / [под ред. Г. В. Осипова]. – М. : Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1998. – 488 с.
13. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [уклад. : В. І. Воллович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. ; під заг. ред. В. І. Волловича]. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
14. Стоунс Э. Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения / Э. Стоунс. – [пер. с англ. / под ред. Н. Ф. Талызиной]. – М. : Педагогика, 1984. – 472 с.
15. Berry J. W. Psychology of acculturating: Understanding individuals moving between cultures / J. W. Berry, R. W. Brislin (Ed.). – L., 1990. – P. 232–253. – (Applied cross-cultural psychology).
16. Hofstede G. Culture's Consequences : International Differences in Work-related Values / G. Hofstede. – Beverly Hills, CA : Sage, 1984.

Відомості про автора:

Лютак Оксана Зіновіївна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua.

Відомості про рецензентів:

Вітюк Н. Р. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Романкова Л. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Галина Федоришин**УДК 159.923****ББК 88.411.9****ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПСИХІЧНОГО ВИГОРАННЯ У ПРАЦІВНИКІВ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ**

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті виявлено специфічні умови пенітенціарної діяльності, котрі сприяють виникненню психічного вигорання, встановлено індивідуально-психологічні і соціально-психологічні детермінанти виникнення і розвитку вигорання у службовців пенітенціарної системи.

Ключові слова: психічне вигорання, емоційне виснаження, деперсоналізація, редуція професійних досягнень, діяльність, пенітенціарна система, чинники вигорання.

The article highlights conditions specific of penitentiary activity, which contribute to the formation of the psychological exhaustion, the individually-psychological and socially-psychological determinants of the formation and development of exhaustion in office workers of the penitentiary system.

Key words: psychological burnout, emotional exhaustion, reduction of professional achievements, activity, factors of burnout.

Постановка проблеми. Питання психологічного благополуччя персоналу виправно-трудових установ є одним із найбільш актуальних у сучасній пенітенціарній психології. У зв'язку з цим великого значення набуває вивчення феномену вигорання – психологічного явища, яке негативно впливає на психофізичне здоров'я і ефективність діяльності фахівців, зайнятих у пенітенціарній системі. Сучасні дослідження пенітенціарної діяльності показали, що вона володіє низкою особливостей, що дозволяють характеризувати її як потенційно сприятливу для розвитку психічного вигорання (В.Бедь, В.Васильєв, І.Віденцев, А.Глоточкін, М.Снікєв, В.Кондратьєв, Н.Максимова, В.Медведєв, Л.Орбан-Лембрик, В.Пи-

рождков, Н.Самикіна, В.Синьов, В.Сулицький, Г.Федоришин та інші). Це такі особливості діяльності, як високий динамізм, необхідність приймати рішення за умов обмеженого проміжку часу, нестача інформації, психічна напруженість, підвищені психоемоційні навантаження, небезпека, яка супроводжується ризиком для життя, психологічно складний спецконтингент (зростання кількості засуджених за насильницькі злочини, ув'язнених із психічними відхиленнями внаслідок наркоманії та алкоголізму), використання владних повноважень, низьке суспільне визнання за високого контролю, підвищена відповідальність, конфліктність, відсутність позитивних підкріплень та інше.

Теоретичні й емпіричні дослідження вигорання широко представлені в зарубіжній психології (M.Anderson, E.Iwanicki, M.Burisch, R.Burke, D.Cronin-Stubbs, C.Rooks, M.Davis-Sacks, D.Ford, M.Leiter, T.Marek, C.Maslach, S.Jackson, A.Pines, W.Schaufeli, J.Winnubst та інші). У вітчизняній психології дану проблему розробляють О.Бондарчук, О.Винославська, Н.Водоп'янова, Н.Гришина, С.Максименко, В.Орел, Т.Ронгінська, М.Рукавішніков, Н.Самикіна, В.Сис, В.Сулицький, Т.Форманюк, Т.Яценко, співробітники лабораторії організаційної психології Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Більшість досліджень представлених учених стосуються соціальних професій типу “людина-людина” – працівників медичної та освітньої сфер. Разом з тим, на сьогоднішній день постає необхідність дослідження феномену психічного вигорання, чинників і закономірностей його виникнення і розвитку у працівників пенітенціарної системи.

Існують різні погляди на природу феномену вигорання, але при цьому більшість дослідників визначають вигорання як негативне психологічне явище, що включає: психоемоційне виснаження і виявляється у відчутті глибокої втоми і спустошеності; деперсоналізацію – негативне, цинічне або байдуже ставлення до суб'єктів діяльності; редукцію професійних досягнень, тобто втрату професійної мотивації, пов'язану з відчуттям некомпетентності і неуспішності в роботі. Вигорання як результат негативного впливу професійної діяльності на особистість викликає появу таких станів як дратівливість, відчуття втоми, безпорадності і даремності існування, спричиняє негативне ставлення до праці, погіршення соматичного здоров'я (головний біль, діарея, синдром роздратованого шлунку, тахікардія, аритмія, гіпертонія). Можливий розвиток тривожних, депресивних розладів, залежності від психоактивних речовин, схильності до суїциду.

На сьогодні відомі декілька підходів до вивчення чинників вигорання. Так, інтерперсональний підхід виділяє міжособистісні взаємини професіонала з суб'єктами діяльності як основну причину вигорання (У.Вунок, W.Chaufeli, C.Maslach). Представники організаційного підходу як детер-

мінанту вигорання вбачають чинники професійного середовища – особливості організаційної структури, режим діяльності, стиль керівництва та інше (R.Burke, J.Winnubst). Для індивідуального підходу характерно виокремлювати особливості мотиваційної та емоційної сфер особистості як причини вигорання (L.Hallsten, S.Hobfoll, J.Freedy, A.Pines). Проте жоден із наявних підходів не дає повної картини психологічних детермінантів виникнення даного явища. У зв'язку з цим актуальним є вивчення феномену вигорання як динамічної багатокомпонентної системи, опосередкованої професійною діяльністю. Системний аналіз індивідуально-психологічних і соціально-психологічних чинників, їх взаємозв'язки, співвідношення між собою дозволить виявити основні детермінанти формування психічного вигорання у працівників установ виконання покарань.

Мета дослідження: здійснити теоретичний аналіз сучасного стану проблеми вигорання і основних підходів до вивчення даного феномену; виявити особливості пенітенціарної діяльності, що впливають на можливість виникнення вигорання у представників даної професії; виявити і систематизувати основні детермінанти, що зумовлюють виникнення і розвиток вигорання у працівників пенітенціарних установ.

Теоретичний аналіз проблеми. Вперше категорія “психічне вигорання” була використана у 1974 році американським ученим, психіатром Х.Фрейденбергером і тлумачилась як погіршення психічного та фізичного самопочуття у представників соціальних професій, головний зміст яких полягає у міжособистісній взаємодії. До цього дане поняття використовувалося у зв'язку з концепцією професійного стресу і визначалося, як нездатність подолати стрес, що призводить до деморалізації, фрустрації і зниження продуктивності діяльності.

Вагоме місце у розвитку вигорання як наукової концепції посіли праці С.Maslach і її колег. Розроблені ними моделі вигорання послужили основою для проведення подальших досліджень феномену. Саме поняття вигорання неодноразово змінювалося. Так, у 1976 році С.Maslach визначав вигорання як реакцію на пов'язаний із роботою стрес, що призводить до емоційного віддалення від клієнта, негуманного ставлення до нього, зниження ефективності в роботі. У 1981 році С.Maslach і S.Jackson запропонували визначення вигорання як синдрому емоційного виснаження і легуманізації, деперсоналізації (тенденція до розвитку негативного ставлення до клієнтів), нестачі відчуття професійної компетентності [1]. У даний час в англійській літературі вигорання визначається як стан фізичного, емоційного і розумового виснаження, що виявляється у професійній соціальній сфері і включає три складових: емоційне виснаження, деперсоналізацію і редукцію професійних досягнень. Першочергово у структурі феномену виділявся тільки один чинник – емоційне виснаження (H.Freud-

denberger, G. Richelson). Проте подальші дослідження показали, що явище вигорання набагато ширше і його необхідно розглядати як переживання емоційної кризи в складному контексті соціальних відносин (С. Maslach, В. Delman, Е. Hartman).

Належної уваги заслуговує концепція А. Pines, яка розглядає феномен в іншому ракурсі, а саме; як результат поступового процесу розчарування в невдалому пошуку сенсу життя у професійній діяльності, що виявляється у стані фізичного, емоційного і психічного виснаження. Отже, коли високомотивовані фахівці, які ототожнюють себе зі своєю роботою, емоційно залучені в неї і сподіваються знайти у ній відчуття екзистенціальної значущості, зазнають невдачі у досягненні мети, вони стають схильними до вигорання.

Серед вітчизняних учених вивчення феномену психічного вигорання слід відзначити праці О. Рукавішнікова, який розкриває сутність і зміст психічного вигорання як стійкого, прогресуючого, негативно забарвленого психологічного явища, яке характеризується психоемоційним виснаженням, розвитком дисфункційних установок і поведінки в роботі, втратою професійної мотивації, що виявляється у професійній діяльності у здорових осіб [2].

В. Бойко розглядає дане явище з позицій протікання основних фаз стресу із вказівкою симптоматики, характерної для кожної фази. На думку автора, вигорання виникає у процесі життєдіяльності людини і цим відрізняється від різних форм емоційної ригідності, яка визначається органічними причинами (властивостями нервової системи, психосоматичними порушеннями). В. Бойко визначає емоційне вигорання як вироблений особистістю механізм психологічного захисту у формі повного або часткового виключення емоцій або пониження їх енергетики у відповідь на окремі психотравмуючі впливи [3]. Емоційне вигорання є стереотипом професійної поведінки, що дозволяє людині дозувати й економно витрачати енергетичні ресурси. В той же час можуть виникнути його дисфункційні наслідки, коли емоційне вигорання негативно позначається на виконанні професійної діяльності і відносинах з партнерами. Передумовами виникнення даного стереотипу є зовнішні і внутрішні чинники.

До зовнішніх чинників належать [3]:

- хронічна напружена психоемоційна діяльність, пов'язана з інтенсивним спілкуванням – сприйняттям партнерів і впливом на них. Професіоналові, котрий працює з людьми, доводиться постійно підкріплювати емоціями різні аспекти свого спілкування: активно ставити і вирішувати завдання, пов'язані з діяльністю; сприймати, запам'ятовувати і швидко інтерпретувати велику кількість візуальної, звукової і письмової інформації, швидко зважувати альтернативи й ухвалювати рішення;

- дестабілізуюча організація діяльності, основними ознаками якої є нечітка організація і планування праці, застаріле устаткування, погано структурована і розпливчата інформація, наявність у ній "бюрократичного шуму" (дрібних подробиць, суперечностей, завищених норм і вимог);
- підвищена відповідальність за виконання функцій і операцій, робота в умовах постійного внутрішнього і зовнішнього контролю;
- несприятлива атмосфера у колективі – конфлікти і підвищена напруженість у відносинах із колегами та керівництвом;
- психологічно важкий контингент.

До внутрішніх чинників емоційного вигорання В. Бойко відносить:

- схильність до емоційної ригідності. Емоційне вигорання, як засіб психологічного захисту, виникає у тих, хто менш реактивний і сприйнятливий, стриманий. Навпаки, формування симптомів емоційного вигорання проходитиме повільніше у людей імпульсивних;
- інтенсивна інтеріоризація (сприйняття і переживання) обставин професійної діяльності. Дане явище виникає у фахівців, які сприймають усі події емоційно, повністю віддаються справі (у А. Pines – це високомотивовані особи);
- слабка мотивація емоційної віддачі у професійній діяльності, коли професіонал у сфері спілкування не вважає за необхідне, або не вміє проявляти співчуття і співпереживання суб'єктові своєї діяльності, що стимулює не тільки емоційне вигорання, але і крайні його форми – байдужість, душевну черствість.

Аналіз досліджень синдрому психічного вигорання показує, що основні зусилля психологів були спрямовані на виявлення чинників вигорання. Традиційно ці чинники групувалися у два великі блоки: особливості професійної діяльності та індивідуальні характеристики самих професіоналів. В. Орел до індивідуальних чинників відносить: соціально-демографічні характеристики, вік, стать, рівень освіти, сімейний стан, стаж роботи, особистісні особливості, витривалість, локус контролю, стиль опору, самооцінка, тип поведінки А, нейротизм (тривожність), екстраверсію, професійну мотивацію, ціннісні орієнтації, рівень домагань, когнітивні процеси, здібності й інтелект. До організаційних детермінантів належать: умови праці, робочі перевантаження, дефіцит часу, тривалість робочого дня, зміст праці, кількість клієнтів, гострота їх проблем, глибина контакту з клієнтом, участь у прийнятті управлінських рішень, самостійність у роботі, зворотній зв'язок, соціально-психологічні чинники, рольовий конфлікт і рольова амбівалентність, соціальна підтримка [4].

Практично всі дослідження, спрямовані на з'ясування ролі умов праці у виникненні вигорання, свідчать про те, що надмірні навантаження в діяльності, наднормова праця, що є однією з основних характеристик ненітенційної діяльності, стимулюють розвиток вигорання. Показано, що

у персоналу з 12-годинним робочим днем рівень вигорання вищий, ніж у працівників, котрі мають 8-годинний робочий день [4]. Відпустки позитивно впливають на самопочуття працівників і знижують рівень вигорання, але цей ефект має тимчасовий характер. Рівень вигорання частково підвищується вже через три дні після повернення до роботи і повністю відновлюється через три тижні.

Група чинників “Зміст праці” включає кількісні та якісні аспекти роботи персоналу пенітенціарних психологів із засудженими: кількість засуджених, частота безпосередніх зустрічей із ними, ступінь глибини контакту з ними. Тривалий контакт тільки з одним в’язнем протягом робочого періоду може сприяти розвитку вигорання. Зіставлення глибини контакту із засудженими і гостроти їх проблем теж позитивно корелюють із вигоранням.

Серед соціально-психологічних чинників вигорання провідними є взаємини в організації, як по вертикалі, так і по горизонталі. Вирішальну роль відіграє соціальна підтримка колег і осіб, вищих за професійним і соціальним положенням, а також найближчого соціального оточення (родини, друзів). Практично всі дослідження, присвячені цій проблемі, відзначають негативну залежність між вигоранням і соціальною підтримкою у представників усіх професій, пов’язаних із наданням професійної допомоги людям. Вплив соціальної підтримки розповсюджується на всі компоненти вигорання, але найбільш тісний зв’язок наголошується з емоційним виснаженням і деперсоналізацією. Щодо впливу специфіки соціальної підтримки, деякі дослідження показують, що інструментальна й інформаційна підтримка, особливо в умовах рольового конфлікту й великого об’єму роботи, мають тісніший зв’язок із вигоранням, наголошується важливість і емоційної підтримки [2].

Одним з дієвих соціально-психологічних чинників розвитку вигорання у пенітенціарних працівників є поведінка спецконтингенту. Несприятлива атмосфера у колективі засуджених, їх упереджене або байдуже ставлення до персоналу і до процесу ресоціалізації можуть призвести до емоційного виснаження у службовців та пенітенціарних психологів.

Наведені вище дані стосовно зв’язку соціальної підтримки з вигоранням, а також неадекватним ставленням засуджених до процесу ресоціалізації непрямым чином підкреслюють важливість такого чинника, як наявність зворотнього зв’язку. Його відсутність співвідноситься зі всіма трьома компонентами вигорання, приводячи до підвищення рівня емоційного виснаження, деперсоналізації, зниження самооцінки професійної ефективності.

Достатньо важливим чинником є стимулювання працівників, причому йдеться не тільки про матеріальну, але й про моральну винагороду у вигляді схвалення з боку адміністрації і подяки реципієнтів. Недостатній

ступінь або відсутність винагороди, як грошової, так і моральної, сприяє виникненню вигорання. Для пенітенціарних службовців у справі запобігання вигорання важлива не абсолютна кількість винагороди, а її співвідношення з власною працею і працею колег, що в даному контексті позначається як справедливість. При цьому додаткова винагорода за виконання певної роботи підвищує відчуття професійної ефективності, тоді як заслужене покарання сприяє розвитку деперсоналізації.

Ще одним організаційним чинником психічного вигорання є рольовий конфлікт і рольова амбівалентність. Під рольовим конфліктом у даному контексті розуміються суперечності між функціональними обов’язками професіонала. Наприклад, працівники системи виправних установ покликані, з одного боку, виконувати педагогічні функції, а з іншого боку – бути наглядачами. Рольовий конфлікт може стати віддзеркаленням бюрократичних суперечностей. Реакція персоналу на бюрократичний конфлікт виявляється у гнучкому розумінні існуючих норм і правил, відшукуванні різного роду “лазівок”, в емоційних і тимчасових перевантаженнях в роботі із засудженими, що сприяє швидшому виникненню вигорання. Рольова амбівалентність припускає відсутність значущої інформації для ефективного виконання діяльності. Наприклад, пенітенціарний психолог може бути усунений від отримання важливої інформації про засудженого з боку адміністрації, що не дозволить йому ефективно реалізовувати поставлені цілі.

Професійне середовище відіграє помітну роль у виникненні психічного вигорання, проте не вичерпує всього різноманіття чинників. Іншим, не менш важливим компонентом взаємодії людини і професії є група індивідуальних чинників. Серед них виділяють соціально-демографічні характеристики (вік, стать, рівень освіти, стаж роботи) і особистісні особливості професіонала (витривалість, “локус-контроль”, стиль подолання фруструючої ситуації, самооцінка та інше).

Зі всіх соціально-демографічних характеристик найбільш тісний зв’язок із вигоранням має вік, що підтверджується численними дослідженнями. Порівняльний аналіз психічного вигорання, віку та стажу роботи пенітенціаріїв вказує на наявність указаного феномену в працівників віком від 28 до 38 років та стажем роботи від 8 до 15 років [5]. У 35% опитуваних службовців (віком до 25 років і стажем до 5 років) теж виявлено високий рівень психічного вигорання. Схильність молодих професіоналів до вигорання пояснюється когнітивним дисонансом при зіткненні з реальною практикою, що не відповідає їхнім очікуванням. Найбільш тісний зв’язок виявляється з емоційним виснаженням і деперсоналізацією, менший з редукцією професійних досягнень.

Зв’язок між статтю і вигоранням не однозначний. Ряд дослідників відзначає, що чоловіки більш схильні до процесу вигорання, аніж жінки.

Так, встановлено, що у чоловіків мають місце вищі бали щодо деперсоналізації, тоді як жінки більшою мірою схильні до емоційного виснаження [6]. Це пов'язано з тим, що у чоловіків переважають більшою мірою інструментальні цінності, тоді як жінки емоційніші, у них менше відчуття відчуження від суб'єктів своєї діяльності. Ризик вигорання залежить від того, наскільки виконувані працівниками функції відповідають їх статево-рольовій орієнтації. Встановлено, що чоловіки виявляються чутливішими до дії стресорів у тих ситуаціях, які вимагали від них демонстрації чоловічих якостей, таких, як фізичні дані, відвага, емоційна стриманість, демонстрація досягнень у роботі. У той же час жінки виявилися чутливіші до стресових чинників при виконанні тих обов'язків, які вимагали від них співпереживання, виховних умінь, підпорядкування. Як інше пояснення пропонується теза про те, що працююча жінка більше перевантажена домашніми і сімейними обов'язками, що становить чинник ризику вигорання. Окрім цього, як уважає В.Бойко, у жінок емоційне виснаження розвивається більшою мірою у зв'язку із значимістю професії як мотиву діяльності.

Є ряд досліджень, які засвідчують про наявність зв'язку між сімейним станом і вигоранням. У цих дослідженнях наголошується вищий ступінь схильності до вигорання в осіб (особливо чоловічої статі), котрі не перебувають у шлюбі [2, 3, 6]. Причому неодружені більшою мірою схильні до вигорання навіть у порівнянні з розлученими чоловіками. Найімовірніше, це може бути зумовлено одночасною дією інших чинників, таких, як вік і психологічні проблеми.

Встановлено наявність позитивного зв'язку між рівнем освіти пенітенціаріїв і ступенем психічного вигорання [5]. Причиною цього можуть бути завищений рівень домагань у людей, які мають вищий рівень освіти. Проте така тенденція спостерігається тільки відносно деперсоналізації, тоді як ступінь емоційного виснаження не залежить від даного чинника. Редукція професійних досягнень дає абсолютно зворотню картину, маючи найбільші значення у досліджуваних з середньою освітою, ніж із вищою освітою. Причина такого диференційованого впливу рівня освіти на компоненти вигорання, швидше за все, полягає у наявності зв'язку між рівнем освіти і конкретним змістом праці. Між прагненням професіоналів до продовження своєї освіти і підвищення кваліфікації і розвитком вигорання спостерігається зворотній кореляційний зв'язок.

Що стосується впливу інших соціально-демографічних змінних на вигорання (етнічна і расова приналежність, місце проживання, соціоекономічний статус, рівень зарплати), то ці питання потребують ґрунтовного вивчення.

Деякі дослідники вважають, що найбільш вагомий внесок у розвиток вигорання здійснюють, у порівнянні з соціально-демографічними характе-

ристиками і чинниками професійного середовища, індивідуально-психологічні особливості. Однією з найбільш поширених особливостей особистості, пов'язаних з вигоранням, є "особистісна витривалість". Дана характеристика визначається, як здатність особистості бути високоактивною щодня, контролювати життєві ситуації і гнучко реагувати на зміни. Люди з високим ступенем даної характеристики мають низькі значення емоційного виснаження і деперсоналізації і високі значення за шкалою редукції професійних досягнень.

Виявлено тісний зв'язок між психічним вигоранням і "локусом контролю", зокрема, наголошується на наявності позитивного кореляційного зв'язку між зовнішнім "локусом контролю" і складовими вигорання, особливо емоційним виснаженням і деперсоналізацією [7]. Що стосується професійної ефективності, то позитивний кореляційний зв'язок спостерігається між внутрішнім "локусом контролю" і високою оцінкою професійної ефективності, правда, дана тенденція підтверджується тільки для чоловічої вибірки.

У ряді досліджень встановлено взаємозв'язки між вигоранням і такими особливостями особистості пенітенціарних працівників, як тривожність, емоційна чутливість і деякими іншими. Показано, наприклад, наявність позитивного зв'язку вигорання з агресивністю, тривожністю і негативного – з відчуттям групової згуртованості [8].

Оскільки перераховані вище дослідження були присвячені вивченню розрізних особистісних характеристик, вони не створювали цілісного враження про прояви вигорання в даній сфері. Своєрідною спробою компенсації даного недоліку є аналіз особистісних детермінантів вигорання з позицій теорії рис або типологічного підходу. Це передбачає пошук взаємозв'язку між типовими рисами особистості і вигоранням. У зарубіжній літературі є незначна кількість праць, в яких вигорання корелює з такими рисами, як оптимізм, нейротизм, почуття гумору, духовна зрілість. Зокрема, наголошується, що почуття гумору і його використання в професійній діяльності знижує емоційне виснаження і деперсоналізацію, позитивно впливає на професійні досягнення. Другий підхід припускає використання певної концептуальної моделі структури особистісних рис. Більшість досліджень даного напрямку використовують п'ятифакторну модель особистості, запропоновану Р. Costa, R. McCrae. Найбільш тісні зв'язки зі всіма характеристиками вигорання, особливо з емоційним виснаженням, має нейротизм. Тісний прямий зв'язок з емоційним виснаженням дає також чинник "відкритість досвіду".

W. Schaufeli з'ясував, що деперсоналізація найбільш тісно корелює з нейротизмом, а персональна ефективність пов'язана з чотирма з п'яти чинників "великої п'ятірки", а саме: з нейротизмом, екстраверсією, відкритістю досвіду і сумлінністю. Це дає автору право зробити абсолютно

справедливий висновок про те, що останній компонент вигорання більшою мірою є особистісною характеристикою, ніж реакцією індивіда на стресову ситуацію [9].

Отримані в зарубіжній психології дані щодо взаємозв'язку вигорання з п'ятифакторною моделлю особистості були підтверджені вітчизняними дослідниками. Зокрема у дослідженні О.Рукавишнікова одержані значущі кореляційні зв'язки між вигоранням і двома чинниками "великої п'ятірки" – нейротизмом і сумлінністю. Розглядаючи детермінанти психічного вигорання, слід також підкреслити можливість зворотної залежності впливу вигорання на рівень вираженості особистісних характеристик. Крім того, необхідно враховувати і вплив ситуаційних чинників.

Цікаві результати отримані Г.Залевським і його колегами щодо зв'язку вигорання з процесами самоактуалізації людини. Ними показана специфіка взаємодії різних смисложиттєвих орієнтації зі складовими вигорання.

Аналогічним чином встановлено взаємозв'язки між змістовними аспектами ціннісно-мотиваційної сфери особистості і вигоранням. При цьому наголошується, що важливим чинником вигорання є розбіжності між цінностями особистості і можливістю їх реалізації. Найбільш яскравим віддзеркаленням цього факту є феномен трудоголізму, під яким розуміється деформація мотиваційної сфери особистості, що виявляється у спрямованості всієї активності тільки на роботу. З'ясувалося, що для більшості працівників (87%) синдром вигорання в його найбільш вираженій стадії – виснаження – характеризується розумінням своєї роботи як головної життєвої цінності [5].

Окремого розгляду потребує огляд досліджень зв'язку психічного вигорання із когнітивно-пізнавальною сферою особистості професіонала, яка розглядається у контексті професійного досвіду. Найвиразніше кореляція простежується на прикладі сприйняття професійних ситуацій, соціального порівняння професіонала зі своїми колегами, емоційного зараження, "картини світу", стильових особливостей професійної поведінки, також когнітивних процесів і структур, які лежать в основі побудови уявлень різного рівня узагальнення. Серед указаних психічних феноменів можна виділити як психічні процеси і функції (сприйняття, мислення, увага, пам'ять, уява), так і здібності (інтелект, рефлексивність, обдарованість) й інтеграційні психічні процеси, що формуються на їх основі (прийняття рішення, цілеутворення та інше).

Висновки. Підводячи підсумок аналізу детермінантів психічного вигорання у працівників пенітенціарної системи, слід зазначити, що представлена сфера емпіричних досліджень досить обширна і неоднозначна. Необхідність досліджень у цьому напрямі зумовлюється суперечностями: між поширеністю вигорання у пенітенціарній професії і недостатнім висвітленням даного феномену у вітчизняній психологічній науці; між

різноманітністю емпіричних досліджень чинників вигорання і відсутністю цілісної картини психологічних детермінантів цього феномену.

Недостатньо вивченим залишається питання про те, що більшою мірою викликає вигорання – індивідуальні особливості особистості чи чинники професійного середовища пенітенціаріїв. Крім того, усередині кожної з означених груп чинників теж можуть бути визначальні. Зокрема, для групи організаційних чинників дискусійною продовжує залишатися проблема внеску у виникнення вигорання чинників професійного середовища і специфіки самої діяльності, основною з яких є суперечливий характер виконання службових обов'язків, пов'язаних, з одного боку, з переживанням ув'язнених та їх ресоціалізацією, а з іншого – з постійним контролем за їхньою поведінкою, врахуванням у роботі норм кримінальної субкультури. Вигорання є специфічним феноменом, що найбільше виявляється в суб'єкт-суб'єктних видах діяльності, до яких відноситься пенітенціарна, де спостерігається тісна емоційна взаємодія з реципієнтами, зокрема із засудженими. Вагомим чинником вигорання відтак є ступінь гостроти і глибини їхніх проблем, тривалість й інтенсивність контактів, атмосфера у колективі засуджених, їхня налаштованість до процесу ресоціалізації. Отже, роль кожної з груп чинників може бути неоднаковою. В реальній практиці спостерігається сукупний вплив обох груп чинників. Наприклад, короткочасний контакт із декількома особами спецконtingенту може бути менш стресогенним, ніж глибокий і тривалий контакт з одним. Крім того, дія чинників не буває одного порядку, а чинники вишого порядку (норми, традиції) можуть впливати на розвиток вигорання опосередковано через організаційні. Окремо слід зупинитись на дії соціально-психологічних детермінантів психічного вигорання, зокрема на характері стосунків із колегами, адміністрацією. Рольовий, визначений статутом і відносинами, він не дозволяє суб'єктові задовольняти потребу в саморозкритті, самоствердженні. Не допускається емоційно відкрите, довірливе спілкування, зворотній зв'язок – що суперечить самій природі людини.

Перспективи подальших досліджень убачасмо у виокремленні напрямів профілактики психічного вигорання задля збереження психологічного здоров'я працівників пенітенціарних установ і підвищення ефективності їх діяльності.

1. Maslach C. Patterns of burnout among a national sample of public contact workers / C. Maslach, S. E. Jackson // Journal of Health and Human Resources Administration. – 1984. – Vol. 7. – P.189–212.
2. Рукавишников А. А. Личностные детерминанты и организационные факторы генезиса психического выгорания у педагогов: дис... кандидата психол. наук: 19.00.03, 19.00.05 / Алексей Александрович Рукавишников. – Ярославль, 2001. – 158 с.

3. Бойко В. В. Синдром “емоціонального вигорання” в професійно-нальному общении / Виктор Васильевич Бойко. – СПб. : Питер, 1999. – 216 с.
4. Орел В. Е. Феномен вигорання в зарубіжності психології / В. Е. Орел // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 90–101.
5. Федоришин Г. М. Соціально-психологічні особливості діяльності працівників пенітенціарної системи (на матеріалах емпіричного дослідження) / Г. М. Федоришин, Н. В. Ковалюк // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. 2. – С. 222–230.
6. Синдром “Професійного вигорання” та професійна кар’єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти : навч. посібн. / [Л. Карамушка, Т. Зайчикова, В. Івкін та ін.; за наук. ред. С. Д. Максименка]. – К. : Міленіум, 2006. – 368 с.
7. Taylor S. E. Social comparison activity under threat : downward evaluation and upward contacts / S. E. Taylor, M. Lobel // Psychological Review. – 1989. – Vol. 96. – P. 569–575.
8. Самікіна Н. Синдром вигорання у працівників пенітенціарної системи / Наталія Самікіна, Вадим Сулицький // Соціальна психологія. – 2004. – № 4(6). – С. 43–48.
9. Schaufeli W. B. Measurement of burnout: A review / W. B. Schaufeli, D. Enzmann, N. Girault // In W. B. Schaufeli, C. Maslach, T. Marek. Professional Burnout : Resent Developments in Theory and Reserch. – Washington, D.C. : Taylor & Francis, 1993. – P. 199–215.

Відомості про автора:

Федоришин Галина Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології,
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Ілійчук В. І. – кандидат психологічних наук, начальник кафедри психології та соціальної роботи Прикарпатського юридичного інституту ЛьвДУВС.

Надія Абдюкова**УДК 344.971****ББК 88.47****ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ЖІНОЧОЇ
ЗЛОЧИННОСТІ**

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена аналізу соціально-демографічних, суспільно-професійних та психологічних характеристик жінок-злочинниць. Особлива увага звертається на їх особистісні характеристики, а також на зовнішні та внутрішні зміни, які відбуваються з ними в установі виконання покарання.

Ключові слова: жіноча злочинність, злочинна поведінка, особистість злочинниць, ресоціалізація.

The article is devoted to the analysis of socially-demographic, socially-professional and psychological characteristics of women-criminals. A special attention is given to their personal characteristics and also to the external and internal changes that happen with them in the organization of fulfillment of punishment

Key words: female criminality, criminal behavior, the personality of criminals, resocialisation.

Актуальність дослідження. Злочинність як кримінально-психологічне явище існує стільки, скільки існує людство взагалі. Прогресивний розвиток будь-якого суспільства та еволюція людства у філогенезі завжди відбувалися і відбуваються паралельно з розвитком злочинності. Тобто злочинність представляє собою не що інше, як “зворотну сторону медалі”, відділити яку від цілісного об’єкта неможливо. Звучить парадоксально, але прогрес завжди створює певне сприятливе підґрунтя для прояву того чи іншого виду злочинності. Вона вилозмінюється, кількісно і якісно

перетворюється, так само змінюються і вдосконалюються способи боротьби з нею, але сама злочинність не зникає. У зв'язку з цим неможливо не погодитися з Ю.Антоняном у думці, що “злочинність, як смертний гріх, вічна” [1, с.22]. Це означає, що наука отримує незмінно актуальне завдання – дослідження причин злочинності, її різноманітних видів; вивчення впливу психологічної складової на її динаміку та прояв тощо. У цьому зв'язку не менш актуальною постає проблема жіночої злочинності.

Як зазначає В.Медведев, питома вага злочинів, скоєних жінками, у загальній структурі злочинності не перевищує 20%, але темпи її зростання вищі за чоловічу злочинність [2, с.24]. При цьому, хоч кількісно жіноча злочинність виражена менше за чоловічу, якісно (у плані різних видів злочинних посягань), вона репрезентована достатньо.

Головний аргумент на користь актуальності проблеми жіночої злочинності може бути окреслений наступним чином: жіноча злочинність – це індикатор духовно-морального благополуччя і психічного здоров'я суспільства. Тобто, чим більшим є рівень цієї злочинності, тим менш благополучним є суспільство в духовно-моральному аспекті.

Мета дослідження: на основі аналізу головних кримінально-психологічних характеристик особистості жінок-злочинниць скласти їх психологічний портрет.

Проблема жіночої злочинності потребує комплексного, міждисциплінарного підходу. Для її дослідження значущими є досягнення таких наук, як психологія, правознавство, соціологія, психіатрія, філософія тощо. Разом із цим, доводиться констатувати, що на сьогодні вона найбільш активно розглядається саме у правознавстві. Не зводячи дану проблему виключно до правової, зробимо спробу поглянути на неї з точки зору психології, зокрема проаналізуємо психологічний зміст жіночої злочинності, її зумовленість психологічними особливостями жінки.

Результати наукових досліджень із питань жіночої злочинності висвітлені у працях таких учених, як Ю.Антонян, І.Басенко, М.Голоднюк, А.Зелінський, І.Корзун, Т.Любжина, Ч.Ломброзо, В.Медведев, В.Меркулова, В.Серебрякова, М.Стрюк, П.Тарновська та ін. Вплив психологічних та психофізіологічних особливостей жінки на її поведінку (зокрема злочинну) досліджували І.Кирилова, О.Лисягін, А.Міхлін, Л.Орбан-Лембрик, В.Рудник, О.Середа, Г.Хохряков, Т.Шмаєва та ін.

На основі аналізу наукової літератури, а також проведеного нами емпіричного дослідження у психологічному портреті сучасної жінки-злочинниці можна виокремити наступні групи інформаційно значущих характеристик: соціально-демографічні, суспільно-професійні та психологічні. Перед їх описом зазначимо, що дослідження проводилось нами на базі Галицького виправного центру № 128 (Маріямпіль) у 2007 році.

У ньому взяли участь 50 жінок, засуджених до позбавлення і до обмеження волі. Серед використаних нами методів були спостереження, бесіда, анкетування, метод вивчення документів, а також методики “Ціннісні орієнтації” М.Рокича, “Локус контролю” Дж.Роттера та особистісний опитувальник Шмішека. Висловлюємо вдячність за допомогу у проведенні дослідження спеціалісту-психологу сектору соціально-виховної та психологічної роботи управління ДДУВПВ в Івано-Франківській області І.П.Івашко.

У групі соціально-демографічних характеристик жінок-злочинниць значущими для аналізу є такі ознаки, як вік, освіта, фізичний та фізіологічний стан. У нашій вибірці на момент дослідження переважала вікова група 41–50 років (38% засуджених жінок), наступними були групи у віці 31–40 років (30%), 20–30 років (30%), понад 50 років (2%). Загалом по Україні найбільш чисельною групою засуджених жінок є жінки у віці від 31 до 40 років (36,8%) та від 21 до 30 років (33,8%) (цит. за [3, с.81–82]).

Неможливо не помітити тривожну тенденцію – жіноча злочинність омолоджується. Ми припускаємо, що це пов'язано із несприятливими чинниками макро- і мікросоціального характеру. До перших можна віднести складну соціально-економічну та політичну ситуацію в сучасній Україні, до других – серйозні недоліки та прогалини у виховних впливах, що виходять із боку провідних інститутів соціалізації тощо. Не можна нехтувати і впливом засобів масової інформації, де домінує культ фізичної сили, агресії, матеріального збагачення. Плюралізм цінностей, зростаюча бездуховність, надмірна кількість реального та демонстрованого через ЗМІ насилля тощо, відображаючись у свідомості підростаючого покоління, спонукає дітей і молодь до девіантної, а часто і злочинної поведінки. На сьогодні дана тенденція набуває загрозливого (щоб не сказати катастрофічного) характеру.

Кількість рецидивів серед жінок-злочинниць залишається відносно стабільною і становить приблизно третину. У нашій вибірці кількість тих жінок, що вже раніше були засудженими за скоєння злочинів складає 36%. Відповідно, 64% відбувають покарання вперше.

Даючи соціально-демографічну характеристику жінок-злочинниць, необхідно констатувати їх низький культурно-освітній рівень. При спілкуванні з ними одразу помітні низький рівень словникового запасу, вузький кругозір, невміння сформулювати і висловити думку, а у письмовому мовленні вони допускають безліч граматичних помилок, що свідчить або про відсутність у них обов'язкової середньої освіти, або надзвичайно низький її рівень. Зрозуміло, що сказане не означає, що серед жінок-злочинниць нема освічених людей. Вони є, але їх частка незначна. За даними С.Скокова, серед засуджених жінок вищу та незакінчену вищу освіту мають лише 6,4%, тоді як більше 27% не мають повної середньої

освіти [4, с.19]. Виходячи із цього, можна зробити висновок, що чим вищим є культурно-освітній рівень особи, тим меншою стає ймовірність перетворення її на суб'єкта злочину (і на об'єкта злочинних посягань, до речі, теж).

Фізичний та фізіологічний стан жінок-злочинниць суттєво ослаблений різними хворобами, значна частина яких пов'язана із зловживанням алкоголем та вживанням наркотичних речовин. На відміну від чоловіків, організм жінки значно швидше звикає до алкоголю, наркотиків, тютюну, а отже, і швидше з'являються провоковані ними захворювання. В місцях позбавлення волі вони, зазвичай, переходять у хронічну форму. Так, відповідаючи на питання розробленої нами анкети, зокрема "Назвіть найбільшу проблему, з якою Ви стикнулися в установі виконання покарань", багато жінок зазначали, що це саме проблеми зі здоров'ям та низький рівень медичного обслуговування. Поряд із соматичними захворюваннями у засуджених жінок з'являються або поглиблюються психічні розлади.

Наступна група характеристик – суспільно-професійні – включає в себе такі ознаки, як сімейно-родинні стосунки, професія та рід занять. Жінок-злочинниць не можна назвати благополучними в питанні сімейно-родинних стосунків. Більше половини з них (56% у нашій вибірці) або не має сім'ї взагалі (6%), або ця сім'я неповна (50%). Зазвичай, у них є діти, проте повноцінних сімейних стосунків нема. Ми помітили характерну для засуджених жінок властивість – заповнення порожнечі в сімейних стосунках посиленою увагою до своїх батьків, родичів. Так, за результатами анкетування, 94% жінок зазначали, що мають сім'ю. Проте 50% із них не мають чоловіка, а 24% взагалі не мають власної сім'ї, говорячи швидше про сім'ю батьківську, про своїх братів, сестер, племінників і т.д. Лише у 20% з усіх опитаних є повноцінна сім'я, до складу якої входять чоловік і діти.

Тенденція переключати увагу на своїх батьків, особливо що стосується матері, виражається у засуджених жінок ще й у тому, що 44% з них вважають маму своїм авторитетом та ідеалом, наділяючи її образ такими позитивними рисами, як доброта, лагідність, всепрощення, розуміння і т.д. Ми припускаємо, що здебільшого такі відповіді нав'язні соціальною ізоляцією та браком позитивних емоцій у місцях позбавлення волі. Адже якщо б жінки насправді так шанували своїх матерів, то кількість злочинів та рецидиву з їх боку була б меншою.

Перебування жінок у місцях позбавлення волі тягне за собою, як правило, втрату соціально-корисних зв'язків та посилює процес розриву сімейних стосунків. Особливо це стосується рецидивісток, які проводять у цих місцях значну частину свого життя. Кількість розлучених засуджених зростає із збільшенням кількості судимостей: у засуджених із двома судимостями сім'ї розпались у 35,8% осіб, із трьома – у 43,9% [4, с.19].

Таким чином, у жінок-злочинниць існують серйозні проблеми у сфері сімейних стосунків, причому, потрапляючи в установи виконання покарань, жінка проходить крізь критичну зону загострення цих проблем. Прийнято вважати, що якщо під час відбування покарання і після нього жінці вдалося зберегти сім'ю, то це буде для неї значущим стримуючим від повторних злочинів чинником у майбутньому.

Стосовно професії та роду занять, можна стверджувати, що в сучасному суспільстві, напевно, нема такої сфери, де не була б задіяна жінка і де б вона не скоювала злочин. Так, серед жінок-злочинниць є ті, що працюють у торгівлі, в освіті, у сфері обслуговування, у бізнесі, в органах влади, в медицині і т.д., проте більшість із них не мають роботи взагалі (що пов'язане з відсутністю освіти) або мають сезонну роботу (низькооплачувану та фізично важку). Це у свою чергу створює серйозні труднощі у задоволенні життєвих потреб і може штовхати жінку на шлях незаконного додання цих труднощів.

У психологічному портреті сучасної жінки-злочинниці важливе місце посідає ще одна група характеристик – це власне психологічні (індивідуально-психологічні та соціально-психологічні) характеристики. Їх аналіз дає можливість розкрити глибинні, внутрішні причини жіночої злочинності, що є важливим і для розуміння її суті, і для попередження та профілактики даного явища. Як стверджують кримінологи, жінки скоюють злочини внаслідок негативних обставин у шлюбно-сімейних та родинних стосунках, а також унаслідок побутової невлаштованості. Ю.Антонян визначає, що всі жіночі злочини можна поділити на дві групи: перша пов'язана з їх професійною діяльністю (корисливі злочини), друга – із сімейно-побутовими стосунками (насильницькі злочини) [1, с.41].

Загалом, унаслідок домінування емоційної сфери, а отже, і чуттєвого світосприйняття, злочинній поведінці жінок властивий певний психологічний фон, що відрізняє її від аналогічної поведінки чоловіків. Тобто можна стверджувати, що переважаюча більшість жіночих злочинів є цілеспрямованою, з чітко вираженою мотивацією. А визначальними детермінантами їх скоєння є, з одного боку, дефекти соціалізації, а з другого – психофізіологічні та анатомічні особливості жіночого організму. Як свідчать результати анкетування, більшість жінок-злочинниць у дитинстві пройшли крізь певні труднощі у вихованні: вони росли в неповних, у неблагополучних сім'ях, у сім'ях, де був порушений (або й не встановлений) теплий емоційний контакт із батьками. Частина таких жінок росла у сприятливих на перший погляд умовах, однак без належного психолого-педагогічного впливу і цілеспрямованого духовно-морального виховання. Адекватні, соціально схвалювані моделі поведінки залишились не засвоєними ними; їх ціннісно-сміслова сфера є ушкодженою в аспекті інтеріори-

зації загальнолюдських, вищих буттєвих цінностей, моральних авторитетів та духовних ідеалів.

Як відомо, в соціальній психології поняття “авторитет” співвідноситься з певним статусом, посадою чи владою (функціональний, формальний авторитет) або ж може характеризувати суб'єкта в ціннісному аспекті (моральний авторитет) (Л.Е.Орбан-Лембрик, М.Н.Корнев, В.В.Москаленко та ін.). Авторитет, зазвичай, викликає підкорення, стимулює конформну поведінку оточуючих людей. Ідеал же викликає прагнення наслідувати. Співвідносячи себе, свої риси, здібності та інші характеристики з ідеалом, людина отримує суттєвий поштовх до саморозвитку, самоактуалізації. Разом із цим, і авторитет, і ідеал, безумовно, є регуляторами соціальної поведінки. У зв'язку з цим ми вважаємо, що найвищими та найбільш конструктивними серед можливих видів авторитетів та ідеалів є саме моральний авторитет та духовний ідеал. Опіраючись у своїй життєдіяльності на них, людина унеможливує для себе девіантну, а тим більше злочинну, поведінку.

Виходячи із наведених вище аргументів, можна констатувати факт відсутності у більшості жінок-злочинниць моральних авторитетів, а у абсолютної більшості з них – духовних ідеалів. За результатами проведеного анкетування, 50% засуджених жінок визнають наявність у своєму житті певних авторитетів; інші ж 50% або заперечують це, або однозначно відповісти не можуть (34% та 16% відповідно). Приблизно така ж ситуація і з ідеалами: 42% жінок стверджують, що у них є ідеали; 28% не мають ідеалів, а 30% ще не визначились із цим. Конкретизуючи попередні відповіді, жінкам в анкеті давалася можливість назвати своїх авторитетів та ідеалів. Виявилось, що вони представлені, здебільшого, особами з найближчого родинного оточення: мама є авторитетом для 30% засуджених жінок та ідеалом для 14% із них. Далі стосовно авторитетів відповіді розпорозились і в міру зменшення кількості виборів виглядають таким чином: батько, сестра, син, донька, чоловік і т. д. Стосовно ідеалів відповіді були більш різноманітними, тобто тут, окрім матері, доньки, сина і чоловіка, називалися ще й Ю.Тимошенко, Катерина Велика, В.Цой тощо. Показовим, на наш погляд, є те, що частина засуджених жінок як ідеал називала образ самодостатньої забезпеченої людини. І лише одна жінка з усієї вибірки описала свій ідеал як гармонію духовного, морального та фізичного життя.

Отже, наш висновок про вирішальну роль моральних авторитетів та духовних ідеалів у виборі соціально схвалюваних моделей поведінки підтвердився, як і підтвердився висновок про їх відсутність у більшості жінок-злочинниць.

Як свідчать результати дослідження, вибираючи власну стратегію поведінки, більшість засуджених жінок опираються на вимоги керівництва

та працівників установи виконання покарання (58%), решта керуються власними принципами (25%) або ж вимогами, які існують у середовищі таких же засуджених (17%). Зрозуміло, що в першому варіанті говорити про стійкі регулятори поведінки не доводиться. Навпаки, вони мають тимчасовий характер і відображають конформну тенденцію у поведінці жінок в умовах позбавлення волі. Ця тенденція, до речі, суттєво відрізняє жіночу злочинність від чоловічої, а її виникнення зумовлене об'єктивною необхідністю дотримуватися “правильної” поведінки в УВП, оскільки від цього залежить можливість умовно-дострокового звільнення.

Поведінка, яка опирається на власні принципи, володіє, загалом, міцною регуляцією, однак, зважаючи на те, що жінки не мають моральних авторитетів та духовних ідеалів, можна стверджувати, що їхня поведінка підпорядкована егоїстичним і прагматичним принципам (що зрештою і привело їх до скоєння злочинів). Підкорення ж поведінки вимогам середовища засуджених – це той же конформізм, лише зумовлений у даному випадку або слабохарактерністю, або небажанням ускладнювати собі життя, або ж прийняттям цих вимог як своїх власних.

Таким чином, конформна поведінка більшості жінок-злочинниць є тимчасовим явищем, зумовленим умовами відбування покарання. Відповідаючи на запитання анкети, 92% з них зазначали, що у своїй поведінці дотримуються режиму УВП, а також таких норм, як ввічливе ставлення до персоналу УВП та до інших засуджених, підтримування чистоти і порядку, стриманість, неконфліктність, покірність, виваженість тощо. Крім цього (що є цікавим), частина жінок вказувала, що дотримується таких норм, як не красти, працювати, бути непомітною в побуті. Проте такий зовнішній “послух”, не інтеріоризуючись, зникає разом із закінченням строку покарання. У цьому зв'язку доречною виступає дискусія між ученими з приводу того, наскільки виправданим з точки зору ресоціалізації є режим утримання в УВП. У пенітенціарній психології існує думка, що режим є засобом реалізації покарання та одночасно засобом виправлення і перевиховання. Останнє з огляду на практику викликає серйозні сумніви. Оскільки режим утримання представляє собою не що інше, як систему правообмежень, в якій нема місця “тренінгу особистісного самотворення” (термін М.Єнікєєва), то його ресоціалізуюча функція опиняється під питанням. Дисципліна, до якої привчає такий режим, є формальною і жодним чином не позначається позитивно на внутрішньому світі засуджених, навпаки, у них відбувається деіндивідуалізація та формування несамостійності. Зрозуміло, що вирішення даної проблеми не зводиться до відмови від режиму, він повинен бути. Інша справа – його якість, тобто що вкладає в нього для усвідомлення своїх помилок засудженими та для їх корекції.

Повертаючись до характеристики конформної поведінки засуджених жінок, варто сказати, що вона значною мірою знімає питання міжособистісних конфліктів, причому переважно у стосунках із персоналом УВП (причина цього вже була пояснена вище). Так, 88% жінок стверджують, що вони не конфліктують із керівництвом та іншими працівниками УВП, а 76% не конфліктують і з іншими засудженими. Та ж частина жінок, які зважилися визнати наявність конфліктів, до їх головних причин відносять: із боку персоналу УВП – неправомірність дій, незаконні вимоги, позиція сили, зверхність тощо; з боку інших засуджених – несправедливість, упертість, обман, різниця у віці та цінностях, різні непорозуміння та суперечки щодо виконуваної роботи, зухвалість і т. д.

Якщо до названих причин конфліктів додати перелік найбільших проблем, з якими зіткнулися жінки в УВП, то стає зрозумілим, наскільки серйозним випробуванням піддається їх емоційна сфера. Недарма науковці зазначають, що серед засуджених жінок значно більше акцентуованих, ніж серед чоловіків (Г.Хохряков). Отож, найбільшими проблемами для жінок є розлука з близькими; проблеми зі здоров'ям; несправедливість та приниження (як із боку засуджених, так і з боку персоналу УВП); різкий перехід від активного життя до руйнівного існування (термін засуджених. – *Прим. автора*); проблеми побутового характеру; байдужість; обман; безглуздість наказів (термін засуджених. – *Прим. автора*) тощо.

Перебування в УВП загострює егоцентризм жінок, гіпертрофує й без того викривлене почуття справедливості стосовно себе та висвітлює, як рентген, усі вади їхньої душі. Вони починають критично оцінювати недоліки інших, не розуміючи, що за принципом “зовнішнього дзеркала” бачать у них свої власні недоліки. Вони ідеалізують певні позитивні людські якості і не можуть збагнути, що це те, чого їм не вистачає, що треба працювати в собі. Така зосередженість на зовнішньому перешкоджає їм усвідомити та нейтралізувати стійкий смисловий бар'єр щодо визнання своєї вини, а це, у свою чергу, унеможливує ціннісну переорієнтацію, яка лежить в основі ресоціалізації. Замість того, щоб спрямувати акцент уваги на свій внутрішній світ, що дозволить припинити звинувачувати у своїх проблемах інших і почати виправлятися, жінки заціклюються на світі зовнішньому, що породжує деструктивні емоційні реакції типу озлобленість, образливість, знервованість, тривожність і т.д.

Отож, в оцінці позитивних і негативних якостей людей жінки-злочинниці віддають перевагу таким позитивним якостям, як чесність (відвертість, щирість), доброта, порядність (вихованість, увічливість), освіченість, почуття гумору, справедливість, працелюбність, урівноваженість, співчутливість і т.д. (нагадаємо, що, виходячи із принципу “зовнішнього дзеркала”, це ті якості, які жінкам необхідно розвинути, працювати в

себе. – *Прим. автора*) та не сприймають такі негативні якості, як брехливість, жорстокість (злість, грубість, конфліктність), лицемірство, підступність (хитрість, лукавість), зверхність, невихованість, схильність до крадіжок (меркантильність), заздрість, егоїзм, байдужість і т. д. Перелічені жінками негативні якості, на нашу думку, досить повно характеризують особу злочинниці і є свого роду її автопортретом, проте несвідомо описаним з інших, таких самих злочинниць.

Цікаво, що всі описані нами до цього моменту психологічні характеристики жінок-злочинниць чітко виражаються у їх смисловій сфері, ядром якої є цінності. Так, результати методики М.Рокича дають можливість зробити висновок, що система ціннісних орієнтацій жінок відображає як специфіку їх особистості, так і ті зміни, які відбулися з ними в УВП. Отож, серед найбільш значущих для них термінальних цінностей виділяються такі: здоров'я, життя мудрість, щасливе сімейне життя, цікава робота, любов, матеріальне забезпечення, пізнання. Найменш значущими серед термінальних цінностей є: творчість, краса природи і мистецтва, щастя інших, активне лісье життя, розваги.

Таким чином, можна зробити висновок про домінування в системі ціннісних орієнтацій засуджених жінок цінностей індивідуалістської спрямованості. Більша частина значущих термінальних цінностей, які, як відомо, виступають як цілі життя людини, у жінок актуалізовані внаслідок перебування в УВП. Ми припускаємо, що серед цих цінностей лише “матеріальне забезпечення” виступає незмінною характеристикою жінок, всі ж інші є результатом впливу УВП. Тобто, лише перебуваючи в умовах позбавлення чи обмеження волі, жінки починають цінувати своє здоров'я, сімейне життя, любов, а також відчують гостру необхідність у життєвій мудрості, пізнанні та цікавій роботі. Разом із цим, жінки недооцінюють або не зовсім точно обирають засоби досягнення своїх життєвих цілей. Так, серед найбільш значущих інструментальних цінностей вони виділяють охайність, чесність, незалежність, вихованість, виконавчість, життєрадісність, терпимість, проте найменш значущими вважають широту поглядів, освіченість, раціоналізм, великі запити, нетерпимість до недоліків у собі та інших, чутливість, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів. Така неузгодженість між термінальними та інструментальними цінностями, на нашу думку, також залежить від актуального моменту життя, тобто перебуваючи в неволі, жінки визнають таку цінність, як незалежність; дотримуючись режиму та вимог персоналу УВП, вони починають цінувати охайність, чесність, вихованість, виконавчість та терпимість. А життєрадісність при цьому виступає універсальним механізмом психологічного захисту у складних життєвих умовах.

Оцінюючи ієрархію цінностей засуджених жінок, відкритими залишаються питання, чи збереже вона аналогічний вигляд після їх звільнення,

чи набуде вона стійкості? Очевидно, все залежить від міри ресоціалізації жінок та їх вольових зусиль на шляху до вибору та утримування своєї поведінки в межах нормативних моделей.

Ще однією психологічною характеристикою жінок, яка зазнає змін під впливом УВП, є локус контролю. Логічно було б припустити, що більшість жінок-злочинниць володіють зовнішнім, екстернальним локусом контролю. Їм, зазвичай, властиво приписувати причини всіх своїх негараздів та проблем іншим людям, зовнішнім факторам, але не собі, що, у свою чергу, породжує стійкий "імунітет" до самозвинувачення та визнання своєї провини і таким чином ускладнює процес ресоціалізації. До речі, це припущення підтверджується даними Г.Хохрякова, згідно з якими майже 90% засуджених вважають вирок суду несправедливим [5, с.29]. Проте, за результатами проведеного нами дослідження, серед засуджених жінок домінує інтернальний локус контролю (65%). Швидше за все його поява пов'язана з особливостями місць позбавлення волі.

Привертає увагу й та особливість, що серед засуджених жінок є невеликий відсоток тих, у кого рівень інтернальності дуже високий. А, як відомо, високі показники інтернальності (так само, як і екстернальності) можуть свідчити про наявність певних патологічних станів. Це, зокрема, не суперечить думкам учених, про які вже йшлося вище, і згідно з якими засуджені жінки (на відміну від чоловіків) більш схильні до різного роду акцентуацій. Так, серед опитаних нами жінок-інтерналів виявлено 37% тих, у кого внутрішній локус контролю має високі показники. При цьому серед екстерналів (35%) такими показниками володіють лише 19% жінок. У всіх інших рівень екстернальності-інтернальності в межах норми.

У зв'язку із наведеними даними перспективним вважаємо дослідження як видів акцентуацій у жінок, так і причин їх виникнення та шляхів психокорекції.

Висновки. Сучасна жіноча злочинність, маючи чітке спрямування на корисливу та насильницьку мотивацію, за видами злочинів досить повно репрезентована у структурі загальної злочинності. Практично не відрізняючись від чоловічої злочинності за соціально-демографічними та суспільно-професійними ознаками, вона володіє специфічними психологічними характеристиками. Йдеться про те, що жіноча злочинність відзначається чітким психологічним фоном, зумовленим психофізіологічними особливостями жінок, домінуванням у них емоційної сфери. Поведінка жінок-злочинниць на волі та в умовах її позбавлення чи обмеження має суттєві відмінності. Зокрема, в останньому варіанті вона стає надзвичайно конформною, що на перший погляд створює сприятливі умови для ресоціалізації. Проте, здебільшого, це лише зовнішнє підпорядкування, пов'язане із прагненням умовно-дострокового звільнення. Процес внутрішніх змін і перетворень жінок в умовах УВП також має місце, зокрема

йдеться про систему ціннісних орієнтацій та локус контролю. Разом із цим, жінок-злочинниць характеризують такі особливості: відсутність духовних ідеалів і моральних авторитетів як стійких регуляторів поведінки; домінування егоїстично-прагматичних принципів та індивідуалістської спрямованості цінностей; підвищена тривожність (пов'язана із сімейно-родинними стосунками); схильність до різного роду акцентуацій та патологічних станів (пов'язана з ураженням емоційної сфери) тощо.

1. Антонян Ю. М. Преступность среди женщин / Ю. М. Антонян. – М. : Росс. право, 1992. – 256 с.
2. Медведев В. С. Кримінальна психологія: підручник / В. С. Медведев. – К. : Атіка, 2004. – 368 с.
3. Абдюкова Н. В. Жіноча злочинність як психологічна проблема / Н. В. Абдюкова // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2008. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 77–83.
4. Скоков С. Гуманізація умовий содержания осуждённых женщин / С. Скоков // Аспект. – 2004. – № 2 (12). – С. 17–21.
5. Хохряков Г. Ф. Парадоксы тюрьмы / Г. Ф. Хохряков. – М. : Юрид. лит., 1991. – 224 с.

Відомості про автора:

Абдюкова Надія Володимирівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Орбан-Лембрик Л. Е. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Толорів Л. Д. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 159. 927
ББК 885

“ПРОФЕСІЙНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ” ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра педагогічної та вікової психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-61-36
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті дається аналіз поняття “професійна самореалізація”, здійснена спроба розкрити його психологічний зміст та сутність, проаналізувати стан розробленості даного поняття в психології. Дається аналіз поглядів на проблему професійної самореалізації у зарубіжній та вітчизняній психології.

Ключові слова: професійна самореалізація, професійна самоактуалізація, професійний розвиток, професійне самоздійснення.

The analysis of professional realization in psychology is given in the article.

The attempt to reveal the psychological content and essence of the notion is revealed and the conditions of its development in psychology are analysed. In the article the analysis of views on the problem of professional self-realization in foreign and native psychology is presented.

Key words: professional self-realization, professional self-actualization, professional development, professional self-fulfillment.

Постановка проблеми. Проблема професійного розвитку людини постійно знаходиться в центрі уваги психологів. На сучасному етапі у зв'язку з глибокими і кардинальними змінами в соціально-економічній та політичній сферах життя, процесами демократизації та гуманізації суспільства, питання професійного розвитку людини, можливостей її самореалізації стали особливо актуальними. Адже саме професійна діяльність слугує основним критерієм, що дає людині можливість з'ясувати, вдалося її життя, чи не вдалося. Реалізація життєвих задумів людини залежить не

лише від неї, але й у значній мірі – від суспільства, від її взаємин із суспільством, від впливу цих взаємин на процес її професійного становлення, на продуктивність та ефективність її розвитку на різних етапах професійного шляху. Упродовж усього професійного життя людина змушена не лише адаптуватися з метою виживання та самозбереження, але й долати перешкоди, щоб самоутвердитися, зайняти своє місце у професійному середовищі, знайти засоби для самовияву, саморозвитку та самореалізації. У пошуках таких засобів вона змушена спрямувати всі зусилля в напрямку самоорганізації та самодисципліни, самоосвіти і самовиховання, щоб адекватно до природних задатків і соціальних запитів інтегруватися та утвердитися в обраному нею професійному просторі.

Важливо зазначити, що проблема самореалізації безпосередньо стосується розвитку і використання людського потенціалу, реалізації людиною своїх фізичних, духовних, матеріальних та інших можливостей, що забезпечує реалізацію однієї з найважливіших її потреб – потреби в почутті власної гідності. М.С.Пряжніков, в унісон із Дж.Ролзом, називає почуття власної гідності “первинним благом людини”, яке дає кожному відчуття своєї значущості і впевненість у власних здібностях і готовність реалізувати свою концепцію блага, стати суб'єктом побудови свого щастя [4, с.59] або, як указував К.Роджерс, прийняти себе як повноцінно функціонуючу унікальну і неповторну особистість, відкрити для свого власного досвіду, самореалізації і самоздійснення [6, с.233–247].

Усвідомлення визначальної ролі самореалізації у життєдіяльності людини вимагає її наукового обґрунтування, вивчення феномену самореалізації як психологічної проблеми. Мета нашого дослідження – простежити за розвитком поглядів, розкрити зміст та сутність самореалізації у сучасних зарубіжних і вітчизняних психологічних теоріях.

Аналіз наукових джерел вказує, що проблема самореалізації є міждисциплінарною, оскільки вона досліджувалась у багатьох сферах наукового знання, зокрема у філософії (Арістотель, І.О.Ідінов, А.К.Ісаєв, І.Кант, Платон, Ж.-П.Сартр, Сократ, Л.О.Цирева, Г.К.Чернявська та ін.), соціології (Б.К.Малиновський, Р.Мертон, Р.Мілс, В.Томас, Ю.Хабермас, А.Шутс та ін.), педагогіці (О.С.Макаренко, К.Д.Ушинський, Ш.А.Амонашвілі), психології (А.Адлер, А.Маслоу, Р.Меу, К.Роджерс, К.Хорні тощо) та інших галузях. У радянській та сучасній українській психології в різних аспектах проблему самореалізації розглядали К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, О.Г.Асмолов, Г.О.Балл, Б.С.Братусь, М.Й.Борисевський, А.Брушлинський, С.В.Галажинський, З.С.Карпенко, Л.О.Коростильова, Д.О.Леонт'єв, С.Д.Максименко, Л.П.Мішиха, Л.Е.Орбан-Лембрик, М.В.Сохань, Т.М.Титаренко, П.В.Чепелева та ін.

Займаючи важливе місце в системі наук про людину, статус психологічної, проблема самореалізації особистості здобула порівняно недавно

[2, с. 10]. Одночасно аналіз праць дає підстави стверджувати, що і сьогодні не існує єдиної парадигми самореалізації особистості, що свідчить про її складність, багатоаспектність та багатовекторність, указує на її міжпарадигмальний характер.

З методологічної точки зору, труднощі полягають у визначенні сутності, рушійних сил і факторів самореалізації, а саме – у розбіжності поглядів щодо трактування самого феномену самореалізації та з'ясування питання щодо причинної детермінації процесів самореалізації. Проблема полягає в існуванні двох поглядів на детермінанти розвитку особистості, звідси і розбіжність у поглядах на саму проблему самореалізації, тобто чи вважати самореалізацію вродженою властивістю, наперед визначеною здатністю людини (як наполягають гуманісти), чи визнати її процесуальну детермінацію, тобто погодитися з думкою, що все починається “тут і тепер”.

Незважаючи на неузгодженість у поглядах щодо пояснення даного феномену, термін “самореалізація” активно вживається як у вітчизняній, так і зарубіжній психологічній, педагогічній, філософській, соціологічній та іншій суспільно-науковій літературі. Вперше він з'явився в 1902 році в Оксфордському філософському і психологічному словнику, де вказується, що “самореалізація” (self-realisation) означає здійснення можливостей розвитку Я. У 1989 році у цьому ж словнику дається більш широке його пояснення, а саме: “самореалізація – це реалізація людиною власних зусиль, можливостей розвитку Я... Згідно з християнським світоглядом, це – не вершина досягнень, а Божий дар”.

К.Юнг увів поняття “індивідуація”, яке пояснюється ним як тривалий процес психологічного дозрівання, що дає людині можливість визнати й інтегрувати прихований бік своєї особистості, як на несвідомому, так і на усвідомленому рівні [10, с. 185–208].

А.Маслоу, ввівши поняття самоактуалізація, пояснює його як здоровий розвиток здібностей людини для того, щоб вона могла стати тим, ким вона може стати, щоб жити осмислено й уповні [3, с. 371].

В.Франкл, у свою чергу, був переконаний, що проблема самореалізації тісно пов'язана з проблемою “самотрансценденції” – здатності виходити за межі власного Я, в умінні знаходити сенс у конкретній справі або діяльності [7, с. 54–68]. Таким чином, згідно з В.Франклом, саме сенс визначає сутність самореалізації і самоздійснення.

Термін “самоздійснення” зустрічається у зарубіжних психологічних і філософських словниках, найчастіше пояснюється як завершений кінцевий результат самореалізації, повна реалізація можливостей особистості.

Серед сучасних українських психологічних джерел (енциклопедії, словники та ін.) пояснення терміна дається у довіднику з психології Г.Бе-

реша, який перекладений українською мовою з німецької під редакцією В.О.Васютинського у 2006 році, де “самореалізація” трактується як “увічнення самого себе” [1, с. 199]. У психологічному словнику-довіднику за редакцією П.П.Горностая та Т.М.Титаренко вказується, що самореалізація (походить від лат. *realis*) означає: 1) здатність людини об'єктивувати багатство свого внутрішнього світу в будь-якій формі діяльності (праця, гра, пізнання, спілкування тощо); 2) процес здійснення (перетворення) здібностей і особистісних потенцій (планів, установок тощо) як у діяльності, так і в іншій людині; 3) прагнення розвивати сильні сторони своєї особистості [5, с. 111]. Далі автори довідника вказують, що пошук наукового пояснення прагнення людини до психологічного вдосконалення себе та свого життя привів до появи численних термінів, що за своєю суттю подібні до терміна “самореалізація”, зокрема такі як “інтенція” (Ш.Бюлер), “індивідуація” (К.Юнг), “самоактуалізація” А.Маслоу та ін.

Зміст терміна “самореалізація” дуже близький до терміна “самоактуалізація”, зокрема у тому його аспекті, що стосується саморозвитку, розкриття латентних потенцій особистості. Адже не кожна людина, що має потребу в “самоактуалізації”, здатна втілити її в життя. За таких умов можна стверджувати, що в неї при наявності потреби у “самоактуалізації” відсутня потенційна здатність її реалізації [5, с. 112].

Деякі з дослідників вважають термін “самореалізація” як більш загальний варіант у відношенні до термінів “самоактуалізація”, “самоутвердження”, “саморозвиток” (Ю.М.Кулютнін, Г.С.Сухобська), “само-визначення” (Шавір). Інші – пов'язують відмінність у вживанні цих термінів із розстановкою акцентів щодо особистості: суб'єктивний, внутрішній план і об'єктивний, зовнішній план. “Самоактуалізація” відображає реалізацію головним чином у внутрішньому плані особистості, а “самореалізація” – це вираження свого істинного Я в зовнішньому плані (Л.О.Коростильова).

Вагомий внесок у розвиток проблеми самореалізації здійснили психологи гуманістичного напрямку. Оперуючи термінами “самоактуалізація”, “саморозвиток”, “самоздійснення”, “самореалізація”, гуманісти вільно користувалися кожним з них, вважаючи їх взаємозамінними завдяки опільній орієнтації на норми гуманістичного пізнання.

У зарубіжній психологічній літературі поняття “самореалізація” першим почав використовувати у своїх працях із психології особистості А.Адлер, який “прагнення персаги” і “прагнення самовдосконалення” вважав фундаментальним законом людського життя. Обидва терміни використовував як взаємозамінні і трактував їх як досягнення особистістю “найбільшого із можливого”. Таке прагнення вважав вродженим, а людину розглядав як творчу і самовизначаючу цілісність, наголошував на її індивідуальній суб'єктивності. Хоча А.Адлер не дав психологічного ви-

значення самореалізації особистості, не розглядав механізмів, але був переконаний, що людина здатна планувати свої дії, керувати ними, усвідомлюючи їх значення для власної самореалізації. Завдяки творчому Я, вважав Адлер, людина сама творить свою особистість, свій життєвий стиль, який для кожної людини є суб'єктивним і унікальним [11, с.104].

Ш.Бюлер для пояснення природи розвитку людини вводить поняття "інтенція", тобто намір, що проявляється у здійснюваних людиною життєвих виборах (частково або абсолютно неусвідомлених) і надає життю сенсу... Людина за своєю природою ... прагне творити і створювати цінності... Дослідниця вважає, що глибинне усвідомлення людиною своїх сподівань настає лише під кінець життя [12, с.147].

К.Роджерс у своїй феноменологічній теорії, вказуючи на вроджену тенденцію до актуалізації, наголошує, що її реалізація можлива лише за умови ясного сприймання й адекватної символізації людиною своїх виборів, перевірки своїх гіпотез та чіткого усвідомлення своєї прогресивної і регресивної поведінки, індикаторами яких слугують поняття конгруентність – неконгруентність. Конгруентність відповідає адекватності і гармонійності, а неконгруентність – проявляється у феноменологічних переживаннях, почуттях, цінностях, зокрема у таких як тривога, загроза, ворожі відчуття тощо. К.Роджерс описав конгруентність як фактор, що сприяє самореалізації. Зокрема, конгруентність між Я-сприймаючим і актуальним досвідом переживань організму (Я-організм) забезпечує зрілу адаптивну поведінку, дає можливість людині сприймати свої організмичні відчуття без тривоги і загрози, не вдаючись до захисних механізмів у мисленні і поведінці.

Конгруентність між суб'єктивною реальністю (феноменологічним полем) і зовнішньою реальністю (навколишнім світом) виключає будь-які ворожі відчуття у ставленні до інших людей, поведінка яких репрезентує у людині її власні негативні почуття [6, с. 400–408].

Тенденція до актуалізації – це властива організму тенденція розвивати усі свої здібності, щоб зберегти і розвинути особистість. Вона притаманна кожній людині і лише очікує сприятливих умов для вивільнення, щоб проявитися і реалізуватися [6, с. 412–413]. У даному контексті, вказує Роджерс, тенденція до актуалізації може, з метою збереження особистості, зменшувати напругу, а з іншого – задля забезпечення особистісного росту людини, вона її підвищує, бо саме особистісне зростання забезпечує реалізацію потенціалу. Власне кажучи, тут ідеться про конгруентність як відповідність між Я-реальним і Я-ідеальним, де Я-реальне відображає власні характеристики людини "тут і тепер", тоді як Я-ідеальне – включає всі атрибути, які людина хотіла б мати, які понад усе цінує і яких прагне досягнути у своєму розвитку. Розходження між Я-реальним і Я-ідеальним, з одного боку, сприяє саморозвитку самовдосконаленню, проте з другого –

надто великі розходження можуть через сильне почуття незадоволення блокувати і перекичувати прагнення людини, породжувати тим самим неконгруентність і гальмувати розвиток [6, с.400–408].

Е.Фромм вважав, що прагнення до самореалізації притаманне кожній людині і виражається в її продуктивній активності, яку розуміє як правдиву людську орієнтацію на буття, як на продуктивне використання своїх здібностей у єдності зі світом. Розуміння людської душі, вказував Е.Фромм, повинно базуватися на аналізі людських потреб, що виникають в умов існування людини [8, с.75–79].

Серед потреб людини Е.Фромм виокремлює потребу у встановленні взаємин, потребу у трансценденції, потребу у витоках, потребу в ідентичності, потребу у системі орієнтацій. Потреба у встановленні взаємин, у близькості полягає у необхідності подолати самотність, відчуження, які досягаються завдяки "продуктивній любові", шляхом турботи про інших. Потреба у витоках полягає у необхідності відчутти себе частиною світу, досягнути почуття стабільності, міцності, яке забезпечують близькі родинні взаємини. Прагнення до трансцендентності, як можливості творити, дозволяє досягнути почуття свободи і власної значущості. Потреба в ідентичності реалізується у прагненні відчутти власну ідентичність, пережити ідентичність з іншою близькою людиною, з групою. Система орієнтирів необхідна людині для того, щоб зрозуміти світ, діяти в ньому цілеспрямовано.

Описуючи позитивну свободу, Е.Фромм указує, що вона дає можливість людині відчутти єдність зі світом і одночасно почуватися незалежно, забезпечує спонтанну активність у житті, можливість діяти вільно, відповідно до своєї внутрішньої природи, керуючись при цьому такими цінностями, як любов і праця. Самореалізація, згідно з Фроммом, є соціально детермінованою і полягає у досягненні людиною продуктивності. "Продуктивна самореалізація" передбачає "бути", а не "здаватися", або "мати", бути такою, якою людина може стати, досягнувши вершини свого потенціалу [8, с.128–133].

К.Гольдштейн, який представляє організмичний напрям, вважав, що самоактуалізація є основним і єдиним мотивом організму, творчою тенденцією людської природи. Оскільки люди мають різні внутрішні потенції і різне оточення, то кожна людина сама формує свої власні цілі в житті і шукає свої власні шляхи їх реалізації. Потенції людини пов'язані з тим, чому вона надає перевагу і що вміє робити найкраще, до чого у неї є здібності. К.Гольдштейн надавав перевагу свідомій мотивації, оскільки виокремлював несвідоме лише як фон, куди свідоме відступає і з якого знову виривається для самоактуалізації. Учений підкреслював значення середовища, оскільки саме воно забезпечує засобами або ж, навпаки, може створювати перешкоди для самореалізації [9, с.198–211].

Поняття самореалізації у контексті “організм-середовище” розкривається у працях А.Анг’яла, який розглядає самореалізацію як саморозвиток особистості. Учений описує розвиток у термінах “біосфери” та її динаміки, де поняття “біосфера” розглядається як особлива реальність, що являє собою неподільну єдність людини і середовища, де на одному її полюсі знаходиться “організм-суб’єкт”, а на іншому – “середовище-об’єкт”, а вся динаміка життя складається з інтеракцій між полюсами [9, с.212]. Енергія біосфери забезпечується напругою, що виникає в результаті двох протилежно спрямованих тенденцій організму і середовища всередині біосфери: автономії і гомонії. Автономія – тенденція організму до розвитку за рахунок асиміляції та оволодіння середовищем, що проявляється у прагненні переваги, дослідження, досягнення, здобування. Гомонія – мотивованість людини до того, щоб відповідати середовищу, брати участь у чомусь більш значущому, ніж індивідуальне “Я”, коли людина вступається своєю індивідуальністю задля гармонізації стосунків із соціальною групою, природою або Всевишнім. Гомонія виражається через такі особливі мотиви, як потреба в любові, релігійних почуттях, патріотизмі, міжособистісних стосунках тощо. Не зважаючи на те, що автономія або “самодетермінація” і гомонія або “відмова від себе” здаються протилежними одна до одної, насправді вони є двома фазами більш об’ємної тенденції біосфери – тенденції саморозвитку. Людина є відкритою системою, де є вхідна і вихідна фаза. Вхідна фаза – полягає в асиміляції середовища, що складає основу для автономії і вихідна, яка полягає в продуктивності, що складає основу для гомонії. Людина розвивається, інкорпорує предмети середовища і розвиває середовище, вносячи свій вклад у середовище. Тенденції до зростання автономії і гомонії є провідним системним принципом біосфери.

Учений указує, що ні організмичні процеси, ні явища середовища самі по собі не відображають реальності. Реальністю є біосферичні події, біполярні за своїм характером, тому, замість вивчення організму і середовища та їх взаємодії, необхідно вивчати життя як унітарну цілісність, тобто організацію і динаміку “біосфери”.

Саморозвиток особистості, вважає А.Анг’ял, здійснюється у трьох вимірах: вертикальному, прогресивному і горизонтальному. У вертикальному вимірі людина зростає, розвиваючи глибинні потреби та вдосконалюючи поведінкові патерни. Поведінкові патерни змінюються легше, ніж глибинні процеси. Їх мета полягає в тому, щоб створити такий стан біосфери, який забезпечить задоволення потреби в серцевині особистості. Прогресивний вимір означає зростання продуктивності і ефективності, що виражається у знаходженні більш короткого і швидкого способу для досягнення поставлених цілей та мінімізації витрат для їх реалізації. Це практично серія актів, що приводять людину до кінцевої мети. У горизонтальному вимірі зростання полягає у координації дискретних актів у

більшу, краще інтегровану та більш ефективну поведінкову одиницю. Гармонійне зростання у всіх трьох вимірах збагачує і розвиває особистість.

Учений вважає, що процес саморозвитку особистості визначається поведінкою людини, його Я-концепцією. При цьому автор зазначає, що “Я” людини може перекручувати або фальсифікувати реальність біосфери, тоді поведінка людини може не відповідати реальним потребам її організму [9, с.214–215].

Особистість А.Анг’ял розглядає як “темпоральний гештальт” або патерн, в якому твердо закорінні минуле, теперішнє і майбутнє. Життя, згідно з А.Анг’ялом, це – не просто послідовна зміна епізодів, в яких виникає і розряджається напруга. Воно має внутрішнє призначення і ціль. Призначення життя – це прагнення сформувати існування людини в повільний осмислений, інтегрований патерн.

На початку життєвого шляху людина не усвідомлює можливості середовища, тому намагається заставити середовище бути таким, яким вона хоче. Проте, усвідомлюючи з часом істинну сутність середовища, вона поступово намагається наблизитися і пристосуватися до середовища. Проте з віком людина стає більш стійкою і ригідною до середовища. Один з указує А.Анг’ял, регресія, яка має місце в цей час, слугує подальшому росту, коли людина на основі регресії може відкрити для себе багато нового, що дозволить повернутися до проблем теперішнього та ефективно їх розв’язати [9, с.211–217].

Холістично-динамічна концепція А.Маслоу, яка виокремлюється своєю оптимістичною позицією у поглядах на людину та її можливості, ґрунтується на думку, згідно з якою людині притаманне внутрішнє природне прагнення до реалізації своїх вроджених здібностей і потреб. Однак при цьому внутрішня природа людини є “слабкою і крихкою, тому може легко піддаватися звичці, тиску культури і ставати деструктивною або через незадоволення своїх основних потреб, або ж у результаті фрустрації”. Згідно з А.Маслоу, відмова від становлення, зростання і заперечення можливостей повноцінного людського життя обмежує людину, стоїть на заваді у її прагненні жити максимально насиченим життям, оптимально виявити і реалізувати свої здібності, зробити щось значуще у цьому житті. Але людина, що самоактуалізується, наголошує А.Маслоу, здатна прийняти життєвий виклик і створити гідне людини, наповнене сенсом життя. Автор розглядає людину, як таку, що мотивована на пошук особистих цілей, завдяки чому її життя стає значущим і осмисленим. Виокремлюючи серед потреб базові і метапотреби, А.Маслоу наголошує, що якщо не задовільняються метапотреби, які відносяться до вищих потреб людини, життя для неї стає беззмістовним, її охоплюють апатія і відчуження, цинізм. Такі переживання А.Маслоу назвав метапатологією. Виокремивши два види мотивів: дефіцитарні, які задовольняють базові

потреби людини і мотиви росту, які мають більш віддалені цілі і покликані реалізувати метапотреби, А.Маслоу вказує, що лише реалізація мета потреб сприяє досягненню зрілості, індивідуальності і наповненості буття. Коли людина досягає вершинних, пікових переживань, вона втрачає почуття часу і місця, відчуває, що відбулося щось дуже значуще і цінне. Таке Буттєве життя (Б-життя) досягається завдяки зусиллю, яке спрямовується людиною на максимальний розвиток і максимальне використання своїх здібностей [3, с.282–325].

А.Маслоу дає такі характеристики людям, що самоактуалізуються: більш ефективно сприйняття реальності, прийняття себе, інших, природи, безпосередність, простота і природність, центрованість на проблемі, незалежність, потреба в усамітненні, свіжість сприймання, вершинні переживання, суспільний інтерес, глибокі міжособистісні взаємини, демократичний характер, розмежування засобів і цілей, філософське почуття гумору, креативність, спротив окультуренню. Разом з тим, автор зазначає, що люди, які самоактуалізуються, можуть піддаватися неконструктивним звичкам, марнославству, почуттю провини, бути дратівливими. У даному випадку важливо зауважити, що наявність перелічених вище розвинених особистісних якостей є необхідною, але не достатньою умовою самореалізації особистості. Людина, вважає А.Маслоу, мотивована прагненням реалізувати власні потреби і цілі, однак дуже рідко їй вдається досягнути стану повного задоволення. Дійсність доводить, що лише окремим особистостям, які складають незначну частину людства (за оцінкою А.Маслоу – менше 10% всього населення) вдається реалізувати їх [3, с.354–365].

У цілому, розглянуті вище уявлення щодо самореалізації особистості у західних психологічних теоріях мають описовий (феноменологічний) характер і базуються на гуманістичному підході. Усі вони спираються на філософські уявлення і розглядають самореалізацію як вроджену властивість людини.

Незважаючи на відмінності у термінології, зокрема “саморозвиток” (А.Анг’ял), “інтенція” (Ш.Бюлер), “мотивація ефективності” (Р.Вайт), “самоактуалізація” (К.Гольдштейн і А.Маслоу), “тенденція до актуалізації” (К.Роджерс, Г.Оллпорт), “самореалізація” (К.Хорні), “досягнення продуктивності” (Е.Фромм) та ін., більшість із дослідників погоджується на тому, що в основі самореалізації лежить потреба росту, розвитку і самовдосконалення, вважає особистість відкритою психофізіологічною системою, що прагне до реалізації свого життєвого потенціалу. Вони ставили акцент на відповідальності і свідомості людини, сформованій системі цінностей, що слугують для неї спрямовуючою силою в її прагненні до осмисленого і повноцінного особистісного і професійного життя.

Що стосується радянських довідникових видань, то його дефініції там відсутні. У радянській психології термін “самореалізація” не живився до

кінця 90-х років, проте уявлення та ідеї самореалізації виникають разом із появою у психологічному обігу терміна “особистість”. Вивчення особистості передбачає пошук відповідей на такі питання, як “рушійні сили розвитку”, “чинники розвитку особистості”, мотиваційна та ціннісно-сміслова сфери розвитку особистості, проблема активності особистості, проблема розвитку самосвідомості, життєтворчості, смисложиттєвих та ціннісних орієнтацій особистості, які тісно пов’язані з проблемою самореалізації.

У цьому контексті біля витоків проблеми самореалізації стоять дослідники психології особистості К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, Б.Ф.Ломов, С.Л.Рубінштейн, П.Р.Чамата та ін. Хоча проблема самореалізації безпосередньо ними не вивчалась, проте в контексті досліджень психології особистості, так чи інакше у своїх працях вони зверталися до проблеми самореалізації. Так, наприклад, уявлення про людину як істоту самодіяльну сформувалися ще на початку минулого століття. Особливо помітними вони стали після появи у наукових джерелах сформульованого С.Л.Рубінштейном принципу творчої самодіяльності.

К.О.Абульханова-Славська у контексті досліджень стратегій життєвого шляху особистості стверджує, що самореалізація можлива лише тоді, коли особистість має чітке уявлення про свої здібності, коли у неї сформований свій образ Я і здатність будувати свої взаємини зі світом, тобто коли у неї сформована особистісна готовність до забезпечення всіх зовнішніх умов самореалізації. Якщо така готовність не сформована, то у такому випадку буде мати місце не процес самореалізації, а процес самовираження, який у зрілому віці сприймається не інакше, як дорослий інфантилізм. Самореалізація, наголошує К.О.Абульханова-Славська, неможлива без самовдосконалення. Її можна розглядати як вищу стадію у розвитку особистості, як результат особистісного розвитку і росту.

Є.В.Галажинський розглядає самореалізацію як форму прояву самоорганізації людини, що є тим інтегруючим фактором, з яким пов’язані розв’язання проблем життєвого самовизначення, вибору життєвого середовища, найбільш адекватного для здійснення і формування життєвих стратегій.

Л.О.Коростильова, Р.О.Зобов, В.Н.Келасьєв виокремлюють два види факторів самореалізації: особистісні або ті, що залежать від людини (ціннісні орієнтації, готовність до самоформування, гнучкість мислення, воля тощо) і ситуативні, що не залежать від людини (соціальна ситуація, рівень життя, матеріальна забезпеченість, екологічне середовище, вплив засобів масової інформації) [2, с.77].

І.П.Смірнов вважає вирішальним фактором самореалізації не природні задатки самі по собі, а сформовані під впливом зовнішнього середовища особистісні якості.

О.В.Селезньова, наголошуючи на значущості спілкування, взаємодії, вказує, що людина може самореалізуватися тільки завдяки зустрічі з іншим. Катаєв наголошує, що основною умовою самореалізації є розвинена самосвідомість і рефлексія, здатність пізнавати себе і навколишній світ, реальні і потенційні здібності, інтереси, цінності, перспективи професійного й особистісного росту.

Самореалізація, на думку О.М.Коростильової, це – реалізація внутрішнього потенціалу в зовнішній діяльності.

У підсумку можна сказати, що загалом, згідно з думкою більшості дослідників, серцевиною проблеми самореалізації є мотиваційно-потребова та ціннісно-смилова сфери, що самореалізація – це процес, який охоплює весь життєвий шлях людини, але особливо інтенсивним є її перебіг у молодості і зрілому віці. Потенційно прагнення до самореалізації має кожен, але не кожному вдається її досягнути. Для цього необхідні спеціальні соціальні умови. Вона можлива лише тоді, коли людина має сильний спонукальний мотив до особистісного зростання, коли, пізнаючи свою власну природу, вона буде намагатися реалізувати її, а не Я-концепцію. Самореалізація – це здійснення можливостей розвитку Я власними зусиллями людини в умовах співдіяльності, співтворчості з іншими людьми, соціумом та зі світом у цілому.

1. Бенеш Г. Психология : довідник : пер. з нім. / Г. Бенеш ; наук. ред. пер. В. О. Васютинський. – К.: Знання-Прес, 2007. – 510 с.
2. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Л. А. Коростылева. – СПб. : Речь, 2005. – 222 с.
3. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы : пер. с англ. / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
4. Пряжников Н. С. Психология труда и человеческого достоинства : учебн. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. – М.: Академия, 2001. – 480 с.
5. Психология личности : словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
6. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека : пер. с англ. / К. Роджерс. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник : пер. с англ. и нем. / общ. ред. Я. Л. Гозмана, Д. О. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
8. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М. : Республика, 1993. – 415 с.

9. Холл Келвін С. Теории личности : пер. с англ. И. Б. Гриншпун / С. Холл Келвін, Гарднер Линдсей. – М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. – 592 с.
10. Юнг К. Г. Конфликты детской души / К. Г. Юнг. – М. : Канон, 1995. – С. 185–208.
11. Adler A. The Individual Psychology of Alfred Adler. A Systematic Presentation in Selections from His Writings / Ed. H. L. Ansbacher, R. R. Ansbacher. – N.Y., 1956.
12. Buhler Charlotte. Some Observations on the Psychology of the Third Force? / Charlotte Buhler // Journal of Humanistic Psychology 5: 54, 1965.

Відомості про автора:

Коропецька Олеся Михайлівна,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри педагогічної і вікової психології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

76025, м. Івано-Франківськ

вул. Шевченка, 57

тел.: 8 (0342)59-60-15

факс: 8 (03422)3-15-74

e-mail: inst@pu.if.ua

Відомості про рецензентів:

Абдікова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Юрченко З. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Надія Вітюк

УДК 159.964.21

ББК 88.53я73

ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті досліджуються внутрішньоособистісні конфлікти, що виникають у трудових мігрантів. Автор аналізує найбільш типові види таких конфліктів, основні умови та причини їх виникнення, особливості переживання. Визначаються психологічні чинники попередження та способи подолання інтраперсональних конфліктів заробітчани.

Ключові слова: конфлікт, внутрішньоособистісний конфлікт, трудова міграція, трудові мігранти.

The article is devoted to intrapersonal conflicts that arise in labour migrants. The author analyses the most typical types of such conflicts, the main conditions and the reasons for their occurrence, experience features. Psychological factors of prevention and ways of overcoming the intrapersonal conflicts of migrants are defined in this article.

Key words: conflict, intrapersonal conflict, labour migration, labour migrants.

Постановка проблеми. Проблема трудової міграції сьогодні уже торкнулася практично кожної української родини. Складна економічна ситуація в країні і низький рівень соціальних гарантій призвели до того, що мільйони наших співгромадян виїхали і продовжують виїжджати з рідних земель у пошуках гідного заробітку. Одні з них мігрують у межах своєї держави, інші – за кордон, однак у будь-якому випадку їх чекають кардинальні зміни в житті. У кожного заробітчанина змінюється соціальне й природне середовище перебування, соціальний статус, стиль життя, ускладнюються або й руйнуються родинні, дружні та ділові стосунки. Часто мігранти не можуть реалізуватися, причому не тільки у професійному плані. Тому майже всі вони, особливо в перший період свого

перебування поза межами Батьківщини, переживають значні психологічні труднощі, що пов'язані насамперед із необхідністю адаптації на новому місці та входження в нові малі та великі соціальні групи.

Однак не всі мігранти можуть адекватно сприймати і переживати цю ситуацію. Одні з них вирішують свої проблеми конструктивно, інші – деструктивно, що призводить до виникнення внутрішньоособистісного конфлікту, депресії і навіть життєвої кризи. Трудові мігранти потребують ефективної психологічної та правової допомоги і підтримки, причому не тільки ті, які перебувають “на заробітках”, але й ті, які тільки готуються до виїзду, а також заробітчани, які вже повернулися додому.

Мета дослідження: проаналізувати основні умови та причини виникнення внутрішньоособистісних конфліктів у сучасних трудових мігрантів, а також особливості їх подолання.

Теоретичний аналіз проблеми. Різноманітні міграційні процеси є об'єктом для дослідження багатьох науковців у сфері економіки, соціології, антропології, психології та інших наук. Психологічні проблеми, пов'язані із трудовою міграцією, стали предметом вивчення для таких дослідників, як Г.Вітковська, В.Гриценко, Н.Лебедева, О.Лютак, Л.Орбан-Лембрик, О.Пуригіна, С.Рязанцев, Ю.Римаренко, О.Сухарьов та ін. Разом з тим теоретичний аналіз та узагальнення отриманих результатів досліджень показує, що вивченню внутрішньоособистісних конфліктів у трудових мігрантів у даний час приділяється недостатньо уваги. Вважаємо, що питання специфіки виникнення, переживання та розв'язання інтраперсональних конфліктів заробітчани вимагає більш детального аналізу.

Трудова міграція – це переміщення населення в межах своєї держави чи через державні кордони з метою вступу в трудові відносини з роботодавцями. Характерними ознаками сучасної трудової міграції є добровільність, тимчасовість (зворотність), економічна мотивація [7]. Однак міграція є хоч і добровільним, але водночас вимушеним кроком, спричиненим складним матеріальним становищем багатьох українських сімей.

Разом з тим, дослідники трудової міграції зауважують, що не варто її розглядати однозначно – в площині позитиву чи негативу. На жаль, за умов сучасного розвитку економіки її неможливо уникнути. З одного боку, трудова міграція рятує сім'ї заробітчани від матеріального зубожіння, сприяє розвитку нових трудових навичок, упровадженню нових технологій у виробництві та сфері послуг. Крім грошей, українці привозять додому і нові знання та вміння, життєвий та професійний досвід. Але, з другого боку, виникає комплекс проблем як на рівні окремої особистості, так і на рівні суспільства.

Що дає заробіток? Підвищену самооцінку, впевненість у завтрашньому дні для себе і своїх близьких, визнання у суспільстві, – це у випадку успішного матеріального зростання. Наслідками неуспіху можуть стати внутрішньоособистісні та міжособистісні конфлікти, депресія, фрустрація,

небажання спілкуватися з іншими людьми, виникнення нових та поглиблення уже наявних проблем у сімейній сфері, втрата сенсу життя, що посилюється психосоматичними розладами. В будь-якому випадку, психологічна ціна такого заробітчанства досить висока.

Значною мірою психологічний стан мігранта залежить від статусу його перебування за кордоном. Тільки ті заробітчани, які працюють легально, можуть розраховувати на належний рівень соціального і правового захисту, який передбачено як внутрішнім законодавством приймаючої країни, так і відповідними міжнародними договірними документами, які уклала чи до яких приєдналася Україна. Проте більша частина українських заробітчан перебувають у нелегальному становищі – без відповідного дозволу на тривале перебування в іншій країні, працевлаштування і трудового договору, укладеного з іноземним працедавцем. Через це вони змушені миритися з тими умовами, у які їх ставлять роботодавці.

Відсутність необхідної інформації, незнання мови країни перебування (чи недостатній рівень володіння нею), незнання та нерозуміння культури, звичаїв, цінностей місцевого населення, соціальна та правова незахищеність, деморалізація страхами, відсутність почуття безпеки, впевненості, розбіжності між рівнем домагань і реальними результатами, переконання у нездатності досягнути мети, виконати якусь діяльність, зміна звичних умов життя (місця проживання, звичок, що пов'язані з побутом, харчуванням, зі сном, віросповіданням, відмова від індивідуальних звичок), загалом зміна соціальної активності та професійної діяльності, туга за рідними, друзями, почуття самотності, труднощі у взаємодії з місцевими жителями, проблеми, зумовлені станом здоров'я, – ці та інші проблеми ускладнюють перебування трудових мігрантів за кордоном, стають причинами виникнення у них внутрішньоособистісних конфліктів.

Внутрішньоособистісний конфлікт вважається одним із найскладніших психологічних конфліктів. Це гостре негативне переживання, що виникає в результаті тривалої боротьби окремих структур внутрішнього світу особистості. Сторони, що конфліктують, є несумісними і характеризуються переживанням подвійності почуттів, затягнутою боротьбою мотивів, інтересів, бажань, що відображають суперечливі зв'язки із зовнішнім середовищем [1]. Такий конфлікт, згідно з визначенням В.Мерліна, характеризується станом певної дезінтеграції особистості [5].

Специфічною особливістю інтраперсонального конфлікту є його латентність. Він є складним у виявленні, оскільки часто людина й сама не завжди усвідомлює, що перебуває у стані конфлікту, або ж може приховувати цей стан за активною діяльністю чи вдаваною веселістю. Наші дослідження показують, що більшість членів сімей трудових мігрантів не знають усієї правди про стан своїх близьких, оскільки вони самі ж не є відвертими. Про свої проблеми й переживання вони відмовчуються, не

бажаючи засмучувати тих, хто залишився вдома. Натомість складають історії, в яких переважно бажане видають за дійсне. Залишившись без підтримки й психологічної допомоги, заробітчани ще важче переживають своєї негаразди.

Внутрішньоособистісний конфлікт може проявлятися в когнітивній, емоційній та поведінковій сферах особистості [1]. Критеріями його наявності у трудових мігрантів є: нав'язливі думки про батьківщину і близьких, суперечливість “образу Я”, зниження самооцінки, усвідомлення свого стану як безвихідного, труднощі у прийнятті рішень, суб'єктивне визнання наявності проблеми ціннісного вибору, сумніви в істинності мотивів, якими людина раніше керувалася, зниження якості та інтенсивності діяльності, психоемоційна напруга, загальна тривожність, дратівливість, неупевненість у собі, безсоння, почуття знемоги, виснаження, значні негативні переживання, негативний емоційний фон спілкування та ін. Інтегральними показниками внутрішньоособистісного конфлікту є порушення нормального механізму адаптації та посилення психологічного стресу.

Звичайно, не всі мігранти однаково переживають свої проблеми. Залежно від індивідуальних характеристик та від конкретних обставин життєдіяльності вони ставляться до зовнішніх та внутрішніх суперечностей по-різному: одні заглиблюються у роздуми, другі починають активно діяти, треті віддаються впливу емоцій. Л.Орбан-Лембрик із цього приводу вважає, що, переживаючи як даність факт нового соціуму, окремі індивіди часто відчувають свою некомпетентність, незахищеність, розгубленість, самотність, водночас екстремальна ситуація зобов'язує інших особистостей досить швидко реагувати на зміни у своєму житті й налаштуватися на інший спосіб існування, крім того, критичність ситуації змушує людей виявляти рішучість, винахідливість, упевненість у собі [6, с.12].

Для виникнення внутрішньоособистісного конфлікту необхідними є особистісні і ситуативні умови [1, с.5]. До особистісних умов належать такі: наявність складного внутрішнього світу особистості, складна і розвинута ієрархія потреб і мотивів, надто високий рівень розвитку почуттів і цінностей, надмірна схильність до самоаналізу, тип темпераменту, риси характеру, особистісна спрямованість тощо. Ситуативні умови виникнення інтраперсонального конфлікту у трудових мігрантів включають об'єктивні перешкоди, обмеження, вимоги іноетнічного суспільства, оточення, складні життєві ситуації, актуальні суперечності між різними мотивами і відношеннями особистості, між її можливостями і прагненнями, які сприймаються як такі, що неможливо розв'язати, принаймні в даний час. Внутрішньоособистісний конфлікт виникає тоді, коли задоволення будь-яких глибоких і активних мотивів і відношень особистості або ставиться під загрозу, або ж стає зовсім неможливим. У результаті людина, яка не в силі одночасно все вирішити, піддається тривогам, переживанням.

Разом із тим слід визнати, що внутрішньоособистісний конфлікт може виконувати не тільки негативні, але й позитивні функції. Конструктивний конфлікт загартовує характер, формує рішучість, незалежність від зовнішніх обставин. Унаслідок його продуктивного подолання підвищується віра людини у себе, самоприйняття, формується адекватність очікувань, виробляється “психологічний імунітет”, розвивається здатність критично оцінювати і швидко освоювати нові способи розв’язання власних проблем, удосконалюються здібності до самоаналізу, зростає соціальна компетентність. Але якщо раціонального виходу з конфлікту не знайдено, то напруга посилюється, людина втрачає внутрішню рівновагу і живе тільки цією проблемою. Конфлікт стає деструктивним, він поглиблює і хворобливо фіксує переживання, здається нерозв’язуваним, посилює роздвоєння особистості, може стати причиною підвищеної тривожності, агресивності, дратівливості, руйнувати взаємини з іншими людьми, формувати стійкі комплекси неповноцінності, призвести до розчарування, розгубленості, депресії, перерости у життєву кризу. Тому одним із аспектів психологічної допомоги мігрантам є попередження розвитку деструктивних інтраперсональних конфліктів, які містять серйозну небезпеку для особистості.

З-поміж внутрішньоособистісних конфліктів, які переживають мігранти-заробітчани, найбільш частими є адаптаційні конфлікти. Вони виникають при порушенні процесу соціальної чи професійної адаптації, за наявності суперечностей між вимогами дійсності і можливостями людини (професійними, фізичними чи психологічними).

Дослідники міжкультурної адаптації підкреслюють, що контакт з іншою культурою може викликати досить сильне психічне потрясіння – “культурний шок” (К.Оберг) або “стрес акультурації” (Дж.Беррі). Американський антрополог К.Оберг зауважує, що входження в нову культуру супроводжується негативними почуттями, пов’язаними із втратою друзів і статусу, відкинутістю, здивуванням і дискомфортом при усвідомленні відмінностей між культурами, а також із плутаниною в ціннісних орієнтаціях, соціальній і особистісній ідентичності (цит. за [4]). Культурний шок майже завжди відчувається як неприємний, стресогенний комплекс переживань, що може призводити до негативних наслідків. Разом з тим він має й позитивні сторони: під його впливом може відбутися актуалізація життєвих сил, що сприяє саморозвитку й особистісному росту, оскільки початковий дискомфорт може призвести до прийняття нових цінностей і моделей поведінки. Культурний шок, стверджують Н.Іванова та І.Мнацаканян, – це прояв насамперед кризи ідентичності, внаслідок якої люди не можуть легко змінити свій поведінковий репертуар і побудувати адекватну взаємодію в новому соціокультурному середовищі [4].

Необхідно звернути увагу і на той факт, що трудові мігранти з України – це часто високоосвічені та висококваліфіковані фахівці (за

різними статистичними даними, 70–80% із них мають вищу освіту). Матеріальне неблагополуччя на батьківщині зумовило зниження цими людьми свого соціального статусу та напряму професійної діяльності з наміром на отримання високого заробітку. За кордоном наші заробітчани у більшості випадків займаються тим, що є неprestижним для місцевих жителів, вони виконують фізично й психологічно важку роботу. Це переважно робота на будівництві, сезонні роботи в полі, прибирання житла, догляд за хворими та немічними людьми. Однак, реалізуючи матеріальні потреби свої власні чи своєї сім’ї, мігранти не реалізуються самі, працюють, не враховуючи власних професійних запитів, здібностей, можливостей. У цій ситуації може виникати моральний конфлікт, який розглядається психологами як зіткнення між бажанням і обов’язком, між обов’язком і сумнівами у необхідності його виконувати, між моральними принципами і особистими вподобаннями. Разом з тим, якими б не були причини виїзду за кордон, у людини має залишатися почуття власної гідності, самоповаги, адекватна самооцінка, які можуть нівелюватися в процесі пристосування до нових умов життєдіяльності.

Реальні результати міграції, досягнення заробітчани не завжди відповідають їхнім очікуванням. Розбіжності між домаганнями і оцінкою своїх можливостей призводить до виникнення конфлікту неадекватної самооцінки. У такому конфлікті можуть відбуватися зіткнення між завищеною самооцінкою і прагненням реально оцінювати свої можливості, між заниженою самооцінкою і усвідомленням об’єктивних досягнень людини, а також між прагненням підвищити свої домагання, щоб отримати максимальний успіх, і знизити домагання, щоб уникнути невдачі [1]. При цьому у заробітчани може появлятися відчуття втрати часу, який можна було би використати для підвищення своєї професійної кваліфікації, а також провести його із родиною та друзями. Конфлікт неадекватної самооцінки може бути наявним не тільки у людей, які перебувають “на заробітках”, часто він виникає і в мігрантів, які уже повернулися додому.

Досить часто заробітчани переживають і рольові внутрішньоособистісні конфлікти. Такі конфлікти визначаються дослідниками як комплекс суб’єктивних негативних переживань, які виникають у людини при негативній оцінці нею того, як вона справляється із суміщенням різних ролей у професійній та позапрофесійній (наприклад, сімейній) сферах [1; 2]. Неможливість одночасно і однаково успішно реалізувати декілька ролей через суперечливі вимоги, які висуваються цими ролями, нестача фізичних, емоційних, матеріальних та інших ресурсів для їх виконання викликають у людини відчуття неспокою, дискомфорту. Заробітчани турбуються з приводу того, що завдають своїм рідним емоційної шкоди, що не можуть брати участі у вихованні своїх дітей і змушені довіряти це іншим людям, нехай навіть і близьким, що їх шлюб страждає через їхню відсутність удома і неможливість брати участь у родинних справах.

Поведінка, яка зумовлюється почуттям провини перед сім'єю, є компенсаторною [2], вона спричинюється глибокою потребою виправдання, почуттям, що зроблено щось неправильно і це необхідно виправити. Надкомпенсація набуває різних форм: купівля дітям великої кількості речей (дорогих іграшок, одягу, мобільних телефонів тощо), виконання всіх бажань рідних, надмірна турбота про їх фізичне самопочуття, поблажливість у відношенні до дітей та подружніх партнерів (схвалюється і дозволяється, наприклад, те, що раніше було би забороненим), надмірне хвилювання з приводу їх майбутнього. Цим заробітчанин намагається виправдатися за свою відсутність. У результаті члени його сім'ї не завжди усвідомлюють ціну заробленого на чужині. Їхні домашні чи особисті потреби, матеріально підтримані з-за кордону, постійно зростають і водночас відкладають повернення чоловіків чи дружин, батьків, дітей, братів чи сестер на Батьківщину. Виникає суперечність: трудові мігранти несуть у свої родини напівправду про закордонний "рай", не бажаючи засмучувати своїх рідних, і водночас самі ж страждають через те, що рідні не можуть зрозуміти ціни заробленого.

Незадоволені потреби оstarбайтерів у приналежності, любові, безпеці, захисті, самореалізації і самоповазі призводять до виникнення конфлікту нереалізованих бажань, що зумовлює формування комплексу неповноцінності. Це конфлікти між бажаннями і дійсністю, яка перешкоджає їх здійсненню, або між бажанням і фізичною неможливістю їх здійснити, а також через невдоволеність самим собою.

Крім того, у трудових мігрантів можуть виникати конфлікти між різними прагненнями, потребами, бажаннями, що є характерним для мотиваційних внутрішньоособистісних конфліктів. Виникають, наприклад, суперечності між бажанням повернутися додому і водночас бажанням залишитися на чужині, щоб заробити грошей, між прагненням до матеріального зростання і безпекою.

Отже, як бачимо, трудові мігранти можуть переживати різні види інтраперсональних конфліктів. Причому нерідко у них відбувається накопичення внутрішніх суперечностей різного порядку, які важко однозначно і своєчасно вирішити. В результаті відбувається поєднання кількох видів внутрішніх конфліктів, що стає складним випробуванням для людини.

Причому гендерний аналіз причин, які призводять до виникнення внутрішньоособистісних конфліктів у заробітчанин, показує, що чоловіки переживають насамперед через необхідність виконувати роботу не за спеціальністю. Жінки найбільше страждають через соціальну незахищеність, самотність, відчуженість, відірваність від дому.

Розвиток психологічних суперечностей проходить три рівні (за О.Донченко і Т.Титаренко):

- психологічна рівновага внутрішнього світу особистості;

- порушення рівноваги, ускладнення основних видів діяльності, проєкція психологічного дискомфорту на роботу і спілкування з оточенням (внутрішньоособистісний конфлікт);

- неможливість реалізації планів і програм, "розрив життя", неможливість виконувати свої життєві функції до того часу, поки не вирішиться суперечність (життєва криза).

На кожному з цих рівнів можливим є вирішення суперечностей. Ця можливість залежить від того, що людині потрібно для здійснення нормальної життєдіяльності, яким її потребам загрожує відмова [3].

Подолання внутрішньоособистісних конфліктів може бути відкритим і латентним [1]. Відкриті способи вирішення конфлікту спрямовані на припинення сумнівів і вагань, зосередження на аналізі проблеми, прийнятті людиною рішення. Для відкритого розв'язання внутрішнього конфлікту необхідно, насамперед, визнати його наявність, визначити причини та застосувати відповідний спосіб вирішення проблеми. Важливе значення у розв'язанні конфлікту має корекція "Я-концепції" особистості у напрямі досягнення людиною адекватного уявлення про себе, реальність і ситуацію, у якій вона перебуває.

Латентні способи подолання конфлікту особистості спрямовані на послаблення, пом'якшення гостроти суперечностей, зведення до мінімуму негативних переживань, пов'язаних із зовнішніми чи внутрішніми конфліктами, збереження образу "Я" на бажаному чи можливому рівні за даних складних умов. Однак вони не дають можливості активно впливати на ситуацію і вирішувати проблему. До таких способів належать: істерія, симуляція страждань, механізми психологічного захисту (заперечення, витіснення, сублімація, проєкція, раціоналізація, заміщення, регресія та ін.), намагання знівелювати неприсмні переживання й почуття шляхом зловживання алкоголем, ліками (сподійними, заспокійливими, антидепресивними), наркотиками, а також спроби покінчити зі своїми проблемами шляхом аутоагресії. Отже, врешті-решт людина повинна прийти до відкритого і повного вирішення конфлікту.

Розв'язання внутрішньоособистісного конфлікту характеризується відновленням узгодженості внутрішнього світу особистості, встановленням єдності свідомості, зниження гостроти суперечностей життєвих відношень, досягненням нової життєвої якості [1]. Характер подолання внутрішньоособистісних конфліктів у трудових мігрантів залежить від особистісних змінних (адаптаційних можливостей, адекватності самооцінки, рівня розвитку волевових якостей, глибинних світоглядних установок особистості, попереднього досвіду подолання своїх суперечностей та ін.), життєвих подій і соціальної підтримки.

Результати бесід із заробітчанами та їхніми близькими, даних засобів масової інформації, соціологічних та психологічних досліджень показують, що, окрім особистісних характеристик, основними умовами успіш-

ного перебування трудових мігрантів за кордоном і попередження у них розвитку внутрішньоособистісних конфліктів є:

- 1) попередня підготовка до поїздки;
- 2) наявність інформації про країну перебування;
- 3) кількість поїздок за кордон (дослідження показують, що “культурний шок” слабне вже після третьої поїздки і мігранти практично не відчують стресу акультурації);
- 4) рівень освіти (чим вона вища, тим менше проявляються симптоми “культурного шоку”);
- 5) знання мови носіїв нової культури. Мова має дуже важливе значення для ефективності соціалізації мігранта. Хоча би більш-менш вільне володіння мовою країни перебування не тільки зменшує почуття безпомічності і залежності, але й допомагає заслужити прихильність і довіру місцевих жителів, встановлювати з ними оптимальні контакти;
- 6) відкритість людини новому життєвому досвіду, бажання пізнавати іншу культуру, вміння змінити попередні життєві установки на нові, прийняти норми та правила поведінки у новому етнічному середовищі;
- 7) наявність дружніх чи приятельських стосунків із місцевими жителями;
- 8) можливість встановлення і підтримання міжособистісних відносин заробітчан зі співвітчизниками. У місцях значного скупчення трудових мігрантів з України (наприклад, в Італії, Португалії, США, Канаді та інших країнах), наші співвітчизники намагаються спілкуватися між собою, вони утворюють різноманітні культурні та релігійні товариства, громади, і це допомагає їм психологічно полегшити своє перебування за межами Батьківщини;
- 9) розуміння і підтримка з боку рідних, що залишилися вдома, сприятливі обставини їх життя і діяльності;
- 10) мотивація на успіх, оптимістичне налаштування заробітчанина у сприйнятті свого майбутнього.

Висновки. Зростання потоку трудової міграції стало характерною ознакою сучасного життя нашої країни. Закономірно, що, як і будь-які значні зміни в житті людини, сам факт міграції (і навіть задум про неї) є потужним стресовим чинником, а тому може провокувати виникнення конфліктів, насамперед внутрішньоособистісних. У ситуації, коли індивід опиняється за межами свого звичного середовища існування, виникають суперечності між його особистими потребами, інтересами, можливостями, цінностями, які були для нього пріоритетними, та вимогами, які ставить нове соціокультурне середовище.

Сучасні заробітчани переживають різні види внутрішньоособистісних конфліктів (адаптаційні, мотиваційні, рольові, моральні, неадекватної самооцінки, нереалізованих бажань), що можуть мати як конструктивні, так і деструктивні наслідки. В одних випадках інтраособистісні

конфлікти стимулюють активність людини, сприяють її особистісному зростанню й розвитку, а в інших – призводять до дезадаптації і навіть до деградації особистості. У зв'язку з цим важливо здійснювати превентивні заходи з метою запобігання розвитку деструктивних конфліктів у трудових мігрантів та формування їх психологічної стійкості.

Перспективи подальшого дослідження даної проблеми ми вбачаємо у визначенні основних напрямів та форм надання психологічної допомоги трудовим мігрантам в означеному вище аспекті.

1. Анцупов А. Я. Конфликтология : учебник для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : ЮНИТИ, 2002. – 551 с.
2. Гаврилица О. А. Чувство вины у работающей женщины / О. А. Гаврилица // Вопросы психологии. – 1998. – № 4. – С. 65–70.
3. Донченко Е. А. Личность: конфликт, гармония / Е.А.Донченко, Т. М. Титаренко. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 157 с.
4. Иванова Н. Л. Межкультурная адаптация студентов / Н. Л. Иванова, И. А. Мнацаканян // Вопросы психологии. – 2006. – № 5. – С. 90–99.
5. Мерлин В. С. Психологические конфликты / В. С. Мерлин // Психология конфликта / [сост. и общая редакция Н. В. Гришиной]. – СПб. : Питер, 2001. – С. 224–274.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Вплив міграційних процесів на поведінкові прояви особистості / Л. Е. Орбан-Лембрик // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2008. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 3–13.
7. Пуригіна О. Г. Міжнародна міграція : навчальний посібник / О. Г. Пуригіна, С. Е. Сарлак. – К. : Академія, 2007. – 312 с.

Відомості про автора:

Вітюк Надія Романівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ, вул.Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Мішуха Л. П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Романкова Л. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 316.6
ББК 88.5

РОЛЬ І МІСЦЕ МОТИВАЦІЇ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ФУНКЦІЇ В РОБОТІ ЛІДЕРА МЕРЕЖЕВОГО МАРКЕТИНГУ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У даній статті автор розкриває основні напрямки діяльності лідера в системі мережевого маркетингу. Особливу увагу Н. Попадюк звертає на мотивацію як ключову функцію роботи організатора MLM-структур.

Ключові слова: багаторівневий мережевий маркетинг, лідер, лідерство, мотивація.

In this article the author, Nadiya Popadyuk, reveals the main trends of leader's activity in the system of network marketing.

Nadiya pays much attention to motivation as a Key-function of organizer's activity in MLM structures.

Key words: network marketing, leader, leader's activity, motivation.

Актуальність теми. Пинішня ситуація на українському ринку зайнятості характеризується активним розвитком MLM-індустрії. Протягом останнього десятиліття мережевий маркетинг упевнено завойовує свою нішу, приваблюючи своїми можливостями щодо заробітку, самореалізації, особистісного розвитку тисячі людей із різних сфер. Спочатку його розглядають як додатковий заробіток, а для частини працюючих у цій сфері згодом він стає провідною діяльністю, сімейною справою. Швидкі темпи поширення та неоднозначність громадської думки про MLM дедалі більше привертає увагу науковців різних напрямків, а саме: соціологів, економістів, психологів тощо. Проте практика в цій індустрії в даний момент суттєво випереджує науково-методичну частину. Оскільки специфіка цього бізнесу тісно пов'язана з проблематикою групоутворення, групової динаміки, внутрішньогрупових взаємовідносин, лідерства, – особлива роль у

дослідженні і напрацюванні науково-методичної бази в системі MLM належить соціальній психології. Нашу увагу як науковців, з одного боку, і як практиків мережевого маркетингу, з другого, привернуло питання мотивації як провідної функції діяльності лідера.

П'ятирічний досвід роботи в мережевому бізнесі підтверджує, що в активізації людського фактора велику роль відіграють соціально-психологічні чинники. Цікавою є особливість, що в ході аналізу роботи MLM-мережі ми не виявили істотного зв'язку між здібностями чи обдарованістю працівників і їхніми досягненнями на початковому етапі роботи. Вільш суттєвою виявилася залежність їхніх досягнень від рівня мотивації, що, у свою чергу, активізовувало прагнення людей до особистого та професійного розвитку. Розуміння значимості цього соціально-психологічного чинника викликав суб'єктивний інтерес у створенні науково-обґрунтованого механізму мотивації праці працівників MLM, який би зміг за допомогою дієвих важелів і стимулів підвищити їхню зацікавленість продуктивно працювати та сприяти якісному оновленню трудового менталітету. Важливо також підібрати відповідний інструментарій мотиваційного впливу, який би був здатним забезпечити рух до визначених цілей.

Теоретичний аналіз проблеми. На законодавчому рівні багаторівневий мережевий маркетинг (англ. multi level marketing, MLM) – це діяльність юридичної чи фізичної осіб, яка полягає в створенні багаторівневих мереж дистриб'юторів на підставі цивільно-правових угод із метою реалізації товарів чи послуг відповідно до маркетингового плану компанії.

Історія розвитку концепції мережевого маркетингу бере свій початок у 50-х роках 20-го століття в Сполучених Штатах Америки. За період минулого з тієї пори півстоліття мережевий маркетинг став реальною школою соціального корпоративного підприємництва. Мільйони людей у цілому світі, що не мали за спиною великих капіталів, реалізували себе в MLM-бізнесі. Саме цьому виду підприємництва фахівці пророкують найбільш динамічний розвиток у двадцять першому столітті [14].

За даними незалежних експертів Інституту Геллана і Wall Street Journal, у мережевому бізнесі зайнято близько 2% населення земної кулі і приблизно 15% населення США. На сьогоднішній день у США чимала частка мільйонерів – це “вихованці” MLM-структур. Близько 100 млн. чоловік у всьому світі так чи інакше пов'язані з мережевим бізнесом, а близько 54 млн. дистриб'юторів займаються ним професійно. Щодо українського мережевого ринку, то за даними TNS UKRAINE, динаміка його заповнення доволі інтенсивна. Так це у 2005 році кількість осіб, зайнятих у цьому виді діяльності, сягала 480 тис., а річний приріст реалізації товарів і послуг складав 20–30%. Зараз на українському ринку

функціонує близько 50 мережевих фірм, а ріст обсягу продаж у деяких сягає близько 60%.

Зараз компанії мережевого маркетингу зареєстровані в більш ніж 125 країнах світу. За кількістю MLM-компаній на душу населення лідирує малюсінька Малайзія, де зареєстровано близько 800 компаній мережевого маркетингу, а всього у світовій економіці з різним ступенем ефективності діє більше 3000 MLM-фірм. За прогнозами незалежних експертів, у XXI столітті інструменти мережевої дистрибуції будуть застосовувати не менш ніж 70% торгівельно-збутових підприємств у світі. Найвищого рівня розвитку мережева індустрія набула в Японії. Слід зазначити, що близько 90% реалізації товарів і послуг припадає тут на мережевий маркетинг.

Якщо в США та інших західних країнах MLM вже давно увійшов до практики повсякденного життя, а великі університети мають кафедри мережевого маркетингу і розвинену систему навчання фахівців цього виду діяльності та відповідну науково-методичну, а також законодавчу базу, то в Україні MLM почав розвиватись практично на сирому ґрунті. Це стало причиною поширення різноманітних міфів та чуток. Великий внесок у розповсюдження негативної громадської думки про мережевий маркетинг внесли шахрайські фінансові піраміди, чия структура ззовні схожа на MLM. Непоінформованість людей про цей вид діяльності стала вагомим чинником, стримуючим розвиток цього соціально-корисного й економічно вигідного як для самих людей, так і для держави, феномену. Не дивлячись на повну відсутність нормативної бази і неоднозначну громадську думку, MLM переживає свій бурхливий розвиток.

Перші кроки робляться і в напрямку напрацювання вітчизняної науково-методичної бази MLM. У 2000 році випущено перший український підручник для вузів, де висвітлюються можливості та перспективи MLM-індустрії [14]. У великих містах створюються центри, що об'єднують фахівців психологів, маркетологів, які працюють над розробкою навчальних програм, тренінгів для мережевого маркетингу. Російською та українською мовами великими тиражами видаються книги американських корифеїв мережевого бізнесу – Тома Шрайдера, Джона Каленча, Джима Рона, Ренді Гейча. Практики цього напрямку проводять всеукраїнські та регіональні конференції і семінари, що збирають тисячі представників різних MLM-компаній.

Мережевий маркетинг – це доволі специфічний вид бізнесу, який передбачає формування команди однодумців, тобто людей, з якими організатор структури рухатиметься до поставлених цілей. Це демократична бізнес-система, яка відкриває рівні можливості в досягненнях як кар'єрних, так і фінансових можливостей для всіх бажаючих працювати і розвиватись. Ключова роль у розбудові та утриманні стабільності мережі належить лідеру. Лідерство – це та якість, без якої неможливий довготривалий

спіх у мережевому маркетинзі, адже постійно зростаючий приріст товарообороту, а отже і прибутку, можливий за умови постійного росту структури в кількісному та якісному напрямках.

Лідерство (англ. leader – провідник, ведучий, керівник) виявляється у вмінні пробудити у людей мрію, до якої вони прагнуть наблизитися, активізувати в них необхідну для цього енергію. Лідерство – це питання впливу, що залежить від співвідношення особистих якостей лідера з потребами тих, із ким він взаємодіє [3].

Побудову мережевої структури можна порівняти з ростом дерева. Спочатку треба докласти зусиль, щоб його посадити (сформувати команду однодумців, яким була б цікава ідея заробітку і самореалізації в даному виді діяльності), потім потрібно дати цьому дереву необхідні поживні речовини, забезпечити сприятливі умови росту (озброїти партнерів необхідною інформацією, знаннями, допомогти досягти перших успіхів), а потім сприяти розвитку крони (допомогти своїм партнерам розвивати вже існуючу структуру, які б приносили збільшення прибутку). Із цього моменту дерево вже живе своїм життям, приносячи хороший врожай. Базовою передумовою стійкості метафоричного дерева бізнесу є міцна коренева система, що забезпечує живлення і здатність виживати в різних умовах. "Коренями" мережевої структури є її лідери. Таким чином, щоб сформувати функціонуючу і здатну до саморозвитку мережеву структуру, необхідно:

- стати лідером самому;
- забезпечити сприятливі умови для формування лідерів у своїй команді;
- навчити своїх лідерів готувати собі зміну в їхніх структурах;
- забезпечити високий рівень комунікативних зв'язків усередині цих структур.

Практики мережевого маркетингу виділяють ряд базових якостей, якими повинен володіти лідер:

- займатися самоосвітою, прагнути до саморозвитку;
- дотримуватися у своїй поведінці високих етичних стандартів;
- ставити перед собою цілі і працювати над їх досягненням;
- розуміти людей, їхні цінності, потреби;
- уміти будувати продуктивні міжособистісні та партнерські стосунки;
- володіти здатністю мотивувати та надихати;
- знаходити вихід із кризових ситуацій;
- правильно розставляти пріоритети і продуктивно розподіляти ресурси (часові, емоційні, фінансові);
- брати на себе відповідальність;
- уміти бачити в проблемній ситуації можливість;

- вірити в себе і в людей;
- виходити з власної зони комфорту.

Зміст роботи лідера мережевого маркетингу передбачає реалізацію таких функцій:

- функція опіки – на початковому етапі новачок потребує прийняття, уваги та опіки, і завдання лідера – забезпечити йому відчуття безпеки та комфортні умови адаптації;
- наставництво – передбачає в ході спілкування та спільної діяльності передачу інформації, знань, досвіду, необхідних для успішної самореалізації в системі мережевого маркетингу;
- розвиваюча функція – забезпечення відповідних умов для розвитку структури (семінари, тренінги, консультації, індивідуальні бесіди, корпоративні вечори);
- комунікативна функція – забезпечення тісних комунікативних зв'язків усередині структури між лідерами різних рівнів;
- мотиваційна – активація бажання та потенційних можливостей членів команди в напрямку досягнення цілей.

Рис. 1. Функціональний зміст роботи лідера MLM

Досліджуючи феномен лідерства в MLM, фахівці стверджують, що мережевий маркетинг несе з собою властиві йому американські принципи демократичного управління, до створення і впровадження яких свого часу доклало зусиль багато відомих зарубіжних психологів, маркетологів, практиків управління та підприємництва. Для розвинутих та стабільних MLM-структур характерним є високі етичні стандарти відносин, в яких

пропагується підтримка, допомога, порядність, чесність. Успіх лідера групи прямо пов'язаний із роботою його команди в цілому, а також із досягненнями кожного учасника команди зокрема. Метою далекоглядного лідера мережевого маркетингу є підготовка кваліфікованих лідерів підструктур, які прагнуть створити свої первинні організації, і, таким чином, перетворити свою структуру в організацію більш складного рівня, на зразок підприємства з кількома підрозділами. Успішність розвитку мережі залежить від управлінської, а точніше сказати, лідерської компетентності організатора структури, при цьому жоден із членів команди не є найманним працівником, а отже, організатор мережі немає адміністративних важелів впливу. Більше того, практика показує, що переважання у взаємодії з членами команди директивності призводить до зменшення продуктивності мереж і навіть їх розпаду. У зв'язку з цим, єдиним дієвим методом впливу в мережевому бізнесі є мотивація, а "товаром, який продає лідер", є надія, особиста увага, визнання особистої значущості партнера, віра в його можливості. Спеціалісти MLM виокремлюють три основні вектори (напрямки) діяльності лідера:

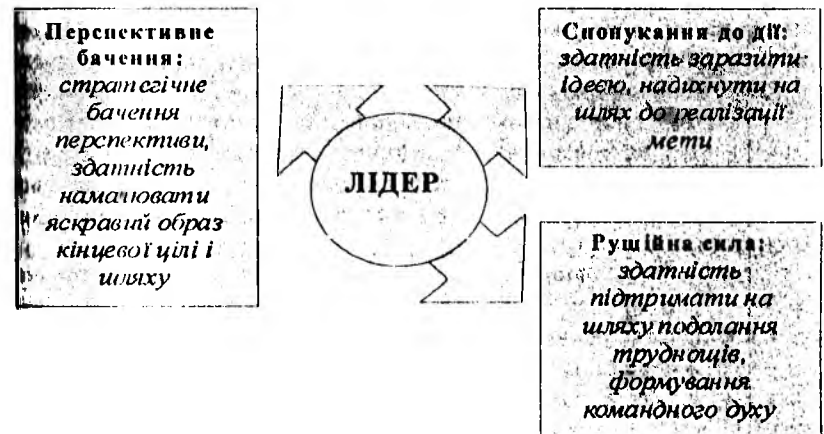

Рис. 2. Три вектори роботи лідера MLM.

Всі три напрямки пов'язані з мотивацією.

Мотивація (англ. Motivation) – це процес спонування людини або групи людей до досягнення цілей, що включає в себе мотиви, інтереси, потреби, захоплення, мотиваційні установки або диспозиції, ідеали і т. п. У широкому розумінні мотивація іноді визначається як детермінація поведінки взагалі [2; 4; 5; 9]. У процесі праці в людей цілеспрямовано

формується зацікавленне ставлення до неї та її результатів, оскільки мотивація посилює бажану поведінку людини, дає напрямок дій. Мотив (англ. Motive) – це усвідомлена спонукаюча причина, підстава до якоїсї дії чи вчинку. Мотив є суб'єктивним явищем, усвідомленням учинків, які в кінцевому підсумку перетворюються в постановку цілі, що спрямовує людину до дії. В навчальній системі роботи MLM-структур першочергове місце посідає тема “Постановка мети”. Саме на цьому етапі лідер повинен найактивніше попрацювати зі своїми партнерами, щоб актуалізувати їхні потреби. При наявності спонукального мотиву до діяльності або цілі зусилля людей стають більш енергійними, послідовними, сконцентрованими. Як показує практика, розуміння заради чого людина інвестує свої часові, емоційні та інші ресурси в роботу, інколи спонукає працювати на такому рівні, який, на перший погляд, важко від неї очікувати. І навпаки, – недостатня визначеність у потребах та цілях не дозволяє повною мірою проявити свої потенційні можливості. Таким чином, при рівних умовах (рівень здібностей, соціальний статус, стан здоров'я, комунікативна компетентність, емоційна і соціальна адаптація) різний ступінь мотивації дає різні результати в продуктивності роботи.

Ознакою високого рівня мотивації є прагнення до роботи, цікавість до складних творчих завдань, бажання вчитися, вдосконалювати навиків. Часто такі люди справляють враження незадоволених наявним станом речей, і з задоволенням досліджують нові підходи до справи, якою займаються. Спостереження показують, що високомотивовані люди з оптимізмом сприймають невдачі. Наявність мотивації і самоусвідомлення допомагає їм подолати розчарування, депресію, винести з поразки уроки, стати сильнішими.

В активізації мотиваційних механізмів вагому роль відіграють потреби [4; 5; 7; 9; 10]. Потреби (англ. Needs) – це необхідність, яку відчуває людина в конкретних умовах життя і розвитку. Усвідомлення потреб має прояв у формі мотивів поведінки людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому. Потреби – вихідний пункт діяльності людей. Вони виникають разом із народженням індивіда, розширюються в міру його росту і розвитку, відповідно до чого урізноманітнюється його поведінка. При вивченні мотиваційної сфери особистості важливе значення має проблема формування і розвитку потреб. Спостереження переконливо показують, що важче всього мотивувати індивідів з обмеженим колом інтересів, цілей та життєвих ідеалів. Ефективно мотивувати можна лише за умови, що є чітке розуміння потреб, мотивів діяльності партнера, його позиції, ціннісних орієнтацій тощо. Але слід мати на увазі, що людина не завжди усвідомлює свої спонукування (цілі, потреби, ідеали, направленість своєї особистості тощо), не завжди в змозі давати собі адекватну самооцінку. Тому лідеру важливо з'ясовувати, які специфічні потреби

дають поштовх виникненню мотивації у даної людини, у даний час, а також цілеспрямовано розширювати діапазон інтересів, які із часом стануть мотиваторами руху.

Відповідно до теорії Маслоу, потреби утворюють певну ієрархію і людина прагне в першу чергу задовільнити потреби нижчого рівня і тільки потім переходить до задоволення вищих потреб. Так, людина, для якої актуальним питанням на сьогоднішній момент є пошук засобів для виживання (харчування, дах над головою), буде в першу чергу спрямовувати всі зусилля на задоволення цього рівня потреб, не турбуючись про більш високі рівні. Та коли ці потреби будуть задоволені, увага переключиться на пошук способів комфортної взаємодії з іншими, а це вже інший рівень – рівень приналежності до певної соціальної групи, потреба в дружбі, любові. Люди звертають увагу на потреби вищестоящих рівнів, тоді коли задовільняються потреби попередніх рівнів. Мотивуючи інших людей, важливо, в першу чергу, сформувати уяву про те, які потреби є невідкладними чи домінуючими.

Більшість людей, які приходять у мережевий бізнес, переслідують мету додатково заробити. Провідний експерт Міжнародної Асоціації Прямих Продаж констатує, що до 90% новачків MLM-структур, незалежно від країни проживання чи компанії, як домінуючий стимул, який визначав їх вибір на користь MLM, визначали бажання підвищити свій матеріальний рівень. Таким чином, відповідно до теорії Маслоу, зусилля лідера повинні бути спрямовані на сприяння задоволення потреби новачка в швидкому отриманні заробітку (мотивація продаж, що дають швидкий заробіток). У практиці мережевого маркетингу відомі випадки, коли лідер, провівши перший і другий рівень задоволення потреб, мотивує новачка можливостями кар'єрного росту, визнання, самореалізації (показує те, що для самого лідера складас інтерес), у той час, коли для новачка насущною потребою є матеріальна. Такий необдуманий підхід не тільки не викликає зацікавленості, а часто відштовхує. Ієрархія потреб Маслоу показує, що люди будуть мотивовані, якщо організація, з якою вони співпрацюють, створить відповідні умови для задоволення своїх потреб.

Секрет привабливості мережевого бізнесу полягає в тому, що в цій бізнесовій системі людина може поетапно задовільняти різні потреби, пересуваючись від нижчого рівня до вершини піраміди Маслоу, адже в числі можливостей, які пропонує MLM-індустрія, є:

- додатковий заробіток;
- власний бізнес, дохід, в якому може обчислюватись десятками, а то й сотнями тисяч доларів у місяць;
- формування команди однодумців, можливість проявити себе як лідер;

- можливості особистісного розвитку (семінари, тренінги, широке коло спілкування з людьми різних соціальних рівнів та статусів);
- кар'єрний ріст;
- вивільнення часу;
- фінансова незалежність;
- відпочинок, подорожі;
- розкриття власного потенціалу, самопізнання та саморозвиток.

Цікавим є підхід фахівців щодо поділу мотивації на пряму і непрямую [3; 5]. Під прямою мотивацією розуміють спонукування працівників безпосередньою працею (змістом, процесом, значимістю, можливостями), а непрямую заснована на використанні зовнішніх стосовно трудової діяльності засобів – покарання і заохочення. Оскільки в мережевому бізнесі лідер не має адміністративного впливу, то доречним буде зупинитися саме на прямій мотивації. Специфіка прямої мотивації полягає в тому, що в результаті такого впливу в людини формується самодостатнє бажання до роботи, віра або переконаність в об'єктивній необхідності досягнення поставленої мети. Ця мета має бути безпосередньою метою об'єкта мотивації. Дія прямої мотивації заснована на різних психологічних механізмах, що дозволяє виділити раціональні, емоційні, вольові, а також комплексні способи прямої мотивації.

Дія прямої мотивації ґрунтується переважно на контакті з раціональною сферою людини (розум, інтелект). Так діють, наприклад, інформування і переконання, натяк, нагадування, пояснення, роз'яснення. Основним інструментом лідера є слово як об'єкт критичного сприйняття. Від того, наскільки буде доступний та зрозумілий у своїх поясненнях лідер, залежить успіх мотиваційного процесу. Емоційна мотивація, у свою чергу, полягає у впливі переважно на почуття людини. Використовуються механізми психологічного зараження і наслідування. Інструментом є емоційна експресія, захоплення, психологічне зараження, демонстрування прикладу тощо. Вольова мотивація ґрунтується на впливі на вольову сферу людини (наставлення, повчання, заклик). Важливою умовою ефективного здійснення вольової раціональної мотивації є авторитет лідера. На авторитеті, на думку М.Х.Мескона, заснована експертна влада, вплив через так звану розумну віру, коли людина, яку мотивують, відчуває, що мотиватор володіє особливими експертними знаннями в конкретній справі. У цьому випадку вплив вважається розумним тому, що рішення йти за лідером, дослухатися до його рекомендацій є усвідомленим [8, с.475]. У цьому контексті мотивуючим чинником впливу є довіра. Віра і довіра як мотив у ряді ситуацій має виняткові переваги перед усіма іншими мотивами. Американські експерти в галузі управління Т.Пітерс і Р.Уотермен наголошують, що тільки тверда віра в загальні цінності дозволяє організації наповнюватись командним духом [13, с.231].

Довіра є важливим чинником економічних відносин між суб'єктами будь-якого напрямку взаємодії, тому ця психологічна категорія вже давно досліджується і економістами, і менеджерами, і маркетингологами.

Результатом успішної мотивації є безпосереднє прийняття людиною діяльності як особисто значимої.

Мотиваційний вплив лідера, як правило, передбачає багатоваріативне поєднання різних видів прямої мотивації відповідно до його особливостей і здібностей. Ефективність мотивації залежить від умілого вибору відповідних психологічних механізмів, відповідно до особливостей об'єкта мотиваційного процесу. Мотивація вимагає індивідуального підходу, тому що міра впливу на людину різних мотиваційних методів (раціональних, емоційних і вольових) значною мірою зумовлена її індивідуально-психологічними і психофізіологічними особливостями.

Справжній лідер повинен володіти навиками розпізнавання різних типів людей у своїй організації, щоб підбирати відповідні способи та механізми мотивації. В організаційній структурі MLM можна виділити такі підтипи працюючих:

– *помічник, соратник* – це дуже щирі люди, які мотивуються через емоції, почуття. На них не мають впливу правила гри. Для них важливим мотивуючим чинником є відчуття того, що вони та їхня робота, їхня допомога, підтримка потрібні іншим. Зміст життя таких партнерів – допомагати іншим. Труднощі, з якими вони зустрічаються, – це страх ризику, прийняття рішень, страх відповідальності. Мотивація цієї категорії людей полягає в розкритті бачення того, чим такий партнер може бути корисним своїм людям, а також у підтримці рішучості його дій;

– *аналітик* – людина, яка хоче підтвердженнь, конкретних фактів, все аналізує, цікавиться інформацією, прагне до пошуку причинно-наслідкових зв'язків. Все зважає, тому приймає рішення повільно, аргументовано. Мотивація таких партнерів передбачає дозоване інформування про можливості, перспективи, про співвідношення затрачених зусиль, ресурсів та очікуваних результатів. Для них важливим є аргументоване пояснення переваг учасного прийняття рішення;

– *контролер* – людина, яка все перевіряє, в роботі дуже ретельна, боїться довірити виконання чогось іншим, оскільки сумнівається в тому, що без неї роботу буде виконано на належному рівні. Мотивується орієнтацією на результат. Йому потрібно на конкретному прикладі показати, що певна послідовність дій приведе до конкретного результату. Контролери здатні миттєво приймати рішення, якщо бачать перспективу, беруть відповідальність на себе, активні. Мотивувати таких людей слід у напрямку розвитку довіри до підопічних і делегування повноважень;

– *затійник* – емоційні люди, які швидко на емоціях приймають рішення, захоплюються ідеєю, але так само швидко можуть від них відмо-

вितись. Захоплення процесом відволікає їх від спрямованості на результат. Для них характерна відкритість, емоційність у прийнятті рішень, швидка зміна поглядів, установок. Мотивація зтайника полягає в тому, щоб нагадувати про спрямованість на результат.

Висновки. Вищепроведений аналіз дає можливість зробити такі висновки:

- у даний момент мережевий бізнес як соціальне явище в Україні переживає період становлення і час вимагає науково-методичних напрацювань щодо створення сприятливих соціальних та психологічних умов для реалізації особистісного потенціалу людини в цій індустрії;
- аналіз роботи МЛМ-структур показав, що ефективність та результативність їх динаміки залежать від рівня вмотивованості людей та потенційної здатності лідерів мотивувати своїх партнерів до досягнення поставлених цілей;
- найбільш ефективною в МЛМ-індустрії є пряма мотивація, яка передбачає спонування працівників безпосередньою працею (змістом, процесом, значимістю, можливостями);
- лідер повинен володіти навиками розпізнавання різних типів людей у своїй організації, щоб підбирати відповідні способи й механізми індивідуальної та групової мотивації.

1. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена / И. Н. Андреева // Вопросы психологии, 2006. – № 3. – С. 78–86.
2. Афонин А. С. Основы мотивации труда: организационно-экономический аспект / А. С. Афонин – К., 1994. – 152 с.
3. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Д. Гоулман, Р. Бояцис, Э. Макки ; [пер. с англ.]. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 301 с.
4. Берн Э. Лидер и группа / Э. Берн. – Екатеринбург : Литур, 2000. – 320 с.
5. Занюк С. Психология мотивации / С. Занюк – К. : Ника-Центр, 2002. – 352 с.
6. Деннинг С: Вдохновляй и управляй / С. Деннинг. – М. : НТ Пресс, 2007. – 384 с.
7. Кларк Э. Вокруг корпоративного костра / Э. Кларк. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 224 с.
8. Клегг Б. Как мотивировать людей / Б. Клегг. – М. : Нева, 2004. – 224 с.
9. Мескон М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело, 1992. – 702 с.

10. Орбан-Лембрик Л. Е. Мотиваційна сфера особистості керівника / Л. Е. Орбан-Лембрик // Вісник Прикарпатського університету: Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 1. – С. 105–111.
11. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: навчальний посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 489 с.
12. Фарсон Р. Менеджмент абсурда: Аспекти лидерства, которые часто остаются незамеченными / Р. Фарсон ; [пер. с англ. А. Левитский]. – М. : ООО Издательский дом София, 2006. – 192 с.
13. Шпренгер Р. Мифы мотивации. Выходы из тупика / Р. Шпренгер ; [пер. с нем.]. – Калуга : Духовное познание, 2004. – 296 с.
14. Питерс Т. В поисках эффективного управления (опыт лучших компаний) / Т. Питерс, Р. Уотермен. – М. : Прогресс, 1986. – 328 с.
15. Маркетинг : підручник для вищих навчальних закладів. – Львів, 2000. – 548 с.

Відомості про автора:

Попадюк Надія Ярославівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м.Івано-Франківськ
вул.Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Федоришин Г. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Паркулаб О. Г. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Любомира Пілецька, Оксана Чуйко

УДК 159.923.2:316.477

ББК 88.411.9

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті розкрито психологічні особливості процесу соціалізації студентської молоді, накреслено програму експериментального дослідження чинників, агентів, психологічних особливостей, які впливають на процес соціалізації в контексті проблеми професійної підготовки майбутніх фахівців.

Ключові слова: соціалізація студентської молоді, професійна підготовка, чинники, агенти, сфери, стадії соціалізації.

Psychological specialties of student youth socialization process are shown, program of experimental research of facts, agents, psychological specialties study, who influences on the process of socialization in the context of professional training of future specialists is outlined.

Key words: socialization, professional training, by inside group relationship, mechanisms, stages of socialization.

Актуальність проблеми. На сьогоднішній день від випускників ВНЗ очікується наявність глибоких та фундаментальних знань і сформованих практичних навичок у сфері майбутньої професійної діяльності. Досягнення нових цілей освіти вимагає науково обгрунтованого реформування системи професійної підготовки загалом. Важливість розв'язання зазначеної проблеми зумовлено такими причинами, які витікають із реальної практики:

1) важливим завданням на етапі становлення і розвитку майбутнього професіонала є необхідність сформованої самосвідомості, розуміння, дії, комунікації, здатності до особистісного і професійного самовизначення;

2) перетворення студента у суб'єкта, який би був зацікавлений у самовдосконаленні, що в подальшому зумовило б його становлення як професіонала;

3) використання можливостей навчально-виховного процесу з метою актуалізації потенціалу як студентської групи, так і окремого студента, які на даний час використовуються не повністю.

Теоретичні розвідки питання специфіки соціалізації студента у процесі професійної підготовки ґрунтуються на дослідженнях сучасних науковців. Зокрема, в основі розгляду проблеми – вивчення соціально-психологічних особливостей соціалізації особистості (Г.М.Андреева, Л.Е.Орбан-Лембрик, О.О.Деркач, М.І.Пірен, В.В.Москаленко та інші). Актуальними є дослідження різних аспектів соціалізації сучасної молоді: соціально-психологічної, моральної, політичної, економічної, професійної (Л.Е.Орбан-Лембрик, Н.В.Абдюкова, В.В.Москаленко, Г.М.Авер'янова, Н.М.Дембицька, І.Зубіашвілі, О.М.Коропецька, Н.Ковальчук, Н.Антонова, І.Сохан та інші). Не зважаючи на наявність великої кількості теоретичних та практичних розробок даної проблеми, в сучасних динамічних суспільних процесах вивчення специфіки соціалізації студентів у реальній навчальній практиці не втрачає своєї актуальності.

Мета повідомлення: експериментально дослідити психологічні особливості соціалізації студентської молоді в контексті проблеми професійної підготовки майбутніх фахівців.

Результати емпіричного дослідження. Експериментальне дослідження проведено на базі студентів філософського факультету 1, 3, 5 курсів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Всього в дослідженні взяло участь 200 осіб.

Пілотажне дослідження зумовлене наступною логікою: дослідити прояви психологічних особливостей соціалізації студентської молоді в реальних умовах професійної підготовки майбутніх спеціалістів. Увага зосереджена на основних векторах соціалізації студентів: 1) соціально-психологічна взаємодія учасників навчально-виховного процесу ВНЗ; 2) формування професійного Я особистості студента під час професійної підготовки.

На основі аналізу результатів опитування, проведеного за допомогою авторської анкети, вивчено наступні показники: професійна ідентифікація, ступінь задоволеності студента обраною професією, мотиви вибору професії, ступінь задоволеності навчально-виховним процесом у ВНЗ, характер взаємовідносин у студентській групі, перспективи професійної самореалізації, чинники та умови соціалізації. Діагностика рівня потреби у спілкуванні відбувалася за методикою Ю.М.Орлова, В.І.Шкуркіна, Л.П.Орлової.

Дослідження професійної ідентифікації студентів показують, що найвищий її ступінь проявляється у студентів третього курсу. Така ситуація,

на нашу думку, викликана тією обставиною, що на першому курсі молоді люди ще не асоціюють себе з обраною професією, а студенти п'ятого курсу – невпевнені у своєму професіоналізмі через недостатність практичного професійного досвіду, навичок.

Крім того, виявлено, що оцінка себе як професіонала у студентів змінюється з віком. Так, на третьому курсі, порівняно з першим, зменшується процентне співвідношення студентів, які низько оцінюють свої професійні якості та навички, а на п'ятому курсі – знову зростає. Високі оцінки у студентів на першому курсі є необ'єктивними, базуються швидше на оцінці професійних задатків та рівня зацікавленості обраною професією. На п'ятому курсі спостерігається помітна диференціація студентів, які високо себе оцінюють, та тих, хто не вважає себе професіоналом (див. табл.1).

Таблиця 1

Професійна самооцінка студентів

Професійна оцінка	Перший курс	Третій курс	П'ятий курс
1–3 бали	13%	4,8%	8%
4–6 балів	29%	68,2%	40%
7–10 балів	58%	27%	52%

Низька оцінка себе як професіонала випускниками ВНЗ, на нашу думку, пов'язана з недоліками профорієнтаційної роботи з абітурієнтами та професійної підготовки майбутніх спеціалістів. Під час навчання у ВНЗ недостатньо створюються відповідні умови для професійної соціалізації молоді. Ці висновки підтверджують результати анкетування, згідно з якими на першому курсі змінити професію прагнуть 30% студентів, на третьому – 15,4%, на п'ятому – 30%.

Психологічні особливості соціалізації студентської молоді проявляються і в типових відповідях на запитання анкети: “Що може принести Вам найбільше задоволення в житті?”. Результати опитування показують, що з віком більш значущим у житті стає досягнення успіху у професійній діяльності та відчуття особистої свободи, незалежності. У той же час зменшується значущість у житті такого фактора, як повага оточення. Це свідчить про те, що з віком висока самооцінка та самосхвалення є більш важливим, ніж оцінка та похвала з боку оточуючих.

Як було визначено на підставі аналізу наукової літератури, навчальна мотивація майбутнього професіонала визначає успішність протікання пізнавальних процесів, сприяє підвищенню професійної підготовки. Навчальна мотивація завжди полімотивована. В системі навчальних мотивів тісно переплітаються зовнішні (розуміння необхідності навчання для

подальшого життя, процес навчання як можливість спілкування, заохочення від авторитетних осіб, навчання як вимушена поведінка) і внутрішні мотиви (особистісний розвиток, дії разом з іншими і для інших, пізнання нового).

Результати анкетування показали цікаві тенденції навчальної мотивації студентів. На першому курсі основними мотивами навчання є саморозвиток, самовдосконалення (27%), професійне становлення (16%), отримання освіти (35%), здобуття певного статусу в суспільстві (11%), можливість у майбутньому допомогти іншим (7%), можливість бути незалежним (3%).

На третьому курсі основними мотивами навчання є отримання освіти (34%), оволодіння професією (30,4%), отримання диплома (3,6%), самовдосконалення та саморозвиток (14%), успіх у житті (7%).

П'ятикурсники основними мотивами своєї навчальної діяльності у ВНЗ вважають самовдосконалення (28%), отримання вищої освіти (48%), професійне становлення (12%), матеріальне забезпечення (4%). Отже, як бачимо, основними мотивами навчання студентської молоді на усіх етапах професійного навчання є отримання освіти, саморозвиток, самовдосконалення та професійне становлення. З віком зростає мотив можливості матеріального забезпечення у майбутньому та здобуття певного статусу у суспільстві. В той же час менш важливим стає мотив можливості в майбутньому надати допомогу іншим. Це свідчить про орієнтацію старшокурсників більше на задоволення власних потреб, аніж потреб суспільства, егоцентричну спрямованість особистості випускників.

Про особливості формування у студентів професійної самосвідомості можна говорити, розглядаючи результати анкетування, а зокрема, відповіді про найважливіші якості професіонала обраної ними галузі. На першому курсі студентами зазначається більш широке коло професійних якостей, як негативних, так і позитивних. Це пов'язано, з одного боку, з відсутністю достатньої бази знань про особливості професійної діяльності, з іншого – з відсутністю стереотипного мислення, нав'язаного навчальною програмою вузу.

Помічено, що до професійних якостей, які не подобаються, студенти усіх курсів відносять відповідальність та відстороненість, нейтральність ставлення до людських проблем. Це свідчить про те, що в процесі професійного навчання, та й упродовж усього життя, слід більше уваги приділяти формуванню у молоді готовності брати на себе відповідальність, позитивного ставлення до можливості бути відповідальним як одного з критеріїв особистісної зрілості.

У процесі дослідження відмічено позитивну тенденцію на всіх курсах у визначенні провідними чинниками успішності професійного становлення саме внутрішню мотивацію, бажання вчитися, пізнавальний інтерес.

Також студенти з віком все більш визначальними у професійному становленні вважають можливість апробації своїх знань на практиці та професійний рівень і педагогічну майстерність викладачів. Це, очевидно, є тим, що студенти прагнуть отримати під час свого навчання у вузі як умову їх професійного становлення (див. табл. 2).

Таблиця 2

Чинники успішного професійного становлення

Чинники	Перший курс, %	Третій курс, %	П'ятий курс, %
Внутрішня мотивація, інтерес	56	58	50
Здібності, задатки	17	22,8	11
Професійний рівень викладачів	8	7	13
Взаємостосунки в колективі	4	7	
Практична реалізація професійних знань	8	5,2	23
Матеріальне становище батьків	7		
Вільний час			3

Визначені вище чинники успішності оволодіння професією визначають і рівень упевненості у можливості використати свої знання, отримані у вузі, в майбутньому у трудовій діяльності. Як бачимо, досить високим є рівень упевненості у можливості використати знання, отримані під час навчання, у подальшій професійній діяльності. В той же час рівень упевненості у практичному застосуванні професійних знань до п'ятого курсу знижується. Це пов'язано з тим фактом, що випускники, шукаючи роботу, стикаються з вимогою наявності хоча б якогось професійного досвіду. Але студентам бракує практичних навичок. Така ситуація і спричиняє сумніви у можливості застосувати теоретичні знання, отримані у вузі, у своїй професійній діяльності. Це є негативним чинником професійної соціалізації студентів.

Щодо основних галузей професійної самореалізації, то переважають прагнення займатися практичною діяльністю, не пов'язаною з педагогічною та дослідницькою роботою. Хоча на п'ятому курсі зростає бажання працювати саме в галузі педагогіки. В той же час прослідковується тенденція зниження прагнення займатись науково-дослідницькою роботою. Це пов'язано з необхідністю значної самовіддачі, наполегливості та переважно відсутністю матеріального заохочення такої діяльності.

Психологічні особливості соціалізації студентської молоді відображаються і на їх очікуваннях від майбутньої професії. Так, основними очікуваннями студентів усіх курсів є можливість отримувати задоволення від професійної діяльності; стати матеріально забезпеченим; досягти професійного успіху, визнання; самореалізації; принести користь людям; а також неминучість зіткнення з труднощами, випробуваннями.

Позитивна тенденція помічена у наявності досвіду професійної діяльності у студентів: до п'ятого курсу зростає процентна частина молодих людей, які мають певний досвід роботи у професійній галузі (перший курс – 26%, третій – 39%, п'ятий – 48%). Але все ж привертає увагу той факт, що тільки 48% випускників мають досвід професійної діяльності. Така ситуація вимагає вдосконалення навчально-виховного процесу у ВНЗ, особливо моменту формування практичних професійних навичок.

У той же час значно зменшується до п'ятого курсу процентне співвідношення студентів, які готові працювати під час навчання у ВНЗ з метою закріплення професійних знань та навичок. Це свідчить про певну пасивність молоді, неконкурентоспроможність молодих спеціалістів, невпевненість у своїх уміннях, безініціативність, що є наслідком неконструктивних впливів чинників соціалізації студентської молоді.

Нами встановлено, що найбільш важливими чинниками у професійному становленні студентів є батьки, друзі, викладачі та студентська група. Саме на позитивному впливі цих агентів соціалізації повинна базуватися професійна підготовка молоді. Часто студенти говорять про негативний вплив викладачів та системи освіти в цілому на професійне становлення. Цей факт свідчить про необхідність зміни взаємодії в системі "викладач – студент", переходу від традиційної до інноваційної системи освіти у ВНЗ.

Безумовно, успішність професійного становлення значною мірою визначається умовами соціалізації в навчальному закладі. Потребово-мотиваційну спрямованість студентів, на нашу думку, визначає і міра задоволеності навчанням у ВНЗ. Ступінь задоволеності студентів взаємостосунками у групі, з викладачами та адміністрацією ВНЗ визначає міру задоволеності навчально-виховним процесом загалом. У процесі дослідження виявлено, що студентів найбільше задовольняють їх взаємостосунки в групі, крім того, досить високим є ступінь задоволеності взаємодією в системі "студент – викладач". Щодо особливостей взаємодії в системі "студент – адміністрація вузу", то тут виражена тенденція до зниження рівня задоволеності у студентів старших курсів. Це, звичайно, негативно позначається на професійній підготовці молоді, знижує рівень її активності, а тому є передумовою формування безініціативності, невизначеності та невпевненості у своєму майбутньому. А такі особливості характеру аж ніяк не є запорукою формування майбутнього професіонала, якого в наш час потребує ринок праці.

Якість формування професійних навичок студентів значною мірою визначається таким чинником соціалізації, як студентська група, психологічним кліматом у колективі, статусом, який займає особистість у групі, роллю, яку виконує. Більшість студентів усіх курсів визначають свою

позицію в групі як посередню, хоча до п'ятого курсу помічена тенденція до зростання процентного співвідношення оцінок своєї ролі як впливової та лідерської (див. табл. 3). На нашу думку, система освіти повинна запроваджувати нові навчально-виховні методи та форми організації навчання, спрямовані на формування впевненості, ініціативності молоді, готовності відстоювати свої думки, позиції, формування навичок ефективної соціальної взаємодії.

Таблиця 3

Оцінка позиції в групі

Позиція в групі	Перший курс, %	Третій курс, %	П'ятий курс, %
Лідерська	5	8	5
Впливова	30	25	44
Посередня	61	64	48
Відчужена ("біла ворона")	4	3	3

Безперечно, психологічний клімат у студентській групі значною мірою визначається і стилем спілкування в колективі. Зростання до п'ятого курсу процентного співвідношення студентів, які визначають свою позицію в групі як впливову, безперечно, пов'язане із зростанням процентного співвідношення саме демократичного способу спілкування, а, отже, і взаємодії в групі.

Стиль взаємодії студента у групі та ефективність професійного становлення молоді відображається у частоті виникнення непорозумінь у колективі. На нашу думку, зростання у старшокурсників прагнення займати більш високий статус у групі приводить до збільшення частоти виникнення непорозумінь з одногрупниками (див. табл. 4).

Таблиця 4

Частота виникнення непорозумінь у студентській групі

Кількість непорозумінь	Перший курс, %	Третій курс, %	П'ятий курс, %
Часто	9	25	24
Рідко	91	75	76

Не можемо брати до уваги той факт, що психологічний клімат групи, а, отже, і ефективність професійного становлення молоді значною мірою визначається стосунками студентів поза навчальним закладом, тобто, наявністю певних традицій у студентській групі.

Тривалість існування групи значною мірою визначає чисельність традицій у групі, ось чому до п'ятого курсу зростає кількість стверджувальних відповідей на запитання про наявність традицій у студентській групі. Але в той же час результати дослідження показують, що значну частину становлять традиції (втеча з пар, неготовність до певних занять), які негативно позначаються на професійній підготовці молоді.

Результати анкетування також показують низький рівень частоти проведення вільного часу саме в студентському колективі, особливо на першому курсі, хоча досить високими є показники прагнення проводити вільний час з одногрупниками.

Свій час протягом дня студенти в основному витрачають на навчання та спілкування з друзями. Також виявлений обернено-пропорційний зв'язок між кількістю часу, витраченого на перегляд телевізора та спілкування із членами сім'ї, читання книжок.

Така ситуація вимагає більшої активності адміністрації вузу в проведенні заходів, спрямованих на залучення студентської молоді до корисної діяльності, організації корисного позанавчального життя молоді у студентській групі. Це сприятиме не тільки згуртованості групи, але й покращенню взаємостосунків студентів з адміністрацією ВНЗ.

Важливою складовою мотиваційної сфери особистості є потреба у спілкуванні. Це потреба в соціальному контакті, вроджений інстинкт спілкування. Потреба у спілкуванні розглядається нами як система часткових комунікативних потреб, співвідношення яких змінюється залежно від умов життя і виховання, а також особливостей соціальної ситуації і провідного виду діяльності особистості (у нашому випадку, студент ВНЗ, що професійно навчається). Аналіз результатів показав, що в студентів незалежно від курсу переважає високий рівень потреби у спілкуванні (перший курс – 78%, третій курс – 71,9%, п'ятий курс – 85%). Крім того, результати дослідження показують, що з віком у студентів спостерігається тенденція до зростання рівня потреби у спілкуванні (див. табл. 5).

Таблиця 5

Рівень потреби в спілкуванні

Рівень потреби в спілкуванні	Перший курс	Третій курс	П'ятий курс
Низький	0%	0%	0%
Нижчий за середній	4%	5,1%	0%
Середній	16%	23%	15%
Високий	78%	71,9%	85%
Дуже високий	2%	0%	0%

Висновки. Отже, на основі проведеного дослідження можемо зробити такі висновки щодо психологічних особливостей соціалізації студентів:

1. Результати опитування показали невисокий рівень професійної ідентифікації сучасних студентів. На першому курсі молоді люди ще не асоціюють себе з обраною професією, а студенти п'ятого курсу невпевнені у своєму професіоналізмі через недостатність практичного професійного досвіду. Високі оцінки професійних якостей у студентів першого курсу базуються швидше на оцінці професійних задатків та рівня зацікавленості обраною професією. На п'ятому курсі спостерігається помітна диференціація студентів, які високо себе оцінюють, та тих, хто не вважає себе професіоналом.

Виявлені такі тенденції навчальної мотивації студентів: самовдосконалення, професійне становлення, отримання освіти, оволодіння професією, отримання диплома, самовдосконалення, успіх у житті, матеріальне забезпечення. Позитивна тенденція на всіх курсах відображається у визначенні провідними чинниками успішності професійного становлення внутрішню мотивацію, бажання вчитися та пізнавальний інтерес. Також студенти з віком усе більш визначальними у професійному становленні вважають можливість апробації своїх знань на практиці та професійний рівень і педагогічну майстерність викладачів. Це, очевидно, є тим, що студенти прагнуть отримати під час свого навчання у ВНЗ як умову їх професійного становлення.

Результати опитування відображають досить високий рівень упевненості у можливості використання знань, отриманих під час навчання, у подальшій професійній діяльності. В той же час рівень упевненості у практичному застосуванні професійних знань до п'ятого курсу знижується. Це пов'язано з тим фактом, що випускники, шукаючи роботу, стикаються з вимогою наявності хоча б якогось професійного досвіду. Але студентам бракує практичних навичок, що спричиняє сумніви у можливості застосувати теоретичні знання, отримані у вузі, у своїй професійній діяльності. Основними очікуваннями студентів усіх курсів у професійному житті є можливість отримувати задоволення від професійної діяльності; стати матеріально забезпеченим; досягти професійного успіху, визнання; самореалізації; принести користь людям; а також неминучість зіткнення з труднощами, випробуваннями.

2. Установлено, що найбільш важливими чинниками у професійному становленні студентів є батьки, друзі, викладачі та студентська група. У процесі дослідження виявлено, що студентів найбільше задовольняють їх взаємостосунки в групі. Стосовно лідерських якостей, то більшість студентів усіх курсів визначають свою позицію в групі як посередню, хоча до п'ятого курсу помічена тенденція до зростання процентного співвід-

ношення оцінок своєї ролі як впливової та лідерської. Задоволеність потреби у спілкуванні створює сприятливу основу для ефективної соціалізації студентської молоді. У студентів незалежно від курсу переважає високий рівень потреби у спілкуванні. Крім того, досить високим є ступінь задоволеності взаємодією в системі "студент-викладач". Щодо особливостей взаємодії в системі "студент-адміністрація ВНЗ", то тут виражена тенденція до зниження рівня задоволеності у студентів старших курсів. Часто така ситуація знижує рівень активності молоді, а тому є передумовою формування безініціативності, невизначеності та невпевненості у своєму професійному майбутньому.

На нашу думку, система освіти повинна запроваджувати нові навчально-виховні методи та форми організації навчання, спрямовані на формування впевненості, ініціативності молоді, готовності відстоювати своєї думки, позиції, формування навичок ефективної соціальної взаємодії.

Отже, соціалізація виступає важливим чинником професійної підготовки майбутніх фахівців, оскільки через співпрацю, взаємодію викладача і студента, соціально-психологічну специфіку навчально-виховного процесу ВНЗ у майбутніх професіоналів формуються необхідні професійні якості.

Перспективи подальших досліджень: на основі одержаних емпіричних даних розробити шляхи оптимізації процесу соціалізації студентської молоді в процесі навчання у ВНЗ.

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник для вузов / Галина Михайловна Андреева. - М. : Аспект Пресс, 2001. - 376 с.
2. Коломінський Н. Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект) : монографія / Н. Л. Коломінський. - К. : МАУП, 2000. - 286 с.
3. Кричевский Р. Л. Социальная психология малой группы : учебное пособие для вузов / Р. Л. Кричевский, Е. М. Дубовская. - М. : Аспект Пресс, 2001. - 318 с.
4. Куницина В. Н. Межличностное общение : учебник для вузов / В. Н. Куницина, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. - СПб. : Питер, 2001. - 544 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. - Кн. 1. Соціальна психологія особистості і спілкування / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик. - К. : Либідь, 2004. - 576, [1] с.
6. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : навчальний посібник для магістрантів і аспірантів / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. - К. : Філісторія, 2006. - 320 с.

Відомості про авторів:

Пілецька Любомира Сидорівна,
кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел 8 (0342) 59-60-15

Чуйко Оксана Михайлівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел 8 (0342) 59-60-15

Рецензенти:

Романкова Л. М. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Хрущ О. В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Анатолій Палій**УДК 159.937 (075)****ББК 88.351я7****СТАНОВЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ КОГНІТИВНО-СТИЛЬОВИХ
ХАРАКТЕРИСТИК ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ**

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та експериментальної
психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-66
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена проблемі становлення когнітивно-стильового підходу в психології індивідуальності, розкриттю категоріальної сутності поняття "стиль", висвітленню основних теоретичних джерел і засад стильового підходу в персонології, когнітивній і диференціальній психології.

Ключові слова: стиль, стиль життя, когнітивний стиль, індивідуальність, індивідуальний стиль діяльності, когнітивний контроль, когнітивний темп.

The article is devoted the problem of becoming of cognitive-styles approach in psychology of individuality, to opening of category essence of concept "style", lighting basic theoretical sources and principles of stylish approach in personality, to cognitive and differential psychology.

Key words: style, lifestyle, cognitive style, individuality, individual style of activity, cognitive control, cognitive rate.

Актуальність теоретичних та експериментальних досліджень статусу і феноменології когнітивних стилів та пов'язаних із ними когнітивними та особистісними характеристиками визначається рядом принципових моментів. Когнітивні стилі, будучи характеристикою пізнавальних процесів, можуть розглядатись як прояв особистісної організації в цілому, оскільки індивідуальні способи переробки інформації, як довели експериментальні дослідження, тісно пов'язані із потребо-мотиваційною, афективно-вольовою та іншими сферами індивідуальності. Когнітивні стилі виступають як основний "посередник" між ситуативними впливами природного і соціального середовища та поведінко-

вими реакціями і вчинками особистості. Крім того, знання специфіки оцінки і переробки інформації особистістю має неабияке прикладне значення, оскільки дозволяє робити *прогностичні висновки* щодо поведінки людини в конкретних життєвих ситуаціях.

Не дивлячись на достатньо тривалу історію стильового підходу, психологія когнітивних стилів залишається мало розробленою галуззю досліджень, яка й дотепер знаходиться швидше у стадії свого становлення. Психологія когнітивних стилів у міру свого розвитку вражає дослідників новими ракурсами аналізу психологічних основ людського пізнання (як, утім, і найгострішими суперечностями).

Метою даної статті є висвітлення основних етапів становлення когнітивно-стильового підходу в психології індивідуальності, з'ясування категоріальної сутності поняття “стиль”, аналіз основних теоретичних джерел і засад стильового підходу в психології особистості, когнітивній і диференціальній психології.

Теоретичний аналіз проблеми. Характеристики всіх рівнів індивідуальності проявляються в тому способі взаємодії зі світом, який виробляється у людей і, подібно до інших особливостей, також наділений варіативністю. Для позначення цього способу в диференціальній психології використовують поняття “*стиль*”.

З погляду своєї початкової етимології слово “стиль” (*лат.*) означає паличку з гострим і тупим кінцями (тупим кінцем стирали неправильно написане) для писання на воскових дошках. Цікаво, що вже у своєму початковому метафоричному значенні стиль – це можливість одночасної участі в діяльності двох протилежних за значенням якостей, рівною мірою необхідних для її успіху.

Сфера застосування категорії “стиль” така широка, що в різних галузях знання стиль (втім, також як і характер) уважається поняттям міждисциплінарним: входить у категоріальний апарат філософії, психології, літератури, мистецтвознавства, лінгвістики, біології. Незважаючи на це, практично відсутні праці із систематизації накопичених теоретичних та експериментальних результатів, узагальненню методологічних досліджень у сфері вивчення стилю. Одна з можливих причин такого положення справ – неоднозначність, полісемантичність самого терміна, що привертає всіх тих, хто ставить своїм завданням проникнення у тасмницю взаємодії людини, її психіки, з фізичною і соціальною реальністю [1, с.158–159].

Кажучи про “стиль епохи”, “стиль життя”, “архітектурний стиль” або “стиль керівництва”, “педагогічний стиль”, ми маємо на увазі щось абстрактне, і, в той же час, – конкретні диференціальні ознаки, що є наслідком віддання переваги людям, які реалізують усі ці типи стилів. Треба сказати, що саме психологи вперше застосували методи наукового аналізу для вивчення стильових проявів, які відображають відмінності у способах взаємодії людей із навколишнім світом і один з одним. Як би не хотілося дотриматися пристойності в

розмові про “пріоритет” у розробці стильової проблематики, доводиться винести, що першорядне значення має аналіз закономірностей психологічної природи феномену стилю як властивості людської індивідуальності. Звичайно, доцільність виділення психологічної складової як системоутворюючого начала загальної теорії стилю жодною мірою не виключає впливу на процес стилетворення еволюційно-генетичних і соціокультурних чинників [2, с.403].

Взаємопроникнення концепцій, сформульованих у різних галузях знання, завжди було чудовою рисою розвитку вчення про стиль. Наприклад, постулат про тотожність особистості та її поведінки ще у XVIII столітті отримав вираз у знаменитій формулі французького натураліста Р. де Бюффона (1888): “Стиль – це людина!”, з галузі літературо- та мистецтвознавства трансформувався в ряд психологічних теорій, серед авторів яких видатні психологи – Альфред Адлер, Гурдон Оллпорт, Генріх Роршах. У всіх цих теоріях фактично ототожнюються такі різні поняття, як індивідуальність, стиль, життєдіяльність [1, с.159–160].

Уявленню про стиль як спосіб самовияву творчої спонтанної індивідуальності протистоїть розуміння *стилю як формальної характеристики*, що надає тільки форму поведінці або діяльності людини, але ніяк не пов'язана зі змістом, суттю особистості.

У психологічному контексті дослідження стилю в XX столітті стали проводитися у трьох напрямках, що використовують різні вихідні системи координат [1, с. 161]:

- особистісні диспозиції (Adler, 1927; Allport, 1937; Royce, Powell, 1983);
- характеристики когнітивних процесів (Gardner et al, 1959; Within, 1974; Nosal, 1990);
- параметри поведінки (Thomas, Chess, 1977; Lazarus, Folkman, 1984) і діяльності (Мерлін, 1964; Климов, 1969).

У психології поняття *життєвого стилю* вперше стало використовуватися Альфредом Адлером, який розумів під ним *унікальне поєднання рис, способів поведінки і звичок, що визначають неповторну картину існування людини* [3].

А.Адлер використовував для ілюстрації поняття “життєвий стиль” такий образ: “Якщо ми порівняємо сосну, що росте в долині, з сосною, яка укріпилася на вершині гори, ми побачимо, що вони ростуть по-різному. Це дерева одного і того ж вигляду, але їх життєві стилі різні. Стиль життя дерева – це його індивідуальність, яка виражається і формується в певному оточенні. Розпізнається же стиль тоді, коли ми бачимо, що у кожного дерева є своя модель життєвої поведінки, а не просто одні механічні реакції на оточення” [3, с.71].

У працях Альфреда Адлера концепція стилю оформлялася одночасно з розвитком уявлень ученого про соціальні інтереси. Останні розумілися, як мимовільний імпульс індивіда, що виражається у прагненні бути поряд з іншими людьми, адаптуватися до соціуму. Недосконалість індивідуальної організації і наявність загрози з боку найближчого соціального оточення примушують людину з дитинства виробляти захисні й компенсаторні стратегії.

Стиль життя присутній завжди, але виявляється лише при зіткненні людини із життєвими проблемами. Це зумовлено тим, що формується він у дитинстві під впливом різних властивостей організму, умов виховання, життєвих труднощів і ґрунтується на прагненні до мети (зверхності), остаточно закріплюючись до 4–5 років. А доросле життя людини, на думку Адлера, лише фіксує і зберігає стиль життя, і тому дає можливість передбачати людську поведінку [2, с.439].

Як же складається життєвий стиль? Розвиваючи свою ідею про початкове переживання людиною своєї неповноцінності, Адлер міркував, що це переживання стає нестерпним і спонукає людину до дій, що виправляють ситуацію. В результаті у неї з'являється мета, якої вона прагне досягти доступними їй способами, компенсуючи первинний дефект, недолік або просто низький рівень здібностей.

Отже, поняття стилю відповідає системному *принципу еквіфінальності*, згідно з яким у складних системах існують різні шляхи, що приводять до одного й того ж результату (фіналу).

Дуже важливим у контексті індивідуальної психології є порядок народження дітей у сім'ї, і, знаючи місце людини в ряді її братів і сестер, можна визначити і її стиль: наприклад, з погляду Адлера, було очевидним, що старші діти завжди переживають ревності відносно молодших і тому вимушені самоутверджуватися спочатку в сім'ї, а потім – і у великому соціумі (однак у сучасній психології вирішальне значення порядку народження є спірним).

Таким чином, стиль життя включає психологічні якості, розташовані на трьох рівнях індивідуальності: це індивідуальна характеристика (дефект), духовно-світоглядна (мета) і засіб, завдяки якому ця мета досягається (предметно-змістовна характеристика) [2, с.439].

Стиль стійкий і виявляється у вирішенні людиною основних *життєвих завдань*, серед яких Адлер виділяв *роботу, дружбу та любов* і які здійснюються, взаємно впливаючи один на одного; саме постійність стилю і визначає постійність (стійкість) особистості. І хоча стиль кожної людини неповторюваний, Адлер все ж таки запропонував класифікацію установок, що лежать в основі найбільш поширених стилів і характеризуються двома якостями – *соціальним інтересом і ступенем активності*. Нормальним Адлер вважав такий спосіб життя, при якому людина настільки добре адаптована, що, “хоче вона того чи ні, суспільство отримує певну вигоду від її діяльності. Крім того, з психологічного погляду, у неї достатньо енергії і сміливості, щоб відкрито зустрічати проблеми і труднощі, які трапляються в її житті”. Відзначимо, що цей психологічний портрет дуже близький за своїм змістом до самоактуалізованої особистості, хоч і даний в рамках психоаналітичного підходу [2, с.440].

Стиль в адлерівській концепції, яка перебільшує вплив процесу соціалізації на розвиток індивіда, виступав характеристикою ієрархії життєвих цілей і способів, яким суб'єкт надає перевагу для їх досягнення. При цьому А.Адлер

ототожнював поняття “стиль життя”, “характер”, “особистість”. Така недиференційованість уявлень була, можливо, неминучою на ранніх етапах формування теорії стилю. Проте вона виглядає архаїзмом у працях сучасних психологів [1, с.161].

Більш послідовне психологічне трактування стилю обґрунтував представник диспозиційного напрямку персонології **Гордон Оллпорт**, який спробував звести базові *особистісні риси* і *рисинструментальні*, використовувани як засіб досягнення мети. Він вважав, що деякі риси особистості можуть мати інструментальне значення, репрезентуючи стиль, або експресію поведінки, але не обов'язково будучи частиною базової особистісної структури. Стиль визнався як характеристика *системи операцій*, до якої особистість схильна через свої індивідуальні властивості. У цій концепції також ще не розмежовуються формально-динамічні і змістовні компоненти психіки. Рисинструментального порядку або *диспозиції зрілості* (Штерн), якими термінами були позначені стильові параметри, ототожнюються рівною мірою з функціональними ознаками сприйняття, наприклад точністю, об'ємом або рисами характеру, такими, як рішучість, увічливість, балакучість [2, с.405].

У 1930–1940-х роках поняття “стиль” досить активно стало використовуватися у психології особистості. По-перше, як метафорично-описовий конструкт, що пояснює інтегральні характеристики свосвідності життєдіяльності людини. І, по-друге, як термін з арсеналу проєктивних психодіагностичних завдань. Г.Роршах, а потім Р.Вартетг вважали, що певні формальні характеристики, яке б не було їх походження, повинні виявлятися у найрізноманітніших діях суб'єкта. Саме для позначення цих проявів використовувався термін “індивідуальний стиль” [1, с.162].

У подальші десятиліття й аж до сьогодні стильові характеристики стають предметом теоретичних пошуків і численних експериментальних досліджень, що ведуться в зарубіжній, переважно американській, психології на методологічній основі когнітивного (Дж.Брунер, Г.Уїткін, С.Клейн, Ч.Нозал) і персонологічного (А.Адлер, Дж.Ройс) підходів. У вітчизняній психології стиль розглядається в контексті вивчення індивідуально-типологічних відмінностей і теорії діяльності (В.С.Мерлін, С.А.Климов, І.П.Ільїн). У результаті такого “розділення” (специфіка якого очевидніша для зарубіжних досліджень) було сформульовано два вихідні визначення: *когнітивного стилю та індивідуального стилю діяльності*.

У сучасній психології стильові характеристики виділяються у всіх галузях науки і довели свою високу евристичність при описі особливостей взаємодії людини з предметами, суб'єктами і просто способу вирішення ними життєвих або розумових завдань. Тому стильові характеристики стали розглядати як індивідуальний спосіб взаємодії зі світом у цілому [4].

У вітчизняній науці також надається велике значення поняттю стилю, який описує індивідуальність у динаміці. Залежно від локалізації якості, яка компен-

сується або видозмінюється, можна виділити *стилі спілкування, когнітивні стилі* (способи реалізації задатків), *стилі професійної діяльності*. Підпорядковуючись та інтегруючись в єдину систему, всі вони утворюють *стиль людини*, еволюційне значення якої полягає в тому, щоб установити індивідуальне особливе з погляду оптимальності, адаптивності і результативності взаємодії людини з середовищем [5].

Так, наприклад, Л.Я.Дорфман пропонує розглядати як основу для виділення стилів *форми активності людини*. При цьому він підкреслює, що одні стилі активності, з погляду їх детермінації, зміщені до полюса суб'єкта (вони співзвучні із стилями особистості і позначені ним як *індивідуальні стилі*), інші зміщені до полюса об'єкта (вони співзвучні з індивідуальним стилем і називаються *екологічними стилями*). Таким чином, стильові характеристики людини включають як особливості внутрішньої динаміки індивідуальності, так напрями взаємодії із зовнішнім світом (фрагмент, який вибирає з нього суб'єкт). Дорфман називає *метаіндивідуальним світом*. Тобто стиль – це в цілому фенотипічне утворення, що пов'язує суб'єкт з об'єктами і визначає як процес, так і результат їх взаємодії [6].

Поняття *стилю людини* поки що недостатньо розроблене на всіх рівнях – частіше детально представлені лише деякі рівні, проте, безумовно, воно має великі перспективи для використання в прикладних дослідженнях.

Розглянемо детальніше *вихідні положення теорії когнітивного стилю* в хронологічному порядку.

Отже, разом із поширеним розумінням стилю як операціональної характеристики способів реалізації індивідом своїх мотивів і джерела експресії поведінки, в когнітивній психології виникає пояснення стильового феномену в контексті вивчення особливостей переробки інформації людиною. Ідею про існування стійких відмінностей у способах сприйняття і мислення сформулював у 1951 році Дж.Клейн, а термін “когнітивний стиль” запропонував американський психолог Р.Гарднер. Якісна зміна знань про когнітивний стиль починається з роботи психолога Принстонського університету (США) Генрі Уїткіна (Witkin, 1964), основною заслугою якого вважають збагачення уявлень гештальтпсихології про поле і польову поведінку ідеєю індивідуальних відмінностей. Когнітивний стиль, відображаючи різні аспекти функціонування пізнавальної сфери, є стабільною індивідуальною характеристикою способів взаємодії людини з інформаційним полем (Witkin et al., 1974) [1, с.163].

Найбільш пильна увага приділялася таким поведінковим параметрам, як залежність–незалежність від поля (Witkin, 1949), імпульсивність–рефлексивність (Kagan, 1966), аналітичність–синтетичність або концептуальна диференційованість (Gardner et al., 1959), вузькість–широта категоризації (Pettigrew, 1958), когнітивна складність–простота (Bieri, 1955). Так, у 1986 році тільки в галузі вивчення полезалежності–полenezалежності налічувалися понад три тисячі праць. Проте вже перші результати у цьому напрямі ясно показали, що дослід-

ники мають справу з психологічною реальністю, вивчення природи якої не може бути обмежене розумінням стилю тільки як когнітивного змінною. Та все ж “дзеркальне” мислення, за образним висловом одного з перших радянських дослідників когнітивного стилю Вольдемара Колги (1986), захопило уми багатьох психологів, які навіть природу таких параметрів соціальної поведінки, як шизм і консерватизм, намагалися пояснити в термінах пізнавальних процесів. Розповсюдження когнітивної інтерпретації на все різноманіття стильових проявів є таким же типовим випадком отождолення частини й цілого, як і поєднання понять: “стиль = людина”. Визначення “когнітивний”, безумовно, стосується лише на один клас проявів стилю людини, а саме специфіку функціонування когнітивних процесів. Байдушність дослідників до цієї очевидної суперечності також породжує значні складнощі у розробці загального підходу до вивчення стильової своєрідності індивідуальності [2, с.406–407].

Психологи, що вивчають закономірності людської поведінки і діяльності, не обійшли увагою стильові характеристики. У пріоритетній галузі вітчизняної психології – диференціальній психофізіології – була розроблена концепція *індивідуального стилю діяльності* (ІСД), що розуміється як зумовлена психологічними особливостями нервової системи стійка система способів оптимального здійснення діяльності. Визначна особливість цієї концепції – акцент на адаптивній функції стилю, в структурі якого виділяються два компоненти: психофізіологічний і психологічний [7, с.173].

ІСД проявляється у праці, навчанні, спорті тощо. Це характерна для даного стилю система навичок, методів, прийомів, способів рішення задач тієї або іншої діяльності, що забезпечує більш-менш успішне її виконання.

Комплекс індивідуальних особливостей людини може лише частково задовольняти вимоги якого-небудь виду діяльності. Тому людина, свідомо або стихійно мобілізуючи свої цінні для даної роботи якості, в той же час комунікує або якось долає ті, які перешкоджають досягненню успіху. В результаті утворюється індивідуальний стиль діяльності – неповторний варіант типових для даної людини прийомів роботи у типових для неї умовах. Так, при підвищених вимогах до темпу і ритму діяльності людина з рухливим типом нервової системи успішно вирішує задачі за рахунок використання своєї спритості, здатності легко прискорювати дії і переходити від одного стану до іншого. У тих же умовах індивід інертного типу користується іншими засобами. Він може позбавити себе необхідності швидко реагувати на сигнали за рахунок передбачливості, підвищеної уваги до профілактичних заходів. У процесі діяльності у нього виробляється схильність до систематичності, ґрунтовності в роботі [8, с.135].

Численні експерименти показали, що природною основою досліджених стильових характеристик діяльності є властивості нервової системи інертність–рухливість, співвіднесені з орієнтовно-виконавськими і контрольними фазами діяльності. У руслі цього напрямку вивчаються стилі моторної активності, стилі емоцій-

ної поведінки, спілкування і керівництва, стилі вольової активності та саморегуляції. Плідність підходу дуже надихає, проте – знову це всюдисуще “проте!” – яких-небудь гіпотез, що розглядають стиль як цілісну структуру індивідуальності, до останнього часу практично не виникало [9].

ІСД якого-небудь індивіда не може бути прийнятий за універсальний “ідеальний зразок”. Нав’язування його “в порядку обміну досвідом” іншим (наприклад, спонукання інертного виконавця працювати у стилі рухливого) може привести до того, що завдання діяльності стануть для них нерозв’язними.

Одне з найважливіших завдань навчання полягає в тому, щоб допомогти людині знайти стиль діяльності, найбільш відповідний до її індивідуальних особливостей.

Теоретичні витоки когнітивно-стильового підходу

Уперше термін *когнітивний стиль* з’явився в американській психології в 1950–60-х роках у рамках досліджень, в яких на перший план вийшли індивідуальні відмінності в сприйнятті, аналізі, категоризації і відтворенні інформації. Індивідуально-своєрідні способи переробки інформації (когнітивні стилі) принципово відмежовувалися від індивідуальних відмінностей в успішності інтелектуальної діяльності. Іншими словами, стильовий підхід сформувався як свого роду альтернатива тестологічному підходу. Зокрема, стверджувалося, що когнітивні стилі – це формально-динамічні характеристики інтелектуальної діяльності, які не пов’язані із змістовними (результативними) аспектами роботи інтелекту. Крім того, когнітивні стилі трактувались як надання переваги певним способам інтелектуальної поведінки, які найбільше відповідають пізнавальним схильностям і можливостям даного суб’єкта.

М.О.Холодна [5] виділяє чотири основні теоретичні джерела стильового підходу:

1) гештальтпсихологічна традиція (теорія психологічної диференціації Г.Уїткіна);

2) психоаналітична традиція (теорія когнітивних контролів Дж.Клейна, Р.Гарднера, Ф.Хольцмана, Г.Шлєзінгера та ін.);

3) дослідження індивідуальних стратегій категоризації (теорія когнітивного темпу Дж.Кагана);

4) когнітивні теорії особистості (теорія індивідуальних понятійних систем О.Харві, Д.Ханга, Х.Шродера, а також теорія персональних конструкцій Дж.Келлі).

Теорія психологічної диференціації

У працях Г.Уїткіна поняття когнітивного стилю формувалося в рамках розвитку гештальтпсихологічних уявлень про поле (предметне і соціальне оточення) й поведінку в полі. Відносно різних людей чинник впливу поля проявляє себе по-різному. Зокрема, поведінка одних більшою мірою виявляється підлеглою полю (полезалежний тип поведінки), тоді як інших – орієнтованою на внутрішню активність (полезалежний тип поведінки).

На думку Уїткіна, найважливішим аспектом психічного розвитку виступає рівень психологічної диференціації, що виявляється у ступені артикульованості (ясності, розчленованості, виразності) досвіду. Відповідно можна говорити про артикулюючий (структурований, аналітичний) або глобальний (синтетичний) підходи до поля. Рівень психологічної диференціації суб’єкта проявляє себе в таких чотирьох основних психологічних сферах.

• *Інтелектуальне функціонування*. Спочатку когнітивний стиль *полезалежність-полезалежність* був описаний на матеріалі перцептивної діяльності й визначався як “здатність виділяти релевантну деталь у складному просторовому образі”. Згодом перцептивна артикуляція стала розглядатися як окремий прояв структуруючої здатності в інтелектуальній діяльності в цілому. Якщо людина активно перетворює ситуацію, то це означає, що вона використовує артикулюючий (полезалежний) підхід до поля. Саме ця відмінність у способах організації інтелектуальної діяльності й була позначена терміном *когнітивний стиль* у широкому значенні цього слова.

• *Артикуляційне уявлення про своє фізичне тіло* (у вигляді усвідомлення його складових частин, їх співвідношень, зовнішніх меж).

• *Відчуття особистої автономності*, що відображає зростання диференціації образу “Я” і виявляється в особливостях міжособистісної взаємодії. Зокрема, полезалежні особи схильні до інтерперсональної орієнтації, тоді як полезалежні до інтраперсональної. Порівняно з незалежними від поля людьми залежні від поля надають перевагу:

- ситуаціям спілкування, а не самоті;
- соціальним джерелам інформації;
- колективним формам діяльності;
- делікатній і уважній манері ставлення до інших;
- “коротким” дистанціям у спілкуванні;
- готовності довіряти авторитетам.

Спеціалізовані контролі і захисти у психотравмуючих ситуаціях. При низькому рівні психологічної диференціації переважають неспеціалізовані захисти у формі негативізму і витіснення, для яких характерні неприйняття травмуючої ситуації або повне блокування небажаного досвіду. При високому рівні психологічної диференціації спостерігаються спеціалізовані захисти у формі ізоляції, інтелектуалізації і проєкції, що припускають переробку досвіду, розділення його афективних і раціональних сторін.

Дослідження вказаних психологічних сфер дозволили Уїткіну та його співробітникам сформулювати диференціальну гіпотезу, суть якої полягає в такому: у кожній людини (дитини або дорослого) досягнутий нею рівень психологічної диференціації одночасно виявлятиметься в кожній із чотирьох сфер.

Згодом був продемонстрований зв’язок цього когнітивного стилю з міжпівкульною спеціалізацією. Полезалежний тип поведінки характеризується

переважанням активності лівої (аналітичної) півкулі головного мозку, а також інтегрованою взаємодією обох півкуль (наприклад, полнезалежні випробувані краще справляються з лінгвістичним завданням, коли воно адресується в праву півкулю через ліве вухо). Таким чином, диференціальна гіпотеза підтвердилася і в галузі особливостей функціонування півкуль головного мозку.

Теорія когнітивних контролів і когнітивного темпу

Поняття когнітивного контролю було розвинене співробітниками Менінгерської клініки Р.Гарднером, Ф.Хольцманом, Р.Шлезінгером, Г.Клейном та ін. Вони намагалися відшукати деякі структурні константи в когнітивній сфері особистості, які виступали як посередники між афективними станами і зовнішніми діями. Ці психічні утворення отримали назву когнітивних контролюючих принципів (когнітивних контролів).

Когнітивні контролі – це індивідуально-своєрідні способи сприйняття, категоризації та інтерпретації дійсності. В рамках даного напрямку було описано 6 когнітивних контролів (когнітивних стилів у сучасній термінології): *діапазон еквівалентності, широта категорії, ригідний-гнучкий пізнавальний контроль, толерантність до нереалістичного досвіду, фокусуєчий контроль, згладжування-загострення*.

Згідно з традиційними психоаналітичними поглядами, індивідуальні відмінності в пізнавальній діяльності – це “спотворене відображення” реальності, оскільки потреби (афекти, потяги) безпосередньо проєктуються на основні пізнавальні процеси, породжуючи тим самим ефекти психологічного захисту. З погляду представників Менінгерської школи, когнітивні контролі відрізняються від психологічного захисту за своїми функціями і джерелами свого розвитку. Зокрема, когнітивні контролі – вільні від конфлікту процеси. Вони забезпечують реалістично адаптивні форми відображення і відповідно найбільш оптимальний для даної особистості тип інтелектуальної адаптації в певній життєвій ситуації.

Гарднер і його співавтори підкреслювали, що за одним певним когнітивним контролем ще не можна судити про особистість. Слід брати до уваги комплекс когнітивних контролів, який і був позначений ними терміном “когнітивний стиль”. Таким чином, тільки знання когнітивного стилю особистості як індивідуально-своєрідного поєднання різних контролів забезпечує основу для прогнозу індивідуальної поведінки [2, с.410].

Теорія когнітивного темпу

Дж.Каган у своїх ранніх роботах описав стійкі переваги в способах категоризації зображень людей і предметів. Вивчення підстав сортування дозволило виділити три основні стратегії категоризації: *аналітико-описову* (об'єднання зображень здійснюється на основі подібності їх конкретних ознак або окремих деталей, наприклад, “люди з рудим волоссям”); *тематичну* (включає угруповання, засновані на ситуативних або функціональних відносинах, наприклад, “чоловік, дружина, хлопчик – це сім'я”); *категоріально-підсумкову* (зображення

об'єднуються на основі деякої категоріальної думки з використанням загальної категорії, наприклад, “одна професія”, “атлети”).

Подальші дослідження показали, що діти, схильні до аналітичного способу категоризації, краще контролюють свою інтелектуальну поведінку, уважніші при виконанні завдань, тобто діють рефлексивно. Навпаки, діти, схильні до тематичного способу категоризації, демонструють у своїй поведінці прояви імпульсивності. В результаті був зроблений висновок про існування індивідуальних відмінностей у когнітивному темпі (у швидкості прийняття рішень): *імпульсний стиль* співвідноситься зі швидким прийняттям рішень, *рефлексивний стиль* – із повільним (Kagan, 1966) [2, с.411].

Фактор когнітивного темпу Каган пов'язував з певними фазами процесу вирішення задачі, такими як селекція можливих гіпотез і оцінка прийнятого рішення. Іншими словами, імпульсивний – рефлексивний стилі були пов'язані з етапами вибору гіпотез і обгрунтування рішення.

Хоча факти свідчили про те, що імпульсний стиль був пов'язаний із збільшенням кількості помилкових рішень, на перший план у теорії когнітивного темпу вийшли динамічні характеристики інтелектуальної діяльності. При цьому детермінанти індивідуальних відмінностей – у швидкості прийняття рішень.

Каган пов'язував з особливостями мотиваційно-афективної сфери особистості, а саме: мірою збалансованості двох суб'єктивних цінностей у вигляді *орієнтації на швидкий успіх* (схильність до імпульсного стилю) або тривоги щодо *можливості зробити помилку* (схильність до рефлексивного стилю). Характерно, що, за даними Кагана, культурно депривовані діти за особливостями свого когнітивного темпу опинялися в групі імпульсних.

Когнітивні теорії особистості

У когнітивних теоріях особистості стверджувалося, що шукати пояснення особистісним рисам і своєрідності індивідуальної поведінки слід в особливостях сприйняття, розуміння і пояснення людиною дійсності. З цього погляду принципом було розведення змістовних і структурних аспектів пізнавальної сфери (“про що” людина думає і “як” вона думає).

О.Харві, Д.Хант і Г.Шродер вважали, що як основний посередник між ситуаційними діями і диспозиціями виступає “концепт” (поняття). В операційному плані поняття можна розглядати як категоріальну схему, за допомогою якої будь-яке враження, що надходить, кодується, перетворюється або оцінюється (Harvey, Hunt, Schroder, 1961).

Окремі поняття утворюють систему понять. Рівень структурної організації індивідуальної понятійної системи визначається співвідношенням процесів диференціації та інтеграції, що, у свою чергу, виявляється в конкретному або в абстрактному способах (стилях) концептуалізації дійсності. Конкретність характеризується мінімальним, абстрактність – максимальним рівнем розвитку процесів диференціації й інтеграції понять.

Відповідно можна говорити про індивідуальні відмінності в способах сприйняття, розуміння та інтерпретації того, що відбувається. Так, для “конкретних осіб” типові такі психологічні якості: схильність до чорно-білого мислення; залежність від статусу й авторитету; нетерпимість до невизначеності; стереотипність думок; висока контрольованість поведінки фізичними характе-

ристиками ситуації і т. д. Навпаки, для “абстрактних осіб” характерні: орієнтація на внутрішній досвід при поясненні причин того, що відбувається; схильність до ризику; незалежність в оцінках; здатність гнучко змінювати свою поведінку при зміні ситуації; готовність виходити за межі “тут і тепер”, креативність і т. д.

Згідно з теорією особистісних конструктів Дж.Келлі, людина оцінює і прогнозує дійсність на основі певним чином організованого суб’єктивного досвіду, представленого у вигляді системи конструктів. Конструкт – це деяка суб’єктивна шкала, за допомогою якої людина може оцінити, як два або декілька об’єктів схожі між собою і, отже, як вони відмінні від третього об’єкта або декількох інших об’єктів. Таким чином, конструкт – це біполярна суб’єктивна вимірювальна шкала, що реалізує одночасно дві функції: узагальнення (встановлення подібності) і зіставлення (встановлення відмінностей), наприклад, конструкти “добродушний – злостивий”, “розумний – дурний”, “пізнаваний – непізнаваний”, “можна довіряти – не можна довіряти” і т. п. (Kelly, 1955) [2, с.412–413].

Когнітивна складність індивідуальної конструктивної системи означає, що суб’єкт створює багатовимірну модель реальності, виділяючи в ній безліч взаємозв’язаних сторін. Когнітивна простота, навпаки, свідчить про те, що розуміння й інтерпретація того, що відбувається у свідомості суб’єкта, здійснюються у спрощеній формі на основі обмеженого набору відомостей.

Тенденція сприймати реальність когнітивно простим або когнітивно складним способом характеризує стійкі переваги особистості, тому вимір *когнітивна простота – когнітивна складність* було віднесено до категорії когнітивних стилів.

Отже, в широкому значенні **когнітивний стиль** – це характерний для особистості спосіб вивчення реальності, у вузькому значенні – це індивідуально-своєрідні способи переробки інформації про своє оточення. Фактично становлення стильового підходу стало свідченням трансформації предмета психології пізнання: якщо раніше в центрі уваги були загальні закономірності пізнавальної діяльності, то тепер на перший план виходили механізми індивідуальних відмінностей між людьми в способах пізнання навколишньої дійсності.

Висновки. В ході поступального розвитку психологічної науки уявленню про стиль як спосіб самовияву творчої спонтанної індивідуальності протистоїть розуміння *стилю як формальної характеристики*, що надає тільки форму поведінки або діяльності людини, але ніяк не пов’язана зі змістом, суттю особистості. Категоріальна сутність поняття “стиль” відповідає системному *принципу еквіфінальності*, згідно з яким у складних ієрархічних системах існують різні шляхи, що приводять до одного і того ж результату.

У психологічному контексті дослідження стилю у ХХ столітті стали проводитися у трьох напрямках, що використовують різні вихідні системи координат: особистісні диспозиції, характеристики когнітивних процесів, параметри поведінки і діяльності.

Залежно від локалізації якості, яка компенсується або видозмінюється, можна виділити *стилі спілкування, когнітивні стилі* (способи реалізації задатків), *стилі професійної діяльності*. Підпорядковуючись та інтегруючись в єдину систему, всі вони утворюють *стиль людини*, еволюційне значення якої полягає в тому, щоб установити індивідуально особливе з погляду оптимальності, адаптивності і результативності взаємодії людини з середовищем.

В історичному контексті розвитку когнітивно-стильового підходу в психології основними теоретичними джерелами стильового підходу стали: гештальт-психологія (теорія психологічної диференціації Г. Уїткіна); психоаналіз (теорія когнітивних контролів Дж.Клейна, Р.Гарднера), концепція індивідуальних стратегій категоризації (теорія когнітивного темпу Дж.Кагана), когнітивні теорії особистості (теорія індивідуальних понятійних систем О.Харві, Д.Ханта, Х.Шродера, а також теорія персональних конструктів Дж.Келлі).

Статус феноменології когнітивних стилів повинен визначитися з урахуванням таких принципових моментів:

- когнітивні стилі, будучи характеристикою пізнавальної сфери, водночас мають розглядатися як прояв особистісної організації в цілому, оскільки індивідуальні способи переробки інформації тісно пов’язані з потребами, мотивами, афектами тощо;
- когнітивні стилі мають розглядатися як форма інтелектуальної активності вищого порядку (порівняно з когнітивними процесами), оскільки їх основна функція полягає в координації і регулюванні базових пізнавальних процесів;
- когнітивні стилі дозволяють здійснювати безоцінний погляд на інтелектуальні можливості людини, оскільки прояви будь-якого когнітивного стилю – це “добрий” результат, що характеризує ефективність індивідуальної інтелектуальної адаптації.

В історичному розвитку психологічної науки в когнітивно-стильовому підході відбулася радикальна зміна методичного інструментарію. Якщо на ранньому етапі вивчення індивідуальних відмінностей в інтелектуальній діяльності здійснювалося переважно на основі методу рішення задач, то в стильовому дослідженні випробуваному пропонувалася достатньо проста ситуація без яких-небудь часових обмежень з інструкцією відкритого типу, згідно з якою випробуваний миг вибрати свій власний, найзручніший і природний варіант відповіді.

Нормативи оцінки індивідуального результату в стильовому дослідженні стали відсутні. Віднесення випробуваних до того або іншого полюса відповідного когнітивного стилю здійснювалося на основі медіанного критерію.

Іншими словами, якщо у традиційному дослідженні індивідуальних інтелектуальних відмінностей випробуваний явно перетворювався на якийсь об’єкт, яким маніпулювали ззовні, то у стильовому дослідженні він виступав як суб’єкт, який мав нагоду демонструвати властиві йому способи сприйняття, аналізу та інтерпретації експериментальної ситуації.

1. Когнитивная психология : учебник для вузов / [под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова]. – М. : ПЭРСЭ, 2002. – 480 с.
2. Палій А. А. Диференціальна психологія : курс лекцій / Анатолій Андрійович Палій. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – 776, [1] с.
3. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 285, [1] с.
4. Палій А. А. Когнітивні стилі як засіб прогностичної діагностики інтелектуальних та особистісних характеристик індивідуальності // “Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні” [Збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції] / А. А. Палій. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 210–219.
5. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума : 2-е изд. / М. А. Холодная. – С.-Пб. : Питер, 2004. – 383, [1] с.
6. Дорфман Л. Я. Стили активности – методологические и теоретические предпосылки интегрального подхода (Стили человека: психологический анализ) / Л. Я. Дорфман ; под ред. А. В. Либины. – М. : Смысл, 1998. – С. 34–51.
7. Палей А. И. Модальностная структура эмоциональности и когнитивный стиль / А. И. Палей // Вопросы психологии. – 1982. – № 1. – С. 118–126.
8. Скотникова И. Г. Когнитивные стили и стратегии решения познавательных задач : стиль человека / И. Г. Скотникова ; под ред. В. А. Либины. – М. : Смысл, 1998. – С. 64–78.
9. Кочетков В. В. Индивидуально-психологические проблемы принятия решений / В. В. Кочетков, И. Г. Скотникова. – М. : Наука, 1994. – 186, [1] с.

Відомості про автора:

Палій Анатолій Андрійович,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: (034 22) 596014

Рецензенти:

Москалець В. П. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Ілійчук В. І. – кандидат психологічних наук, начальник кафедри психології та соціальної роботи Прикарпатського юридичного університету ЛьвДУВС.

УДК 159.923.32

ББК 88.57

У ПОШУКАХ ВИЗНАЧАЛЬНИХ ОСНОВ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ВІРИ

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра педагогічної та вікової психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-61-36
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті здійснено спробу пошуку та знаходження ключових методологічних положень вивчення релігійної віри. Пропонується інтегрований філософсько-теологічно-психологічний підхід до феномену віри.

Ключові слова: людина, особистість, віра, релігійна віра, суб'єкт віри, об'єкт віри, онтологічна віра, екзистенційно-вітальна віра, організаційно-вітальна віра.

The article has the attempt of searching and finding of main methodological principles of learning of religions faith. Integrating philosophical-theological-psychological approach to the phenomenon of faith is realized.

Key words: human, personality, faith, religions faith, subject of faith, object of faith, ontological faith, existing-vital faith, organism-vital faith.

Актуальність дослідження. Процес розвитку науки в спосіб розширення граней пізнання і глибини осмислення об'єкта пізнання, однозначно залежатиме від запитів суспільства, яке на кожному етапі свого розвитку має властиві йому політичні, економічні й культурні особливості. Попри усю динамічність суспільства та його здатність ставити проблемні завдання і знаходити шляхи їх вирішення, є коло питань, яким властива потенційна проблемність та актуальність, а відповіді на них потребують аргументованості й однозначності. Одним із них є питання релігійного відношення людини до світу, питання психологічного змісту віри.

Досліджуючи людину, психологія з особливою обережністю підходить до аналізу феномену релігійної віри. Цю “обережність” дотепер зумовлює відсутність такої методологічної основи вивчення релігійної віри, яка б забезпечила цілісний інтегрований філософсько-теологічно-психологічний підхід до розуміння природи віри, релігійної віри, “її місця в струк-

турі психіки” (Р.М.Грановська). Тієї методології, яка б, за твердженням Б.С.Братуся, “співвідносила, виходила з уявлень про граничні, конечні смисли буття людини, її ролі і призначення в цьому світі і розглядала б психічне життя не як багатоваріантний пасьянс можливих наслідків міфотворення, а як реальний процес боговоплощення, повернення, наслідування Христа. Реальний – значить драматичний, часто трагічний, з усіма його відступами і падіннями, однак орієнтований животворним світлом і змістом християнської культури і культу”. Очевидно, що стосується вітчизняної психології, то вона впродовж тривалого часу свідомо (внаслідок існуючої ідеологічної детермінованості наукових пошуків і знань) уникала питань, які б передбачали переосмислення сутнісної природи людини, не обмежуючи її виключно біосоціальною вартістю.

Сучасна вітчизняна психологія зробила значний крок у розумінні природи людської особистості. Новою площиною цього дослідження стала її духовна природа. Саме вона, на думку багатьох сучасних дослідників (Б.С.Братусь, З.С.Карпенко, О.В.Киричук, В.П.Москалець, М.В.Савчин, В.І.Слободчиков, Л.М.Собчик та ін.), є визначальною і стрижневою, оскільки задає напрям розвитку людини як індивіда, як особистості і як індивідуальності. Через власну духовну культуру людина репрезентує свій внутрішній світ та інтегрується у сферу суспільних відносин як суб’єкт творення суспільства, активний діяч у його історії. Саме в контексті досліджень духовності людини віра і, зокрема, релігійна віра, набуває довшено-об’єктивного розуміння та змістовно-функціонального означення.

Одним із напрямків психології, безпосереднім предметом дослідження якого виступає людина як духовна істота, життєздійснення якої відбувається у двох площинах – горизонтальній (людина і навколишня дійсність) та вертикальній (людина і Творець усього), є християнська психологія. Остання розглядає людину як комплементарну єдність тіла-душі-духа, як вінець творіння з даністю розуміння добра і зла та свободи вибору в їх реалізації у своєму житті. Власне, саме у християнській психології здійснюється спроба психологічної інтерпретації феномену релігійної віри з урахуванням її стрижневого онтологічного значення та функціональної відповідності есхатологічній сутності особистості.

Спробуємо передусім здійснити герменевтичний екскурс у площину “вживання”, оперування поняттям віри. У “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” знаходимо таке визначення віри: 1. “Віра – упевненість у чомусь, у здійсненні чого-небудь. Упевненість у позитивних якостях кого-небудь, у правильності, розумності чиєїсь поведінки. 2. Те саме, що довір’я” [3, с.147].

Лінгвістичний підхід до поняття віри, реалізований у дослідженнях Р.М.Грановської, дозволяє прослідкувати схожість змістовного навантаження цього поняття у різних мовах. Зокрема, у російській мові слово віра походить від дієслова “вірити”, тобто довіряти, і вказує на моральність

того, кому вірять; німецьке – походить від дієслова, яке в перекладі означає “дозволяти, хвалити, любити”; англійське – від дієслова із значенням “вірити в щось, довіряти, вшановувати”; грецьке – “ввіряти себе комусь, ризикуючи собою, бути переконаним, довіряти”; латинське – “посвідчення довірою”; єврейське – має спільний корінь зі словом “істина” і використовується “для обґрунтування чогось”; санскритське – похідне від дієслова, що має значення “покладати своє серце на Бога”. Інтегруючи означення, автор вказує на такі тотожні у різних мовах смислові наповнення поняття релігійної віри, як: “покладати своє серце на Бога”, “довіряти, вшановувати, любити, схвалювати, прагнути до моральності” [4, с.364].

Поняття віри у філософії, теології і психології набуває конкретного змістовного наповнення, відображаючи специфіку цих напрямів пізнання. Зокрема, “Короткий теологічний словник” містить таке визначення віри: “Віра в найзагальнішому розумінні – це прийняття у вільний спосіб висловлювань будь-якої особи, беручи до уваги довіру, якою вона наділена. Тим самим вже було сказано, що у вірі завжди йдеться про стосунки між особами, які повністю залежать від надійності того, кому вірять. Віра в такому розумінні відрізняється від віри, що спирається на доведення і від безпосереднього парадоксу сліпої довіри. Якщо це розуміння віри застосовується в теології, треба, можливо, одразу застерігти, що можна його відносити до віри християнської тільки в аналогічному розумінні. Оскільки тут сам Бог є Тим, хто є вірогідним, якому віримо і в кого віримо, очевидно визнаючи, що Він сам себе об’являє (об’явлення) і що... вірогідними зі свого боку є свідки, покликані самим Богом” [6, с.81]. Доповнимо це визначення ще одним, узятим із “Словника біблійного богослов’я”: “Віра є джерело і центр усього релігійного життя. Людина повинна відповідати вірою на задум, що здійснюється Богом у часі... Віра, згідно з Біблією, має наче два полюси: довіру до особи “вірної”, котра належить до людини, і дію розуму, якому слово чи знамення допомагає досягнути реальність невидимого...” [13, с.145].

В узагальненому трактуванні поняття віри у філософії, поданому у “Філософському словнику” під редакцією І.Т. Фролова, віра розглядається як “стан суб’єкта, тісно пов’язаний з духовним світом особистості, що виникає на основі конкретної інформації про об’єкт, вираженої в ідеях або образах, що супроводжується емоцією впевненості і рядом інших почуттів і виступає мотивом, стимулом, установкою і орієнтиром людської діяльності. Віра є необхідним елементом індивідуальної та суспільної свідомості, важливим моментом діяльності людей. Об’єкти віри – факти, явища, тенденції розвитку природної і соціальної дійсності – не дані суб’єкту чуттєво і виступають тільки у значенні можливості” [16, с.62]. Водночас у сучасній філософській енциклопедії знаходимо й таке формулювання: “Віра – прийняття чого-небудь за істину, що не потребує необхідного пов-

ного підтвердження істинності прийнятого з боку відчуттів і розуму і, відповідно, не має можливості претендувати на об'єктивну значимість... Віра – основа довіри. Виправданням цієї віри є тільки почуття моральної цінності іншої особистості. Віра завжди є ризиком, тобто це почуття може помилятися. Вона за своєю суттю є завжди “сліпа”, адже та віра, яка має надійну основу і об'єктивну гарантію, не є справжньою, у ній відсутній вирішальний момент ризику власною особистістю. Хто знає, той не має потреби вірити” [15].

Що стосується психології, то в більшості словників термін “віра” взагалі відсутній (і це, відповідно, ще раз підтверджує нашу думку про відсутність на сьогодні певного методологічного підходу до вивчення феномену віри у психології), а тлумачення, зокрема, в “Словаре практического психолога” (під ред. С.Ю.Головіна) лише частково відображає психологічний зміст віри: “Віра – 1. Особливий стан психіки людини, який полягає в повному і беззаперечному прийнятті певних свідчень, текстів, явищ, подій або власних уявлень і умовиводів, які в подальшому можуть виступати основою її Я, визначати деякі її вчинки, судження, норми поведінки і відносин. 2. Визнання чого-небудь істинним з такою рішучістю, яка є більшою від сили зовнішніх фактичних і формально логічних доказів (В.Соловйов)” [14, с.62].

Зіставивши зміст запропонованих визначень, можна, очевидно, говорити про спільне розуміння структурно-функціональної природи феномену віри. Її суть визначають два моменти. По-перше, існування суб'єкта віри, тобто того, хто вірить, із притаманними йому індивідуальними особливостями формування віри, по-друге, існування об'єкта віри, відносно якого формується віра. Суб'єкт віри – сама людина, яка проявляє чуттєво-мисленнєву активність, спрямовану на об'єкт віри, і, таким чином, формує життєво необхідну систему переконань. Об'єктом віри може виступати як хтось, так і щось, що часто може мати доволі абстрактний характер. Як ось, віра в істину, віра в знання, віра в майбутнє та ін. “Як правильно відзначив відомий англійський історик Арнольд Тойнбі, невіруючих, строго кажучи, не існує. Всі люди мають яку-небудь віру, усвідомлену чи неусвідомлену” [8 с.16].

Очевидно, можна говорити й про те, що віра як така (маємо на увазі не лише релігійну віру) є необхідним психічним механізмом, який визначає як нижчі, адаптаційні, так і вищі, творчі можливості функціонування людини. Віра постає умовою існування майбутнього, певної перспективи людського життя. Мова йде не лише про віру як певну внутрішню екзистенційну спрямованість людини до знаходження істинних вартостей буття, але й про віру як спроможність існування цього буття взагалі. У цьому контексті доречними є міркування Б.С.Братуся, що “віра – це безперечний психологічний факт, передумова здійснення, необхідна підтримка, умова будь-якої хоч якоюсь мірою складно організованої людсь-

кої активності. Віра – це не тільки релігійний феномен, як і досі думають виховані атеїзмом психологи. Механізмом зусилля віри підтримується й емоційно притягується, приліплюється до серця, відображається образ, існування і здійснення якого є, можливо, тільки ймовірним, але який завдяки своїй наочно-почуттєвій представленості у свідомості нереалізоване насправді робить суб'єктивно реальним, відчутним, недосяжне – імовірно досяжним, майбутнє – теперішнім часом, по життю супутнім, таким, що зіграє і веде” [7 с.189].

Попри велику кількість змістів віри у житті людини, як зауважив Мартін Бубер, існує “два – і тільки два – образи (або типи) віри”. Ці дві форми віри проявляються в повсякденному житті людини. Одна форма віри виражається в тому, що людина довіряє кому-небудь, навіть не маючи достатніх підстав вірити цій людині. Друга полягає в тому, що людина, теж без достатніх підстав, визнає істинність чого-небудь. В обох випадках недостовірність підстав указує не на недостачу інтелектуальних здібностей людини, яка вірить, а на суттєву особливість ставлення людини, яка вірить, до іншої людини, якій вона довіряє, або до змісту, який вона визнає істинним [2].

Що стосується релігійної віри, то “віра в безпочатковість Всесвіту має не більше експериментальних доказів, ніж віра у Творця. Для атеїста закони природи є аргументами проти буття Бога, а для релігійної людини саме ці закони і свідчать про існування вселенського Законодавця. Цю віру не може похитнути розвиток наукових знань. Скоріше навпаки. Чим складнішою виявляється для людини природа, тим досконалішою повинна бути її першопричина” [8 с.16]. На підтвердження останнього масо свідчення видатних учених (А.Айнштайн, М.Ломоносов, К.Гаусс, Р.Мілікен, Л.Пастер, Г.Фехнер та ін.), релігійна віра яких зростала з кожним наступним кроком їх наукового пізнання. Бо як у свій час зауважив Френсіс Бекон: “Мале знання відводить від Бога, велике приводить до Нього”.

Виходячи з розуміння людини як комплементарної єдності тіла-душі-духа у християнській психології, можна спробувати диференціювати віру за рівнем її “народження”, рівнем творення відношення, ставлення людини у площинах (горизонтальній та вертикальній) її життєздійснення. У такому випадку можна говорити про *віру організмично-вітальну* та *екзистенційно-вітальну*, які є “порухом людської душі”, змістом душевного акту та *віру онтологічну*, яка є проявом функціонування духа і має конкретне вертикальне устремління.

Життя людини передбачає постійне задоволення системи життєво необхідних потреб. Цей процес формує певний досвід людського життя, досвід, в якому тісно переплетені знання і віра. Х.Ортега-і-Гассет у своїй праці “Ідеї та вірування” приводить удалий приклад функціонування віри як життєво необхідного чинника. Людина, яка збирається вийти на вулицю, не осмислює ні те, що таке вулиця, ні те, чи вона існує, ні те, як

вийти, бо вона знає про це і вірить в це. Або ж коли людину болить голова і вона приймає ліки, то вона знає і вірить в те, що повинно настати полегшення. Ці знання і віра йдуть поруч, вони можуть за певних умов змінювати свою пріоритетність “у цьому діалозі”, але жодною мірою не замінюють одне одного. Очевидно, можна говорити про існування повсякденної, практичної віри, зміст якої визначають нижчі потреби людини і яка носить здебільшого несвідомий характер. Людина просто живе цією вірою, “перебуває в ній” (Х.Ортега-і-Гассет). Такою є сутність *організмично-вітальної віри*. Визначальною її особливістю є “зосередженість і дієвість завжди у точці “тут і тепер”, хоч і в кожний окремо взятий момент, але без поширення за його межі”. В такому розумінні можна погодитись із О.Г.Афоніною, що віра виступає як спонтанне, мимовільне відчуття реальності, яка спричиняється певним об’єктом і виражається в тому чи іншому активному ставленні до нього.

Екзистенційно-вітальна віра за своєю змістовністю є значно складнішою. Вона виявляється як стан внутрішнього свідомого творення та прийняття образів-конструктів, що в сукупності утворюють цілісний образ життя людини та визначають його сенс. Екзистенційно-вітальна віра, очевидно, тісно пов’язана зі смислотворенням. “Відома формула О.М.Леонтьєва, за якою особистісний смисл породжується відношенням мотиву (діяльності) до мети (дії). Підкреслимо, однак, що мова при цьому йде про особистісний смисл замкнутої на себе діяльності, тоді як, переходячи до більш загальних смислів, ми стикаємося з іншими умовами породження. У складних формах активності людина діє не заради досягнення самого по собі предмета потреби (або мотиву, за О.М.Леонтьєвим), вона діє заради цілісного образу нового життя, в яке буде включено цей предмет. І в цей образ (здаємо – суто ймовірний насправді) людина повинна повірити, прийняти його, як уже існуючий, впливаючи, супроводжуючи сьогоднішнє життя. Просування вимагає прийняття того, чого нема, як того, що є. Це внутрішнє прийняття – особлива продукція, робота віри. І якщо смисл діяльності породжується відношенням мотиву до цілі, то смисл життя – живим образом майбутнього, яке освітлює і животворить теперішнє або – відношення образу віри до наявного стану людини” [1, с.9–10].

У цьому контексті аналізу феномену віри, доречно, як приклад, пригадати міркування В. Франкла, висловлені ним у першому розділі своєї праці “Людина в пошуках смислу” – “Досвід переживань у концентраційному таборі”. Він описує стан утрати в’язнем віри в майбутнє, як стан повної фізичної та психічної деградації. На його думку, віра є духовним стрижнем, який робить людину спроможною долати будь-які життєві труднощі. Віра творить фон усіх психічних переживань людини, роблячи її мужньою та даруючи їй надію. Втрата віри в майбутнє – втрата опори життя, а, отже, – втрата життя як такого [17]. “Віра як ціннісно-орієнтаційне ставлення, позиція суб’єкта, сповнена його інтересом,

зацікавленістю, тобто емоційними переживаннями, почуттями” [9, с.152], визначає спроможність людини не просто “перебувати”, “бути у світі”, а ставати активним співтворцем світу.

“Про віру можна говорити тільки там, – писав російський філософ І. Ільїн, – де істина сприймається глибиною нашої душі; де на неї відкликаються могутні і творчі джерела нашого духа; де говорить серце, а на його голос відкликається і все сство людини; де знімається печатя саме з цього водного ключа нашої душі, так що води його стають рухливими і течуть у життя” [5, с.301].

Онтологічна віра є формою, способом існування діалогу між людиною і її Творцем; вона є механізмом функціонування Духовного Я, наслідком його актуалізації у свідомості людини. Кожна людина потенційно є спроможною вступити в діалог із Творцем, посередництвом власної духовної природи (і завдяки їй). Суттєвою відмінністю цієї віри є її суб’єктна орієнтація. Творець виступає не пасивним спостерігачем, об’єктом впливу людини, а ініціатором, співдіячем життєздійснення людини як особистості. Зокрема, що стосується безпосередньо онтологічної віри християнського змісту, то в ній є чітко виражена її суб’єктна орієнтація – сутнісна особовість віри. “Християнська віра – дещо більше, ніж вибір певної духовної основи світу, її центральна формула стверджує: не “вірую в щось”, а “вірую в Тебе” [11, с.45]. Віруючий християнин в умовах віри “зустрічається” з конкретною особистістю – із Сином Божим, з Особистістю, яка поєднує божественну й людську природу.

Виходячи з розуміння того, що людина створена за образом і подобою Бога, вона вже від народження – у своїй духовній істоті – акумулює потребу онтологічної віри, “докази” віри та спроможність жити вірою, бачити дійсність крізь призму цієї віри. “Через віру в нас уже присутній у первинному вигляді, так би мовити, у зародку – тобто по “суті” – предмет нашого очікування: все, дійсне життя. І саме тому, що сам предмет уже присутній, ця присутність прийдешнього вселяє також упевненість: це прийдешнє ще не видно у зовнішньому світі (яно не “виявляє себе”), але, оскільки ми носимо його в собі як початкову і динамічну реальність, уже зараз народжується певне уявлення про нього... Віра – не тільки особиста спрямованість до чогось, що повинно відбутися, але поки що повністю відсутнє; вона щось дає нам: уже тепер завдяки їй ми знаходимо щось із очікуваної реальності, і ця справжня реальність і є для нас “доказ” речей, яких ще не видно. Віра привертає майбутнє всередину сьогоднішнього, так що майбутнє вже не є чистим “ще не”. Існування майбутнього змінює сьогоднішнє; майбутнє стикається із сьогоднішнім, і таким чином події прийдешнього проникають у події сьогоднішнього, а події сьогоднішнього – в події майбутнього” (Папа Бенедикт XVI).

Як влучно зауважив М.В.Савчин, “віра – живе знання, яке можна назвати метафізичним досвідом... Віра – це згода нашого розуму на істину, наші

ну нам “згори”. Досвід серця багатший від предметного знання. Він пізнає вічні факти буття. Цей досвід недоступний розумовому, інтелектуальному узагальненню. Віра має вищий “авторитет”, вона логічно первинніша за знання, вона показує шлях знанню, задає його предмет... Віра – це інтуїтивне оволодіння справжньою реальністю. Вона не потребує ніякого пояснення, хоч допускає його...” [12, с.95]. Це інтуїтивне вбачання, оволодіння реальністю, як прояв духа, робить людину спроможною цілісно глянути на себе та своє життя, пізнати його глибинне есхатологічне значення.

На сьогодні у психології, як вітчизняній, так і зарубіжній, немає чіткого розуміння змісту детермінуючих чинників виникнення віри та, зокрема, релігійної віри. Цей аспект досліджень феномену віри вимагає проведення серйозних експериментальних досліджень. Зокрема, упродовж кількох років Центром досліджень антропології й свідомості Оксфордського університету передбачається реалізація проекту (профінансованого завдяки гранту, наданому Фондом Темплтона) широкомасштабних міждисциплінарних досліджень мотиваційних засад віри в Бога. Будемо сподіватися, що результати цих досліджень наблизять психологію до глибшого розуміння феномену релігійної віри і, можливо, навіть підтвердять наше розуміння релігійної віри як необхідного, природовідповідного (відповідність духовному началу людини) механізму функціонування духа людини, який робить її спроможною реалізувати власну особистісність. “Кожна людина – навіть якщо вона не знає Бога або заперечує Його – в глибині душі тягнеться до чогось прекрасного, досконалого, що надає життю сенсу, перед чим можна схилити голову. Як властиво людям дихати, мислити, почувати, так властиво їм вірити... Ісповненість в тому, що є вище, дає нам сили для життєздійснення” (О.Мень).

1. Братусь Б. С. До проблеми людини у психології // *Методологічні і теоретичні проблеми психології : хрестоматія / упоряд. З. С. Карпенко, І. М. Гоян. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 4–11.*
2. Бубер Мартин. Два образи веры : пер. с нем. / под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лёзова. – М.: Республика, 1995. – 464 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
4. Грановская Р.М. Психология веры / Р. М. Грановская. – СПб. : Речь, 2004. – 576 с.
5. Гуревич П. С. *Философская антропология : учебное пособие / П. С. Гуревич. – М. : Вестник, 1997. – 448 с.*
6. *Короткий теологічний словник / за ред. Владики, д-ра Софрона Мудрого, ЧСВВ. – Львів : [б., в.], 1996. – 663 с.*
7. Ліщинська О. А. Культурна залежність особистості: передумови, чинники, механізми / О. А. Ліщинська. – К. : Друк ТОВ “Легко інк”, 2008, – 266 с.

8. Мень Александр. Трудный путь к диалогу / Александр Мень. – М. : Фонд имени Александра Меня, 2001. – 453 с.
9. Москалец В. П. Психология религии : посібник / В. П. Москалец. – К. : Академвидав, 2004. – 240 с.
10. Ортега-и-Гассет Х. Идеи и верования / Х. Ортега-и-Гассет. Эстетика. Философия культуры. – М. : Искусство, 1991. – С. 462–492.
11. Рацингер Й. Введение в христианство. Лекции об апостольском символе веры / Й. Рацингер. – Брюссель, 1988. – 318 с.
12. Савчин М. В. Духовний потенціал людини / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 203 с.
13. *Словник біблійного богослов'я / за ред. д-ра Софрона Мудрого. – Львів : Місіонер, 1996. – 934 с.*
14. *Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1998. – 800 с.*
15. *Философский энциклопедический словарь / ред. Е. Ф. Губский, Г. В. Корблев, В. А. Лутченко. – Москва : Инфра-М, – 1998. – 576 с.*
16. *Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.*
17. Франкл В. Доктор и душа / В. Франкл ; пер. с англ. А. А. Борсеев. – СПб. : Ювента, 1997. – 287 с.

Відомості про автора:

Климишин Ольга Іванівна,
кандидат психологічних наук,
докторант кафедри педагогічної та вікової психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м.Івано-Франківськ, вул.Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Ілійчук В. І. – кандидат психологічних наук, доцент, начальник кафедри психології та соціальної роботи Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ;
Мицько В. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 159.923:159.942.6
ББК 88.6

Тарас Карабин,
Христина Дмитерко-Карабин

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК УЗАЛЕЖНЕНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ СПІВУЗАЛЕЖНЕНОСТІ В СІМЕЙНИХ СТОСУНКАХ

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та експериментальної психології
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-66
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті розкривається сутність взаємозв'язку залежностей особистості та її співзалежності в сімейних стосунках. Наведені смислові зв'язки між двома явищами та встановлена ієрархія між ними.

Ключові слова: сім'я, сімейна система, співзалеженість, адикція.

The article highlights the essence of intercommunication of personality dependences of opens up and it co-dependence in family relations. Semantic copulas are resulted between two phenomena and a hierarchy is set between them.

Key words: family, family system, co-dependency, addiction.

Актуальність проблеми. Залежність особи з психологічної точки зору являє собою неконтрольований контакт особи з певною хімічною речовиною або процесом, який змінює стан її свідомості, штучним чином повертаючи їй відчуття психологічного комфорту. При цьому неконтро-

льованість контактів призводить до появи великої кількості проблем у повсякденному житті людини, призводить до погіршення її життя як у матеріальному, так і в духовному планах і зрештою загрожує деградацією особистості. Достатньо велика поширеність подібних явищ спонукає науковців шукати глибинні причини їх виникнення з метою запобігти подальшому їх розвитку і поширенню.

Тому метою даного повідомлення є висвітлення взаємозв'язку залежностей особистості з її співзалеженістю від стосунків у родині як базового фону, на основі якого вони зароджуються і розвиваються.

Сутність залежностей особистості. Залежність є спробою втечі особи від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, що забезпечує уявну безпеку та емоційний комфорт. Таке псевдожиття поступово починає домінувати над реальним, витісняючи його. Воля людини слабшає і перестає працювати гальмом на шляху до отримання простого задоволення. Для uzалежненої людини характерно:

- низька стійкість до напруження і стресових ситуацій. Хоча, з іншого боку, вона може цілодобово переносити будь-яку напругу і стрес, якщо вони необхідні для реалізації залежної поведінки;
- людина весь час балансує між прагненням до домінування, через жорсткість відстоювання своїх інтересів, і невизнаністю з боку оточення, що призводить до великої кількості конфліктів;
- відхід в “інші світи” використовується людиною як ілюзорний спосіб вирішення конфліктів, з якими їй доводиться стикатися в реальному житті;
- uzалежнена особа віддає перевагу униканню проблем як головному способу їх подолання;
- людина не може існувати без своєї пристрасті, яка замінює їй все – друзів, реальні емоції, стає центром його існування;
- пристрасть поглинає особу цілком, займає всі думки, час, сили, енергію і емоції до такої міри, що вона вже не може адаптуватися до життя і займатися чимось іншим, отримувати задоволення яким-небудь іншим способом. Світ реального життя виявляється для неї закритим;
- залежність виявляється певною вузькістю і вибірковістю свідомості, оскільки все, що не пов'язане з предметом адикції, просто не потрапляє в поле зору людини, відторгається, як незначуще й емоційно нейтральне;
- у ході розвитку залежності в особи виникає певний емоційний дефekt. Сфера відчуттів будь-яких, навіть близьких, людей і їх емоції розбиваються об глуху стіну нерозуміння та образ у відповідь на постійні спроби перервати стан залежності;
- зникає можливість аналізу ситуації і самоаналізу. Вони замінюються спробою самообману;

– узалежнені обирають групи собі подібних, але діють не разом, а поруч, як 2–3-річні діти в процесі гри. Часто виникає вікова регресія;

– відбувається підміна “Я-реального” на “Я-адиктивне”.

Існує ряд чітких критеріїв, за якими можна визначити наявність чи відсутність узалежнення особи. Серед варто відзначити:

1. Ігнорування значущих раніше подій і вчинків як результат залежної поведінки.
2. Розпад колишніх стосунків і зв'язків, зміна значущого оточення.
3. Вороже ставлення і нерозуміння з боку значущих для узалеженого людей.
4. Скритність або дратівливість, коли оточуючі критикують поведінку адикта.
5. Відчуття провини або занепокоєння відносно власної залежності.
6. Часті безуспішні спроби скорочувати або відмовлятися від узалеженої поведінки (т. зв. “синдром відмови”).

Залежність сама по собі робить людину більш поверхневою в оцінках і думках. Він починає оцінювати зовнішні ознаки оточуючих станів, а не їх внутрішню суть. Оцінка форми поведінки починає переважати над оцінкою вмісту і реальним аналізом спілкування. Акцент спілкування зміщується з самого процесу на результат: відстояти своє право на залежну поведінку. Людина ніби одягає спеціальні окуляри, що фільтрують, звужують поле зору і дозволяють їй бачити в людях лише те, що важливе для обслуговування його залежності.

Співузалеженість особистості. З моменту народження до двох–трьох років дитина завершує вирішення ряду завдань свого розвитку. Найбільш важливою психологічною задачею розвитку в цей період є встановлення довіри між матір'ю і дитиною. Якщо встановлення базової довіри або зв'язку завершилось успішно, то дитина відчуває себе в безпеці настільки, що спроможна зайнятися дослідженням зовнішнього світу, і надалі, у 2–3 роки, завершити своє т. зв. друге, або психологічне народження. Воно відбувається тоді, коли дитина навчається бути психологічно незалежною від своєї матері.

Важливою навичкою, котрої набуває дитина при успішному завершенні даної стадії розвитку, є вміння покладатися на свою внутрішню силу, тобто заявляти про себе, а не очікувати, що хтось інший буде керувати її поведінкою. У дитини розвивається відчуття свого “Я”, котре дає їй можливість навчитися брати на себе відповідальність за свої дії, ділитися, взаємодіяти, виражати свої почуття словами та ефективно справлятися зі страхом і тривогою. Якщо ця стадія не завершена до кінця, дитина стає психологічно залежною від інших і не має свого чітко вираженого “Я”, котре виділяло би її серед інших [1].

Особи, у яких ця стадія завершується успішно, надалі не залежать від людей чи речей, що знаходяться ззовні, і котрі керували б ними. У них існує цілісне відчуття своєї унікальності і чітке уявлення про своє “Я” і про те, хто вони є. Вони можуть знаходитися в близьких стосунках з іншими людьми, не побоюючись утратити себе як особистість. Вони можуть ефективно задовольняти всі свої потреби, звертаючись безпосередньо до інших осіб, коли їм необхідна допомога. І, нарешті, вони не втрачають загального позитивного уявлення про самих себе, коли оточуючі їх критикують. Незавершеність стадії автономізації від батьків може позбавити людину повноти відчуттів усіх її людських якостей і примусити вести дуже замкнуте життя, в якому будуть переважати страх, нещира поведінка і залежності [1].

Для того, щоб процес розвитку психологічної автономності людини завершився успішно, потрібно, щоб обоє батьків мали добре розвинуту психологічну автономність, щоб допомогти дитині психологічно відокремитися. Для того, щоб дитина змогла успішно пройти “психологічне народження”, батькам необхідно:

- мати надійний емоційний зв'язок із дитиною;
- сприймати дитину такою, якою вона є, а не такою, якою їй хотілося б бачити;
- не забороняти їй відкрито висловлювати свої почуття, визнавати ці почуття, а також потреби дитини в їх розкритті;
- допомагати і заохочувати дії дитини, спрямовані на здорове дослідження довкілля, користуючись словом “так” удвічі частіше, ніж словом “ні”;
- організувати безпечність безпосереднього оточення для того, щоб дитина могла ефективно пізнавати навколишній світ, дозволити їй досліджувати цей світ;
- заохочувати вираження незалежних думок, почуттів і дій відповідно до віку дитини;
- бути здатним висловити розуміння, підтримку і забезпечити виховання, коли дитині це знадобиться;
- демонструвати ефективну психологічну незалежність, питаючи дитину прямо, чого вона хоче, відкрито виражаючи її власні почуття, визначаючи і прямо вказуючи на те, чого ви добиваєтесь, бути прикладом для дитини;
- визначати, що ви забороняєте робити дитині, і прямо говорити, чому, не використовувати силові методи. Досвід показує, що маленькі діти навчаються правильній поведінці, спостерігаючи за поведінкою оточуючих людей [1].

Якщо говорити про співузалеженість із точки зору системної сімейної терапії, то у дорослих партнерів вона виникає в тому випадку, ко-

ли двоє психологічно залежних (схильних до залежностей) людей устанавлюють взаємовідносини один з одним. В такі взаємовідносини кожен вносить частину того, що необхідно йому для створення психологічно завершеної або незавершеної особистості. Оскільки жоден із них не може відчувати і діяти абсолютно незалежно від іншого, у них виникає тенденція триматися один за одного “як приклеєні”, що само собою має ознаки залежності.

Співзалежені відносини можна відрізнити від “нормальних”, взаємозалежних, на основі опитування пари клієнтів, під час вимальовування циркулярних взаємозв'язків, що породжують проблему у клієнтів, і опитуємо про альтернативи в їхній поведінці. Клієнти при цьому, як правило, переживають труднощі з описом своїх гіпотетичних неспробованих способів реагування на “проблемогенні” дії партнера. Це може свідчити про співзалеженість.

Саме бідність репертуару реакцій на дії партнера, “чипляння” за “накатані”, постійно використовувані реакції, байдуже, що вони породжують проблему у відносинах, можуть свідчити про наявність саме співзалеженості в стосунках партнерів.

Співзалеженість має місце тоді, коли двоє людей, шукаючи одна в одній те, що, як вони почувають, відсутнє у них самих, сходяться разом, щоб утворити одну цілісну особистість. Кожна з них почуває, що не в стані повністю реалізувати свої можливості без допомоги іншого.

В результаті увага кожного виявляється зосередженою на особистості іншого, а не на самому собі. Взаємовідносини не можуть бути міцними, тому що вони завжди зосереджені на іншій людині і на тому, що може статися у стосунках із нею. Це призводить до того, що такі люди намагаються:

- встановити контроль над іншим;
- звинувачувати у своїх проблемах один одного;
- надіятися, що інший партнер буде вести себе саме так, як від нього цього очікують.

У таких випадках люди не зосереджують увагу на своїх внутрішніх відчуттях і саморозвитку. Фокус завжди знаходиться ззовні, а не всередині [1].

З часом один із двох – той, котрий дорослішає, – втомлюється від подібних стосунків і намагається змінити стан речей. Однак, як правило, всі зусилля призводять людину до невдачі, і вона знову потрапляє в співзалежний зв'язок. Відбувається це з кількох причин:

- активний опір та протидія іншого партнера;
- потреба ламати напрацьовані циркулярні взаємозв'язки взаємодії, до яких уже звик (звикла) і вибудовувати нові, практично заново [1].

У контексті системної терапії співзалежними особами є ті, хто тісно стикається з узалеженою людиною, хто страждає від цього, а також ті, хто користується її залежністю – тобто багато тих, хто перебуває в різноманітних системах стосунків з узалежненим (ті ж родичі, близькі люди, роботодавці тощо – всі ті, хто страждає або зловживає наявністю узалежнення у людині у своїх корисливих цілях).

Співзалеженість для оточення є способом налагодження стосунків з адиктом, устанавлення таких циркулярних взаємозв'язків, які формують повний цикл взаємодії з ним, якій збережено симптоми узалежнення.

Співзалежені відносини в сім'ї характеризуються підтриманням адиктивної симптоматики одного чи кількох членів сімейної системи всіма її членами. При цьому мова йде не про вину в ситуації, що склалася, усіх чи окремих членів сім'ї (тобто чи адиктів, чи не-адиктів), а лише про їх участь у підтриманні деструктивних відносин.

До основних симптомів співзалеженості відносять:

- відчуття своєї залежності від інших людей;
- відчуття перебування в принизливій пастці контролюючих вас взаємовідносин;
- низька самооцінка;
- потреба в постійному схваленні і підтримці з боку інших, щоб відчувати, що у вас все йде добре;
- відчуття свого безсилля що-небудь змінити в деструктивних відносинах;
- потреба в алкоголі, їжі, роботі, сексі або в яких-небудь інших зовнішніх стимуляторах для відволікання від своїх переживань;
- невизначеність психологічних меж;
- почування себе в ролі мученика;
- почування себе в ролі блазня;
- нездатність пережити почуття істинної близькості і любові.

При аналізі співзалежної поведінки особистості відразу постає питання: яку роль відіграють члени сім'ї, в якій живе адикт, у перебігу його узалеженої симптоматики? Одним із таких деструктивних механізмів є квазі-“допомога” адиктові з боку членів сім'ї у його виході з зони порівняного психологічного комфорту, відносної психологічної рівноваги. Справа в тому, що адикти, як правило, відзначаються досить низькою стресостійкістю. Тому для появи у них психологічного дискомфорту потрібні відносно незначні впливи негативного забарвлення, на які не-адикти можуть просто не звернути уваги. Відповідно, для позбавлення від психологічного дискомфорту, який ще й сам по собі є негативним чинником, що здатен ще більше погіршити емоційний стан адикта, узалежнений починає гарячково шукати способи затамування дискомфорту, і чим дієвіші, тим вони привабливіші (див. рис. 1).

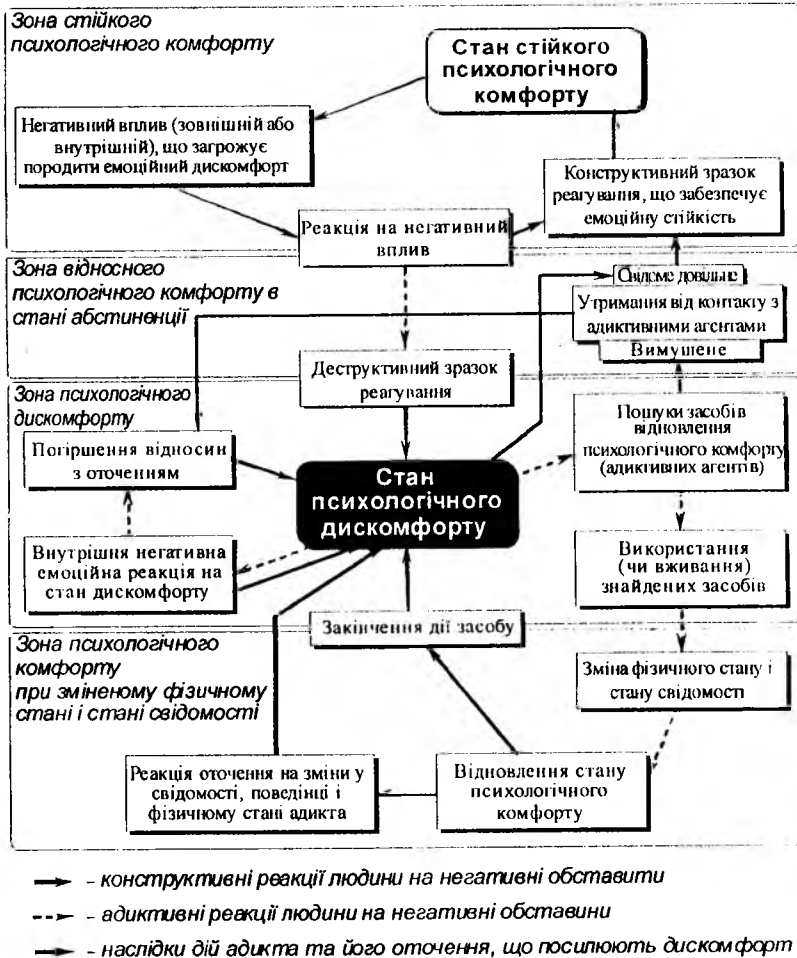

Рис.1. Цикл uzалежненої поведінки адикта

Подібний гарячковий пошук сторонніх штучних засобів для відновлення стану психологічного комфорту свідчить про неспроможність особи відновлювати його самостійно, за допомогою лише власних внутрішніх ресурсів. Причинами подібної неспроможності може виступати ціла група чинників:

1. *Досвід виховання в батьківській родині.* Авторитарні впливи батьків на дитину можуть спонукати її нехтувати своїми власними

потребами і перевагами, орієнтуючись насамперед на зовнішні критерії своєї діяльності – настанови, накази і обмеження, насамперед із боку батьків. Унаслідок цього дитина:

- внаслідок постійної нейтральної або швидше негативної емоційної атмосфери в батьківській сім'ї все гостріше починає потребувати позитивних емоцій як своєрідної компенсації. Виникає відчуття, яке адикти називають "емоційним голодом", що спричинене нестачею емоційної теплоти в оточенні дитини, а потім і дорослого. Природно, що гостра потреба вимагає якнайшвидшого задоволення. Тому людина може почати використовувати для цього будь-які "підручні засоби" – алкоголь, наркотики, секс, роботу, азартні та комп'ютерні ігри, Інтернет тощо, щоб хоча би на деякий час позбавитись постійного стану емоційного дискомфорту. При цьому обмеження часових рамок контактів з адиктивними агентами асоціюються з припиненням потоку позитивних емоцій, а тому можуть витіснитися як травматизуючі;
- в авторитарній сім'ї дитина недостатньо навчається прислухатись до своїх потреб, бажань, відношень, почуттів та емоцій – вони не надто впливають на реальну поведінку дитини і частіше заважають їй, створюючи проблеми в стосунках із батьками. Тому uzалежені достатньо часто страждають на алекситимію – неспроможність чітко вербалізувати свої емоції та почуття (вони можуть витіснитися як перманентно небажані і проблемні), будучи нездатними їх відчути і точно розрізнити, розпізнавши тонкі їх відтінки. Відтак адикт часто не має вираженого, розвиненого внутрішнього відчуття плину часу;
- дитина навчається слідувати ригідним неконструктивним правилам, які далеко не у всіх ситуаціях є доречними і корисними – починаючи від жорсткого правила: "...їжу з тарілки треба доїсти!", байдуже, сита вже дитина, чи ні, і закінчуючи правилом за будь-яку ціну доробляти почату роботу. З часом такі правила інтеріоризуються і стають жорсткими внутрішніми орієнтирами людини, від чого та часто страждає внаслідок невідповідності своєї поведінки конкретним ситуаціям;
- навіть ставши дорослою, людина не вміє самостійно визначати особисті пріоритети, скласти свій розпорядок дня, послідовність виконання справ тощо, оскільки за дитинства за неї це робили її батьки, часто при цьому мимоволі придушуючи ініціативу з боку дитини. вважаючи свій варіант більш правильним і тому нав'язуючи його. Через це фізично дорослий адикт часто продукує незрілі, інфантильні рішення: виконує в першу чергу ті завдання, які здаються йому більш привабливими, відтягуючи виконання менш привабливих, але більш термінових і важливих, на все пізніший і пізніший термін. Крім того, подібне придушення ініціативи з боку дитини утруднює її автономізацію від батьків, віддаляє в часі "психологічне народження" дитини, про яке йшлося вище.

2. Наявність сильної емоційної домінанти. В узалеженого є надзвичайно сильна потреба в позитивних емоційних переживаннях, пов'язаних у даному контексті з процесом роботи. Часто адикти у різній формі скаржаться на “емоційний голод” за позитивними відчуттями і враженнями на фоні прісного і нудного щоденного життя. Вони будь-якими засобами шукають гострих відчуттів, які можуть вивести їх зі стану ніби вимушеної включеності в щоденну суєту, котра їх гнітить і викликає у них почуття безвиході. Контакти з адитивними агентами можуть для них виступати легкодоступним джерелом можливості прожити ці емоції в якості нехай ілюзії, але активного, продуктивного життя, які можуть досягати такого рівня, що вимога дотримуватися установлених умов, рамок існування людини, навіть саме відчуття плину часу, затухаючи, відходять на задній план як неважливі порівняно з інтенсивними емоціями, які відчуває узалежнений під час контакту з адитивними агентами. Саме тому узалежнені, незважаючи на зовнішню парадоксальність своєї поведінки, незважаючи на свою і так значну втому і перевантаженість, прагнуть отримати все більший об'єм позитивних вражень – тільки щоб контакт з адитивним агентом (а відповідно, і з такими потрібними позитивними емоціями) не переривався.

Слід зазначити, що для адикта перехід від продуктивного способу життя до узалеженого відбувається зовні непомітно. Для узалеженого факт такого переходу стає ясно видимим тільки тоді, коли сам перехід уже відбувся і починають яскраво проявлятися об'єктивні наслідки його непродуктивної поведінки – проблеми на роботі, зіпсовані стосунки з близькими людьми, які починають кваліфікувати його поведінку як характерно-проблемну тощо. Непомітність посилюється ще й тому, що узалежнений переходить від стану підвищеного самоконтролю до більш звичних йому, повсякденних форм поведінки, на які його самоконтроль може не реагувати, адже психіка прямує до гомеостазу, який є для неї найбільш бажаним станом.

У даному контексті проблема полягає в тому, що узалежнений в силу названих вище причин часто не може самостійно відслідкувати взаємозв'язки подій, в яких він брав участь, та змін його внутрішніх станів, що зрештою призвели його до адитивних зразків поведінки. Тому першопочаткова причина, так би мовити, “момент переключення” в бік адитивного способу поведінки залишається для нього нез'ясованим.

Висновки. Приведений вище аналіз дозволяє відслідкувати значну роль сімейного чинника на формування узалеженої поведінки особистості. Крім того, стосунки в родині за типом співузалежнених виступають вагомим фоном для формування різних адикцій, оскільки перелбачають істотну нестачу емоційної теплоти в родині, масивність взаємного контролю і тиску з боку батьків. Крім того, особистісні якості батьків та вста-

новлені ними рамки співузалежнених взаємовідносин у сім'ї можуть виступати прямим чинником делегування адитивних зразків поведінки дітям.

1. Уайнхолд Б. Освобождение от созависимости : пер. с англ. / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд. – М. : Независимая фирма Класс, 2002. – 224 с.

Відомості про авторів:

Карабин Тарас Васильович,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Дмитерко-Карабин Христина Маркіянівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-66
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Відомості про рецензентів:

Вітюк Н. Р. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Семак О. О. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 37.036+37.01132+371.214

ББК 378

ОПТИМІЗАЦІЯ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ-СТАРШОКУРСНИКІВ В УМОВАХ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Івано-Франківський національний
медичний університет
Міністерства освіти і науки України
кафедри дитячих хвороб з курсом
дитячих інфекційних хвороб.
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. Галицька, 2
тел.: 8 (03422) 24295
факс: 8 (03422) 24295

У статті автор ставить перед собою мету вивчити творчу складову особистості студента-старшокурсника медичного факультету та знайти шляхи її активізації в процесі поглибленого вивчення дисципліни "Внутрішня педіатрія". Орієнтація творчої діяльності повинна бути спрямованою конкретно на того, хто навчається, а не на сукупність знань, які він здобуває в процесі навчання. Студент повинен стати активним виробником знань, а не їх пасивним споживачем.

Ключові слова: студент-старшокурсник, Болонський процес, розумова самостійність, культура навчального процесу, активні форми навчання.

In the article the author has a purpose to learn the creative constituent of personality in student of elder course of medical faculty and has to find the ways of its activation in the better studying of discipline "Internal pediatrics". The orientation of creative activity must be directed on the person who is studying, not on the sum of knowledge which he is obtaining in the process of education. The student has to become the active producer of knowledge, but not its passive user.

Key words: student of elder course, Bolonskyj process, mental independence, culture of educational process, active forms of education.

Актуальність проблеми. Сучасний темп життя вимагає від професійної підготовки медичного працівника формування не лише системи знань, навичок та вмій, але й специфічних, властивих лише конкретній особистості, рис, які відповідатимуть інноваційній компоненті майбут-

нього фаху. Мається на увазі розвиток гармонійної творчої особистості, яка постійно вдосконалюється в професійному плані, ставить перед собою низку складних, практично орієнтованих завдань та самотужки їх вирішує [2, 3, 4, 5].

Мета повідомлення: виробити шляхи оптимізації творчого потенціалу студента-старшокурсника медичного факультету в контексті Болонського процесу.

Теоретично-прикладний аналіз проблеми. Сьогодні перед професорсько-викладацьким складом медичного вузу, як і раніше, стоїть складне питання про сприяння цілісному становленню особистості студента, із безпосереднім залученням його до мірил загальнолюдських цінностей, принципів гуманізму. Особливо це має значення для старшокурсників, які більшою мірою вже визначилися у виборі спеціальності, а отже, в них нерідко відсутня мотивація щодо вивчення ряду дисциплін, зокрема "дитячі хвороби", оскільки "це мені не знадобиться, я педіатром все одно не буду".

Процес навчання у медичному закладі завжди спрямований, насамперед, на базову теоретичну підготовку лікаря-лікувальника, а надалі – на розвиток професійно орієнтованих психічних процесів: сприйняття та пам'яті (зорових, слухових, тактильних, сенсомоторних відчуттів та ін.), клінічного мислення, професійної уваги. Грамотна побудова навчального процесу в такому разі стимулює розвиток психологічних рис, без яких неможливе становлення лікаря: врівноваженість, емпатійність, стриманість, толерантність, комунікабельність, витривалість, мобільність, гнучкість у прийнятті рішень та необхідності надання невідкладної допомоги за умови екстремальної ситуації.

Відомо, що поруч з навчальною діяльністю постійно здійснюється і виховний процес, невід'ємними елементами якого є самовиховання та самопізнання, оскільки ці процеси нерозривно пов'язані. Поглиблене вивчення програмових дисциплін стимулює вироблення у студента-старшокурсника клінічного мислення, оптимізує когнітивні процеси, спричиняє розвиток нових якостей особистості, суттєво впливає на загальний розвиток.

Наш досвід викладацької діяльності показує, що проблемою студентів-старшокурсників є надмірне захоплення теорією, що іноді шкодить практиці, небажання стимулювати свій професійний, творчий, духовний розвиток, зміщення площини цінностей у бік матеріальної складової. Переважає недбале ставлення до своєї професії, особливо до фаху педіатра, що продиктоване, насамперед, надінням престижу медичного працівника в широких верствах суспільства. Таке зміщення акцентів аж ніяк не сприяє навчально-виховному процесу, оскільки спотворює важливість і пріоритетність набутих знань. Існує прямий кореляційний зв'язок, від-

мий кожному: якщо б статус професії був високим, відповідно вищою була б мотивація до опанування нею. При цьому спектр якостей особистості, які необхідні та усвідомлюються як значущі, викристалізувався б швидше, аж до рівня вмінь. Знання, що вичерпуються рамками підручника, робота лише з тестовими завданнями за типом ліцензійного іспиту Крок-2, підготовка до державного практично орієнтованого іспиту шляхом оцінки клініко-параклінічних досліджень, лише частково сприяють вирішенню даної проблеми. При цьому студент стає пасивним споживачем знань, а не їх активним виробником, здатним аналізувати та творчо мислити. Без постійного активного діалогу між викладачем та студентом, за відсутності систематичної самостійної роботи субординатора у відділеннях лікарні та поліклініці з конкретним хворим важко уявити собі створення нових професійно значущих характеристик.

На сьогодні постала потреба в комплексній оцінці творчого потенціалу студентства, задатків лідерства із застосуванням певних адаптованих стандартизованих тестових методик, що не завжди є можливим, а це визначає необхідність поглиблення знань самого педагога з різних аспектів загальної, вікової та соціальної психології.

Друга проблема міститься в площині програмування навчання, зокрема, бракує розробленої уніфікованої програми щодо інтенсифікації творчої діяльності студента, оскільки навчальний процес лише зараз починає переходити з екстенсивного в інтенсивне русло, спиратися на особистісний підхід, тобто оцінку динаміки власне ціннісних, культурно-естетичних, морально-етичних якостей особистості студента, а не знань, набутих на різних етапах навчання.

Саме тому першочерговою має бути інтеграція навчальної та культурно-естетичної роботи студентства на тлі професійної та об'єктивної оцінки творчих можливостей. Її можна досягти шляхом правильного структурування індивідуального навчального плану студента, з урахуванням вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики спеціаліста.

Той викладач, який грамотно сформулює навчальні цілі заняття, враховуючи виховні аспекти, зокрема: деонтологічний, гуманістичний, правовий, екологічний, професійної відповідальності, патріотичний, психотерапевтичний, соціально-економічний, згодом вибудовує логічну схему заняття з пошуком шляхів вирішення поставлених завдань. При цьому зміст семінару полягає в активізації творчого мислення випускника, спрямуванні його зусиль на самостійне опанування матеріалу шляхом вирішення тестових завдань та ситуаційних задач, створених у результаті власного наукового пошуку. Дані проблемні ситуації можуть бути вирішені як в експерименті, так і в практичній діяльності субординатора. Важливо, у зв'язку з цим, досягнути вищих рівнів проблемності, тобто тут можливі два варіанти: проблема ставиться викладачем і розв'язується студентом

самостійно, або ж проблема самостійно формулюється субординатором і ним ж вирішується. Для цього викладач забезпечує навчальний процес ілюстративним матеріалом, муляжами, діагностичними алгоритмами, задачами та тестами третього рівня складності, а також стимулює самостійну практичну роботу студента в лікарні й здійснює безпосереднє керівництво нею.

Практика викладання у вузі свідчить, що виховна інформація в цьому ракурсі сприймається як органічне продовження теми заняття, впливає з її змісту, органічно переплітається зі складовими практичного заняття та позааудиторної самостійної роботи, не є відірваною від реальних фактів. Жодного примусу та штучного насадження теоретичної інформації, яку студенти і так повинні були опанувати на молодших курсах, не мало би бути [4]. Викладач лише спонукає студента вчитися, самотужки опанувати нові для нього знання за допомогою всіх можливих новітніх інформаційних технологій, забезпечуючи при цьому контроль над здійсненням усіх видів творчої роботи (навчальної, практичної, наукової) і присвятивши більше часу різним видам діяльності (практиці в лікарні, рольовим іграм, дискусії, проблемним семінарам тощо).

Різноманіття змісту, форм і методів навчальної діяльності, вміння їх адекватно поєднувати як в аудиторії, так і поза нею, певною мірою впливає на результат формування творчого потенціалу особистості студента. Саме творчі здібності особистості, яка розвивається і перебуває в стані самопізнання, визначають її власну самотутність, забезпечують кращі можливості для професійного зростання та повсякденної життєдіяльності. До умов, що стимулюють творче мислення, можна виділити: наявність ситуацій відкритості та незавершеності; спонукання до постановки питань; стимулювання відповідальності та незалежності у вирішенні професійних завдань; акцент на самостійних творчих задумах, розробках, спостереженнях, почуттях тощо. Креативні властивості особистості, а саме: свобода мислення, гнучкість, оригінальність, експресивність, вміння переключатися з одного об'єкта на інший, також проявляються в соціальній групі, до якої вона належить, під час спільного розв'язання творчих завдань [5].

При цьому, як показує аналіз теоретичної літератури, увага має бути зосередженою на рівні розумової самостійності, як неодмінної складової творчої активності особистості, тобто здатності людини самотужки ставити перед собою певне завдання, планувати та організувати свою діяльність шляхом самоконтролю та самооцінки [1].

Отже, виокремити в обсязі інформації головне та вміло поєднати теоретичну і практичну частини заняття з акцентом на самостійну позааудиторну роботу – таке завдання має стояти перед викладачем у першу чергу.

В цьому можуть допомогти методи активної навчальної діяльності (прийоми програмованого, проблемного, інтерактивного навчання), які

розвивають і покликані випередити в часі теперішній загальний освітній рівень студентів.

Такий підхід у педагогіці підтримують вітчизняні вчені, оскільки саме ця форма навчання якнайкраще відображає вузівські вимоги до підготовки фахівця “з європейським знаком якості”, що має високу кваліфікацію, і серед особистісних якостей якого превалюють моральність, широкий світогляд та високий інтелект [2].

Заслуговує на увагу той факт, що в основі програмованого навчання, наприклад, лежить теорія поетапного формування розумових операцій, реалізації якого сприяють:

- схема зорієнтованої основи дій;
- навчальні задачі та тести, які моделюють різні клінічні ситуації і є предметними, логічними, психологічними за своєю суттю (наприклад, приховування суттєвих моментів серед способів розв’язання за несуттєвими).

Показником високої підготовки випускника є вміння вирішувати власне психологічні типи таких задач.

Проблемне навчання, натомість, висвітлює закономірності розв’язання навчальних проблем, проблемних ситуацій, задач та питань, на основі особливостей психічних процесів та за допомогою нових способів, які раніше не застосовувалися. Роль викладача полягає в моделюванні такої навчальної проблеми (складний клінічний випадок, відсутність правильного діагнозу, свідомо заплутана умова завдання, присутність декількох варіантів відповіді, аналіз правильності дій лікаря та інші) і контролі за її вирішенням, регулюванні її відповідності меті та змісту навчання. Викладачеві належить відслідковувати наявні прогалини в знаннях студента-старшокурсника (наприклад, навчальний матеріал теоретичних дисциплін) і бути готовим, у разі потреби, пояснити те, що не піддається опануванню із використанням різних унаочнень (фільмів, мультимедіа, фото, історій хвороби, схем, таблиць). Мова викладання має бути чіткою, зрозумілою, а судження – не категоричними, і такими, що не претендують на універсальність. За умови ж правильного розв’язання студентами поставлених завдань викладачу досить лише акцентувати увагу на головному і закріпити в пам’яті пройдений матеріал. Отже, проблемне навчання вимагає від двох сторін навчального процесу впровадження особливих підходів до засвоєння інформації – через здійснення низки розумових операцій та пошук нового змісту.

Суттєвим внеском в інтенсифікацію творчої діяльності студента-старшокурсника стають інтерактивні форми навчання, які базуються на засадах спілкування та взаємодії в колективі, групі. Тут місце викладача є визначальним, оскільки від нього вимагається ще більше творчості та імпровізації і, водночас, повної відповідності меті та завданням навчальної

діяльності. Виховний момент полягає в можливості висловити свою думку, науково її обґрунтувати, виробити певну конструктивну позицію, продемонструвавши власний світогляд та морально-етичні якості. Грамотний контроль за веденням дискусії здійснюється через постановку творчих задач, що вимагають продуктивного, нестандартного мислення. Висловлення викладачем своєї думки сприяє правильним висновкам, роботі над помилками та спростуванню неаргументованих тверджень, що лише допомагає трансформації навчальної діяльності в навчально-творчу. Серед таких методів навчання можемо назвати наступні: евристична бесіда, дискусія, мозкова атака, круглий стіл, ділова гра, практика в стаціонарі.

Елементи евристичної бесіди широко використовуються в проблемному навчанні: суть зводиться до правильно поставлених навідних питань і описі прикладів із практики, що змушують творчо підходити до вирішення певної проблеми. Дані прийоми вимагають від викладача ґрунтовної підготовки та вміння володіти ситуацією. Їх можна застосовувати під час заслуховування доповіді студента-субординатора, який чергував по стаціонару, або ж при проведенні конференцій, симпозіумів, олімпіад. Дискусія як своєрідне продовження евристичної бесіди, є активним діалогом, обміном думками та досвідом. Як результат – знаходяться нові рішення, наукові обґрунтування якогось явища чи події. Нерідко під час дискусії виникають суперечливі питання, які можуть стати предметом обговорення на семінарі, на занятті в гуртку. Вони якнайкраще стимулюватимуть колективну “мисленнєву форму”, сприяють пошуку “свіжих” рішень. Щодо методу круглого столу, то він не має широкого практичного застосування і може бути прийнятним на засіданнях тематичного гуртка чи секції. Учасниками круглих столів є як студенти-гуртківці, так і представники суміжних спеціальностей. Останні допоможуть в оцінці ситуації, підкажуть вихід зі становища, обґрунтують алгоритми дій лікаря-педіатра, наприклад, у сфері медичного права, психології, криміналістики тощо.

Цікавим, на наш погляд, мало б стати впровадження таких активних методів навчання як рольова (ділова) гра та тренінг. Їх об’єднує необхідність визначення певних ролей, моделі ситуації, яку можна обіграти на семінарі. До труднощів застосування цих методик належить брак досвіду щодо проведення такого заняття, недостатній попередній педагогічний досвід викладача, його невміння визначити головне і другорядне в обговорюваному питанні. Загалом вибір та поєднання різних методик навчання залежить від рівня професійної підготовки самого викладача, а також від соціально-психологічного мікроклімату в групі і значущості теми семінару.

На кожному етапі заняття здійснюється співробітництво викладача зі студентом, що передбачає необхідність постійного самовдосконалення кожного з них та оволодіння інструментарієм психологічного впливу пе-

дагога, який має показувати власний приклад гармонійного всебічного духовного розвитку, наукового потенціалу, демократичний стиль спілкування, а також шукати шляхи залучення студентів до наукової та творчої роботи [4].

Постійне заохочення студентів-гуртківців, а також бажаючих займатися індивідуальною роботою, брати участь у здоровій та об'єктивній конкуренції сприяє пошуку нових нестандартних вирішень творчого завдання, а не гонитві за рейтингом чи оцінкою за модуль. Тут в нагоді стануть олімпіади, конференції, з'їзди і симпозіуми молодих учених та здібної молоді, де постійно відбувається обмін досвідом, знаннями, цікавою інформацією. Окремою складовою виховного процесу є організація творчих вечорів за участі талановитих студентів, із запрошенням відомих цікавих людей мистецтва та науки.

Систематизація наукових даних, а також власний викладацький досвід показують, що творчий рівень професійної підготовки досягається лише тоді, коли створюються умови для самостійного знаходження та опанування нових для студента, але відомих науці ранише знань та вмінь. Ідеться про так звану суб'єктивну творчість, яка є мірилом майбутньої підготовки не лише грамотного фахівця, а й науковця. При цьому роль викладача полягає в тому, щоб учасно розпізнати таких студентів серед загалу, допомогти їм в індивідуальному опануванні дисципліни. В цій ситуації вплив на глибинні структури особистості відбуватиметься ще на підсвідомому рівні, підвищиться мотивація до вивчення предмета, не спостерігатиметься реакція відторгнення.

Завдяки фактам із практики, які ілюструють тему, студенти краще запам'ятають потрібну інформацію, а їх безпосередня участь у розв'язанні конкретної клінічної задачі полегшить перехід до подальшої самостійної практичної діяльності. При цьому лівова частка самостійної роботи має відводитися на участь студента-субординатора в чергуваннях викладача та лікарів по стаціонару, обходах по відділеннях, активної присутності на консилиумах, клінічних і патолого-анатомічних конференціях. Знання деонтологічних аспектів роботи лікаря-педіатра теж відіграє неабияке значення в опануванні дисципліни "дитячі хвороби", визначаючи емоційну субодиноцию виховного процесу [6, с.70–71].

Важливе завдання викладача – грамотна організація та керування самостійною роботою студента з хворим у позааудиторний час, визначення основних аспектів поведінки субординатора в палаті та відділенні (форма одягу, зачіски, заборона агресивного макіяжу та манікюру та ін., неприпустимість грубого ставлення до середнього і молодшого персоналу лікарні та ін.). Не допускаються відмова від обстеження дитини з необ'єктивних причин, бесіди по мобільному телефону під час огляду хворого, власне трактування важкості стану дитини в присутності матері, за від-

сутності лікуючого лікаря, самостійна корекція лікарських призначень та їх оцінка тощо.

У цьому плані викладач може обережно використовувати будь-які важелі впливу на емоційний стан студента-старшокурсника, роз'яснити необхідність індивідуального підходу до кожної дитини в процесі курації. Студент-субординатор залучається до процесів становлення внутрішньої картини хвороби куруваної ним дитини. В цьому процесі важливим є правильне акцентування на особливостях ставлення маленького пацієнта до факту своєї хвороби, що безпосередньо залежить від віку хворого та нормального психологічного розвитку в певні вікові періоди. Лікар здійснює величезний вплив на хворого вже на етапі обстеження, підготовки до госпіталізації, проведення низки маніпуляцій, у тому числі болючих, інвазивних. Його доброзичливе ставлення, зрозумілі пояснення суті лікувального процесу, забезпечення поінформованості батьків щодо доцільності та безпечності тих чи інших діагностичних заходів та лікарських середників, дозволять запобігти неправильному трактуванню хвороби (за типом навіювання та контрнав'ювання). Чуттєве ставлення до хворої дитини, залучення медперсоналу, дітей та батьків до створення ігрових програм, яскравого оформлення інтер'єрів медичних закладів, ігрових кімнат лише полегшить неприсмії наслідки госпіталізації, сприятиме діалогу субординатора з хворим та його родичами.

Водночас не завжди лише діагностично-лікувальні маніпуляції можуть полегшити стан хворого і визначити перебіг захворювання, але й уважне, дбайливе ставлення студента-старшокурсника, його довірлива бесіда з дитиною та її батьками стануть запорукою швидшого одужання, мобілізації резервних відновних та адаптаційних процесів організму.

З метою забезпечення участі студента в санітарно-просвітницькій роботі серед медперсоналу, батьків та родичів дітей організуються диспути, бесіди та круглі столи з найбільш актуальних та гострих проблем педіатрії, до яких студент-старшокурсник може підготувати методичний та ілюстративний матеріал, що лише стимулюватиме його власний творчий пошук, спонукатиме до пізнання різних аспектів конкретної проблеми.

Висновки:

1. Сучасна культура навчального процесу в медичному вузі вимагає поступового переходу від школи набуття знань до школи творчості з акцентом на конкретну особистість, а не на сукупність знань, здобутих у процесі навчання.
2. Чим багатшою буде творча активність та професійна компетентність самого викладача, тим дієвішим буде результат формування цілісної, всебічно розвинутої, гармонійної особистості студента-випускника, що стає активним виробником знань, а не їх пасивним споживачем.

3. Від вміння викладача правильно організувати навчальний процес, поєднуючи активні методи навчання, залежить оптимізація творчої складової студента-субординатора, вироблення в нього клінічного мислення.
  4. Велика увага має приділятися позааудиторній роботі студента-субординатора в лікарні, ширшому залученню його до суспільно-громадського життя, наукової роботи, що оптимізуватиме навчально-виховний процес, самопізнання та самовиховання високопрофесійного фахівця.
1. Двіжона О. В. Методика викладання психології : навчальний посібник / О. В. Двіжона, І. С. Руснак. – Чернівці : Рута, 2006. – 231 с.
  2. Интенсификация творческой деятельности студентов : монография / Науч. редакторы проф. В. И. Андреев, проф. Г. Мельхорн. – Казань : Издательство Казанского медицинского университета, 1990. – 198 с.
  3. Мойсеенко Л. А. Психологія творчого математичного мислення / Л. А. Мойсеенко. – Івано-Франківськ : Факел, 2003. – 481 с.
  4. Мілерян В. Є. Методичні основи підготовки і проведення навчальних занять в медичних вузах : методичний посібник / В. Є. Мілерян. – К. : Хрещатик, 2004. – 80 с.
  5. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 568 с.
  6. Шабалов Н. П. Детские болезни : учебник ; 5-е изд. / Н. П. Шабалов. – СПб. : Питер, 2002 – Т. 1. – 832 с.; Т. 2. – 736 с.

Відомості про автора:

Лембрик Ірина Степанівна,
кандидат медичних наук,
асистент кафедри дитячих хвороб з курсом дитячих інфекційних хвороб
Івано-Франківського національного медичного університету.
76000, м. Івано-Франківськ
вул. Галицька, 2
тел.: 8 (03422) 24295
факс 8 (03422) 24295

Рецензенти:

Орбан-Лембрик Л. Е. – доктор психологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Волосянко А. Б. – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри дитячих хвороб з курсом дитячих інфекційних хвороб Івано-Франківського державного медичного університету.

Надія Козутяк

УДК 159.922.6
ББК 88.37

ЦИКЛІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ АВТЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра педагогічної та вікової психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-61-36
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Філософсько-психологічний конструкт "автентичність особистості" є онтичним ядром індивідуальної екзистенції людини, що розгортається в процесі онтогенезу. Механізмами-ланками становлення автентичності особистості є самореалізація, критичне переживання, заглиблення у стан первинної інтенційності, конструктивна вербалізація, цілепокладання, вчинок як діалог з Іншим, подія, післявчинкова рефлексія, трансформація автентичності.

Ключові слова: автентичність особистості, психологічні механізми-ланки, криза, переживання, інтенційність, вербалізація, цілепокладання, вчинок, комунікація, подія, рефлексія.

Philosophic and psychological construct of "Personality authenticity" is ontique nucleus of individual human existention that is developed in the process of ontogenesis. Mechanisms-links of personality authenticity's formation are self-realization, critical excitement, dipping in the state of initial intention, constructive verbalization, goals reliance, deed, as a dialogue with the Other one, event, reflection after having done something, authenticity transformation.

Key words: personality authenticity, psychological mechanisms-links, crisis, excitement, intention, verbalization, goals reliance, deed, communication, event, reflection.

Постановка проблеми. Світова психологічна думка сьогодення має, здебільшого, виразне гуманістичне обличчя. Демократичні права та норми глибоко вкорінюються у суспільно-політичному та науково-педагогічному напрямках роботи. Місце кожної людини бачиться як значуще, необхідне,

неповторне, самобутнє. Прагнення суспільства спрямовуються на розкриття позитивного потенціалу кожного людського індивіда. Спрямованість зусиль на пізнання себе, на наше переконання, виступає яскравим прикладом духовно-морального росту суспільства.

К.Клакхон та Г.Мюррей [1, с.323], визначаючи можливий спектр особистісних характеристик, писали, що людина чимось схожа на всіх людей, чимось подібна на деяких і в чомусь не подібна ні на кого іншого. Спроби осмислення неповторності та цінності внутрішнього світу людини з'являються ще на філософському етапі розвитку психології. Знаходження себе самого відбувалося у теїстичних та пантеїстичних спробах самоусвідомлення через зв'язок із певним джерелом (Богом, Ідєю). Та вже Жан-Жак Руссо проблемою нашого слідування голосу природи всередині нас представляє як проблему моральності. Цей голос усередині нас "найчастіше глушить пристрасті, спричинені нашою залежністю від інших, з яких головною є "amour propre" або гордість. Наше моральне спасіння залежить від відновлення автентичного морального контакту з собою. Руссо навіть вводить назву для цього внутрішнього контакту із самим собою: "le sentiment de l'existence" – почуття існування. Це почуття суттєвіше за будь-які моральні погляди, воно становить джерело радості і задоволення" [11, с.26].

Дещо пізніше Гердер так інтерпретував ідею автентичності: "...Кожен із нас має свій власний спосіб бути людиною, кожна особа має свою власну міру... До кінця XVIII століття ніхто не вважав, що відмінності між людськими істотами мали подібне моральне значення. Є певний спосіб людського буття, який є *моїм*. Я покликаний прожити своє життя у цей спосіб, не уподібнюючи його до чийогось іншого. І саме це надає нового значення поняттю чесності щодо себе самого. Якщо я нечесний, я втрачаю сенс свого життя, я не знаю, що ж для *мене* означає бути людиною" [11, с.28]. Таке філософське розуміння морального ідеалу дійшло до сьогодення. Згідно з цим ідеалом, вирішальне значення має контакт із собою, зі своєю власною внутрішньою природою, яка перебуває у небезпеці втрати, частково завдяки тиску зовнішніх обставин, що вимагають підпорядкування, але також і тому, що, займаючи інструментальну позицію щодо самого себе, я можу втратити можливість чути цей внутрішній голос.

Ідеал автентичності вводить принцип самобутності. "Бути чесним із собою – означає бути чесним із своєю самобутністю, яку лише я можу артикулювати й відкрити. Висловлюючи самобутність, я також визначаю себе самого. Я реалізую потенціал, що належить виключно мені. Саме ця ідея лежить в основі сучасного ідеалу автентичності й мети здійснення себе або самореалізації, в якій він, зазвичай, втілюється... Вона надає сенсу уявленню про те, що можна "робити свою справу" і можна "відбутися" [11, с.28].

Проте, вже на науковому етапі розвитку психології вкорінилась тенденція досліджувати індивідуальні особливості згруповувати у класи за декількома загальними характеристиками, формуючи, таким чином, "типів особистості" (номотетичний підхід). Якісні ж особливості індивідуальної свідомості, система смислових параметрів, що лежить в основі сприйняття конкретною людиною себе та інших людей, об'єктів і стосунків, залишалися поза систематичними дослідженнями науковців і мали, здебільшого, поодинокий характер (ігнорування ідіографічного підходу).

У вітчизняній науково-психологічній думці, як і у всіх радянських соціогуманітарних науках, довгий час домінувала орієнтація на людину як на одиницю натовпу. До початку 60-х років проблема особистості в повному обсязі не формулювалася, тому на дослідження автентичності особистості було накладено негласне "табу". Наука про автентичну особистість щойно народжується, оскільки на перешкоді стає глибоко вкорінена тенденція до деперсоналізації або реіфікації (оречевлення) людей.

Унікальність та неповторність особистості почала всесторонньо вивчатися психологією тільки з розвитком екзистенційно-гуманістичного напрямку. Для більшості сучасних досліджень цього спрямування характерним є вивчення мотивів, які забезпечують не пристосування до середовища, не конформну поведінку, а ріст конструктивного людського початка (К.Роджерс, А.Маслов, Р.Мей, Дж.Б'юджентал та ін.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Автентичність як інтегральне екзистенційне утворення, що притаманне суб'єкту, є одночасно і стабільним стрижнем особистісного розвитку, і стимулом самоперевершування. Загадка автентичності людського буття у гармонійності самопізнання, самоздійснення, самовдосконалення і саморозвитку. Автентичність можлива лише при наявності сутнісної здатності помітити, зрозуміти, інтуїтивно збагнути, повірити і переконатися, що серед безлічі шляхів – один єдиний – твій. Ця здатність – уже є паростком автентичності, що даний людині на рівні архетипного, фрактального у вигляді сутнісної інтенції. "Онтична місія людини – творити новий світ і себе в цьому світі... Головна місія людини в світі, сенс її існування полягає в тому, щоб ствердитись у статусі мудрого творця, щоб свідомо і відповідально розв'язувати суперечності свого життя" [9, с.561].

Але, водночас, автентичність є "якість буття, властивість процесу, який у кожній дії то проявляється, то знову приховується. Відкрити власну автентичність означає повністю народитися" [6, с.93]. В.О.Татенко доречно підкреслює наступні сутнісні характеристики автентичності: "Проблема автентичності полягає в тому, що людина ніколи не задовольняється досягнутим і ніколи не вважає, що вичерпала свої можливості розвитку... Нові умови вимагають від людини нових зусиль, щоб бути і відчувати себе автентичною. І взагалі, автентичність не дарується, а завойовується

чи відвойовується в жорсткій боротьбі зі світом і з самим собою... Бути автентичним для людини означає вибороти собі право і отримати можливість невинного вільного руху вперед і вгору по шляху утвердження людського способу буття, тобто творення світу і себе в цьому світі за своїми власними законами" [9, с.550].

У контексті ідей суб'єктно-вчинкової парадигми, на наш погляд, постає наступний цикл становлення автентичності особистості (див. рис.1).

Рис. 1. Цикл становлення автентичності особистості

Із самого малку сім'я, а пізніше решта соціальних інститутів навчають нас здобувати позитивну оцінку методами ефективного соціального самовираження. Так ми вчимося пізнавати себе і світ довкола нас. "Духовне життя людства, як і душевне життя людини іде діалектичними поштовхами, періодами повільного накопичення "душевної енергії" та раптових "вибухів", революцій, покірливої душевної податливості чи сприйнятливості і бурхливого опору, творчого руйнування того, що так важко і повільно накопичується, та нового ледачого й легковажного створювання" [13, с.238].

Механізм самопізнання іде шляхом чергування стабільних та кризових періодів розвитку. Після кількісних накопичень певних змін настає етап якісно нового рівня, руйнація попереднього життєвого світу задля нового саморозгортання. Такі кризові періоди є нормальними, про-

гресивними, вони спрямовують життєвий потенціал на розвиток онтологічних інтенцій.

Ознакою переживання такої кризи є розгубленість: людина не знає, що їй потрібно, а тому не здатна чинити, обирати, жити активним і продуктивним життям. Такий стан можна охарактеризувати як "відсутність зусиль", "опущеність рук". Виникнення цього стану О.А. Донченко трактує як наслідок відхилення від "записаної" у людині онтопсихосоціальної інформації у формі психофракталу. "...Тривале відхилення від "укладеного порядку" внутрішніх процесів (як наслідок дистресового досвіду суб'єкта) призводить до психічних хвороб, гальмуючи або зовсім зупиняючи шлях суб'єкта до власної самоузгодженості. Можна сказати, що "гріх" -- це суб'єктивне переживання відхилення від власного шляху, а "замолення гріхів" -- усвідомлення цього відхилення, що є душевним розвитком, працею душі..." [4, с.131].

Таким чином, життєва криза, "переживання гріха" -- це зупинка у подорожі по чужому шляху і, водночас, болісне пробудження надії на власне самоздійснення. Т.М.Титаренко пише: "Саме кризова ситуація допомагає людині зрозуміти свій життєвий задум, дає можливість побачити, пережити власне минуле, теперішнє і майбутнє водночас, усвідомити їхній нерозривний зв'язок, зумовленість одне одним" [13, с.245]. Життєва криза -- це найбільш емоційно насичене, перетворююче переживання. Переживання як психічний феномен не завжди є негативно емоційно забарвленим (як-от життєва криза), але завжди сприяє самотворчості у формі діалогічної взаємодії з Іншим.

На думку О.Ф.Бондаренка: "Переживання -- це не що інше, як саме психічний прояв життєвості індивіда; воно онтологічне, і тому як найяскравіша, найвідчутніша психічна подія може стати, та й стає одним із найбільш ранніх об'єктів усвідомлення, складаючи потім основу самосвідомості на етапі самопізнання. Переживання як психічний феномен мислиться нами як співвідношення людини у її цілісності (хоча й на органічній, вітальній основі) зі світом у прагненні бути у світі, бути самим світом, його живим утіленням. Переживання, отже, є вихідним моментом психічного буття людини, передумовою і водночас розгортання психічного буття як такого -- від психофізіологічного стану організму до дедалі вищих і значущих відображень особистісного буття людини" [2, с.54]. У ході переживань і через них змінюється діалог між людиною та світом та й сама людина, її потреби, потяги і прагнення, що створює нове коло переживань як виток безкінечного мінливого.

І переживання, і особливо інтенсивно забарвлена життєва криза дозволяють людині перейти з емоційно самозаглибленого у продуктивно діяльнісний виток розгортання автентичності. "Хоч би якою була сутнісна характеристика людини -- успадкованою чи набутою, відбутися як суб'єкт

свого життя вона може лише за умови ініціативного, креативного, пов'язаного з випробуваннями, боротьбою і ризиком, постійного обстоювання свого права на цей "онтичний привілей". І як не дивно, основним опонентом у цій її боротьбі виступає вона сама, зокрема і насамперед через суперечливе уявлення про критерії автентичності свого власного буття" [10, с.330].

Наступною ланкою психологічного механізму становлення автентичності є формування передумов до вчинкової діяльності. Т.М.Титаренко в ранзі таких передумов бачить три наступні етапи. "Все починається зі стану первинної інтенційності. На цьому етапі людина втрачає спокій і починає відчувати дедалі виразнішу незадоволеність власним життям і своїми самопроявами у ньому. Вона хоче щось міняти, правда, поки що не знає, що саме. У неї є потреба приймати якісь рішення, хоча про їхній зміст вона поки що знає дуже мало. Це ще не домагання як такі, а їхній прообраз, переддомагання. Як зароджується інтенційний стан, що є передумовою вчинку? Поки ще можна терпіти, залишати болісну життєву ситуацію стабільною, нічого кардинально не вирішуючи, людина відкладає самостійні вчинки... Коли ж сил не вистачає, коли страх, гнів чи образа стають нестерпними, а безнадійність – повною, людина кидається шукати допомоги. У неї поки що не вистачає внутрішніх ресурсів для самостійного розв'язання ситуації, для вчинкової активності, але вже з'являється певний значущий імпульс" [12, с.270–271]. "У домаганнях постійно відбувається непомітна на поверхні внутрішня боротьба між очікуваннями соціуму і потаємними інтенціями особистості, базованими на інтуїтивному переживанні свого потенціалу. Особистість має бути сильною, впевненою в собі, власному призначенні, щоб стати на бік свого потенціалу..." [12, с.272]. Успішне розв'язання такої внутрішньої боротьби стає першим кроком на шляху до вчинкової активності.

Х.Хекхаузен пояснює завершення даного етапу виникненням "первинної мотивації", яка полягає в тому, щоб відчувати свою ефективність, відчувати себе джерелом змін в навколишньому світі. Вимоги оточення, обіцянки винагороди і можливі покарання, зовнішній тиск – усе це може знизити переживання самоствердження, аж до появи відчуття повної залежності. Людина прагне протистояти цьому, і чим краще їй це вдається в конкретному випадку, тим сильніше вона відчуває себе господарем становища, тим більше радощів приносить їй вид своєї діяльності, і тим більше значущою є її інтринсивна (внутрішня) мотивація.

Щоб домагання виникли і набрали силу, їх треба почати вербалізувати, усвідомлювати, означувати. Треба дати собі дозвіл хотіти, прагнути, бажати [14]. "У зв'язку з тим, що психічна сутність індивіда є до певної міри те, що він про себе думає і як він себе сприймає, то зрозумілою є така форма семантичного трактування особистості: особистість є текст. Текст

надто особливий, спроможний за допомогою свого Мета... змінювати систему своїх смислів. Іншими словами, особистість – це текст, спроможний самоінтерпретувати саму себе у відповідності з новою ситуацією" [3, с.204]. В цьому і полягає наступний крок у наближенні вчинку. За допомогою оповідання ми надаємо досвіду форму і смисл, упорядковуємо його, виділивши початок, середину, кінець і центральну тему. Таким чином нам вдається упорядковувати й усвідомити навколишній світ. "Так на шляху до вчинку у приватному житті вступає в дію ненав'язливе самопрокування, творення прогнозу. Цей прогноз не є просто емоційним, як і не є цілком стихійним, хоча він загалом починається несподівано і складається з неясних передчуттів, вимальовується спочатку дуже нечітко. Такий прогноз післявчинкового життя передбачає усвідомлення, раціоналізацію, зважування, упорядкування майбутніх подій... Кожна людина здатна передбачити якість свого майбутнього життя, залежність цієї якості від себе. Критерій просування до жаданої мети – не цілком зрозуміле, але глибоко пережите відчуття правильності для себе того способу жити, того напрямку руху, який обрано сьогодні. Досить точно людина може провидіти власне майбутнє, яке розпочнеться після вчинку, враховуючи свій потенціал, зовнішні і внутрішні очікування, наявність чи відсутність перешкод" [12, с.277].

Створення, оповідання історії дає змогу людині створити смисл послідовності та неперервності життя. Вербалізацію життєвої історії "...можна визначити як замкнену завершену структуру, що включає такі характеристики, як послідовність і завершеність дій, подій, які змінюють одна одну та розміщені в хронологічному або ж іншому підпорядкованому якійсь внутрішній логіці порядку; оцінки найбільш значущих подій та афективне ставлення до них оповідача. Наратив (вербалізація. – *Н.К.*) являє собою трансформацію невпорядкованих життєвих подій у певну послідовність, вибудовану на підставі загальної життєвої концепції оповідача або ж його особистісного міфу, які й визначають внутрішню логіку породжуваного тексту" [15, с.280–302]. Усвідомлюючи і структуруючи свій досвід у історію свого життя, людина стає не тільки суб'єктом життєдіяльності, а й автором своєї долі.

"Коли прогнозу створено, в дію мають вступити активні життєві домагання, які сприятимуть конкретизації, на перший погляд, – зовсім не глобальних життєвих планів і програм. Мета, заради якої є сенс ризикувати, стає засобом оформлення нового життєвого задуму. Цілепокладання забезпечує конкретизацію, ієрархізацію, а пізніше і втілення життєвих домагань" [12, с.277]. Слід наголосити, що даний етап буде індикатором вчинку лиш у тому випадку, коли визначена мета є внутрішньо необхідною: "Дія буде вважатись ендогенною (внутрішньо мотивованою), якщо мета полягає в самому її здійсненні і результаті. Дія є екзогенною

(зовнішньо мотивованою), якщо її здійснення і результат є засобом досягнення деякої іншої цілі, яка не властива дії” [14].

І саме в цей період проживання настає час для сутнісного вибору. Об’єктивним (доступним для пізнання іншим суб’єктом), доленосним вибором автентичності стає вчинок. Українська школа психології вчинку В.А.Роменця акцентує увагу не стільки на визнанні вчинків як культурно-історичних зразків (стереотипів) поведінки, що повинні бути засвоєні індивідом, скільки на визначенні їх як неповторних, творчих, відповідальних, моральних актів, здійснюючи які, людина реалізує свою сутнісну міць, зростає як непересічна вільна особистість і неповторна індивідуальність [10]. Учинок – це автентичність у дії, це прояв внутрішньої сутності, яка, визріваючи, долає обмеження соціального на “благо Іншого”. Таке визрівання завжди є результатом кризового зростання, розгортання внутрішніх інтенцій.

Учинок – це акт справжнього творення нових форм, якостей психічного, насамперед тоді, коли він має моральне значення, як вираження конфлікту між суспільною нормою поведінки і певною психологічною спрямованістю людини. Вчинок розкриває людську індивідуальність, дає надію на гармонію та радість її переживання.

В.А.Роменець називає вчинок осередком, сповненим внутрішнього вогню і незламної сили, в якому концентрується вся людська істота, в якому вона формується і виражається. “Вчинок – це спосіб автентичного буття. ...Учинок є істотною, справжньою творчістю нових форм і якостей психічного. Тому розкрити механізм учинку – це те саме, що розкрити творчий механізм психічного розвитку” [10, с.343]. “Відповідальний учинок один переборює всяку гіпотетичність, адже відповідальний учинок є здійсненням рішення – вже безвихідно, непоправно і безповоротно; вчинок – останній підсумок, усебічний остаточний висновок; учинок стягує, співвідносить і погоджує в єдиному й одиничному останньому контексті і зміст, і факт, і загальне, і індивідуальне, і реальне, й ідеальне, тому що все входить у його відповідальну мотивацію...” [10, с.343]. Вчинок – це завжди самовідкриття і для себе, і для “рідного по духу” Іншого. У вчинковому прийнятті рішення, у виборі з альтернатив особистість формує установку до неосвоєного “зовнішнього” світу.

Таким чином, акт самотворення і перетворення навколишнього світу у відповідності зі своїм ідеалом – це вчинковий акт. Обмеженість індивідуального існування змушує людину відкритися і охопити, включити у своє Я існування інших. Обмеженість особистості стає засадою її соціальної природи. “Комунікація виступає найважливішим визначенням учинку, в якому людина звертається до великого матеріального світу (живого або неживого), змістовно взаємодіючи з ним. Унаслідок комунікації виникає соціальна спільність, єднання всередині неї. Цим дося-

гається освоєння світу і найбільш ґрунтовне самоствердження в ньому” [7, с.25–26]. За допомогою Іншого людина отримує шанс угадати і виконати власне “призначення”. Тільки пізнавши в Іншому себе, ми здатні творити власну ідентичність. “Осяяння – це віднаходження людиною в зовнішньому світі аналогів своїх внутрішніх можливостей психічного і на цій основі – віднаходження своїх сильних якостей. Ніхто не може пізнати себе, доки не пізнає, чим, а не ким він є. Тільки на ґрунті віднайденого психічного можна формувати моральну силу людини” [4, с.136].

Результатом учинкової активності є подія. Це наслідок рішучого і єдино можливого у власній внутрішній позитивній свободі вибору. “...Саме подія є маркером ситуації, її центром, саме вона є тією ниткою, смикнувши за яку, можна витягти “шматок” із безкінечного життєвого потоку, структурувавши його. Саме відмежування подій від несподій дає змогу структурувати ситуацію, перетворивши її із зовнішньої життєвої ситуації на ситуацію психологічну. При цьому подія тільки тоді стає осмисленою та цілісною, коли її можна перевести в структурну форму або вмістити у вже наявну структуру. А не то подія “зависає”, стаючи відколом фрагментом досвіду...” [15, с.286]. Таким чином, подія – це усвідомлення результативності вчинку, на основі якого відбувається подальше духовне зростання, перетворення, встановлення нових відносин зі світом.

Оцінюючи вчинене, людина бачить себе і метою, і засобом, і автором, і виконавцем, і суддею, а тому результати такої діяльності будуть належати тільки їй. Така оцінка вчинку – це рефлексія. “процес самопізнання суб’єктом внутрішніх психічних актів і станів. Передбачає особливий напрямок уваги до діяльності власної душі, а також достатню зрілість суб’єкта” [8, с.690]. Саме оцінка себе як автора світобудови є вершинним переживанням власної автентичності, а, отже, і сприяє душевному благополуччю. “...Загалом автономність більшою мірою, ніж підконтрольність, пов’язана з внутрішньою мотивацією, інтересом, відсутністю тиску і напруження, креативністю, когнітивною гнучкістю, кращим засвоєнням понять, позитивними емоціями, високою самоповагою, довірою, стійким успіхом терапії, кращим фізичним і психічним здоров’ям” [14].

Висновки. Філософсько-психологічні студії автентичності особистості концентруються навколо ідей індивідуальності як неповторності та унікальності психіки конкретної людини, внутрішнього морального начала, джерела самодетермінації та якісного змісту суб’єктності, конгруентності як самототожності суб’єктивного досвіду переживання і вчинкової активності, свободи бути собою, здатності до екзистенційного особистісного вибору. Вітчизняна академічна психологія, а саме – суб’єктно-вчинкова парадигма, обґрунтовує циклічність становлення автентичності особистості з піковими переживаннями у точках “життєвої кризи” та

“вчинку”. Представлення психологічних механізмів-ланок у формі завершеного циклу передає процес (рух) становлення автентичності особистості в період життєвої кризи, що розв’язує смисложиттєві завдання, адекватні екзистенційним викликам.

1. Бодалев А. А. Общая психодиагностика / А. А. Бодалев, В. В. Столин. – СПб. : Речь, 2004. – 440 с.
2. Бондаренко О. Ф. Суб’єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії / О. Ф. Бондаренко // Людина. Суб’єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії. – К. : Либідь, 2006. – С. 52–69.
3. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика / А. Ф. Бондаренко. – К. : Укртехпрес, 1997. – 216 с.
5. Донченко О. А. Фрактальність психіки і суб’єктність / О. А. Донченко // Людина. Суб’єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії [ред. В. О. Татенка]. – К. : Либідь, 2006. – С. 117–143.
6. Кириленко Т. С. Чуттєво-емоційні виміри вчинковості / Т. С. Кириленко // Людина. Суб’єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії. – К. : Либідь, 2006. – С. 176–196.
7. Осин Е. Аутентичность / Е. Осин // Экзистенциальная традиция: Философия, психология, психотерапия. Журнал Восточно-Европейской ассоциации экзистенциальной терапии. – Ростов-на-Дону, 2004. (5). – Вып. 2. – С. 88–93.
8. Роменець В. А. Вчинок: постановня канонічної психології / В. А. Роменець // Людина. Суб’єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії. – К. : Либідь, 2006. – С. 11–36.
9. Словарь психолога-практика / сост. С. Ю. Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Харвест ; М.: АСТ, 2001. – 976 с. – (Библиотека практической психологии).
10. Татенко В. О. До проблеми автентичності людського буття: вчинкова парадигма / В. О. Татенко // Розвиток педагогічної і психол. наук в Україні 1992–2002. Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Ч. 1. – Харків : ОВС, 2002. – С. 550–563.
11. Татенко В. О. Суб’єктно-вчинкова парадигма у сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб’єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії. – К. : Либідь, 2006. – С. 316–358.
12. Тейлор Ч. Етика автентичності / Ч. Тейлор : пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 128 с.
13. Титаренко Т. М. Вчинок у приватному житті. Погляд психотерапевта / Т. М. Титаренко // Людина. Суб’єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії. – К. : Либідь, 2006. – С. 258–279.

14. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і поза межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
15. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.
16. Чепелева Н. В. Особистий досвід суб’єкта у контексті психологічної герменевтики / Н. В. Чепелева // Людина. Суб’єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії. – К. : Либідь, 2006. – С. 280–302.

Відомості про автора:

Когутяк Надія Михайлівна,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Відомості про рецензентів:

Романкова Л. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної і вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Паркулаб О. Г. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної і вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 159.923
ББК 88.411.9

СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОГНІТИВНИХ СТИЛІВ ОСОБИСТОСТІ

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра психології
Педагогічного інституту.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена перспективній і маловивченій проблемі когнітивних стилів. Розкрито структурні характеристики когнітивних стилів, їх психологічний статус.

Ключові слова: когнітивний стиль, стильові конструкти, професійна підготовка, професійна ідентичність, професійне самовизначення, професійна рефлексія.

The article deals with the problems of one of the modern branches of psychology-cognitive psychology. It is focused on the process of specialized training of would-be psychologists. The author's practical hypotheses are distinguished by originality and novelty.

Key words: professional preparation, professional identity, professional self-determination, professional reflection.

Актуальність дослідження. Незважаючи на той великий інтерес, який виявляє багато дослідників до проблем когнітивно-стильових особливостей у сучасній психології, розробка цілої низки питань (і навіть напрямків) знаходиться ще на стадії зародження. До певної міри можна стверджувати, що когнітивна психологія розкриває необмежені можливості у дослідженні багатьох проблем сучасної психології. Особливі сподівання на це у тих науковців, які займаються питаннями дослідження особистості і пізнавальними процесами. Тому даний підхід у психології є актуальним і перспективним.

Мета повідомлення: проаналізувати структурні характеристики когнітивних стилів особистості.

Результати теоретичного аналізу. Проблеми когнітивної психології ось уже більше століття не перестають хвилювати наукову громадськість багатьох країн світу. Суттєвими чинниками, які стимулювали дослідження у цій галузі, був інтерес до людської індивідуальності та переконаність в існуванні властивих усім людям індивідуально-своєрідних форм розуміння реальності.

На жаль, ми повинні констатувати, що стильові характеристики були і залишаються предметом багатьох теоретичних та експериментальних досліджень, які, в основному, проводяться у зарубіжній (переважно американській) психології на методологічній основі когнітивістського (Дж.Брунер, Г.Уїткін, С.Клейн, Ч. Носал) та персонологічного (А.Адлер, Дж.Ройс) підходів. У радянській психологічній науці стиль розглядався в контексті вивчення індивідуально-типологічних відмінностей, а також теорії діяльності (О.М.Леонт'єв, В.С.Мерлін, Е.А.Клімов, Є.П.Ільїн та ін.). Цю традицію до певної міри продовжує і надалі невелика горстка вчених у так званих країнах СНД.

Когнітивний стиль відображає різноманітні аспекти функціонування пізнавальної сфери, а тому його слід розглядати як стабільну індивідуальну характеристику способів взаємодії людини з інформаційним полем. Найбільша увага впродовж багаторічних емпіричних досліджень когнітивного різноманіття приділялась таким поведінковим параметрам, як залежність–незалежність від поля (Г.Уїткін), імпульсивність–рефлексивність (J.Kagan), аналітичність–синтетичність або концептуальна диференційованість (J.Gardner), вузькість–широта категоризації (R.Pettigrew), когнітивна складність–простота (J.Biery).

Г.Уїткін визначав полезалежність (ПЗ) – полнезалежність (ПНЗ) як “структуруючу здатність сприйняття”. Подальші дослідження показали, що ця здатність співвідноситься з низкою показників інтелектуальної діяльності, таких як: “гнучкість у завершенні гештальта” за Терстоуном; “адаптивна гнучкість” за Дж.Гілфордом; успішність виконання просторових субтестів шкали Д.Векслера (“Кубики” і “Складання фігур”), успішність розв’язання задач Дункера (здатність долати “функціональну фіксованість”) і Лачинса (здатність переходити від старих способів рішення задач до нових при зміні умов діяльності). Значення цих зв’язків, на думку Г.Уїткіна, очевидно: всі вказані психологічні вимірювання (включаючи ПЗ-ПНЗ) тією чи іншою мірою характеризують здатність долати складно організований контекст.

Проте з часом з’ясувалося, що показники ПЗ-ПНЗ мають відношення до значно ширшого спектра проявів інтелектуальної активності. Найбільший інтерес представляє зв’язок цього стильового параметра з харак-

теристиками навчання. За даними Г. Уїткіна і його колег, незалежні від поля люди включаються в процес навчання швидше тоді, коли вони є його активними учасниками, ніж тоді, коли вони займають споглядальну позицію. Тому, наприклад, ефективність навчання полнезалежних осіб значною мірою залежить від наявності у них внутрішньої мотивації. Навчання ж полнезалежних осіб виявляється більш успішним у ситуації зовнішнього підкріплення. В цілому академічна успішність є вищою у полнезалежних учнів. У них також легше відбувається процес генералізування і перенесення знань, яскравіше виражена здатність вибирати значно раціональніші стратегії запам'ятовування і відтворення матеріалу [H. Witkin, D. Goodenough, 8; 9].

ПЗ-ПНЗ знаходить свій вияв і в таких складних видах інтелектуальної діяльності, як робота з текстом. Зокрема, підкреслюється перевага полнезалежних учнів в умовах, коли текст вимагає переструктурування і реорганізації. При конспектуванні лекцій і наукових текстів полнезалежні студенти піддавали текст більшій переробці (скорочуючи кількість слів, перефразовуючи думки, використовуючи засоби структуризації тексту у вигляді абзаців, підкреслень, виділення кольором і т. д.) [7].

Цікаві дані було отримано в процесі вивчення зв'язків показників ПЗ-ПНЗ із особливостями міжособистісних відносин. Полнезалежні особи набагато чутливіші до соціальної інформації, доброзичливі і товариські, схильні дотримуватися значно коротшої фізичної дистанції в умовах реального спілкування. Залежні від поля люди чекають від оточення підтримки і допомоги. Присутність інших людей інтенсифікує їх діяльність. Вони є контактними і привітними людьми, успішніше вирішують конфліктні ситуації, рідше висловлюють негативне ставлення до оточення. Ці люди схильні змінювати свої погляди відповідно до позиції тих людей, які є для них авторитетними. У свою чергу, полнезалежним особам властиві протилежні психологічні якості.

Оскільки полнезалежні особи репрезентують такі соціальні установки і якості, які більш корисні в міжособистісних стосунках, то, на думку Уїткіна, можна говорити про більшу розвиненість у них соціальних здібностей. У свою чергу, в полнезалежних людей значно краще розвинуті когнітивно-переструктуруючі здібності. Ця обставина, на думку Уїткіна, є доказом біполярної природи даного когнітивного стилю: полюс ПНЗ свідчить про інтелектуальну компетентність, у той час як полюс ПЗ – про соціальну компетентність особистості. Згодом Уїткін розширив трактування ПЗ-ПНЗ, зробивши акцент на характері спрямованості суб'єкта: на зовнішні чинники (тенденція бути полнезалежним), або на внутрішні (тенденція бути полнезалежним).

Наступною теорією, яка мала суттєвий вплив на розвиток стильових особливостей, була теорія вузькості-широти діапазону еквівалентності.

Даний когнітивний стиль характеризує індивідуальні відмінності у здатності використовувати багато або мало категорій при сприйнятті того, що відбувається. Радянські вчені розглядали ці стильові параметри як “аналітичність” (схильність виявляти відмінності серед низки об'єктів) і “синтетичність” (здатність виявляти схожість об'єктів).

За даними В. Колги, вузький діапазон еквівалентності у школярів (“аналітичність”) співвідноситься з більш низькими показниками мимовільного і довільного запам'ятовування, пізнавальною ригідністю, низьким темпом і низьким рівнем навчальної успішності [1]. На думку цього автора, “синтетичність” сприяє прояву допитливості, здатності оперувати більш узагальненими понятійними структурами, у той час як “аналітичність” – точності. Отже, аналітичність може тлумачитись як результат використання жорстких суб'єктивних критеріїв або оцінних шкал з однозначними градієнтами, а синтетичність – навпроти, як результат застосування м'яких критеріїв або слабо диференційованих оцінних шкал.

Такий когнітивний стиль як ригідність–гнучкість пізнавального контролю є свосереднім показником суб'єктивних труднощів, які виникають при зміні способів діяльності. Ригідний контроль свідчить про неможливість швидкого перемикавання з однієї пізнавальної функції на іншу в ситуації когнітивного конфлікту. Причиною тут виступає низький ступінь їх автоматизації, у той час як для гнучкого контролю характерною є відносна легкість такого перемикавання, що пояснюється високим ступенем їх автоматизації.

Когнітивний стиль “толерантності до нереалістичного досвіду” найбільш помітний у ситуаціях невизначеності, суперечності, двозначності. Толерантність до нереалістичного досвіду припускає можливість схвалення вражень, що не відповідають або навіть суперечать знанням людини. Факти свідчать про те, що нетолерантні до нереалістичного досвіду досліджувані в завданнях на сортування відрізняються тенденцією групувати об'єкти за стандартними, легко прогнозованими підставами. Крім того, нетолерантні досліджувані схильні задавати багато уточнювальних запитань в умовах аналізу невизначених інтерперсональних ситуацій. Висловлюється думка про те, що нетолерантність до нереалістичного досвіду є характеристикою “закритого розуму” є симптомом високого рівня тривожності.

Широта категорії відображає ступінь її диференційованості. Таким чином, вузькі категоризатори схильні специфікувати свої враження і обмежувати сферу застосування певної категорії, тоді як широкі категоризатори, навпаки, схильні підводити під одну категорію велику кількість прикладів, які підтверджують її правильність. Спочатку цей стиль отримав назву “фокусуємого контролю”, оскільки на перший план виходила здатність досліджуваного концентрувати увагу на деяких об'єктивно заданих характеристиках стимулу. Проте згодом замість цього терміна став вико-

ривуватися термін “скануючий контроль”, бо ефекти фокусування уваги ґрунтувалися на постійному скануванні видимого поля.

За індивідуальними відмінностями в скануванні лежать два основні чинники: по-перше, відмінності в показниках уваги (тобто відмінності в кількості інформації, зібраної до висловлення думки) і, по-друге, відмінності в здатності пригнічувати імпульсивну експресію. Поліус широкого сканування позитивно корелює з фактором Кеттелла “добре моральне виховання” і негативно – з фактором Айзенка “імпульсивність”. До цього можна додати, що вузькі сканувальники описують себе як людей емоційних, які легко включаються у спілкування з іншими людьми. Для широких сканувальників характерна менш виражена інтерференція, тобто вони краще контролюють свої вербальні реакції. Саме ці факти дозволили висловити припущення про те, що екстенсивність сканування виступає як прояв дії більш загального механізму, а саме: здатності гальмувати, стримувати власну імпульсивну активність.

Когнітивний стиль “імпульсивність–рефлексивність” (схильність ухвалювати рішення швидко або повільно) найбільш яскраво проявляє себе в умовах невизначеності, коли необхідно здійснити правильний вибір з деякого різноманіття альтернатив. Імпульсивні досліджувані схильні швидко ухвалювати рішення, при цьому гіпотези висувуються без достатньої їх перевірки і без урахування всіх можливих альтернатив. Для рефлексивних досліджуваних характерний сповільнений темп ухвалення рішень, при цьому гіпотези багато разів уточнюються на основі ретельного попереднього вивчення властивостей альтернативних об’єктів. Зазвичай, в інтерпретації імпульсивності–рефлексивності на перший план виходять індивідуальні відмінності в когнітивному темпі. Проте останнім часом все частіше висловлюється думка, що саме компонент “помилки” є критичним в осмисленні природи цього когнітивного стилю.

Рефлексивні досліджувані витрачають більше часу на ухвалення рішення за рахунок ретельнішого розгляду фігур, фіксуючи погляд на однакових їх ознаках і порівнюючи їх між собою. Це означає, що рефлексивні досліджувані не тільки витрачають більше часу, оцінюючи свої гіпотези, але вони також збирають більше інформації до моменту своєї відповіді. В цілому для поліуса рефлексивності характерні наступні особливості інтелектуальної діяльності (відповідно, протилежні особливості характеризують поліус імпульсивності): використання продуктивніших стратегій розв’язання задач; вищий рівень метапам’яті у вигляді інтроспективного знання про особливості власних стратегій запам’ятовування; поленеалежісність; високі показники навчальної успішності, зрілість мови, велика вираженість вербального контролю за своєю поведінкою.

“Конкретна–абстрактна концептуалізація” як когнітивний стиль характеризує індивідуальні відмінності в особливостях інтерпретації (кон-

цептуалізації), яка зумовлена рівнем розвитку диференціації та інтеграції понять у рамках індивідуальної понятійної системи. Поліус “конкретності” характеризується незначною диференціацією і недостатньою інтеграцією понять, поліус абстрактності – високим ступенем диференціації та інтеграції понять. У ході онтогенетичного розвитку відбувається збільшення абстрактності індивідуальної понятійної системи, що зумовлюється зростанням кількості альтернативних схем для сприйняття та аналізу одного і того ж об’єкта, відходом від стандартних оцінок за рахунок зростаючої здатності до перетворень і комбінацій понять.

Поліус “абстрактності” співвідноситься з високим вербальним інтелектом (за методикою Векслера), когнітивною складністю (за репертуарним тестом), низьким рівнем догматизму й авторитарності, поленеалежісністю (за тестом “Включені фігури”), більшою успішністю в розв’язанні задач на формування понять (за методикою Брунера), а також високими показниками креативності (за поєднанням таких показників, як оригінальність і реалістична спрямованість) [O.Harvey, D.Hunt, H.Schroder, 1961].

Таким чином, даний когнітивний стиль має пряме відношення до структурної організації понятійної сфери суб’єкта. На думку Ч.Носала, конкретна концептуалізація означає тенденцію ізолювання ідей, засновану на дискретному, жорсткому, непересічному наборі понять. Абстрактна концептуалізація припускає існування взаємозв’язаної системи понять, заснованої на варіативному і гнучкому їх упорядкуванні. Відповідно перший стиль характеризується логікою окремих понять, тоді як другий – логікою семантичних просторів [6].

Останніми роками в дослідженнях когнітивних стилів з’явився ряд нових тенденцій. Перш за все, розширився перелік тих індивідуальних відмінностей, які розглядаються як когнітивні стилі. Так, до когнітивних стилів стали відносити: конвергентність–дивергентність (вузький, фокусуєчий, логічний або широкий, відкритий, асоціативний спосіб розв’язання проблем); внутрішній – зовнішній локус контролю (відмінності в орієнтаціях на себе або на об’єкти з оточення); адаптивний–інноваційний стилі (перевага конвенціональних, відомих процедур або схильність переформулювати, виділяти нові перспективи при розв’язанні проблем, вербалізацію–візуалізацію (переваги у використуванні вербальної або візуальної стратегій у процесі переробки інформації). Крім того, спостерігається тенденція розширення значення терміна “стиль”. У стильових дослідженнях, разом з когнітивними стилями, стали виділяти стилі інтелектуальної діяльності, які характеризують індивідуальні відмінності між людьми у способах постановки та розв’язання проблем, а також “стилі учіння”, що виявляються у наданні школярами переваг тим чи іншим способам навчальної діяльності. [Jly Jliber, S. Rayner, R.Riding; 6; 7; 8].

Що стосується питання про характер взаємозв'язку когнітивних стилів, то нині склалося дві протилежні позиції. Згідно з першою, різні когнітивні стилі представляють собою самостійні виміри, тому будь-які стійкі зв'язки між ними відсутні. Згідно з іншою, можна стверджувати про деяку єдину основу, яка зумовлює конкретні стильові прояви. Прихильники “множинного підходу” (першого), заперечуючи взаємозумовленість окремих стильових властивостей, пропонують розглядати когнітивні стилі як комбінацію незалежних чинників. Наприклад, широке сканування в однієї людини може бути пов'язано з полезалежністю, ригідністю пізнавального контролю, в іншій – з полenezалежністю, гнучкістю пізнавального контролю і т. п.

Одним з аргументів прихильників першого напряму є факти відсутності або наявності вельми слабких кореляційних зв'язків між стильовими показниками. Інший аргумент торкається відмінностей у психологічних підставах близьких за своєю суттю стилів. Так, М.Уаллах спробував довести, здавалося б, очевидну спорідненість полезалежності–полenezалежності, за Уїткіним, і аналітичного-тематичного стилів категоризації, за Каганом, оскільки полюси цих стилів характеризують аналітичний, активний підхід до поля (ПНЗ і стратегії сортування об'єктів на основі виділення їх характерних деталей) на противагу глобальному, пасивному підходу до поля (ПЗ і стратегії сортування об'єктів на основі обліку цілісного ситуативного контексту). Проте він отримав вельми несподівані результати: поперше, між ними виявились надто низькі показники кореляції і, по-друге, переважна більшість показників ПНЗ корелювала з невербальним інтелектом, у той час як переважання аналітичного стилю категоризації – з вербальним. У результаті Уаллах зробив висновок про неможливість існування прямих зв'язків між різними стилями внаслідок наявності “опосередковуючих змінних” (наприклад, тих або інших особистісних особливостей), під впливом яких зв'язки між стильовими показниками можуть приймати будь-який вигляд.

У рамках другого підходу (“унітарного”) робилися спроби довести, що в основі різних когнітивних стилів лежать якісь єдині психічні механізми. На думку І.П.Шкуратової, велика частина параметрів когнітивних стилів групується навколо вимірювання “аналітичність–синтетичність” (або “артикульованість–глобальність”), які і характеризують ступінь подібності у сприйнятті навколишнього світу. Одні люди схильні будувати роздрібнену картину світу, інші – цілісну [4].

Ілюстрацією своєрідного узагальнення всього різноманіття когнітивних стилів та зведення їх до невеликої кількості більш загальних вимірювань є типологія стилів, запропонована Р. Райдингом [7]. Він вважає, що всі описані на даний час когнітивні стилі можна об'єднати у дві групи, виділивши, при цьому, наступні базові когнітивні стилі: 1) “цілісний–аналі-

тичний стиль”, що характеризує тенденцію суб'єкта переробляти інформацію на рівні або цілого, або частин; 2) “вербальний–образний стиль”, який репрезентує здатність суб'єкта осмислювати і переробляти інформацію на вербальному або візуальному рівні.

Суттєвою перешкодою для існування “множинного підходу” є факти наявності значущих кореляцій між окремими стильовими параметрами. Наприклад, у різних дослідженнях знайдені зв'язки між ригідним пізнавальним контролем і імпульсивним; ригідним пізнавальним контролем, полезалежністю та широтою діапазону еквівалентності й імпульсивністю; вузьким діапазоном еквівалентності і когнітивною складністю; імпульсивністю і полезалежністю; абстрактною концептуалізацією та полenezалежністю і т. д. У той же час і “унітарний” підхід не має у своєму розпорядженні переконливих доказів своєї бездоганності, оскільки зафіксувати стійкі й одновекторні кореляційні зв'язки між відповідними стильовими параметрами, як правило, не вдається. Таким чином, нині немає абсолютної єдності щодо поглядів на існуюче різноманіття когнітивних стилів. Існує припущення (і не безпідставне), згідно з яким пояснити існуючу суперечність лише кореляційною аргументацією в принципі неможливо, хоча б тому, що лише незначна частка психологічної реальності знаходиться у лінійній залежності. Тому їх існування – це своєрідна розплата за ігнорування теоретичного аспекту досліджень когнітивних стилів, що, власне, і привело до відсутності у цій галузі глибокого аналізу того, які саме механізми лежать в їх основі.

Одним із варіантів розв'язання питання про зв'язки когнітивних стилів є багатовимірні класифікації стильових феноменів. Відповідно до цих уявлень вважається, що зв'язки між стилями є, однак вони нелінійні (тому не завжди їх можна зафіксувати на рівні кореляційного аналізу). Характерно, що багатовимірні типології когнітивних стилів мають, зазвичай, теоретичну цінність і ґрунтуються на виділенні якісних критеріїв взаємозв'язку тих або інших стильових параметрів.

Так, Д.Уорделл і Дж.Ройс все різноманіття описаних когнітивних стилів розділили на три групи за критерієм “співвідношення в структурі кожного стилю когнітивних і афективних компонентів”. Відповідно були виділені когнітивні стилі (когнітивна простота–складність, вузький–широкий діапазон еквівалентності, широта категорії, аналітично-тематична категоризація, конкретність–абстрактність, загострення–згладжування), афективні стилі (ригідний–гнучкий пізнавальний контроль, імпульсивність–рефлексивність, толерантність до нереалістичного досвіду, фізіогномічність–буквальність сприйняття) і когнітивно-афективні стилі (полезалежність–полenezалежність, вузькість–широта сканування). У свою чергу Ч.Носал побудував типологію когнітивних стилів на основі обліку особливостей процесів переробки інформації, виділивши два їх аспекти: рівні

переробки інформації і способи її організації [6]. Рівні переробки інформації включають: перцепцію (рівень створення репрезентацій оточення у формі короткочасних перцептивних образів); концепцію (рівень створення понятійних репрезентацій); моделі (рівень специфіки структур індивідуального досвіду); програми (рівень регуляції цілеспрямованої поведінки). Способи організації інформації (“метавиміри”) включають: структуру поля, сканування, шкали еквівалентності і характер контролю.

Теоретичне значення даної класифікації, на думку Носала, полягає в можливості співвідношення феноменології когнітивних стилів, по-перше, з теоріями переробки інформації і, по-друге, з теоріями здібностей. Прагматичне її значення полягає в констатації пропусків у вигляді пропущених вузлів матриці.

У рамках стильового підходу зіставлення стильових і продуктивних характеристик інтелектуальної діяльності мало принциповий характер, що знайшло своє віддзеркалення у сформульованих Г.Уїткіним критеріях зіставлення понять “стиль” і “здібність”:

- стиль – це інструментальна (процесуально-динамічна) характеристика інтелектуальної діяльності. Здібності розглядається у зв’язку з результативністю виконання інтелектуальної діяльності;

- стиль – біполярне вимірювання, в рамках якого кожний когнітивний стиль описується за рахунок звернення до двох крайніх форм інтелектуальної поведінки на основі використання медіанного критерію. Здібності – це завжди уніполярне вимірювання;

- до стильових феноменів не слід застосовувати оцінні судження, тому що обидва полюси кожного стилю однаково сприяють ефективності індивідуальної поведінки. Здібності мають ціннісний контекст (зростання здібностей – це завжди позитивний наслідок для особистості);

- стиль – стійка характеристика особистості, в той час як здібності мінливі у часі;

- стиль виявляється генералізованим у різних психічних сферах. Здібності (особливо спеціальні) – специфічна властивість, яка розвивається і формується у конкретній діяльності [209].

Проте за останні десятиріччя межі, що розділяють феноменологію когнітивних стилів і здібностей, виявилися суттєво розмитими. Зокрема, на це мали значний вплив численні факти зв’язку більшості стильових параметрів із різними аспектами продуктивності інтелектуальної діяльності. Так полюс полнезалежності, виміряний з допомогою тесту “Включені фігури”, співвідноситься з високими показниками невербального інтелекту і просторових здібностей, успішністю виконання тесту Равена, високим рівнем креативності, значно продуктивнішою пам’яттю, здібністю до перенесення знань і т. д. Полюс рефлексивності (за показником “кількість помилок”) у дітей пов’язаний зі значно вищими оцінками на

вербальній, невербальній та загальній шкалах WISC, більш високим рівнем метапам’яті, високою навчальною успішністю. Широкий діапазон еквівалентності (або “синтетичність”) поєднується зі значно вищими показниками навчальної успішності, навчальним темпом, мимовільним і довільним запам’ятовуванням, виконанням субтестів “Пам’ять” і “Складання фігур” за методикою Векслера, більшою оригінальністю дивергентного мислення і т. д. [там само]. Гнучкість пізнавального контролю пов’язана із більш високими показниками мимовільного і довільного запам’ятовування, а також з більш високою навчальною успішністю [1]. Полюс абстрактності співвідноситься з високим рівнем вербального інтелекту і креативністю. Зв’язки когнітивної простоти–складності з інтелектуальною продуктивністю існують, проте вони украй суперечливі [5]. Що стосується таких когнітивних стилів, як толерантність до нереалістичного досвіду, вузькість–широта сканування, то чуттєвість до суперечностей і характеристики розподілу уваги мають безпосереднє відношення до продуктивності інтелектуальної діяльності.

Не менш умовним можна вважати і другий критерій розмежування стилів і здібностей. Постулат біполярності виявляється до певної міри проблематичним, оскільки більшість когнітивних стилів (з урахуванням форми їх операціоналізації) набувають якості уніполярного вимірювання. Більш того, сучасні дослідження дозволяють розглядати когнітивний стиль як квадриполярне утворення [3].

Відповідно невизначеним є також і третій критерій, який розмежовує поняття “стиль” і “здібності”, оскільки в стильових характеристиках виявляється певний оцінний контекст. Так, прояви полнезалежності та імпульсивності в ситуації навчальної діяльності є недоліком, який необхідно компенсувати, для того, щоб підвищити потенціал навчальних можливостей індивіда.

Що стосується твердження про стійкість стилю і мінливість здібностей, то і цей критерій є досить умовним. У ряді досліджень показано явище мобільності когнітивних стилів, які, як з’ясувалося, можуть змінюватись під впливом інтелектуального навантаження, інструкцій, навчання і т. п. [2; 3].

Нарешті, стильові властивості не є до такої міри генералізованими, як це раніше уявлялось (наприклад, відмічається їх залежність від змістовної сфери, виду професійної діяльності і т. п.).

Як бачимо з проведеного аналізу досліджень когнітивних стилів, на жаль, проблема методологічного забезпечення і надалі залишається актуальною для даної галузі психології. Чи є когнітивні стилі способами переробки інформації, яким людина віддає перевагу, або ж це особливого роду здібності – питання до певної міри відкрите. Наявні дані свідчать лише про те, що когнітивні стилі характеризують два аспекти інтелек-

туальної діяльності, які є причиною своєрідності ментальних репрезентацій (як організовується ментальний образ ситуації у різних людей), і які вказують на те, чи існує можливість контролю психічної активності (як здійснюється “відгалюмування афектних станів” у процесі інтелектуального віддзеркалення).

Таким чином, можна зробити наступні висновки щодо психологічного статусу стильових властивостей. По-перше, стильові відмінності виявляються в характеристиках ментальних репрезентацій, які виникають: у розгорнутості міжментального образу ситуації (референтами є такі когнітивні стилі, як імпульсивність–рефлексивність, екстенсивність сканування), ступені його проникності (толерантність до нереалістичного досвіду), артикульованості цього ментального образу (полезалежність–полenezалежність у варіанті тесту “Включені фігури”), диференційованості в ньому різнозагальнених категоріальних рівнів (діапазон еквівалентності, широта категорії, конкретна–абстрактна концептуалізація, когнітивна простота–складність), інтегрованості в його психічних складових різних модальностей досвіду (ригідний–гнучкий пізнавальний контроль, полезалежність–полenezалежність у варіанті тесту “Стрижень–рамка”).

По-друге, стильові відмінності свідчать про сформованість механізмів мимовільного інтелектуального контролю, що виявляється у двох основних формах: здійсненні контролю за процесами переробки інформації (у вигляді засобів організації базових процесів пізнавального віддзеркалення); контроль моторної та ефектної активності (у вигляді способів заборони імпульсивної поведінки).

Отже, за своїм психологічним статусом когнітивні стилі – це “інші здібності” (порівняно з інтелектуальними здібностями, які вимірюються за допомогою традиційних психометричних тестів).

1. Колга В. А. Исследование когнитивных стилей в СССР // Интегральное исследование индивидуальности / В. А. Колга / [под ред. Б. А. Вяткина]. – Пермь, 1992. – С. 17–36.
2. Холодная М. А. Когнитивный стиль как квадриполярное измерение / М. А. Холодная // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 4.
3. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная / [2-е изд., перераб. и дополн.]. – СПб. : Питер, 2002.
4. Шкуратова И. П. Исследование стиля в психологии: оппозиция или консолидация. Комментарии / И. П. Шкуратова // Стиль человека / [под ред. А. В. Либина]. – М., 1998. – С. 13–33, 125–162.
5. Grigorenko E. L. Thinking styles / E. L. Grigorenko & R. J. Sternberg // D.H. Saklofske & M. Zeidner. International Handbook of Personality and Intelligence. – N. Y., 1995. – P. 205–230.

6. Nosal C. Psychologiczne modele umyslu / C. Nosal. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.
7. Riding R. J. The relationship between cognitive style and intelligence / R. J. Riding & F. Pearson // *Educ. Psychol.* – 1994. – № 4. – P. 413–425.
8. Rayner S. Cognitive style and school refusal / S. Rayner & R. J. Riding // *Educ. Psychol.* – 1996. – V. 16. – P. 445–452.
9. Witkin H. Cognitive style : Essence and Origins / H. Witkin, D. Goodenough. – N. Y., 1982. – 135 p.
10. Witkin H. A. A Manual of Embedded Figures Test / H. A. Witkin, P. R. Oltman, E. Raskin, S. A. Karp. – Palo Alto: Consulting Psychology Press, 1971. – 32 p.

Відомості про автора:

Жердецька Любов Леонідівна

кандидат психологічних наук,

старший викладач кафедри психології

Педагогічного інституту

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

77025, м. Івано-Франківськ

вул. Шевченка, 57

тел.: (034 22) 596014

Рецензенти:

Міщиха Л. П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Лариса Міщиха, Ірина Давиденко

УДК 159.922 (075.8)
ББК 88.5я73

ПСИХОТЕРАПІЯ САМОТНОСТІ: ПОДОЛАННЯ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО ВАКУУМУ ОСОБИСТОСТІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті піддається аналізу проблема самотності особистості, яка розглядається як у контексті теоретичного аналізу, так і практичного застосування. Пропонуються шляхи психокорекції та психопрофілактики стану самотності особистості.

Ключові слова: самотність, усамітнення, екзистенція, розвиток, психотерапія, екзистенційний вакуум.

The problem of loneliness of personality which is examined both in the context of theoretical analysis and practical application is analysed in the article. The ways of psychocorrection and psychoprophylaxis of loneliness of personality are suggested.

Key words: loneliness, solitude, existention, development, psychotherapy, existential vacuum

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку, коли світ опинився в “лещатах” економічної кризи, істотний відгомін якої відчувається сьогодні в Україні, актуальними стають не тільки питання виходу з кризи, що охопила ціле коло існуючих проблем на рівні політики, економіки, культури та ін., але й коло питань психологічного характеру. Мова йде про особистісний фактор, де постають проблеми, що виникають як на внутрішньоособистісному рівні, так і на міжособистісному. Переживання власного часу буття, вміння виходити за межі вузькоособистісних інтересів, розбудовуючи систему “Я–Ти”, “Я–Ми”, – важливий чинник розбудови соціальних стосунків і профілактика внутрішньоособистісного зами-

кання на власному “Я”, – все це запобігає деструктивним станам особистості, наслідком яких нерідко виступає самотність.

Завданням для кожної людини стає не просто навчитись жити у суспільстві, але й гармонізувати стосунки з іншими людьми й головне – досягти гармонії свого внутрішнього світу, власної аутентичності.

Зовнішня (соціальна) самотність, яка часто спричинена екзистенційною, є негативним явищем, що продукує в людині страх, невпевненість, недовіру та агресію до світу і призводить до деформації людської особистості та руйнації її внутрішніх зв'язків зі світом. На противагу зовнішній самотності, внутрішня (екзистенційна) самотність за умови усвідомлення та прийняття її глибинної сутності, сприяє розкриттю самоідентичності та цілісності духовного світу людини.

Мета повідомлення: проаналізувати сучасні підходи у психології до феномену самотності, його місце в людській екзистенції, накреслити шляхи психокорекції та психопрофілактики стану самотності в особистості.

Завдання дослідження:

- дати теоретичний аналіз проблеми самотності у психологічній науці;
- з'ясувати умови та фактори, що ведуть у бутті сучасної людини до втрати ідентичності, а відтак, стають передумовою самотності;
- розкрити зміст наслідків самотності;
- вказати на можливі шляхи виходу зі стану самотності;
- накреслити шляхи профілактики переживання стану самотності в особистості.

Проблема самотності вивчалася у працях західних і американських філософів, психологів, соціологів, медиків, письменників, зокрема А.Камю, Е.Фромма, І.Ялома, Ж.-П.Сартра, М.Бубера, Д.Рассела, Р.С.Вейса, А.Садлера, К.Мустакаса, Р.Мей, Б.Мюсковича, Л.Е.Пепло, Дж.І.Янга, Х.С.Саллівана, Г.Гессе, Д.Дефо, Т.Вульфа, Г.Гріна. Ми також звертаємося й до здобутків вітчизняних і російських учених: І.Кона, Н.Хамітова, А.Хараша, В.І.Пузько, М.Е.Литвака, Г.Тихонова, Л.Я.Фльорко, Л.Е.Орбан-Лембрик, В.П.Москальця.

Представники психоаналітичного підходу (Зільбург, Салліван, Фромм-Райхманн), виокремлюють самотність та усамітнення. На думку Зільбурга, усамітнення – нормальний стан за відсутності конкретного “когось”. Самотність, у свою чергу, визначається ним як неприємне нездоланне константне відчуття, яке немов “черв”, роз’їдає серце. Також самотня людина намагається зберегти інфантильне почуття власної величч та егоцентричності. Квінтесенція такої орієнтації особистості сягає дитинства, коли дитина поряд із почуттям радості переживає потрясіння, яке спричинене тим, що вона відчуває себе маленькою слабкою істотою, яка змушена чекати на задоволення своїх потреб зі сторони інших. Ф.Фромм-Райхманн визначає самотність як екстремальний стан, руйнівний, що перетворює людей на емоційно паралізованих та безпомічних.

Згідно з антропоцентрованим підходом К.Роджерса, самотність викликає слабкою адаптативною здатністю особистості, причина якої у невідповідності уявлень індивіда про власне “Я”. Впевненість у тому, що істинне “Я” відторгнуте іншими, “тримає людей замкнутими у своїй самотності”. Суспільство, змушуючи людину діяти згідно із загальноприйнятими зразками, обмежує свободу дій та протиріччя між внутрішнім істинним “Я” індивіда та його “Я” у відносинах з іншими людьми (так звані соціальні “фасади” (ролі)), що призводить до втрати змісту існування та самотності [1].

Соціально-психологічний підхід (Боумен, Рісмен, Слейтер) постулює: основне джерело самотності полягає в орієнтації на інших. Люди із такою орієнтацією прагнуть подобатися, постійно пристосовуючись до обставин, відособлюються від власного “Я”, своїх істинних відчуттів та очікувань. Така особистість може набути “синдром занепокоєності” та залежність від уваги зі сторони інших, проте, як зауважує Рісмен, така потреба не може бути цілком задоволеною. Характеризуючи американське суспільство, Рісмен стверджує, що воно “спрямоване назовні” і формує “самотній натовп”.

У свою чергу Слейтер визначає американське суспільство як індивідуалістичне, в якому неможливо задовольнити потреби у спілкуванні, причетності та афіліації. Результатом цього стає самотність [1].

Відповідно до інтеракціоністського підходу Р.Вейса, причини самотності слід убачати у взаємовпливі особистісного та ситуативного факторів та дефіциті соціальної взаємодії індивіда, яка задовольняє основні соціальні запити особистості. Р.Вейс виділяє два типи самотності:

- емоційна самотність, спричинена відсутністю таких інтимних прив'язаностей, як подружжя та любовна. При цьому людина може переживати стан “тривожності покинутої дитини”;

- соціальна самотність, детермінована відсутністю значущих дружніх зв'язків та почуття спільності і може переживатися як почуття суму та соціальної маргінальності.

Представники когнітивного підходу (Л.Е.Пепло та ін.) запевняють, що самотність настає у тому випадку, коли особистість усвідомлює невідповідність між двома факторами – бажаним та наявним рівнем розвитку власних соціальних контактів. Тут підкреслюється роль пізнання як фактора.

Гуманістична психологія в особі А.Маслоу постулює, що людська діяльність опосередкована двома мотивами: заповнення дефіциту та росту. Звідси особистість, орієнтована на ріст, здатна реалізувати власний потенціал. Їй притаманна висока самодостатність, менша залежність від підкріплення середовища і, відповідно, сприйняття кожної іншої людини, виходячи із її унікальності. Дифіцитарні відносини передбачають спрямо-

ваність людини на отримання того, чого їй не вистачає: спілкування, самоповаги, захисту, піклування і т. п. Ці відносини породжують почуття самотності, адже вони егоїстичні, швидше “беруть”, ніж “дають” [1].

В екзистенціальній психології (В.Франкл, Р.Мей, Д.Б'юдженталь та ін.) виділяють базовий конфлікт, зумовлений конфронтацією індивідуума із даностями існування. Тут самотність, невід'ємна частина людського буття, трактується як усвідомлення особистістю своєї вихідної відділеності від інших людей та власної унікальності, а відтак, неможливістю вповні поділитися почуттями та переживаннями, необхідності приймати важливі рішення самотужки, а також усвідомлення того, що людина смертна. Характерною межею світогляду екзистенціалістів є їх прагнення подолати суб'єкт-об'єктне розщеплювання світу. Вони розглядають людину як суб'єкта, що володіє активною свідомістю і безпосередньо бере участь у побудові, конструюванні реальності [1].

Слід відмітити, що з позиції екзистенціалізму феномен самотності не трактується як патологічне відчуття, а вбачається її представниками як феномен, який проявляється у власному бутті людини, тобто окремішність індивіда від інших індивідів та індивіда від світу.

На думку Л.Е.Орбан-Лембрик, самотність – сукупність емоцій, які виникають у відповідь на дефіцит (кількісний і якісний) соціальних контактів; болісне, гостре переживання, яке виражає певну форму самосвідомості і свідчить про порушення системи відносин і зв'язків особистості із зовнішнім світом [2, с.440].

Особливості переживання людиною самотності в сучасному світі супроводжується спалахом відчаю та страху, які демонструють багато рис, властивих самотній людині. Тут характерний елемент несподіванки прояву самотності. Часто люди просто навіть і не уявляють, що самотність стане істотною стороною їхнього життя. Будучи невідповідними до цього переживання, вони спочатку губляться, а потім безмірно страждають від хворобливих ударів. Самотність стає ще більш важкою, перетворюючись на хронічне переживання. Більшість людей перебувають у стані самотності епізодично, приймаючи його як щось природне. Самотність сприймається як суб'єктивне, суто індивідуальне і часто унікальне переживання. Коли ж відчуття самотності глибоко пронизує людину і стійко зберігається, тоді воно виснажує душевні сили і викликає серйозні розлади. Більш того, воно може сприяти виникненню відчуття безнадійності та непотрібності, руйнуючи здатність плідно йому протидіяти. Такий стан стає нестерпним і стимулює зміну структури поведінки, яка в результаті цього може бути згубною для людини і суспільства. Проте при всій унікальності даного переживання самотності є певні елементи, загальні для всіх її проявів. Останні поміщені в самому понятті самотності і можуть бути відмічені при уважному спостереженні за поведінкою

самотніх людей. Одна з найяскравіших рис самотності – це специфічне відчуття повного занурення в самого себе. Це переживання не локальне, а гостре, всеохоплююче, це пізнання себе, форма самосприйняття та само-свідомості, яка виражає порушення зв'язків внутрішнього світу та реалій відносин особистості. Гостра форма самотності означає крах глибинних очікувань особистості відносно реалізації основних можливостей, які становлять важливу частину людського буття. Переживаючи самотність, людина усвідомлює, що втрачає щось вагоме, ціннісне (у що вона вірила, чого очікувала). Звідси виникає психологічний стан, що супроводжується переживанням безнадійності та безсилля, який пов'язаний із ослабленням або розривом міжособистісних стосунків. Сучасні дослідники, вивчаючи прояви самотності, виділили декілька типів, які відрізняються між собою на ґрунті прийняття людиною факту самотності.

1. Позитивний внутрішній тип (“горда самотність”), що переживається як необхідний засіб розкриття нових форм свободи або нових форм спілкування з іншими людьми.

2. Негативний внутрішній тип, що переживається як відчуження від свого “Я” і від інших людей, почуття відчуженості, навіть в оточенні інших людей.

3. Позитивний зовнішній тип, наявний у ситуаціях фізичної самотності, коли ведуться пошуки нового позитивного досвіду.

4. Негативний зовнішній тип, наявний у тому випадку, коли зовнішні обставини (смерть партнера, втрата контакту) ведуть до вельми негативного відчуття самотності [1].

Людина виявляється наче “викинутою” із життя і, природно, рано чи пізно у неї з'являються психосоматичні проблеми. Нерідко, рятуючись від нудьги і самотності, люди починають подорожувати, покладаючи великі сподівання на “ефект зміни вражень”, не усвідомлюючи при цьому, що це більш бажане, ніж реальне (від себе не утекти). Ще Сократ говорив своєму співбесідникові, що немає сенсу в його подорожах, бо він “всюди тягас за собою самого себе”.

Які ж форми спілкування можуть вирішити проблеми самотності? Всі ті, які сприяють особистісному зростанню, а саме: навчання, творча діяльність, фізична культура. Людина стає самодостатньою, і спілкується вона не для того, щоб узяти, а для того, щоб віддати. В результаті успішного навчання здобуваються знання, якими хочеться поділитися. Ефективна творча діяльність отримує відповідну оцінку. В результаті люди зближуються. Таким чином досягається так званий трансцендентний, космічний зв'язок людей.

Виходячи із вище поданого матеріалу, можна накреслити шляхи психокорекції самотності особистості і, що не менш важливо, її профілактики. Найпоширенішими серед них є такі методи індивідуальної та групо-

вої роботи, як психоаналіз, когнітивна психотерапія, раціональна психотерапія, екзистенційно-гуманістична терапія, гештальттерапія, біхевіоральна терапія, психодрама, гіпноз, аутогенне тренування, нейролінгвістичне програмування, системна сімейна психотерапія, арт-терапія, християнсько орієнтована терапія та ін. Групова взаємодія у процесі психотерапії забезпечує зростання активності і спонтанності поведінки особистості, її спрямованість на конструктивний вихід із ситуацій безнадії та безвиході, стимулює пошук прийнятних способів вирішення проблеми.

Психоаналітична терапія. Головна увага тут зосереджується на переживаннях досвіду дитинства, травмівна функція якого пов'язана з характером розв'язання проблем психосексуальних стадій розвитку. Метою терапії є переведення несвідомих конфліктів суб'єкта у свідомі та створення умов для повторного переживання ним травмівного досвіду дитинства з метою аналізу та глибшого розуміння його ролі в подальшому житті людини. Терапевт привертає увагу до проявів “перенесення” та їх актуалізації на груповій моделі, до відтворення минулого конфлікту в ситуації “тут і тепер”.

Когнітивна психотерапія. Цей психотерапевтичний метод спрямований на пізнання та усунення невідповідності об'єктивної реальності й основних ситуаційних установок самотньої особистості, сприймання нею дійсності (неадекватність) і подолання внутрішньоособистісного конфлікту [3, с.238]. Метод когнітивної психотерапії особливо ефективний під час корекції в самотніх почуття безнадійності, а відповідно запобігає потенційним суїцидальним діям.

Аксіологічна корекція. Її здійснюють на основі аксіології (вчення про цінності), спрямовуючи зусилля пацієнта на переорієнтацію особистісних цінностей. Вона ефективна в корекції і профілактиці автоагресивної поведінки. За змістом близька до логотерапії [3, с.238].

Раціональна психотерапія. Її елементи повинні застосовуватися під час кожної зустрічі з клієнтом. Вона базується на логічному аналізі його стану, роз'ясненні причин та природи. Цей вид терапії підвищує обізнаність індивіда про свій стан, знижує напруження, тривогу, які неминуче супроводжують психологічну кризу [3, с.244].

Екзистенційно-гуманістична терапія. Вихідна позиція даного напрямку терапії полягає в тому, що люди потенційно здатні розширювати свою самосвідомість, а це веде до більшої свободи й відповідальності через подолання екзистенційних тривог і страхів. У ній наголошується, що тривога є функцією усвідомлюваного вибору, пошуку значень і цінностей. Роль терапевта полягає у заохоченні членів групи до рефлексії та розуміння суб'єктивного, неповторного світу іншої людини й до встановлення аутентичних контактів. Психокорекція ґрунтується на зміні ставлення до травмуючих чинників, на визначенні мети життя [4, с.107].

Гештальттерапія. Увага зосереджується на визнанні особистої відповідальності суб'єкта за все, що він робить і думає. Метою терапевтичної роботи є забезпечення внутрішньої цілісності "Я" суб'єкта шляхом прийняття в собі деяких раніше відчужуваних складових психіки. Гештальт-вправи зорієнтовані на посилення рівня усвідомленості власної поведінки, що зумовлюють конструктивні зміни, зокрема подолання почуття самотності [4, с.108].

Біхевіоральна терапія. Її використовують для розвитку окремих умінь (дискутувати, вирішувати інтер-персональні конфлікти), поглиблення досвіду аналізу ситуації спілкування (підвищення адекватності аналізу власної особистості, позиції партнера по спілкуванню, групової ситуації загалом). Використання динаміки стосунків, що виникають у терапевтичній групі, послаблює відчуття унікальності власних переживань, підвищує рівень співчуття іншим людям [3, с.246].

Психодрама. Використання драматичної імпровізації для вивчення внутрішнього світу особистості. В її основі – припущення, що дослідження почуттів, формування нових стосунків і моделей поведінки більш ефективне при виконанні дій, реально наближених до життя, ніж за використання вербальних методів. Очікуваний ефект підсилює використання різноманітних технік – обмін ролями, дублювання, техніка дзеркала, конкретизації, максималізації, монологу. Результатом терапії є зміна внутрішнього образу психотравмуючої ситуації, ракурсу її бачення, розуміння мотивів поведінки інших [3, с.246].

Гіпноз та інші сугестивні техніки. Використання гіпнозу дає змогу на деякий час відключити контроль свідомості над поведінкою, посилити вплив на несвідоме, значно підвищити сприйнятливості психіки до прийому та опрацювання інформації з наступною реалізацією її в поведінці [3, с.247].

Аутотренинг. Його метою є розвиток умінь до саморегуляції особистості, розширення резервів її адаптації. Завдяки цьому прискорюється вихід самотніх клієнтів із кризового стану, корекція афективних розладів, формування навичок саморегуляції емоційної та мотиваційно-поведінкової сфер у стресових ситуаціях. Його наслідком для особистості є підвищення самооцінки, впевненості в собі, відчуття внутрішньої свободи і розкнутості, підвищення оптимістичного настрою, посилення рівня свідомого контролю над емоціями та поведінкою [3, с.247].

Нейролінгвістичне програмування (НЛП). Його елементи використовують разом з іншими методами і самостійно. Суть його полягає у застосуванні в процесі психотерапевтичної інтервенції питань, спрямованих на виявлення глибинної структури висловлювань клієнта, що сприяє усвідомленню й пізнанню прихованих у несвідомому елементів внутрішнього образу світу [3, с.247].

Системна сімейна психотерапія. У контексті цього психотерапевтичного методу прояви відчуття самотності є симптомом, що свідчить про порушення стосунків у найближчому оточенні суб'єкта. Тому робота над подоланням самотності передбачає передусім корекцію цих стосунків [3, с.248].

Арт-терапія. Здійснюється терапевтичний і корекційний вплив мистецтва на суб'єкт, що проявляється у реконструюванні психотравмуючої ситуації з допомогою художньо-творчої діяльності, виведенні переживань, пов'язаних з нею, у зовнішню форму через продукт художньої діяльності, а також створенні нових позитивних переживань, народженні креативних потреб і способів їх задоволення. Участь особистості в художній діяльності розширює її соціальний досвід, учить адекватній взаємодії і спілкуванню в спільній діяльності, забезпечує корекцію порушень комунікативної сфери. Психокорекційний ефект впливу мистецтва на особистість виражається також у тому, що спілкування з мистецтвом допомагає їй "очиститись" від накопичених негативних переживань, негативних проявів і стати на новий шлях відносин із навколишнім світом [5, с.378].

Християнсько орієнтований підхід. На велику психотерапевтичну роль релігій указували Е.Фромм та В.Франкл, які відмічали меншу кількість неврозів у віруючих людей (на відміну від невіруючих), які рідше переживають почуття самотності. З ним завжди Бог. Крім того, віруючий не так боїться смерті, як атеїст, бо будь-яка релігія переконує людину в безсмерті її душі.

Звідси безнадія змінюється на надію, безвихідь долається "світлом у кінці тунелю", а стан апатії долається творчою діяльністю і вдячністю Творцю за все. Під кутом зору даного підходу розглядаються ціннісно-сміслові сторони життя особистості, її діяння, вчинки під кутом зору (виконання Божих заповідей), рівень духовності кожної конкретної людини.

Якщо говорити про медикаментозне лікування психічних порушень, треба відмітити, що застосування психотропних засобів може тільки ситуативно (короткочасна дія) полегшити психічний стан людини. Знімаючи "поверхнево" симптоматику (у разі важких станів це необхідно), людина не вирішує проблеми, а заганяє їх у підсвідоме. При цьому у неї може виникати ілюзія "полегшення", а звідси і тяга (узалежнення) до прийому психотропних препаратів.

Вибір напряму психотерапевтичної та психокорекційної роботи із самотніми особами залежить від професійної кваліфікації консультантів, володіння ними психотерапевтичними методами, оскільки більшість психотерапевтичних систем розрахована на розв'язання широкого спектра проблем. Усі вони придатні і для корекції картини світу людини.

Таким чином, профілактику стану самотності вбачасмо у розвиненій потребі особистості до розвитку, самоактуалізації, зрілості.

Ось деякі внутрішні якості, що сприяють цьому:

- віра в себе (любов до себе);
- постійна активність (тут важливо розрізнати зовнішню суєту і внутрішню діяльність, у якій той, хто любить, знаходиться в стані постійного активного інтересу до дорогої людини);
- усвідомлене ставлення до себе і життя (що досягається постійним самодослідженням і уважним ставленням до того, що відбувається в житті);
- уникнення внутрішньої лінії (напр., у формі відкладання чогось на потім, або порожнього проведення часу);
- творче ставлення до життя;
- сміливість вважати певні цінності гідними вищої уваги, а також сміливість робити ці цінності важливішими за безпеку, спокій або звичний спосіб життя.

Висновки. Можна констатувати, що самотність – це складний психологічний стан, що опановує особистість у цілому, – її відчуття, думки, вчинки. Самотність, одна з найбільш серйозних соціальних проблем сучасності, – комплексне явище, “що не знає класових, расових або вікових меж... і великий зрівнювач всього і вся” [1]. Самотність та усамітнення можна протиставити як занепад і зростання. Існує два шляхи позбавлення самотності: або навчитися приймати це відчуття і справлятися з ним, перемикаючись на інші значущі справи, або пізнати себе, вчитися по-новому будувати взаємини з людьми. Самотність дозволяє осмислити особистості свій життєвий досвід і часто стимулює, підштовхує її до активного пошуку цікавого й змістовного спілкування. Люди починають жити повноцінно тільки тоді, коли вчаться любити себе такими, які вони є, і приймати своє життя таким, як воно реально складається.

Перспективи подальшого дослідження. Враховуючи важливість поданої проблеми, вважаємо за доцільне продовжити її дослідження у контексті вікових особливостей людини, і, зокрема, періоду геронтогенезу з метою знаходження шляхів продовження не тільки “кількісного”, але і “якісного” її життя, повноцінного “функціонування” у суспільстві.

1. Лабиринты одиночества : пер. с англ. / сост. общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровский. – М. : Прогресс, 1989. – 624 с.
2. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 446 с.
3. Психологія суїциду : посібник / за ред. В. П. Москальця. – К. : Академвидав, 2004. – 288 с.

4. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції : Активне соціально-психологічне навчання : навч. посіб. / Т. С. Яценко. – К. : Вища школа, 2004. – 679 с.
5. Міщиха Л. П. Психологія творчості : посібник / Л. П. Міщиха. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. – 448 с.

Відомості про авторів:

Міщиха Лариса Петрівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57, каб 505
тел.: (034 22) 596015, факс: (380 03422) 31574

Давиденко Ірина Ігорівна,
студентка III курсу філософського факультету
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
спеціальність “Психологія”.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57, каб 505
тел.: (034 22) 596015, факс: (380 03422) 31574

Відомості про рецензентів:

Вітюк Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Коропечка О. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Лідія Мойсеєнко

УДК 159. 955+159.956
ББК 88.351ПРОЯВИ МИСЛЕННЄВИХ СТИЛІВ У
ЧИСЛОВИМУ ТА СИМВОЛЬНОМУ КОМПОНЕНТАХ
ТВОРЧОГО МАТЕМАТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Івано-Франківський національний університет
нафти і газу
Міністерства освіти і науки України,
Інститут фундаментальної підготовки ІФНТУНГ.
76019, м. Івано-Франківськ,
вул. Карпатська, 15
тел.: 8 (03422)4-22-64
факс: 8 (03422)4-21-39
e-mail: public@nung.edu.ua

У статті виділяються і аналізуються стилі творчого математичного мислення (диференціального, інтегрального, диференціально-інтегрального) та описуються відмінності функціонування його символічно-числового структурного компонента.

Ключові слова: творче математичне мислення, компоненти творчого математичного мислення, мисленнєві стилі, стилі творчого математичного мислення.

There have been analyzed creative mathematical styles (differential, integral, differential-integral) and described differences of functioning of their symbolic-numerical structural component in the article.

Key words: creative mathematical thinking, components of creative mathematical thinking, styles of thinking, styles of creative mathematical thinking.

Проблема з'ясування сутності психологічних аспектів індивідуально-особистісних відмінностей процесу мислення залишається актуальною на сьогодні. Останнім часом науковці звернули свою увагу на з'ясування індивідуального стилю діяльності, як інтегрального поняття, що дає інформацію про індивідуально-особистісну своєрідність діяльності. Адже загально визнаним серед дослідників є положення про зумовленість стилевих закономірностей властивостями людської індивідуальності.

Мета даної статті – виявити і вивчити мисленнєві стилі у творчому математичному процесі взагалі та проаналізувати стилеві відмінності у функціонуванні числового та символічного компонента цього мислення.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Як удадо зауважує М.О.Холлодная: "...різні піддослідні по-різному ментально "бачать" одну і ту ж ситуацію і, відповідно, по-різному на неї реагують. Саме ці фактори і стали фундаментом ідеології стильового підходу" [13, с. 53]. З іншого боку, О.В.Лібін наголошує: "...стиль – це феномен, що має подвійну природу і виникає на перетині індивідуальності із середовищем" [11, с. 281]. Отже, стиль займає рубіжне положення між індивідуальністю й середовищем, бо він є одночасно і винаходом людини, і засобом будь-якої діяльності чи активності, що спрямована на перетворення середовища (стиль малювання, стиль письма, стиль пізнання тощо). Це створює підґрунтя для дослідження стилю людини або через вивчення її індивідуальності, або через вивчення особливостей тієї діяльності, у процесі якої даний стиль виник.

Зокрема, В.С.Мерлін, досліджуючи природу стилю як особистісного утворення, вивів важливі закономірності, що власне сприяють формуванню індивідуального стилю в будь-якій діяльності [6]. Це, по-перше, існування зони невизначеності як умови формування стилю: людина, усвідомлюючи багатоваріантність методів виконання діяльності, обмежується одним, конкретним, який відповідає її стилю. При цьому зона невизначеності суб'єктивно обумовлена: різні люди бачать різну кількість варіантів. По-друге, стиль формується лише при наявності позитивного ставлення до діяльності, особистої участі в ній. При цьому варто наголосити, що індивідуальний стиль не завжди є "найкращим" (оптимальнішим, раціональнішим, результативнішим тощо). Тобто стиль забезпечує емоційний фон пошукового процесу. Водночас, стиль може сприяти як адаптації людини до діяльності, так і адаптації діяльності до людини, а також і до того, і до іншого одночасно [11], а тому може виражати сутність мотиваційного аспекту діяльності та його процесу цілеутворення (див. рис. 1).

Зауважимо, що під поняттям стилю математичного мислення ми будемо розуміти цілісну систему взаємопов'язаних дій, за допомогою яких досягається результат. Ця система знаходиться у залежності від об'єктивних вимог математичної діяльності і від властивостей особистості та включає в себе індивідуально-своєрідне застосування операцій, методів дій, проміжних цілей тощо. При цьому А.Ф.Кудряшов уважає, що стиль математичного мислення пов'язаний з перевагами математика в системі модальних антологій [5]. В.Я.Пермінов звертає увагу науковців на існуючі в структурі знань математика дві принципово відмінні одна від одної системи уявлень – емпіричної й категоріальної. Згідно з його точкою зору, саме зміст поєднання емпіричної й категоріальної систем у мисленні математиків і є тією основою, що дає право диференціювати їх мислення щодо стилів [9]. Вважаючи стиль математичного мислення поєднанням змісту й форми творчої математичної діяльності, В.С.Войцехович виділяє три фактори, що на його думку лежать в основі класифікації матема-

тичного мислення вчених на стилі: особа вченого; специфічні властивості математичного знання; соціокультурний контекст даного часу [3]. Л.Б.Султанова стверджує, що неявні знання та інтуїція визначають стиль математичного мислення [12].

Рис. 1. Схема утворення індивідуальних мисленневих стилів

Отже, математичний стиль – це така сукупність індивідуально-особистісних ознак, що відрізняє діяльність у галузі математики однієї людини від такої ж діяльності іншої, не стосуючись технологічних особливостей цієї діяльності, тобто – це проявлення багатоплановості конкретного виду діяльності і її результатів. Стиль – це мисленнєвий почерк, індивідуальна особливість людини.

Результати експериментального дослідження. Ми залучили до експериментального дослідження студентів Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Для проведення класифікації їх стилів мисленневих у математичній діяльності ми аналізували пошуковий процес при розв'язанні ними трьох спеціально підібраних задач. Це багатосмислові задачі, що містять приховану проблемність та кілька варіантів розв'язків. Кожен із таких варіантів ґрунтується на різних

узагальнених схемах, що відображають певний смисл задачі. Процес розв'язання цих задач передбачає виникнення догадок, які сприяють швидшому розв'язанню задач і є свідченням виникнення неусвідомлених мисленневих знахідок та їх функціонування при розв'язанні математичних задач. Але ці задачі можна розв'язати, не опираючись на них [8].

Проаналізувавши пошуковий процес студентів, ми виділили три різних стилі математичного мислення і дали їм відповідно назви: диференціальний, інтегральний і диференціально-інтегральний [7].

При *диференціальному стилі* математичного мислення задача спочатку сприймалась студентами як набір розрізнених математичних об'єктів, які потрібно ретельно дослідити для з'ясування існуючих зв'язків і побудови моделі проблемної ситуації. Основна ціль мисленнєвого процесу диференціального стилю при розв'язанні задачі – глибокий аналіз змісту для зведення нової задачі в цілому або її частини до відомої задачі, але поки що не виявленої суб'єктом. Первинне уявлення про розв'язок при диференціальному стилі математичного мислення виникає як усвідомлений результат інтелектуальної діяльності дещо пізніше. Логічні кроки інкрустуються догадками, що, у свою чергу, прискорює пошук, але уявлення про розв'язок формується з первинного поняття усвідомлено й планомірно.

Принципово інше сприйняття задачі у студентів із *інтегральним* мисленням. Для них задача – це цілісна система математичних об'єктів із функціонуючими певними своїми властивостями. Із набору всеможливих властивостей складових, математичні елементи входять у задачу лише з деякими, тобто структурні елементи відразу породжують конкретний операційний смисл, що визначає напрям пошуку і забезпечує виникнення догадки. Пошукова діяльність інтегрального стилю математичного мислення скеровується догадкою, яка виникає на початкових етапах, без видимих, планомірно проведених мисленневих дій. У подальшому ставиться піль дослідити (підтвердити або спростувати) виниклу догадку, що досягається за допомогою використання відомих логічних прийомів у межах діючої моделі. Тобто, при інтегральному математичному стилі мислення первинне поняття про розв'язок виникає неусвідомлено, але формується в розв'язок за допомогою планомірних усвідомлених мисленнєвих кроків.

Сприйняття задачі студентами з *диференціально-інтегральним* стилем неоднозначне. Може статися, що спершу для них задача – це набір різноманітних математичних об'єктів як для студентів із диференціальним стилем математичного мислення, або цілісна система, як для студентів із інтегральним мисленням, але через певний проміжок часу вони змінюють це первинне бачення задачі на інше. Пошуковий процес може розпочинатися і з догадки, і з традиційних логічних кроків. При цьому в процесі розробки одного напрямку розв'язання може раптово виникати інший, що

деколи є навіть досить віддаленим від першого. Тобто, при диференціально-інтегральному стилі математичного мислення первинне поняття про розв'язок може виникати як неусвідомлений мисленнєвий продукт, так і як результат усвідомлених мисленнєвих дій.

Виявивши індивідуальний стиль математичного мислення кожного учасника експерименту, ми продовжили вивчення творчого математичного мислення через з'ясування сутності стилевих відмінностей у функціонуванні числового та символного компонентів цього мислення [8]. Для цього ми запропонували учасникам розв'язати серію задач на знаходження невідомої величини. В таких задачах необхідно знайти певне невідоме. При цьому невідомим може бути величина, відношення, кількісна оцінка певного геометричного об'єкта тощо. До цього класу належать задачі на обчислення математичних виразів, інтегралів, диференціалів, імовірностей, площ різних фігур, об'ємів тіл, визначення характеру функцій і т. п. За допомогою таких задач можна детальніше досліджувати зміст і якість функціонування числового й символного компонентів творчого математичного мислення. Ці складові присутні в будь-якому творчому математичному процесі: в процесі розуміння, у процесі формування гіпотези розв'язку, у процесі апробації мисленнєвих гіпотез. Будучи формалізованими об'єктами дійсності, вони сприяють можливості застосування математичних методів до вивчення цієї дійсності. У процесі розв'язання багатьох математичних задач передбачається як кодування, так і розкодування реального змісту, що прихований за числами та математичними символами, саме тому числовий і символний компоненти творчого математичного мислення по-своєму проявляються в різних стилях математичного мислення.

Носії *диференціального* стилю математичного мислення приділяють велику увагу вивченню змісту задачі. В першу чергу, це стосується віднесення її до того чи іншого виду математичних задач: задача-рівняння, задача-нерівність, задача на спільну роботу тощо. В подальшому вони детально обстежують складові елементи, які подані у вигляді математичних символів, та їх зв'язки. При цьому важливого орієнтовного значення набувають кількісні оцінки структурних елементів, що виражені числами та символами, тому дослідження структурних елементів проходить за їх допомогою. В результаті студенти виявляють декілька операційних смислів різних структурних елементів, які базуються на різному співвідношенні реальних і прогнозованих кількісних оцінок та різному якісному змісті символних виразів. Їх розвиток потенційно може забезпечити різні напрямки пошуку розв'язку, хоч жоден із них спочатку не усвідомлюється.

Ми спостерігали, що такі дії приводять не лише до з'ясування математичної сутності складових задач, але і до можливості уподібнення даної задачі (або її частини) із деякою відомою суб'єкту задачею, про що свого

часу наголошував Д.Пойа [10]. Під цим кутом зору в процесі дослідження умови досліджувані часто свідомо виділяли різні кількісно означені математичні елементи та певне їх символне вираження, які в подальшому служили їм орієнтирами для уподібнення нової задачі з відомою. Таким чином ідея уподібнення нової задачі до відомої стає центральною в цьому випадку і має своєю метою відшукання в суб'єктивному досвіді аналога до нової математичної задачі, орієнтуючись на деякі кількісно означені структурні елементи, їх кількісні параметри, зміст символу.

У подальших мисленнєвих діях можна навіть виділити два види дій за аналогією, які спонукає той факт, що деякі структурні елементи мають певну кількісну оцінку та певний символний зміст. Перші – це формальне застосування дій, пов'язаних із досвідом розв'язання конкретного виду задач – це дії за алгоритмом. Вони сформовані минулим досвідом, але не скеровані жодною гіпотезою розв'язання. На такому рівні, наприклад, часто з'ясовується область визначення значення для коренів конкретного рівняння, виконуються традиційні ілюстрації тощо. Не кожна з таких дій щоразу є необхідною або результативною. Однак, такі дії виконуються, породжуючи певну інформацію про складові задачі, хоч використовуватися в подальшому вона буде не завжди.

Інша група дії за аналогією – це спроба реалізувати гіпотезу про подібність даної задачі до відомої суб'єкта. Така аналогія описана у дослідників математичного мислення [2; 4; 10]. Це дії, спрямовані на наповнення змістом первинного поняття розв'язку на основі провідної ідеї, спрямовані на її конкретизацію. Для реалізації такої ідеї у подальшому будеться логічний ланцюг мисленнєвих кроків. Як правило, студенти з диференціальним стилем мислення будують, піддаючи найрізноманітнішій перевірці, виявляючи прихований зміст символних математичних об'єктів, контролюючи кількісні співвідношення.

Пізніше виявлені суб'єктом властивості математичних об'єктів (чи їх кількісна оцінка), що не задіяні в розв'язку, автоматично відходять на другий план, не спричиняючи жодного дискомфорту. Носії диференціального стилю математичного мислення старанно вивчали задачу, різнобічно досліджували її структурні елементи, проводячи різноманітні обчислення та перетворення символних математичних виразів, але використали лише деякі з них. У поле зору потрапляли і якісні, і кількісні оцінки таких структурних елементів. Деякі вони навмисне віднаходили (обчислювали), але в кінцевому варіанті розв'язку посилаються не на всі. Тобто має місце “неекономне” використання мисленнєвих зусиль. Однак таке “марнотратство” сприяло глибшому розумінню задачі.

Неусвідомлені мисленнєві знахідки, що трапляються досліджуваним із таким стилем протягом описаних пошукових дій, детально обстежу-

ються умовою й вимогою задачі і лише після цього використовуються в конструкції розв'язку. Процес апробації мисленневих результатів при цьому стилі весь час супроводжує пошукові дії, тому етап перевірки гіпотези розв'язку для таких суб'єктів зводиться до підстановки отриманого результату у рівняння, нерівності або у контекст текстової задачі для отримання впевненості в тому, що знайдене конкретне значення шуканої величини не порушує логіку умови задачі. Така перевірка за змістом є швидше підстрахуванням у правильності отриманого результату.

Суб'єкти, що володіють *інтегральним* стилем математичного мислення, опановують зміст задачі досить швидко. В їх уяві складається топологічна схема математичного завдання (модель проблемної ситуації), вузловими точками якої є ті елементи, що мають кількісну оцінку або певне символічне вираження (саме вони стають орієнтирами). Кількісна оцінка та якість символічного виразу є визначальною при наділенні структурного елемента певним операційним смислом, що сприяє виникненню догадки. Тобто первинне поняття розв'язку охоплює структурні елементи разом із їх кількісною оцінкою (частіше з усвідомленням того, що така оцінка може бути отримана) і деякі символічні вирази разом із їх якісною оцінкою.

Носії інтегрального стилю мислення, досліджуючи числові й символічні дані задачі, спочатку акцентують увагу на тому, яку інформацію про якість розв'язку вони дають, як їх можна використати в процесі переструктурування даних під виниклу догадку. Тобто процес вивчення змісту завдання (процес її розуміння) непомітно переходить у процес формування гіпотези розв'язку, а гіпотези щодо змісту окремих зв'язків структурних елементів перероджуються у гіпотези щодо розв'язку і все це відбувається на фоні підвищеної значущості деяких кількісних і якісних оцінок елементів задачі.

При розв'язанні задач на знаходження невідомої величини частіше всього догадки, які виникають у студентів з інтегральним стилем математичного мислення, стосуються застосувань відомої задачі, відомого математичного мисленневого прийому. За змістом – це досить новаторські догадки. Ми спостерігали, що студенти не здійснювали планомірних усвідомлених мисленневих дій у пошуці задачі-аналога чи дії-аналога. Аналог виникав як результат неусвідомлених мисленневих актів раптово. Такі ситуації свого часу описував Ж.Адамар [1]. Таким чином, у цьому випадку догадка виникає на тлі не зовсім досконало вивченої й усвідомленої умови задачі, коли не всі властивості структурних елементів з'ясовано, не всі зв'язки між ними виявлено. Виникнувши під дією деяких кількісно означених структурних елементів і певної якості символічних виразів, догадка спрямовує процес розуміння умови в певне русло.

У подальшому суб'єкт не прагне виявити всеможливі кількісні значення та різноманітні якості символічних виразів, а виявляє лише ті, що

пов'язані з догадкою і сприяють її реалізації. Тому переведення змісту задачі на “свою” мову, побудова ілюстрацій, детальніше обстеження структурних елементів і їх властивостей – усі ці мікростапи процесу розуміння задачі мають “забарвлення” виниклої догадки. Тобто розуміння-прогнозування може передувати розумінню-уподібненню, а завершувати може процес розуміння-об'єднання.

Коли все це вдається вкласти в єдину загальну схему, суб'єкт відчуває впевненість у корисності догадки і вона перетворюється в провідну ідею, що є планом проведення обчислювальних і перетворювальних дій у подальшому. Отримане значення піддається перевірці. Нерідко це не просто перевірка обчислювальних дій, а перевірка контрприкладом, оберненою дією. Зауважимо, що зовні пошукові дії студентів з інтегральним стилем математичного мислення нагадують пошук невідомого відразу зі стартової позиції, без досконалого вивчення умови.

Розв'язуючи задачу на знаходження невідомої величини, студенти з *диференціально-інтегральним* стилем математичного мислення також у першу чергу акцентують увагу на тих об'єктах, що мають кількісні оцінки (числові чи символічні). Але поряд із цим із контексту задачі виділяються деякі елементи, що не мають такої оцінки, при цьому суб'єкт відчуває потребу в кількісній чи якісній їх оцінці: “От якби було відоме значення..., то...”. Таким чином, для такого стилю при розв'язанні задач на знаходження невідомої величини орієнтирами стають математичні елементи, що не обов'язково містять виявлену кількісну чи якісну оцінку.

Усвідомлення необхідності тієї чи іншої кількісної оцінки сприяє переформулюванню задачі на “свою” мову у двох (або більше) варіантах із певними припущеннями: 1) “Якщо б ця інформація була відома, то задача була б подібна до...”. 2) “Якщо ця величина буде рівна... , то задача подібна до...”. 3) “Якщо б цей елемент володів властивістю..., то...”. Тому в подальшому при такому стилі мислення паралельно розвивається кілька напрямків пошуку, має місце кілька варіантів “свого” трактування змісту математичної задачі, що може супроводжуватися кількома ілюстраціями, виділенням кількох досить різних груп елементів, що стають орієнтирами в процесі продукування провідної ідеї, звідси і кілька варіантів первинного поняття розв'язку, що задіюють різні структурні елементи, кількісні та якісні оцінки яких виявлені.

Реалізація ідей у задачах на знаходження невідомої величини потребує різних обчислень, переструктурувань, які можуть “запозичуватись” студентами з таким стилем від процесу реалізації однієї гіпотези до процесу реалізації іншої. Розробляючи кілька ідей, у випадку диференціально-інтегрального стилю математичного мислення, студентам деколи вдавалося одночасно реалізувати кілька з них, тобто отримати кілька розв'яз-

ків запропонованої задачі. Може статись, що ці розв'язки, тоді студент, отримавши суб'єктивне підтвердження того, що розв'язок вірний, в подальшому спрямовує свої інтелектуальні зусилля на аналіз методів розв'язання, для відбору кращого. Як правило, в таких випадках перевірка отриманого результату проводиться дещо спрощено. Той факт, що відповіді на поставлене запитання збіглися, хоч шукались різними шляхами, служить у цьому випадку підтвердженням їх достовірності. Однак це не завжди справедливо, бо студент може щоразу припускатись однієї і тієї ж помилки і в обох напрямках пошуку опиратись на неї.

Коли ж студент із диференціально-інтегральним стилем математичного мислення отримує різні значення шуканої величини, йдучи різними шляхами пошуку, це повертає його до вихідних ланок міркування (навіть до вивчення умови), детального обстеження, обчислення кожного проміжного результату. В цьому випадку його мисленнєва діяльність нагадує пошуковий процес при диференціальному стилі. Але якщо вдається відшукати помилку в одному з варіантів розв'язання, вони здатні взагалі відкинути цей розроблений план розв'язання і переключитись на інший. Усе ж найхарактернішим є те, що досліджувані з диференціально-інтегральним стилем математичного мислення не поспішають оголошувати будь-який отриманий результат розв'язком. Для них тільки ретельно апробований кількісними параметрами задачі та якістю символічно виражених математичних об'єктів стає розв'язком математичної задачі.

Таким чином, при розв'язанні задач на знаходження невідомої величини для студентів із диференціально-інтегральним стилем математичного мислення процеси розуміння, формування гіпотези розв'язку, апробації мисленнєвих гіпотез мають розривний характер. Один процес може припинятись на користь іншого, замінюватись іншим.

Функціонування числового і символічного компонентів творчого математичного мислення трьох виділених нами стилів математичного мислення подано за допомогою алгоритму на рис. 2.

Висновки. Числова чи символічна оцінка, що містяться в математичній інформації, сприяє перетворенню структурних елементів в орієнтири пошукової діяльності для носіїв будь-якого стилю математичного мислення. При цьому студенти з диференціальним стилем, контролюючи наявні кількісні та якісні оцінки (що виражені числами чи символами), намагаються створити багато таких самих для інших структурних елементів, а пізніше конструюють шуканий розв'язок із деяких із них. Тобто в цьому випадку структурні елементи набувають певного операційного смислу завдяки усвідомленим обчислювальним чи перетворювальним діям із ними. При інтегральному стилі математичного мислення

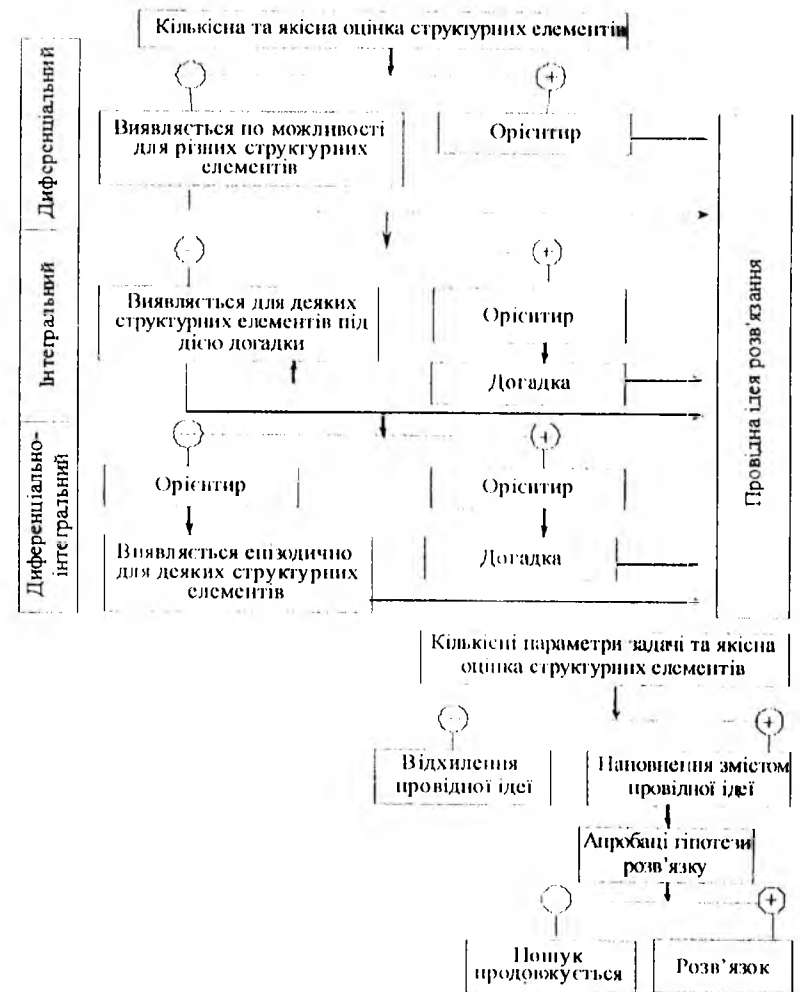

Рис. 2. Алгоритм функціонування числових і символічних компонентів у творчому математичному мисленні

студенти також опираються на кількісні ознаки деяких елементів, але їх обчислювальні чи перетворювальні дії підпорядковуються догадці. В цьому випадку операційний смисл структурного елемента виникає мимовільно і спрямовує напрям пошуку розв'язку. Якщо досліджуваним властивий диференціально-інтегральний стиль, то їх пошуковий процес нагадує відразу обидва попередні. А висновок про якість отриманого результату

тату вони роблять за допомогою додаткових мисленневих дій, що продовжують контролювати кількісні параметри математичної задачі та якість символічно виражених математичних об'єктів.

1. Адамар Ж. Исследования психологии процесса изобретения в области математики / Ж. Адамар. – М. : Соврадио, 1970. – 152 с.
2. Балл Г. О. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект / Г. О. Балл. – М. : Педагогика, 1990. – 184 с.
3. Войцехович В. Э. Господствующие стили математического мышления / В. Э. Войцехович // Стили в математике: социокультурная философия математики. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 495–505.
4. Гнеденко Б. В. Математика и научное познание / Б. В. Гнеденко. – М. : Знание, 1983. – 64 с.
5. Кудряшов А. Ф. Модальные онтологии в математике / А. Ф. Кудряшов // Стили в математике: социокультурная философия математики. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 130–135.
6. Мерлин В. С. Деятельность как опосредующее звено в связи разноразличных свойств индивидуальности / В. С. Мерлин // Проблемы интегрального исследования индивидуальности. – Пермь, 1978. – Вып. 2. – С. 15–40.
7. Мойсеєнко Л. А. Прояви математичного стилю мислення студентів у процесі розуміння творчих математичних задач / Л. А. Мойсеєнко // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ : Плай, 2007. – Вип. 12. – Ч. 2. – С. 13–21.
8. Мойсеєнко Л. А. Психологія творчого математичного мислення / Л. А. Мойсеєнко. – Івано-Франківськ : Факел, 2003. – 481 с.
9. Перминов В. Я. Априорность и реальная значимость исходных представлений математики / В. Я. Перминов // Стили в математике: социокультурная философия математики. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 80–100.
10. Пойа Д. Как решать задачу / Д. Пойа. – М.: Учпедгиз, 1961. – 207 с.
11. Стили в математике: социокультурная философия математики. – СПб. : РХГИ, 1999. – 675 с.
12. Султанова Л. Б. Роль интуиции и неявного знания в формировании стиля математического мышления / Л. Б. Султанова // Стили в математике: социокультурная философия математики. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 66–76.
13. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М. А. Холодная. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.

Відомості про автора:

Мойсеєнко Лідія Анатоліївна,
 доктор психологічних наук, професор,
 директор інституту фундаментальної підготовки ІФНТУНГ,
 76019, м. Івано-Франківськ
 вул. Карпатська, 15
 тел.: 8 (03422)4-22-64
 факс: 8 (03422)4-21-39
 e-mail: public@nung.edu.ua

Рецензенти:

Орбан-Лембрик Л. Е. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
 Романкова Л.М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Марина Тимофієва

УДК 159.922
ББК 88.2ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРОЗВИТКУ
ОСОБИСТОСТІ

Буковинський державний медичний університет
Міністерства охорони здоров'я України,
кафедра психології та соціології.
58001, м. Чернівці,
вул. Червоноармійська, 2.
тел.: 8 (0372) 52-63-37

*Люди незалежно від свого віку
можуть навчитися всього,
якщо їм дати змогу
використовувати власний стиль
навчання і свої сильні риси.*

Барбара Прашінг

У даній статті розглядається проблема саморозвитку особистості. Розкриваються різні теоретичні підходи психологічної структури саморозвитку особистості. Аналізується вплив методик виховання батьків на самовираження та саморозвиток дитини. Обґрунтовується вплив арт-терапевтичного методу на саморозвиток та корекцію "Я" образу.

Ключові слова: акмеологія, творче мислення, людиноцентризм, саморозвиток, самовираження, самопрезентація, самоакцептація, ендотимна основа особистості, арт-терапія, наратив.

The role of self-esteem and the desire to express one's personality as the way of formation of the necessity of self development are analyzed in the article. There are shown the examples of some methods of children's upbringing in the family which lead to undesirable psycho-emotional disorders of a personality. The art-therapy method which helps the psychologist in the psycho-diagnostic and psycho correction work is suggested.

Key words: akmeologiya, creative thought, personcentrism, self-deveiopmen, self-expression, stlfpresentation, samoacceptation, intro-basis of personality, art-therapy, narativ.

Актуальність проблеми. Становлення особистості як саморозвитку єдиної, цілісної і унікальної системи зумовлює підвищену увагу до визначення вихідних рушійних сил, чинників цього процесу. Шляхи форму-

вання особистості визначають подальший розвиток суспільства. Серед філософів, психологів, педагогів на рівні державної політики все частіше ведуться розмови про людиноцентризм – "практичний і світоглядний орієнтир, який повинен стати основним виміром державної політики у новітній історії України". Але для того, щоб стати особистістю гармонійною, діяльною, здоровою, потрібно розкрити декілька основних аспектів саморозвитку.

Метою дослідження є теоретичний аналіз кореляції самоповаги та прагнення до самовираження особистості як форм становлення потреби в саморозвитку.

Аналіз останніх досліджень. Привертас увагу поняття "людиноцентризм" – це гуманістично орієнтований підхід до формування нової людини – активної, енергійної, розум і душа якої знаходяться в злагоді. Це вимагає вже сьогодні повернути увагу педагогів до формування у вихованців особистісних цінностей, серед яких такі якості, як справедливість, свободолюбність, самоповага (гідність). У зв'язку з цим проблема особистості набуває не тільки теоретичного, а й практичного значення. Цим пояснюється її актуальність.

У контексті філософії людиноцентризму особливої ваги набуває акмеологія – наука про розвиток та саморозвиток особистості, її орієнтація на досягнення достойних результатів у різних царинах життя. Предметом акмеології є об'єктивні та суб'єктивні чинники досягнення людиною певних висот у власному творчому житті. Мало приділено уваги аналізу витоків "акме" особистості, зокрема теоретичним та практичним аспектам прагнення людини до самовираження, прояву готовності до саморозвитку та самозмін.

Психологія акцентує увагу на тому, що соціальні впливи на особистість перетворюються в її внутрішні умови, які разом із біологічними задатками зумовлюють активність особистості, що творить її унікальність.

У теоретичному дослідженні акмеологічних підходів до проблеми вироблення особистістю шанобливого ставлення до себе ми звертались до праць вітчизняних та зарубіжних педагогів і психологів (Б.Г.Анапьев, О.О.Бодалев, Г.С.Костюк, Е.Еріксон, І.С.Кон, Ф.Лерш, А.Хілл). Дослідники акцентують увагу на тій ролі, яку відіграє характер самоповаги у процесах самореалізації та саморозвитку. Якщо самосприйняття нестійке, непевне, а самоповага деформована, особистість більше дбає про самозахист, компенсацію. Натомість у позитивному самосприйнятті відображається віра в можливість змін і розвитку, готовність апробувати свої сили в різних справах.

С.Д.Максименко розкриває генетико-психологічні витoki розвитку і саморозвитку особистості. Автор порівнює поняття "нужди" з поняттям "потреби" за допомогою аналізу атрибутивних характеристик нужди

(поняття “потреби” обрано тому, що в сучасній психології воно є найбільш уживаним при характеристиці рушійних сил існування і розвитку особистості). “...Ми вважаємо, що потреба як конкретний чинник функціонування особистості з’являється лише в результаті контакту цілісної нужди з оточенням. Ці зіткнення по-своєму збагачують, урізноманітнюють і диференціюють нужду, забезпечуючи і зумовлюючи ... здатність до саморозвитку” [5].

Особистість – не лише цілеспрямована, але й самоорганізуюча система. Бути особистістю – означає здійснювати вибір, який виникає в існуючій необхідності, а також оцінювати наслідки прийнятих рішень.

Особистість слід розглядати як складну систему, в якій диференціюються та інтегруються психічні властивості, що розвиваються в індивіді під впливом соціальних факторів в умовах його діяльності та спілкування з іншими людьми. Тому особистість можна вважати “системою систем”, на що вказував Г.С.Костюк.

Цікавий і перспективний проект синтезу двох вимірів психологічної структури особистості здійснив у 30–50-х роках відомий німецький психолог Ф.Лерш. Він запропонував поєднати соціально-психолого-індивідуальний і діяльнісний плани особистості у вигляді двовимірної горизонтально-вертикальної схеми.

За Ф.Лершом, горизонтальний параметр особистості утворюють психічні процеси та функції, що виникають і розвиваються на основі “закона комунікації”.

Вертикальний параметр особистості розглядається як внутрішній результат “горизонтальної діяльності”, як внутрішні сили особистості, що утворюють нашарування у формі диспозицій психічних властивостей, навичок, звичок [6].

Вертикальна структура особистості формується особистісними диспозиціями (див. схему на рис. 1).

Кожний віковий період людини залишає свій слід у розвитку особистості. З погляду гуманістичної психології, сама сутність людини постійно рухається в напрямку особистісного росту, творчості і самодостатності. В теорії особистості Е.Еріксона є положення про те, що людина протягом життя проходить через кілька універсальних для всього людства стадій. Процес розгортання цих стадій регулюється у відповідності з епігенетичним принципом дозрівання. У книзі “Дитинство і суспільство” Е.Еріксон розділив життя людини на 8 окремих стадій психосоціального розвитку “Его”. Ці стадії є результатом епігенетичного (від грец. “після народження”) розгорнутого плану особистості, який передається генетично. Епігенетична концепція розвитку базується на уявленні про те, що кожна стадія життєвого циклу настає в певний для неї час (“критичний період”) і повноцінна особистість формується тільки шляхом

проходження у своєму розвитку послідовно всіх стадій. Крім того, кожна психосоціальна стадія супроводжується кризою – поворотним моментом у житті індивідуума, який виникає внаслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості і соціальних вимог.

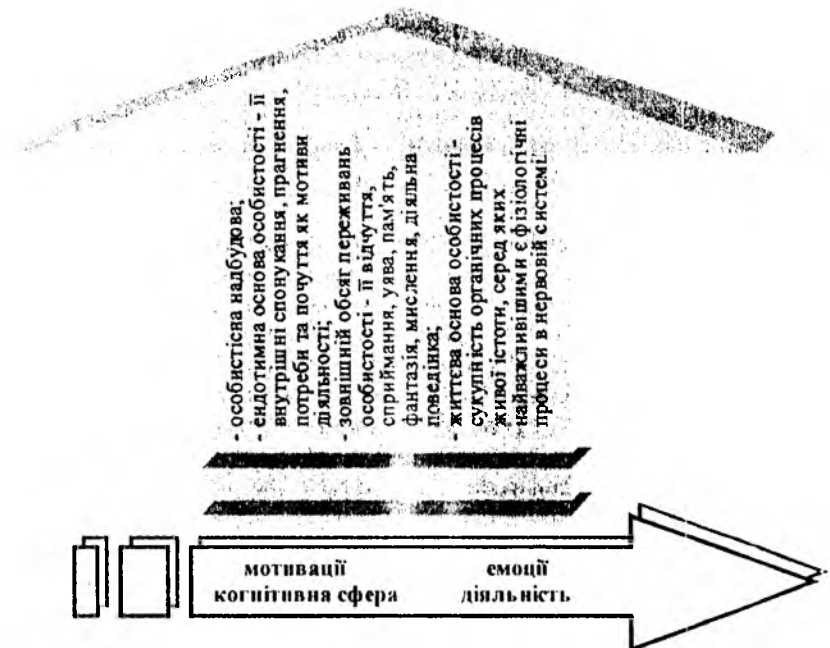

Рис. 1. Психологічна структура особистості

Характерні для індивідуума моделі поведінки зумовлені шляхом вирішення певних проблем, або подолання криз. Кожна психосоціальна криза містить як позитивний, так і негативний компонент. Якщо конфлікт розв’язано задовільно, то “Его” вбирає в себе новий позитивний компонент, що гарантує здоровий розвиток особистості в подальшому. Задача полягає в тім, щоб людина успішно долала кожен кризу і тоді в неї буде можливість підійти до наступної стадії розвитку більш адаптованою і зрілою особистістю.

При безпосередній роботі з дітьми необхідно пам’ятати про вікові особливості, характеристики онтогенетичного сприймання і реагування дитини. Онтогенетичні періоди нервово-психічного реагування взаємоперекриваються й афективний період охоплює 5–10 років, характеризується домінуванням емоцій у внутрішньому світі дитини. Психологічне неблаго-

получчя в цей період проявляється реакціями гніву, емоційною нестабільністю, плачем, дратівливістю, капризуванням, невдоволенням.

Емоційно-ідеаторний період нервово-психічного реагування в більшості дітей починається з 12 років і свідчить про те, що когнітивна сфера стає все більш зрілою. Психологічне неблагополуччя може проявлятися не тільки проблемами в навчанні, а й надмірним мудруванням дитини, її відгородженістю від однолітків [4]. Про сформованість самоповаги в дитини можуть засвідчити її бажання реалізуватися за рахунок самостійно виготовленого продукту; готовність бути старанною, наполегливою з тим, щоб добре впоратися із завданням; вимогливість до себе при оцінці результатів своєї роботи; здатність гідно поводитися в ситуаціях із моральним вибором.

Часто можна спостерігати категорію дітей, поведінка яких характеризується невпевненістю, тривожністю, відсутністю прагнення до самостійності, страхом перед помилкою, високою залежністю від ставлення й оцінки дорослого, невмінням і небажанням захищатися, відстоювати власну точку зору. Часто така категорія дітей буває досить “зручною” і тому не викликає тривоги в батьків і вихователів. Проте це дуже тривожні “дзвіночки”, які можуть сигналізувати про низку таких проблем, як фрустрація дитячих очікувань стосовно світу, деструкція внутрішнього світу, домінування психологічних механізмів самозахисту, депривація потреби в змінах [2].

Дитячі покарання – дорослі проблеми. На розвиток особистості впливає виховання дитини насамперед у сім’ї. Перефразуюмо відому приказку: “Скажи мені, які застосовували покарання, і я скажу, який ти”. Типи спілкування з дитиною, терпіння та дозвіл батьків на самостійну діяльність дитини, любов до дитини мають великий вплив на розвиток особистості.

Наведемо приклади видів дитячих покарань та результатів подібного “виховання”:

1. Якщо дитину часто ставили в куток, то в компанії друзів або під час ділової зустрічі така особа про всяк випадок тримається відокремлено. Більше часу мовчить, щоб випадково не викликати гнів.
2. Караючи дитину за провини, батьки довго не розмовляли з нею. В майбутньому в цій людині виникає хвилювання про те, що вона залишиться не почутою. В цьому криється причина надмірної балакучості. Співбесідники звикли із тим, що кілька разів повторює одне і те ж саме.
3. Батьки довго і нудно читали нотації, постійно зверталися до совісті дитини. Це спричиняє надмірне загострення почуття вини, примушує вважати всі природні бажання чимось низьким, якоюсь мірою небезпечним. Такий метод виховання приводить до звички заздалегідь вибачатись і виправдовуватись перед усіма.

4. Застосування тілесних покарань. У результаті в дорослому віці – некеровані емоції.

5. Дитину соромлять перед друзями й знайомими. Коли переважав такий вид виховання, то дорослий не може переносити мінімальної критики.

Особливий розвиток і саморозвиток у обдарованої дитини.

Характерною ознакою обдарованих дітей є складність їх психіки, що суттєво впливає на стосунки з батьками і ровесниками. Така дитина часто вимушена протистояти окремій соціальній групі, яка не приймає відхилень у її поведінці. Цінності таких дітей значно відрізняються від тих, що властиві соціальній групі, членами якої вони є.

Психологічний портрет обдарованої дитини:

- Надзвичайно розвинене сприйняття.
- Постійні прояви цікавості.
- Бажання пізнати оточення.
- Велика зосередженість уваги.
- Швидке та міцне запам’ятовування.
- Інтенсивний мовний розвиток.
- Наявність великих можливостей до навчання.
- Швидке оволодіння інтелектуальним процесом формування понять.
- Виявлення продуктивного та творчого мислення.
- Різноманітність інтересів та велика наполегливість у їх реалізації.
- Схильність до творчої праці як виявлення обдарованості.
- Емоційний комфорт.
- Довірливе спілкування.

Здавалося б, обдарованим дітям буде легше вчитися, у них буде менше проблем у цьому процесі. Однак незвичайність розумових здібностей дитини, входження її в нове оточення, новий статус, нові дорослі, які навчають, контролюють, оцінюють – все це викликає ускладнення і їх обдарована дитина відчуває гостріше, ніж звичайна.

Великого значення в розвитку творчих здібностей у дітей надається методіці викладання. Однією з основних умов розвитку творчого мислення є створення атмосфери, що благодійно впливає на виникнення нових ідей та думок. Перша сходинка на шляху створення такої атмосфери – розвиток почуття психологічної захищеності у дітей. Критичні висловлювання на адресу дітей та створення у них відчуття того, що їх позиції неприйнятні або безглузді, можуть пригнітити їх творчі здібності.

Для стимулювання творчої активності важливо запропонувати деякі загальні способи.

1. Забезпечення сприятливої атмосфери. Доброзичливість із боку вчителя, його відмова від оцінок та критики на адресу дитини сприяє вільному прояву мислення.

2. Збагачення навколишнього середовища дитини різноманітними, новими для неї предметами та стимулами з метою розвитку її допитливості.
3. Заохочення висловлювання оригінальних ідей.
4. Забезпечення можливостей для тренування та практики. Широке використання питань творчого характеру, що стосуються різних галузей.
5. Використання особистого прикладу творчого підходу до рішення проблем.
6. Надання дітям можливості активно ставити питання.

Батькам і педагогам треба замислитись над методикою виховання. В результаті неправильного виховання у дитини виникає багато комплексів, вона стає сором'язливою, невпевненою в собі. Сором'язливі люди здають екзамени кожну секунду. Вони впевнені, що за ними постійно спостерігають і оцінюють. Один мимовільний погляд, одне необачне слово породжує неспокій. Сором'язливі люди постійно знаходяться в напрузі.

Недооцінка себе, відсутність самоповаги і самопізнання породжує негативні емоції і почуття, які у свою чергу впливають на розвиток особистості.

Дитина не лише зображає, але і бачить оточення, керуючись, насамперед, смисловими установками. Батьки та педагоги повинні допомогти усвідомити важливість позитивної установки на себе (самоакцептація), яка формується під впливом установок, щодо індивіда (зокрема батьківських установок) у процесі його соціалізації. Здоров'я людини, виконання справ, уміння вирішувати задачі, спроможність адаптуватися в незвичайних, іноді важких для сприйняття ситуаціях, саме залежить від позитивної установки на себе.

Самоакцептація – друга основа самоповаги. Без самоакцептації самоповага неможлива. Самоповага – це те, через що проходимо у житті. Самоакцептація – це те, що робимо. Дана концепція має три рівні значення. *Перший рівень* – прийняття себе – це дораціональний, доморальний акт самоствердження, свого роду природний егоїзм, що є правом кожної людини від народження. Деякі люди настільки заперечують себе, що ніякі успіхи в роботі не допомагають, поки людина дійсно не зрозуміє суть проблеми.

Другий рівень – самоакцептація вимагає бажання жити й прагнути до пізнання, придбання досвіду. Важливо для себе довести реальність того, про що думаєш, що відчуваєш, що робиш. Самоакцептація – це готовність сказати про будь-які почуття й емоції.

Третій рівень – самоакцептація змушує *проаналізувати* контекст здійснення дії. Можна засуджувати деякі дії або зі співчуттям ставитися до мотивів, що стоять за їхнім здійсненням. Це не має нічого спільного з

раціоналізацією й запобіганням відповідальності. Після того, як відповісти за свої дії, можна поглибитися в контекст їхнього здійснення.

У практичній діяльності педагога, психолога можна використовувати тести на виявлення рівня тривожності, сором'язливості, застосовувати арт-терапевтичні методи діагностики та психокорекції.

У даній статті ми обрали саме арт-терапевтичну методику, пов'язану з уявленнями про те, що в кожній людині, як підготовленій, так і не підготовленій, закладено здатність до проектування своїх внутрішніх конфліктів у візуальній формі. Вираження змісту власного внутрішнього світу у візуальній формі сприяє його усвідомленню, а отже, й удосконаленню.

Термін А.Хілла в галузі теоретичного та практичного знання належить приблизно до 30-х років минулого століття. Еволюція поняття “арт-терапія” відображає процес інтеграції трьох самостійних напрямів – медичного, соціального та педагогічного – і виявляється в застосуванні художньої творчості лікувального, відволікаючого та гармонійного фактора.

М.Наумбург (США) підкреслювала, що “арт-терапевтична практика ґрунтується на тому, що найбільш важливі думки та переживання людини є породженням її підсвідомого і можуть знаходити більше вираження у вигляді образів, ніж у словах”.

Інший погляд на арт-терапію та пов'язані з нею фактори лікувальної взаємодії підтримувала співвітчизниця М.Наумбург – Едіт Крамер. Вона вважала можливим досягнення позитивного ефекту арт-терапії насамперед за рахунок “зцілення” в процесі пізнання художньої творчості, яка уможливило співпереживання, а отже, й надає можливість знову пережити внутрішні конфлікти.

Арт-терапевтичні підходи прийнятні у всіх основних напрямках психопрофілактики і психотерапії. Не важливо, яку парадигму сповідує психолог і психотерапевт: психодинамічну чи гуманістичну, або проводить біхевіоральну терапію – в усіх випадках може бути використана арт-терапія або її елементи.

Незважаючи на достатню кількість психотерапевтичних технік, останнім часом з'являються спроби використання нарративу як нової моделі психотерапевтичного процесу. Наратив, тобто розповідь суб'єкта про особисту історію, розглядається як засіб організації і співвідношення особистісного досвіду, що відображає певні внутрішні структури й емоційний стан людини.

Оскільки одним з основних елементів самопрезентації є резюме та розповідь про себе, важливою умовою ефективності цього процесу буде те, який саме образ вилучить об'єкт із текстового повідомлення. Опосередкованість сприйняття системи значень, наявних у свідомості людини, часто зумовлює утворення з однієї й тієї самої інформації зовсім не схожих між собою образів.

Висновок. Особистість не тільки цілеспрямована, а й самоорганізуюча система. Об'єкт її діяльності й уваги – не лише зовнішній світ, але й образ “Я”, самооцінка, програма самовдосконалення, самоакцептуція, здатність до самоспостереження, самоаналізу і саморегуляції.

Арт-терапевтичні підходи можливі в руслі всіх основних напрямків психопрофілактики і психотерапії. Застосування арт-терапевтичних методів допомагають психологу проаналізувати образ людини глибше.

Завдяки наративу суб'єкт усвідомлює себе, свій досвід, порівнює, презентує певний погляд, утворює себе таким, яким він прагне бути, а також створює своє майбутнє. Тобто людина, проживаючи своє життя, ставлення до образу “Я”, конструює власну історію. В ході діалогу психолога і клієнта відбувається переосмислення, перебудова особистості історії. Це не означає, що виникне можливість відмінити якийсь епізод життя, але можна спробувати надати йому нового змісту, внаслідок чого травмуючі події, що завдали людині болю, страждань, займають певне місце в уявленнях людини про себе, а особистий досвід, що заперечувався, буде прийнятий і включений у систему Я-концепції. Саме завдяки цьому і здійснюються зміни – особистість приходить до більш цілісного, позитивного й оптимістичного сприймання свого життя і самої себе.

1. Генік С. Обдарована дитина : науково-популярне видання / С. Генік, М. Грицишин, І. Дейчаківський. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2007. – 544 с. – ISBN 966-7890-33-3.
2. Дятленко Н. М. Самоповага дитини як умова її майбутнього “акме” // Наукові записки Інституту психології Г.С.Костюка АПН України / Н. М. Дятленко ; за ред. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 2. – С. 24.
3. Дяченко Я. С. Творчість як істотний феномен дитячої обдарованості // Наукові записки Інституту психології Г.С.Костюка АПН України / Я. С. Дяченко ; за ред. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 2. – С. 29.
4. Древіцька О. Арт-терапевтичні підходи в психотерапевтичній і психопрофілактичній роботі з дітьми // Простір арт-терапії: можливості і перспективи : збірник наукових статей / О. Древіцька ; за ред. А. П. Чуприкова та ін. – К. : КИТ, 2005. – С. 45.
5. Максименко С. Д. Генетико-психологічні витоки розвитку і саморозвитку особистості // Актуальні проблеми психології / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2008. – Т. X. – Вип. 7. – С. 7.
6. Цимбалюк І. М. Загальна психологія : навч. посібник [Модульно-рейтинговий курс для студ. вищ. навч. заклад] / І. М. Цимбалюк, О. Ю. Яницька. – К. : Професіонал, 2004. – 304 с. – ISBN 966-8556-35-6.

Відомості про автора:

Тимофієва Марина Пилипівна,
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології та соціології
Буковинського державного медичного університету.
58001, м. Чернівці
вул. Червоноармійська, 2
тел.: 8 (0372)52-63-37

Рецензенти:

Павловський В. В. – доктор філософських наук, професор кафедри економічної теорії Чернівецького торговельно-економічного Інституту Київського національного торговельно-економічного університету;
Двіжона О. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри медичної психології та психофізіології Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

УДК 159.923
ББК 88.5я73

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УСВІДОМЛЕНОЇ САМОЗМІНИ ТА САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Сумський державний педагогічний
університет ім. А. С. Макаренка
Міністерства освіти і науки України,
кафедра практичної психології.
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87
тел.: 8 (0542)22-15-17,
тел.: 8 (0542)68-59-01
факс: 8 (0542)65-27-16
e-mail: rector@sspu.sumy.ua

У статті розглядаються чинники усвідомленої самозміни особистості як самосуб'єктної дії. Визначаються змістові складові та механізми саморозвитку. Аналізуються можливості керування процесом самозміни та створення умов формування суб'єкта особистісного саморозвитку в юнацькому віці.

Ключові слова: саморозвиток, особистісне зростання, самосуб'єктна дія, механізми особистісного саморозвитку.

This article discusses factors of self-change conscious person as self-subject action. Defines the content elements and mechanisms of self-development. Analyse management of self-development process and the creation terms of form-up character personal self-development in the youthful age.

Key words: self-development, personal growth, personal action, mechanisms of personal self-development.

Актуальність проблеми. Сучасний соціально-політичний устрій суспільства, як ніколи раніше, вимагає активного включення людини в процес власної життєтворчості, ставить вимоги до неї як активного суб'єкта власного перетворення, суб'єкта особистісного саморозвитку. Перш за все, йдеться про ступінь залежності внутрішнього світу людини від світу зовнішнього, про локалізацію ініціативи і відповідальності в особистісному просторі суб'єкта життєдіяльності. Тому зрозуміло, якою гострою є потреба у психологічних дослідженнях проблем активізації внутрішніх резервів людини, особливо юнацтва в період його особистісно-професійного становлення.

Мета повідомлення полягає у вивченні феномену самоактивності і саморозвитку особистості, з'ясуванні умов та механізмів усвідомленої самозміни суб'єкта в позитивному напрямку.

Аналіз сучасного стану проблеми. Психологічним проблемам активності людини присвячено роботи багатьох вітчизняних і зарубіжних учених різних часів (А.Адлер, М.Я.Басов, Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, А.Маслоу, В.А.Петровський, С.Л.Рубінштейн, Д.П.Узнадзе, З.Фрейд, Е.Фромм, К.Хорні, К.Юнг та ін.). Але, незважаючи на численні теоретичні та експериментальні дослідження, проблема активності особистості не втрачає актуальності і практичної значущості. Очевидно, що тільки завдяки власній активності людина може виконати природне завдання життя (і задовольнити природну потребу) – реалізувати свій особистісний потенціал, самоактуалізуватися, “стати всім, чим може” (К.Роджерс), особистістю, здатною досягти цілісності, самототожності.

Активність особистості становить внутрішню передумову “саморуку діяльності та її самовираження” (О.М.Леонтьєв). Активність, яка включає в себе ініціативність і відповідальність, робить людину суб'єктом власного життєвого шляху та особистісного саморозвитку. Отже, саморозвиток можна розглядати як результат самоактивності, самосуб'єктної дії особистості.

Сучасне уявлення про самоактивність і саморозвиток людини формується на основі аналізу результатів теоретичних та експериментальних досліджень проблем поведінки, діяльності, спілкування, пізнання, дій та їх мотивації. Відомо, що науковці достатньо широко трактують поняття “розвиток” – як будь-яку якісну зміну у свідомості і поведінці особистості. Проте саморозвиток може приводити як до особистісного росту, самовдосконалення, так і до деформації або деградації особистості. Так, зміна умов соціалізації особистості, особливо на переломних, кризових етапах становлення особистості (саме таким вважають юнацький вік – період особистісного та професійного самовизначення), може помітно загострити суперечності процесу особистісного та соціального розвитку і навіть призвести до деформації особистості, дифузії ідентичності, появи захисних проявів у поведінці. Зазначене підвищує роль здатності особистості до активного опору негативним зовнішнім та внутрішнім умовам, яка дозволяє захистити особистісну структуру людини, її позитивні властивості або навіть зміцнювати, розвивати особистісний потенціал, що і є проявом особистісного росту.

У нашому дослідженні особистісний саморозвиток ми розглядаємо як свідому, цілеспрямовану активність особистості, мета якої полягає в самозміні в позитивному напрямку, що й забезпечує особистісне зростання, самовдосконалення. Усвідомлений і керований саморозвиток особистості є функцією самосвідомості. На думку багатьох дослідників, особистісний саморозвиток, як правило, відбувається в контексті значущої діяльності (перш за все, професійної) завдяки гармонійній взаємодії структурних

компонентів самосвідомості: когнітивного (уявлення про себе), емоційно-ціннісного (ставлення до себе), мотиваційно-сміслового (Р.Бернс, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Е.І.Головаха, У.Джеймс, В.С.Мерлін, В.С.Мухіна, В.В.Столін, К.Хорні, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова та інші).

Питання про співвідношення самосвідомості та особистості залишається проблемним. У психологічній літературі особистість розглядається як складне динамічне структурне утворення (Б.Г.Ананьєв, Л.І.Анциферова, Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, Б.Ф.Ломов, В.М.М'ясищев та ін.). При цьому підкреслюється домінуюча системотворна роль спрямованості, мотивації, ціннісних орієнтацій, волі, цілепокладання.

Становлення та інтеграція основних компонентів особистості утворюють зв'язки із самосвідомістю і перетворюють особистість на суб'єкт індивідуального і суспільного розвитку впродовж усього її життєвого шляху. На думку К.А.Абульханової-Славської, "людина як суб'єкт життєдіяльності – це передусім суб'єкт змін".

Наголосимо, що в сучасній психології самосвідомість розглядають в основному як вищий щабель розвитку свідомості, її продукт, пов'язаний із формуванням людини як суб'єкта діяльності і включений у процес становлення особистості (О.Г.Асмолов, М.Й.Боришевський, В.С.Братусь, У.Джеймс, О.М.Леонтьєв, Ш.Н.Міхеєва, В.В.Столін, К.Хорні, П.Р.Чамата, В.А.Ядов та ін.). Поряд із цим у психологічних теоріях простежується тенденція розгляду самосвідомості як ядра особистості (Л.І.Божович, І.С.Кон, А.Б.Орлов, С.П.Пантелєєв, Н.І.Сарджвеладзе, В.В.Столін). Так, на думку В.С.Мерліна, "об'єктом самосвідомості слугує не дійсність, а власна особистість" [3, с.58]. С.Л.Рубінштейн підкреслював генетичну єдність самосвідомості й особистості. "Я – це особистість у цілому, в єдності всіх сторін буття, відображене в самосвідомості" [4, с.214]. Як бачимо, основною характеристикою самосвідомості особистості визнається цілісність і неперервність Я у часі.

Людина змінюється з накопиченням знань, зі зміною настанов, фізичного стану, життєвих обставин, впливу значущих осіб, віку, соціального статусу тощо. Однак "завдяки наявності деяких суттєвих і інваріантних характеристик свідомості, людина залишається сама собою і може щоразу ототожнювати своє актуальне Я з колишнім" [5, с.47].

Проте існує думка, що порушення цілісності і сталості образу Я відображає власне особистісні зміни людини. У критичних життєвих ситуаціях такі зміни стають суттєвими. На жаль, залишається малодослідженим питання про ступінь допустимості таких змін Я при загальному збереженні цілісності особистості. Крім того, недостатньо висвітлені і питання умов зміни образу Я в бік саме позитивних особистісних зрушень, саморозвитку, самовдосконалення. Зазначимо, що в юнацькому віці критична ситуація, яка виступає ситуацією особистісного самовизначення, стає провідним фактором зміни образу Я і структури самооцінок. Тому

дослідження можливостей керування процесом самозміни, створення умов формування суб'єкта особистісного саморозвитку саме в цьому віці має надзвичайно важливе значення.

Особистісні зміни людини в процесі життя відбуваються не завжди усвідомлено. Частіше це трапляється підсвідомо, як механізм захисту. Великого значення в усвідомленні психологічної реальності людини науковці надають рефлексії як вищій формі самосвідомості. Завдяки їй можна виокремити дві головні функції самосвідомості (Дж.Брем, В.С.Виготський, Р.А.Віклунд, С.Дувал, В.А.Лекторський). Перша – це підтримка внутрішньої узгодженості і самототожності, завдяки чому індивід може будувати свою поведінку і ставлення до тих, хто його оточує. Як правило, вона складається в онтогенезі, реалізується в соціумі і є неодмінним атрибутом психологічного життя людини. І друга – це пізнання себе, пошук сенсу життя, самовдосконалення. Її можна розглядати як засіб особистісного і професійного зростання. Тому вона має бути забезпечена і підтримана спеціально організованим психологічним впливом, особливо в юнацькому віці і в контексті професійного становлення майбутнього фахівця.

У процесі рефлексії суб'єкт здійснює усвідомлений аналіз способів своєї діяльності та явищ свідомості, в тому числі і свого Я. Рефлексія виникає тільки в певних ситуаціях, коли суб'єкт стикається з необхідністю переглянути прийнятні форми діяльності, звичні уявлення про світ і своє Я, свої настанови та системи цінностей. Наприклад, самоусвідомлення власних уявлень про дійсність – це отримання знань про схему збору перцептивної інформації, якою користується суб'єкт (О.О.Аронова, В.А.Лекторський, В.І.Моросанова). Самоусвідомлення емоцій – це усвідомлення реальної ситуації і оцінка її з точки зору потреб ("нужд" – С.Д.Максименко) суб'єкта та системи цінностей, яку він має (М.Й.Боришевський). У сучасному розумінні, рефлексія, спрямована на Я, є засобом зміни самототожності особистості. Тільки усвідомлена (тобто опрацьована свідомістю) особистісна риса, стан або форма поведінки і т. ін. може бути проаналізована і трансформована, змінена, конструктивно перебудована на користь особистості. Це умова особистісного росту і саморозвитку.

Важливо зазначити, що, як свідчить більшість проаналізованих поглядів, основними змістовими складовими саморозвитку виступають: ціннісні орієнтації, особистісні смисли, самооцінка, мотиваційно-вольові компоненти, цілепокладання. Вони визначають спрямованість і динаміку саморозвитку, ступінь зрілості особистісних компонентів, гармонійність їх поєднання, дають можливість людині перетворювати себе та організувати самостійну діяльність із метою власного вдосконалення.

Однією з основних психологічних умов готовності суб'єкта до самозміни є відчуття й усвідомлення ним потреби в самозміні та особистісному рості. Така потреба, на нашу думку, в юнацькому віці вже назріла. В умовах самостійного вибору свого життєвого шляху молодим людям

необхідні не тільки знання, а й напрацювання свідомого ставлення до різних сторін життя, формування певної позиції. Позиція особистості як суб'єкта суспільної поведінки в різноманітних соціальних діях є складною системою ставлень особистості (до себе, інших, навколишнього світу), настанов і мотивів, якими вона керується у своїй діяльності (Б.Г.Ананьєв). Особистісне самовизначення, актуальне для цього віку, в сучасній психології розглядають як основу самодетермінації власного розвитку. Крім того, в юнацькому віці всі складові самосвідомості набувають достатньої зрілості. Виходячи з потреби в саморозвитку і його можливості, можна припустити, що для становлення особистості як суб'єкта саморозвитку саме юнацький вік є сенситивним. А завданням спеціально організованої роботи дорослих (педагогів, психологів) з юнацтвом має бути формування у юнацтва здатності до усвідомленого саморозвитку, активізація потреби в самозміні та навчання способам і прийомам роботи над собою, що неодмінно включає такі моменти, як рефлексія, саморегуляція, самоспостереження, самоаналіз та ін.

Якщо спрямованість саморозвитку особистості в цілісному контексті життєдіяльності визначається змістовими складовими самосвідомості (особистісним смислом, цінностями, цлями, ідеалами тощо), то його дієвість залежить від особливостей системи саморегуляції особистості (М.Й.Боришевський, О.О.Конопкін, Ю.А.Мисливський, Г.С.Нікіфоров, А.К.Осницький, І.А.Трофімова, Н.С.Шаважинська та ін.). У цьому розумінні саморегуляцію слід розглядати як функціональний засіб суб'єкта, який дозволяє йому мобілізувати свої особистісні психологічні ресурси для реалізації власної активності, з метою саморозвитку.

Згідно з регуляторним підходом до дослідження діяльності і поведінки людини, процес оволодіння довільною діяльністю розгортається у людини як процес усвідомлення власної позиції суб'єкта діяльності (К.А.Абульханова-Славська, А.А.Бодальов, П.І.Зінченко, О.О.Конопкін, О.М.Леонтьєв, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн, А.У.Хараш та ін.). У цьому процесі беруть участь усі компоненти самосвідомості. Саморегуляція виступає як безпосередній компонент цілісної системи управління поведінкою особистості (М.Й.Боришевський).

Деякі автори (О.А.Конопкін, В.І.Моросанова, А.К.Осницький) до саморегуляції відносять процеси ініціації і висування суб'єктом цілей активності через механізми рефлексії, а також управління досягненням цих цілей. Зважаючи на це, саморегуляцію можна розглядати як функціональний засіб саморозвитку особистості.

Таким чином, у найбільш узагальненій формі особистісну саморегуляцію можна представити як свідому активність індивіда, спрямовану на приведення внутрішніх резервів у відповідність до умов зовнішнього середовища для успішного досягнення значущої мети, в тому числі й

особистісної зміни, особистісного росту. Вищу форму саморегуляції – особистісну – Л.І.Анциферова визначає як процес самотворення.

Цінними для нашого дослідження є погляди науковців на природу і механізм самовиховання особистості (М.Й.Боришевський, В.В.Давидов, Л.М.Проколієнко, В.І.Слободчиков, Г.А.Цукерман). Діяльність самовиховання формується в результаті самопізнання й усвідомлення розбіжності реального Я та ідеального образу себе в майбутньому (М.Й.Боришевський).

У процесі соціалізації особистість усе більше змінює уявлення про своє Я, формуючи Я-концепцію, поширюючи свої відносини за межі існуючого. В Я-концепцію включаються як компоненти буденні, що беруться з досвіду, так і фантастичні, що дозволяє будувати часову перспективу поведінки (М.Й.Боришевський). Часова перспектива в даному аспекті виступає як напруженість між наявним, бажаним та належним. Сила і напруженість між ними змінює поведінку людини, спонукає її до самозміни. Зазначене положення ми вважаємо одним із найдієвіших механізмів саморозвитку.

Особистісні зміни людини відбуваються тільки за умови руйнування сталості наявного образу Я завдяки рефлексії, усвідомленню (часто хворобливому) і подоланню характеристик своєї особистості, які заважають ефективній життєдіяльності. Важлива роль тут належить визначенню особистістю орієнтирів розвитку, прогресивного для неї (Я-ідеальне). Живі процеси самовизначення зберігаються в суб'єктивному досвіді людини у формі “психічної реальності”. Зміна практики життя і психічний розвиток людини виявляються в нових психічних реальностях і в ускладненні диференціації Я-образу суб'єкта. Розширення соціальних зв'язків і збільшення їх різноманітності шляхом включення особистості в нові соціальні ситуації і види діяльності (навчальні, професійно-виробничі, суспільні, родинні, спортивні, психологічні тренінгові групи (групи СПТ або особистісного зростання)) створюють принципово нові внутрішні можливості для розвитку особистості у всіх її підструктурах. Тобто змістова насиченість і забарвленість життєвого досвіду особистості спонукає (викликає потребу) і спрямовує саморозвиток. А досвід досягнення мети і подолання перешкод сприяє становленню суб'єкта особистісного саморозвитку.

Зазначимо, що особистісний досвід завжди унікальний і є інтеграцією життєвого шляху суб'єкта. При цьому новий досвід обов'язково впливає з досвіду попереднього. Аналіз досліджень і досвід практичної діяльності автора свідчать про те, що саме в рефлексивному просторі розвивається суб'єктність особистості, здійснюється її особистісне зростання, оскільки особистісні зміни і потребу в самозміні можна тільки “напрацювати”, “взяти” зі свого досвіду, а не в когось. Звідси стає очевидною необхідність спеціально організованої психологічної роботи, спрямованої на розвиток

навичок особистісної рефлексії (усвідомлення й аналіз свого життєвого досвіду) та постановки завдань саморозвитку [2].

Дія зазначеного механізму саморозвитку виразно простежується під час психологічної роботи зі студентами з аналізу власного образу Я. У своїй роботі ми виходили з того, що Образ Я в психології частіше розглядається як відносно стабільну, більшою чи меншою мірою усвідомлену систему уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він вибудовує свою взаємодію з іншими людьми та ставлення до себе. Відповідаючи на запитання “хто Я?”, “який Я?”, “до чого я прагну?” тощо, молода людина усвідомлює якості своєї особистості (розумові, вольові, моральні і т. п.), риси характеру, особливості міжособистісних стосунків. Це дозволяє їй формувати цілісне уявлення про себе, власний світогляд як певну систему знань, переконань та поглядів – свою життєву філософію і, що найбільш цінно з погляду розв’язання поставленого нами завдання, потребу час від часу заново і критично переосмислювати власні якості, досягнення в особистісному розвитку та задавати перспективи подальшого самовдосконалення, саморозвитку. Набуваючи навичок роботи над собою – таких як самоспостереження, самоаналіз, саморегуляція, цілепокладання, самопрограмування тощо, молода людина перетворюється в суб’єкта особистісного саморозвитку.

Прийнято виділяти такі модальності образу Я: Я-реальне – уявлення індивіда про те, яким він є насправді. Доречно зазначити, що поняття “реальне” ще не свідчить, що дана концепція реалістична, вирішальним моментом тут є власна точка зору і самооцінка. Я-ідеальне – уявлення індивіда про те, яким би він хотів бути. Я-соціальне – уявлення індивіда про те, яким його бачать інші.

Деякі психологи, які займалися вивченням даного питання (А.Адлер, У.Джеймс, К.Роджерс та ін.), наголошують, що велика розбіжність між Я-реальним та Я-ідеальним часто призводить до особистісного конфлікту, який зумовлюється недосяжністю ідеалу та незадоволеністю собою. Однак М.Й.Боришевський зазначає, що важливою є не сама по собі різниця між реальним та ідеальним Я, а ставлення людини до даного факту. Така невідповідність може сприйматися індивідом як пригнічувальний фактор, а може, навпаки, стати позитивним стимулом до саморозвитку [1].

Дослідники часто звертають увагу на те, що в юнацькому віці образ ідеального Я ще не повністю утвердився і може бути випадковим, реальне Я може ще сприйматися не чітко, ілюзорно, а Я-соціальне може формуватися на основі зворотного зв’язку від досить обмеженого кола людей, значущих для даної особистості. Часто така ситуація викликає невпевненість у собі і призводить до психологічних проблем. Інколи молоді люди з нестабільним самосприйняттям та низькою самооцінкою можуть створювати ілюзорний образ (деяку видимість себе) і показувати навколишнім саме його. Проте такий компенсаторний механізм, як правило,

призводить до все більшої внутрішньої напруги, яка може проявлятися зниженням настрою, невпевненістю, незадоволеністю собою або, навпаки, агресивністю захисного характеру. У зв’язку із цим завданням психолога є допомога юнакам в усвідомленні своїх реальних якостей і тих якостей особистості, які вони хотіли б мати. Досить важливим і дієвим механізмом побудови адекватного образу Я є рефлексія, яка дає людині знання про себе, можливість розуміння самої себе та з’ясування того, як навколишні сприймають її особистість у цілому, а також її властивості, емоційні реакції, вольові якості тощо. Аналіз отриманих оцінок від оточення, а також самоаналіз дозволяють поетапно та продуктивно просуватися в напрямку особистісного, професійного та соціального самовизначення, свідомо вибудовуючи розглянуті вище модальності образу Я. Саме процес рефлексії був використаний нами при проведенні дослідження уявлень студентів старших курсів технічного ВНЗ (інженерний, економічний, фізико-технічний, механіко-математичний факультети СумДУ – загальною кількістю 137 особи) та студентів-психологів педагогічного ВНЗ (СумДПУ – загальна кількість 50 осіб) стосовно змісту власного образу Я за допомогою самооцінки та оцінки з боку інших (методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі).

Отримані дані діагностичного дослідження дають нам можливість зіставити три модальності образу Я та з’ясувати, наскільки реально сформований образ власного Я збігається з отриманим у результаті зворотного зв’язку образом соціального Я, а також виявити рівень розбіжностей між Я-реальним та Я-ідеальним.

Середньогрупова картина уявлень студентів технічного ВНЗ про себе, тобто Я-реальне, виглядає таким чином:

- домінуючим є авторитарний тип ставлення до інших, хоча його показник (7,3 бала) знаходиться дещо нижче від середнього рівня; тобто характерними рисами є впевненість у собі, але не обов’язково лідерство, упертість, наполегливість;
- наступні ранги посідають дружелюбність (6,8 бала) та альтруїзм (6,7 бала). Ці показники теж знаходяться дещо нижче середніх. Отже, серед характерних рис особистості можна виокремити такі:
- схильність до співпраці та кооперації, гнучкість і компромісність у розв’язанні проблем та конфліктних ситуацій, делікатність і відповідальність стосовно інших, прагнення погоджуватися із думкою навколишніх, заслужувати визнання та любов, бажання допомагати і проявляти емпатію та дружелюбність у стосунках;
- далі йдуть підозрілість (6,4 бала) та підлеглість (6,2 бала), тобто дещо нижча за середній рівень критичність до соціальних явищ та інших людей, скромність, емоційна стриманість, здатність достатньо швидко підлаштовуватися під обставини чи інших людей;

– найнижчі бали отримали залежність (6,02 бала), агресивність (5,6 бала) та егоїзм (5,5 бала). Всі три показники значно нижчі за середню норму, тобто яскраво вираженими є такі особистісні якості, як конформність, м'якість поведінки, здатність захоплюватись іншими, вихованість, відсутність схильності до проявів егоїзму.

Цікавими виявилися певні розбіжності між оцінкою досліджуваних іншими та їх самооцінкою. В деяких роботах (таких виявилось 14%) різниця досить значна. Це викликало здивування опитуваних і дало підставу для міркувань стосовно того, що саме впливає на прагнення студентів проявляти себе в соціальних контактах іншими, ніж, за їх уявленнями, вони є насправді. Зокрема, результати дослідження чітко засвідчують, що опитувані намагаються менше виявляти власну підозріливість, залежність, підпорядкованість та агресивність у стосунках з оточенням.

Становить інтерес аналіз тих робіт, де студентська молодь отримувала зворотній зв'язок від представників різних соціальних груп, зокрема: від друзів однієї статі, від значущих та близьких людей протилежної статі, від батьків. Засвідчено наявність значних розбіжностей в отриманих таким шляхом результатах. Із друзями однієї статі студенти (їх виявилось 27%) прагнуть більше проявляти альтруїзм та дружелюбність, зокрема: відповідальність, делікатність у стосунках, турботу та співпереживання, безкорисливість та чуйність, гнучкість та компромісність у розв'язанні проблемних ситуацій тощо. У стосунках із близькою людиною протилежної статі опитувані (31%) більше схильні до проявів залежності та підпорядкування, тобто прагнуть бути конформними, щирими, ввічливими, очікують допомоги та порад, схильні до захоплення об'єктом протилежної статі. А от у стосунках з батьками студенти (21%) більше проявляють авторитарний та егоїстичний типи ставлення. Зокрема, намагаються бути енергійними, наполегливими, незалежними, успішними у справах, полюбляють давати поради, вимагають поваги до себе, намагаються розраховувати на власні сили.

Таким чином, вибудовуючи соціальну складову Я-концепції шляхом отримання зворотного зв'язку від представників різних соціальних груп, студентська молодь отримала більш широку картину власного образу Я. Результати такої роботи дали можливість опитуваним проаналізувати особливості бачення іншими їх якостей і поведінки та різноманітність проявів власного Я в різних соціальних групах, що дає підстави для формування у них критичного ставлення до себе та розвитку реалістичного образу Я.

Наступною модальністю образу Я, над якою працювали респонденти, був образ ідеального Я. У процесі цієї роботи студенти намагалися визначити ті якості, які вони хотіли б мати у структурі власної особистості. Отримані дані чітко показують значну відмінність між Я-реальним та Я-ідеальним студентів технічного ВНЗ. В образі ідеального Я більш структуровано

вибудовується тенденція до прояву авторитарного і егоїстичного типів ставлення до оточення та бажання значно знизити в собі якості підпорядкованого, залежного та підозрілого типів ставлення до інших.

Особливої уваги заслуговують роботи, в яких яскраво проявляється незадоволеність собою: зафіксовано значну різницю між реальним і компенсаторно побудованим бажаним образом Я (15% робіт). Зокрема, студенти незадоволені такими особистісними якостями, як пасивність, слабкодушність, невпевненість у собі, підвищений рівень тривожності, схильність легко поступатися іншим, прагнення знайти підтримку у більш сильної особистості. Як правило, такі респонденти прагнуть бачити себе більш упевненими, енергійними, наполегливими, відповідальними, компетентними у справах.

Наголосимо, що роботу з вивчення себе у трьох зазначених вище модальностях Я-образу студенти технічного ВНЗ проводили вперше, тому ця діяльність була надзвичайно цікавою і цінною, оскільки дала поштовх до подальшого усвідомлення й аналізу особистісних якостей та побудови більш реалістичного та цілісного власного образу Я. Проведена робота дала можливість кожному студенту зіставити себе реального, свій бажаний образ та відгуки інших стосовно його особистісних якостей, від-рефлексувати свій образ та дослідити наявність певних, а інколи, як уже зазначалося, і досить значних розбіжностей між Я-реальним, Я-ідеальним та Я-соціальним.

Порівнюючи результати даного дослідження з отриманими даними аналогічного дослідження серед студентів старших курсів спеціальності "Практична психологія", слід зазначити, що в останніх простежувався більший збіг Я-реального, Я-ідеального та Я-соціального. Така картина свідчить про те, що студенти педагогічного університету чіткіше усвідомлюють наявні у себе якості, свої потреби і бажані перспективи розвитку власних особистісних характеристик. Це може бути пов'язано із тим, що самоаналізом у процесі рефлексії ці студенти займаються протягом усього періоду навчання у ВНЗ під час засвоєння професійних дисциплін. Вони вчать свідомо вибудовувати власний образ ідеального Я і постійно працювати над розвитком якостей Я-реального.

Узагальнюючи викладене вище, підкреслимо, що проведена студентами технічного ВНЗ у межах даного дослідження робота, яка була спрямована на самоаналіз, рефлексію та усвідомлення трьох складових (Я-реальне, Я-ідеальне та Я-соціальне) образу Я, може дати значний поштовх для подальшої побудови власного іміджу. Доки не відбудеться усвідомлення "Який Я є" і "Яким Я хочу бути", робота з формування та розвитку власного цілісного образу Я можлива лише як спонтанна, хаотична, непродумана і, як наслідок, малоефективна. Лише завдяки самовизначенню у процесі рефлексії можна забезпечити продуктивну, послідовну та

результативну роботу щодо формування власного бажаного образу через свідому вибудову складових Я-концепції.

Можна зробити висновок, що систематична рефлексивна діяльність сприяє формуванню навичок усвідомленого здійснення особистісного саморозвитку, а отже, і становленню суб'єкта особистісного саморозвитку.

Звідси стає очевидною необхідність спеціально організованої психологічної роботи, спрямованої на розвиток навичок особистісної рефлексії (усвідомлення й аналіз свого життєвого досвіду) та постановки завдань саморозвитку.

1. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 26–33.
2. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції : навч. посібник / С. Б. Кузікова. – Суми : Університетська книга, 2006. – 384 с.
3. Мерлин В. С. Психология индивидуальности / В. С. Мерлин. – М. : Институт практической психологии ; Воронеж : МОДЕК, 1996. – 446 с.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2008. – 713 с. – (Серия “Мастера психологии”).
5. Философская энциклопедия / под ред. Ф.В.Константинова. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – Т. 4. – 592 с.

Відомості про автора:

Кузікова Світлана Богданівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри практичної психології
Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.
40002, м. Суми
вул. Роменська, 87
тел.: 22-15-17, 68-59-01
факс: 65-27-16
e-mail: rector@sspu.sumy.ua

Рецензенти:

Лютак О. З. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Семак О. О. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Мирослава Гасюк, Галина Шевчук

УДК 159.9.018
ББК 88.37

ПСИХОМАЛЮНОК “МОЇ ПОЛОГИ” В РОБОТІ ПСИХОЛОГА З ПІДГОТОВКИ ВАГІТНИХ ЖІНОК ДО ПОЛОГІВ

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та експериментальної
психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-66
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена питанням упровадження нових методик психодіагностики в галузі психології материнства і вагітності (роботі перинатального психолога). Висвітлюється можливість математико-статистичної обробки тематичного психомалюнка “Мої пологи”.

Ключові слова: психологія материнства і вагітності, психомалюнок, психоемоційне налаштування вагітної жінки до пологів.

The article considers problems of introduction of new methods of psychodiagnosis in industry of psychology of maternity and pregnancy (to work of parental psychologist). Possibility of mathematic-statistical treatment of the offered method of “Projective picture “My births”.

Key words: psychology of maternity and pregnancy, psychology of pregnancy, projective picture, emotional tuning of expectant mother to births.

Постановка проблеми. Сьогодні значна увага психологів приділяється дослідженню особливостей самосприймання жінкою вагітності, динаміки психоемоційних станів під час цього періоду, сприймання своєї майбутньої дитини, материнства загалом та інших питань [1–2, 4, 8–10]. Велика кількість праць присвячена дослідженню підготовки вагітних жінок та сімейних пар до пологів і післяпологового періоду, створенню відповідних програм психологічного супроводу [1–2, 4, 8, 10]. До вивчення питань психології пологів зверталися Н. В. Боровикова, О. С. Васильєва, М. С. Ланцбург, О. В. Могилевська та інші науковці – у контексті розкриття методів підготовки вагітних до цієї події [1, 4, 8]. У той же час

існує потреба у розробці якісного психодіагностичного інструментарію – цього вимагають потреби практики (підготовка молодих сімей до батьківства, вагітних жінок до пологів та післяпологового періоду і т. д.) та потреби експериментального вивчення досліджуваних явищ. Питання діагностики особливостей сприймання, готовності жінки до пологів залишається не вивченим. **Метою** нашого дослідження є висвітлення особливостей використання психомалюнка “Як я уявляю собі мої пологи” в роботі психолога-практика з психологічного супроводу вагітних жінок та сімейних пар, які очікують народження дитини. Також ми ставили перед собою завдання розробити алгоритм статистичної обробки психомалюнка, який дав би можливість більш широкого та якісного дослідження феномену пологів із психологічної точки зору.

Психомалюнок “Як я уявляю собі мої пологи” (скорочено – “Мої пологи”) проводиться з метою виявлення особливостей сприймання, психоемоційного налаштування вагітної жінки до пологів, рівня психологічної готовності до них (під час 3-го триместру вагітності). Він є однією із тем арт-терапевтичної сесії розробленої нами програми психологічного супроводу вагітних жінок та сімейних пар, які очікують народження дитини [1–2, 4, 8].

У структурі програми психологічного супроводу вагітних психомалюнок “Мої пологи” пропонується до виконання двічі: на початку циклу занять із психологом та наприкінці (нами проводиться 5 занять за умов психологічної експрес-підготовки вагітних до пологів (30–40 тиждень виношування дитини) і 12–15 занять за умов виконання повної програми психологічного супроводу вагітних) [2, 10]. Ретест проводиться з метою виявлення динаміки психоемоційного налаштування жінки на пологи, а відтак – визначення ефективності праці психолога з кожним клієнтом.

Досліджуваних просять намалювати, як вони уявляють свої пологи. Зачитуючи інструкцію, психолог указує, що потрібно зосередитися на темі “Мої пологи” і малювати, не задумуючись і не критикуючи себе, те, що хочеться. Робота виконується акварельними чи іншими фарбами на стандартному аркуші паперу формату А-4; наголошується, що художні здібності до уваги не беруться [2, [0].

Первинна інтерпретація психомалюнка “Мої пологи” проводиться в ході групової чи індивідуальної роботи за участю авторів малюнків і психолога (психодіагностичний та психокорекційний компоненти роботи). **Вторинна інтерпретація** проводиться психологом. Під час аналізу малюнка він ураховує, *найперше*, авторську інтерпретацію (клієнта), а потім – архетипні значення символів, кольорів, розташування малюнка на

аркуші, розміри фігур та інші загальноприйняті у психодіагностиці ознаки [2–3, 5, 7–8, 11].

На основі отриманих під час індивідуальної та групової роботи з авторами малюнків (учасники груп психологічного супроводу вагітних жінок; вибірка становила 214 осіб) результатів, із метою здійснення їх статистичної обробки нами було виокремлено десять психодіагностичних критеріїв визначення особливостей психологічної готовності, психоемоційного налаштування і сприймання ситуації пологів вагітною жінкою за психомалюнком “Як я уявляю собі мої пологи”.

Перший критерій: сприймання ситуації пологів як катастрофи, піку переживань, болю, страху, тривоги. **Формальні ознаки:** наявність значної кількості штрихувань, гострих кутів; лінії малюнка хаотичні; кольори холодні або різко контрастні (найчастіше коричневий, чорний, темносиній); малюнок, переважно, займає практично всю величину аркуша або дещо зміщений вліво. Малювання вибуху, грози, стихій (ураган, смерч) і т. ін. **Змістовні ознаки:** досліджувана особа сприймає майбутні пологи як ситуацію крайнього напруження, болю, муки, як свого роду “кінець світу”, коли ніхто і ніщо не зможе їй допомогти, але вона мусить її пережити, хоча і не уявляє собі, як. Така ситуація є особливо характерною для жінок (перша вагітність), котрі знаходяться під впливом розповідей-“страшилок”, почутих у пологових будинках від “старших колг” із досвідом”.

Другий критерій: витіснення ситуації пологів (намагання витіснити), бажання уникнути цієї події, не думати про неї (можлива *інфантильна позиція*). **Формальні ознаки:** малюнок, як правило, невеликого розміру; кольори ненасичені; досліджувані спочатку відмовляються від малювання, кажучи, що вони не знають, як зобразити цю тему. Малювання себе з дитиною (але остання, здебільшого, не промальована, – в колясці, пелюшках), з чоловіком гуляють; малювання сердець (як правило, символічно трьох, – чоловік, дружина і новонароджене маля), повітряних кульок (“свято народження дитини”), які, за кольоровою гамою, *не створюють* враження свята. Можливе зображення ситуації “до і після пологів”: жінка йде по дорозі до пологового будинку вагітна – зображена в одній частині аркуша, в другій – пологовий будинок і жінка з коляскою/дитиною на руках. **Змістовні ознаки:** жінка навіть наприкінці третього триместру виношування дитини живе так, ніби пологів як явища в природі не існує або ж за принципом “краще наперед не загадувати і не думати, а там якось воно буде” (можлива психологічна неготовність стати матір’ю). Тому коли настають реальні пологи, вона розгублюється, панікує, не виконує порад акушерів, погіршуючи ситуацію.

Третій критерій: дамінуюче негативне ставлення до лікарів, пологового будинку загалом (страх недоброчесного ставлення лікарів до

* Зареєстровано авторське право (Гасюк М. Б., Шевчук Г. С.) на науковий твір “Проективна експресивна методика “Як я уявляю собі мої пологи” (Психомалюнок “Мої пологи”) № 24611 Державним департаментом інтелектуальної власності МОН України від 31.05.2008 р.

своїх обов'язків). **Формальні ознаки:** для зображення фігур медперсоналу, пологового будинку вибираються темні холодні кольори; великі розміри вищезазначених фігур. Зображається пологовий будинок, який загрозливо нависає над мініатюрною фігуркою жінки; карета швидкої допомоги – чорного/коричневого кольорів; медперсонал в агресивних позах (темними кольорами), нерідко з великими руками, пальцями; обличчя або не промальовуються зовсім, або малюються в масках; фігура самої жінки розташовується на гінекологічному кріслі/ліжку, створює враження безпомічної; хоча можливе зображення і дещо агресивної чи оборонної стосовно медперсоналу пози. **Змістовні ознаки:** основний страх жінки щодо майбутніх пологів – це страх перед непрофесійними діями медперсоналу, нерідко він зумовлений стереотипними уявленнями клієнтів про виключно незадовільний стан української медицини. Можлива, також, ситуація, коли страх недобросовісного ставлення лікарів до своїх обов'язків є свого роду маскуванням страху жінки перед тією відповідальністю за нове життя, яке з'являється після пологів (нерозв'язана нормативна криза вагітності – наприклад, при ранній вагітності).

Четвертий критерій: налаштування на активну позицію під час пологів, бажання контролювати ситуацію. **Формальні ознаки:** малюнок зміщений до правої частини аркуша або – в центрі; фігура жінки великого розміру (інколи – на родильному кріслі), поза впевнена, може бути агресивна; кольорова палітра різноманітна, але холодні кольори практично відсутні. Зображується, як правило, другий період пологів – народження дитини. Цікаво те, що можлива ситуація, коли клієнтка малює себе згідно з вище описаною картиною, проте вибирає зазвичай коричневий колір і лінії малюнка є слабкими, ніби несміливими, – на відміну від пози породіллі, – що може свідчити про бажання бути впевненою та активною під час пологів поряд із сильним почуттям сумніву у своїй спроможності здійснити бажане. **Змістовні ознаки:** досліджувана особа переконана у можливості свого впливу на хід пологів, як правило, вона активно шукає відповідну літературу, відвідує курси для вагітних. Даний тип сприймання і налаштування на пологи зустрічається і в тих, хто народжує не перший раз і мав попередній позитивний досвід.

П'ятий критерій: пологи як випробовування, очікування болю та позитивного завершення. **Формальні ознаки:** символічне або пейзажне зображення; наявність штрихувань; як правило, центральне розміщення малюнка на аркуші. Малюють грозу (хмари, дощ, блискавка) в одній частині аркуша (зліва) та погоду після неї – сонце, веселка. Також зустрічається зображення гори – однієї або трьох (три періоди пологів), причому перша і остання вершини є меншими, ніж середня (гори зображаються похмурими, грізними), після гір – рівнина, квіти, сонце. Чим більш насичений колір гір та їх штрихування, тим більша впевненість жінки, що під час

пологів вона відчуватиме сильний біль, напругу. **Змістовні ознаки:** як правило, спостерігається реалістична, оптимістична позиція жінки щодо пологів. Вона активно співпрацює з психологом, хоче підготуватися до пологів якнайкраще, усвідомлюючи межі можливого і неможливого, готуючись до різного розвитку подій, але вірить у позитивне завершення.

Шостий критерій: високий рівень тривожності, депресивні тенденції у налаштуванні до пологів. **Формальні ознаки:** холодні кольори; розміщення – на весь аркуш або у його лівій частині. Зустрічаються малюнки відображення динаміки пологів посередництвом кольорових смуг – до даної категорії можна віднести ті з них, кольори яких відображають напругу та високий рівень тривожності, негативні емоційні стани під час пологів і після них. Крім того, до даної категорії можна віднести випадки, коли клієнтка малює пологову палату (холодними кольорами) з родильним ліжком чорного кольору, себе зображає новітньою або частково у першому чи другому періоді пологів і додається червоний колір, який символізує кров. **Змістовні ознаки:** підвищений рівень тривожності у налаштуванні до пологів може мати причиною як особистісні якості жінки, наявність внутрішніх конфліктів, так і наявність страхів (медперсоналу, ускладнень під час пологів – як наслідок негативного досвіду, – власного чи близької/знайомої людини).

Сьомий критерій: відчуття нестабільності, відсутності "грунту під ногами", бажання підтримки. **Формальні ознаки:** слабкість ліній; зображення часто незавершене, невеликих розмірів; кольори ненасичені, розмиті. Жінка може малювати родову палату з усією обстановкою (ліжко, столик для огляду і пеленання дитини і т. ін.), але не зображує ні себе, ні свою дитину, ні будь-кого іншого (втеча від пологів), причому у більшості випадків обов'язковим елементом є малювання вікна з вазоном на підвіконні чи/і сонцем, що проглядає крізь нього. Зустрічаються малюнки фігури породіллі на родовому ліжку/кріслі, яка намальована лише до половини – приблизно до лінії талії, нижня частина тіла не промальована зовсім; зображення родового крісла без ніжок – воно ніби висить у повітрі. Характерні кольори – чорний, коричневий, синій. У таких випадках не виключена наявність психологічних проблем, пов'язаних із сексуальною сферою, власними родовими травмами, проблем зі здоров'ям та ін. **Змістовні ознаки:** тут можна прогнозувати наявність низького рівня готовності до материнства (особливо при перших пологах): більше, ніж пологів, жінка боїться тієї відповідальності, що з'являється з народженням дитини (догляд, виховання). Також відчуття нестабільності, бажання підтримки може бути наслідком відповідних особистісних характеристик (непевненість у собі і т. д.) або відсутністю впевненості у своєму майбутньому: проблеми в сім'ї, невирішені житлові, фінансові питання.

Восьмий критерій: *проекція внутрішньо-особистісних конфліктів (часто – психологічні проблеми минулого – з матір'ю чи ін.). Формальні ознаки:* наявність сплутаних ліній, штрихувань; присутність геометричних фігур – кола, трикутника, спіралі; зображене розташовується у верхній або/лі лівій частині аркуша; перед початком малювання клієнтка деякий час думає, не зважаючи почати роботу. Можливе малювання похмурих пейзажів, наприклад, дерев без листя, з дуплом, що ростуть на місцевості без жодної травинки (панує коричневий колір), авторка малюнка може вказувати, що зобразила ранню весну, проте малюнок викликає асоціацію мертвих, усохлих дерев або ж пізньої осені; зображення вихору, смерчу. **Змістовні ознаки:** можна прогнозувати наявність проблем із прийняттям вагітності і материнства, існує ризик розвитку післяпологової депресії. Тому, якщо клієнтка виявляє бажання, необхідно працювати індивідуально. Існує ймовірність проблем із власною матір'ю, рідше – сестрою, свекрухою чи ін., котрі певним чином впливають на самооцінку жінки як матері (вона відчуває тиск щодо її спроможності бути “доброю матір'ю”) – що найперше притаманно ранній вагітності. Крім того, можлива присутність внутрішньо-особистісних травм, конфліктів; можливо – невідпрацьована криза постабортного синдрому, небажаність вагітності та ін.

Дев'ятий критерій: *відображення динаміки пологів, позитивне налаштування; єднання з несвідомим, довіри до природного начала в людині. Формальні ознаки:* використання у переважній більшості малюнка теплих кольорів; усі деталі зображеного добре промальовані, чіткі; розміщення – на всю величину аркуша, по центру. Детальне сюжетне зображення передпологового стапу, всіх або перших двох періодів пологів, післяпологового часу, яке відображає позитивне, активне налаштування жінки до народження дитини. Також характерним є використання тих символів, які можна назвати символами єднання з несвідомим: море, ріка, озеро (не бурхливі) – по воді може пливати корабель, човен; гора/гори (дві-три і піколи не зображувалось більше, – найімовірніше, відповідно до періодів пологів) та спокійний краєвид за нею (ними). **Змістовні ознаки:** гармонійно поєднуються когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти психологічної готовності до пологів [2, 10–11], жінка позитивно налаштована на активну, відповідальну роль під час народження дитини, усвідомлює можливість виникнення труднощів та намагається знайти конструктивні способи їх подолання; зацікавлена у співпраці з психологом. Як правило, читає відповідну літературу для майбутніх мам, відвідує курси для вагітних. Позитивно налаштована на материнство.

Десятий критерій: *пологи асоціюються із ситуацією повної невідомості; підвищений рівень тривожності. Формальні ознаки:* слабкість ліній, є штрихування; кольори ненасичені; процес малювання невпевнений; пейзажний, абстрактний типи малюнків. Намальоване викликає

амбівалентні асоціації: з однієї сторони, складається враження відстороненого малювання на зовсім іншу тему, а з іншої – передається почуття невпевненості автора малюнка, його тривоги. **Змістовні ознаки:** ймовірно, ситуація невідомості та підвищеного рівня тривожності має ятрогенний характер, коли жінка від різних лікарів отримала суперечливу прогностичну інформацію (можливість фізичних вад дитини, ускладнень під час пологів) і вона не знає, чого очікувати під час пологів. Майбутня породілля сподівається на благополучний перебіг подій, але ця надія дуже слабка. Жінка розгублена і не знає, чого чекати [2].

Інтерпретуючи психомалюнок “Як я уявляю собі мої пологи”, необхідно пам'ятати, що не завжди, наприклад, слабкість ліній малюнка (чи, навпаки, їх надмірна сила, інтенсивність) є підставою його співвіднесення до певного критерію. В кожному конкретному випадку потрібно звертати увагу на характер виконання інших малюнків із запропонованої серії, враховувати індивідуальні особливості автора, його настрій, характер установленого контакту психолога з клієнтом. Малюнок за своїм змістом може одночасно відображати характерні особливості кількох виокремлених критеріїв.

Нормальним явищем у малюнках, які відображають позитивне налаштування вагітної жінки до пологів, є присутність ознак, що вказують на певний (але невисокий) рівень тривожності, страху. Навіть при добрій підготовленості майбутньої породіллі до пологів доля невпевненості залишається, – це закономірне явище. І навпаки, відсутність тривог (найчастіше формальна, зовнішня, як захисна реакція) потребує звернення уваги психолога: можливе легковажно-інфантильне налаштування чи висока ймовірність відмови від новонародженої дитини (або психічні порушення особи).

Для статистичної обробки кожен психомалюнок “Як я уявляю собі мої пологи” оцінюють за кожним із вище описаних критеріїв, присвоюючи йому певну кількість балів: за шкалою від 0 до 7 (дані вносять у таблицю): **0 балів** – малюнок не містить жодної з перелічених ознак, не відображає змісту критерію;

1 бал – деякі незначні деталі за своїми особливостями можна віднести до ознак оцінюваного критерію, проте загальний зміст малюнка йому не відповідає;

2 бали – окремі деталі належать до ознак виокремленого критерію, проте вони не є основними в малюнку;

3 бали – деякі ознаки відображають зміст оцінюваного критерію, проте міра їх вираженості, інтенсивності є середньою, а малюнок загалом відображає зміст іншого критерію переживання ситуації пологів;

4 бали – ознаки даного критерію присутні в малюнку, проте вони перебувають на другому плані, а основна тема зображеного відображає зміст іншого критерію;

5 балів – ознаки виокремленого критерію присутні в малюнку, мають середню міру вираженості, що свідчить про актуальність змісту тих питань, який вони відображають, проте присутні добре виражені ознаки й інших критеріїв, типів сприймання та психоемоційного налаштування жінки на пологи/материнство;

6 балів – малюнок включає ознаки даного критерію і загальний характер малюнка загалом відповідає його змісту, – дана тенденція у сприйманні та налаштуванні на пологи є актуальною для автора зображеного, але міра її вираженості, інтенсивності середня;

7 балів – малюнок за своїми особливостями повністю відображає зміст оцінюваного критерію, зазначені тенденції є центральними, домінуючими для автора малюнка, рівень вираженості, інтенсивності ознак високий.

Як кількісна, статистична, так і якісна обробка психомалюнків вимагає високого рівня професіоналізму психолога. У практичній діяльності психолога перевагу має якісна обробка. Статистичну обробку ми застосували з метою побудови загальної картини особливостей сприймання та психоемоційного налаштування вагітних жінок до пологів [2]. Виявлення характерних спільних рис є важливим для роботи психолога, – при побудові ефективних програм психологічного супроводу вагітних, підготовки їх до пологів, розробці нових методів роботи психолога з жінками та сімейними парами, які очікують народження дитини.

Висновки. Для діагностики особливостей сприймання, налаштування та рівня психологічної готовності вагітної жінки до пологів під час третього триместру вагітності можна використовувати психомалюнок “Як я уявляю собі мої пологи”, – метод володіє високим психодіагностичним, психокорекційним та психотерапевтичним потенціалом. Статистична обробка психомалюнка (як передумова конструювання нової проєктивної методики) передбачає наступний алгоритм інтерпретації та оцінювання: 1) первинна інтерпретація – в ході групової чи індивідуальної роботи з клієнтом; 2) вторинна інтерпретація – із врахуванням попередніх результатів та відомостей психодіагностики, архетипної символіки тощо, – і співвіднесення висновків з ознаками виокремлених критеріїв; 3) оцінювання висновків за кожним критерієм згідно з 7-мибальною шкалою.

Використання статистичної обробки психомалюнка у роботі психолога з вагітними жінками відкриває можливість різностороннього системного вивчення феномену пологів як окремого явища.

1. Боровикова Н. В. Боль при родах и ее подавление / Н. В. Боровикова // Материалы 3-й межобластной научно-практической конференции “Нелескарственная терапия патологии репродуктивной системы человека” : сборник трудов ВМА. – 2001. – Т. 53. – Вып. 4. – С. 213–221.
2. Гасюк М. Використання психомалюнку для психологічної підготовки вагітної жінки до пологів (30–40 тижні вагітності) / М. Гасюк, О. Ішук, Г. Шевчук // Психологія і суспільство. – 2006. – № 3. – С. 140–148.
3. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / авт.-сост. К. Ковальов. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2006. – 608 с.
4. Ланцбург М. Е. Раскрытие темы родов в групповой подготовке к родам в роддоме / М. Е. Ланцбург // Перинатальная психология и медицина : материалы конференции по перинатальной психологии (25–27 мая 2001 г.). – СПб. : АМСУ, 2001. – С. 107–108.
5. Романова Е. С. Графические методы в практической психологии : психологический практикум / Е. С. Романова. – СПб. : Речь, 2002. – 416 с.
6. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2002. – 350 с., ил.
7. Стюарт В. Работа с образами и символами в психологическом консультировании / В. Стюарт ; пер. с англ. П. А. Хмелик. – М. : Класс, 1998. – 376 с.
8. Филиппова Г. Г. Метод рисуночного теста в психологической работе с беременными / Г. Г. Филиппова // Исследовательский центр семьи и детства РАО, Научный центр психического здоровья РАМН. – 2005. – Вып. 6. – С. 84–98.
9. Филиппова Г. Г. Психология материнства : учебное пособие / Г. Г. Филиппова. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – 240 с.
10. Шевчук Г. С. Психологічна експрес-підготовка вагітних до пологів: особливості групової роботи з використанням методів арт-терапії / Г. С. Шевчук, О. Ю. Ішук // Актуальні проблеми практичної психології : збірник наукових праць. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2007. – С. 231–236.
11. Яценко Т. С. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика [на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних малюнків] / Т. С. Яценко, М. Г. Чобітько, Т. І. Доцевич. – Черкаси : Брама ; видавець Вовчок О. Ю., 2003. – 216 с.

Відомості про авторів:**Гасюк Мирослава Богданівна**

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Шевчук Галина Станіславівна

аспірантка
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Дмитерко-Карабин Х. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Карабин Т. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 159.955.4

ББК 88.351

РЕФЛЕКСІЯ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті розглядається феномен рефлексії як важливого механізму самопізнання, саморозвитку та самореалізації особистості. Здійснюється виклад основних положень, що розкривають зміст та сутність рефлексивних механізмів в історичній ретроспективі та на сучасному етапі розвитку психологічної науки.

Ключові слова: особистість, рефлексія, самопізнання, самореалізація, саморозвиток.

Phenomenon of reflexion, as a very important self-knowledge mechanism of self-development and self-actualization of personality is examined in the following article. The main points that disclose the context and the essence of reflective mechanisms in historical retrospective on the modern stage of psychology development are disclosed.

Key words: personality, reflexion, self-knowledge, self-actualization, self-development.

Постановка проблеми. Життєвий світ особистості є унікальним і неповторним. Кожна людина, опираючись на внутрішні потенції та зовнішні обставини, сама створює траєкторію, динаміку та контрастність власного життя. Розвиваючись, людина пише свою історію, змінює довкілля, об'єктивується в продуктах матеріальної й духовної культури [1, с.94]. Основною рушійною силою розвитку, за Ш.Бюлер, є вроджене прагнення людини до самоздійснення, яке водночас є і процесом, і результатом життєвого шляху особистості [1, с.105]. Із цією думкою погоджуються також представники гуманістичної психології (А.Маслоу, К.Роджерс), які вбачають у кожній людині позитивне начало. Особистості притаманне прагнення до самореалізації та самоздійснення, яке вона намагається втілити впродовж власного життя. Із питанням самореалізації

тісно пов'язане питання самопізнання. Лише безперервний та систематичний процес самовивчення дозволить особистості пізнавати свої внутрішні потенції, цілеспрямовано їх розвивати та використовувати задля досягнення поставлених цілей. З іншого боку, усвідомлюючи глибинний зміст свого "Я", особистість корегуватиме процес власного життєздійснення відповідно до своїх внутрішніх прагнень, бажань та можливостей.

Актуалізація потреби самопізнання в житті особистості, як зазначає К.Абульханова-Славська, акумулюється в здатності до рефлексії, що дозволяє особистості досягти такої гнучкості та динаміки в організації свого життя, які недосяжні зовнішньо детермінованим, ситуативно зорієнтованим людям. Рефлексія цілком може попереджати вчинки, дії, вибори особистості, які не відповідають її нахилам. Таким чином, авторка надала механізм самопізнання і рефлексії філософсько-психологічної значущості в житті людини. Адже вони формують стійкий образ самого себе. Цей рівень сформованості "Я" включає не тільки здатність до внутрішніх сумнівів, але й упевненість у собі, у своїх можливостях, які регулюють внутрішню діяльність самосвідомості особистості. Тому, в загальному вигляді, проблема рефлексії є насамперед проблемою визначення "свого способу життя".

Виокремлюється два основні способи життя людини. Перший з них – це життя, котре не виходить за межі безпосередніх зв'язків, у яких живе людина: кровно-родинні стосунки, найближче коло друзів, усталений набір соціальних ролей. Тут людина знаходиться всередині самого життя, яке протікає як природний процес. На цьому рівні функціонування існує зовнішня рефлексія, яка формує феноменальний пласт свідомості, заповнений численними ритуалізованими структурами, продуктами колективної свідомості, що усвідомлюються як зміст свого "Я". Другий спосіб існування пов'язаний з появою власної внутрішньої рефлексії. "Вона ніби зупиняє неперервний процес життя і виводить людину за його межі. Людина неначе займає позицію над життям. Це вирішальний, поворотний момент... Тут починається або шлях до душевної спустошеності, нігілізму, морального скептицизму, цинізму (в менш крайніх формах до моральної нестійкості), або інший шлях – до побудови морального людського життя на новій, свідомій основі. З появою рефлексії пов'язане філософське осмислення життя" [2, с.153–154]. Рефлексуючи своє життя, людина не лише оглядається на минуле. Вона обов'язково намагається зазірнути у своє майбутнє, побачити в сьогоденні витоки майбутніх успіхів і невдач [1, с.94].

Таким чином, процес рефлексії є суттєвим фактором розвитку та вдосконалення особистості та сприяє реалізації нею глибинних основ своєї сутності. Зважаючи на це, сьгодні питання рефлексії займає вагомe місце у структурі психологічного знання.

Аналіз основних наукових досліджень. Теоретичні питання рефлексії обговорюються у роботах Б.Апаньєва, П.Блонського, Л.Виготського, С.Рубінштейна та ін. Тут рефлексія розглядається як один із принципів організації і розвитку психіки людини і, перш за все, її вищої форми – свідомості [3, с.15]. М.Боришевський, Н.Уткіна, А.Захарова, А.Ліпкіна, І.Кон, В.Столін, Х.Хекхаузен, А.Бандура та ін. аналізують цей феномен як найважливіший механізм самопізнання і саморегуляції. У роботах Б.Зейгарник, А.Холмогорової, С.Мазур, К.Роджерса рефлексія трактується як принцип існування індивідуальної свідомості і необхідна якість зрілої особистості. У своєму комунікативному аспекті рефлексія досліджується в роботах соціально-психологічного напрямку (О.Бодальов, Г.Андрєєва, Б.Ломов, Л.Орбан-Лембрик) [4, с.120]. Протягом останніх років з'явилася ціла низка наукових публікацій у галузі дослідження рефлексії, що відзначаються концептуальною новизною. Цей напрямок досліджень, названий рефлексивною психологією, пов'язаний перш за все з ідеями І.М.Семенова та С.Ю.Степанова [2, с.152]. Одним із найбільш розроблених аспектів рефлексії є інтелектуальний, що досліджується в руслі психології мислення і психології творчості (Н.Алексєєва, В.Давидов, А.Зак, І.Семенов, С.Степанов, В.Зарецький, А.Пономарьов та ін.) [4, с.121].

Мета статті: розкрити зміст поняття "рефлексія"; простежити розвиток уявлень про даний феномен у філогенезі.

Життєвий світ людини в кожен момент являє собою єдність результату і процесу життєтворчості, особистісну тотальність, що живе теперішнім на основі минулого заради майбутнього.

Потреба найбільш розумного розпорядження своїм життям виникає в індивіда внаслідок критично-оціночної рефлексії, заснованої на основоположних принципах і формах людського буття у світі взагалі і власного, зокрема. Величезну роль відіграють у ньому також рефлексивні емоції – сором, вина, совість. Емоційно-тривожне почуття невідповідності своїх помислів і дій суспільним виробленим і прийнятим як основні цінності етичним еталоном, гостре переживання своїх недоліків та недосконалостей – ось чуттєва основа, на якій формується прагнення до пересомислення та перебудови власного життя [5, с.65–66].

Рефлексія ніби припиняє безперервний процес життя, розчислює його, аналізує, дозволяє подивитися на себе ззовні. Момент підключення рефлексії є вирішальним, ключовим, тому що саме з цього моменту кожен учинок стає відбиттям нового, глибинного, відповідального ставлення до власного життя [6, с.441].

Узагальнюючи існуючі теоретичні розробки та емпіричні дослідження, можна побачити, що проблема рефлексії розглядається, зокрема, у трьох контекстах:

1. При вивченні теоретичного мислення. Рефлексія розглядається як спрямованість мислення на самого себе, на власні процеси та власні продукти.

2. При вивченні процесів комунікації та спільної діяльності. Основний акцент робиться на виявленні умов рефлексивного виходу в позицію “над” і “ззовні”.

3. При вивченні самоусвідомлення та самовизначення особистості. Іntenція рефлексивної діяльності при самовизначенні зумовлена численними реально-практичними ситуаціями соціального буття (пізнавальними, моральними, поведінковими).

Всі ці контексти переплітаються та приводять до неоднозначності у визначенні самого поняття “рефлексія” [7, с.28].

На сучасному етапі розвитку психологічної науки феномен рефлексії (від латинського reflexio – обернення назад, відображення) включає в себе:

- самосвідомість і самопізнання, співвідносність елементів мислення і дійсності [8, с.547];
- форму психологічної діяльності, що полягає в осмисленні власних психічних процесів та дій [9, с.874];
- розумовий розвиток, спрямований на пізнання людиною себе: поведінки, дій, учинків, психічних станів, почуттів, здібностей, характеру та ін. властивостей особистості [10, с.300];
- міркування, сповнене сумнівів, протиріч;
- механізм взаєморозуміння – осмислення суб’єктом того, якими засобами і чому він справляє те або інше враження на партнера по спілкуванню [11, с.427].

На думку Л.Орбан-Лембрик, рефлексія – це усвідомлення індивідом того, як його сприймають і оцінюють інші індивіди або спільності; вид пізнання, у процесі якого суб’єкт стає об’єктом свого спостереження; роздуми, аналіз власного психічного стану [12, с.262].

Першою рефлексією пробудженої свідомості, зафіксованою в Біблії, було те, що люди помітили – вони голі. Це дуже важлива риса, бо саме нею людина відрізняється від тварини – остання не знає сорому. Поглиблення даного спрямування думки є обернення її на весь духовний світ людини. Класичною є антична установка: “пізнай самого себе”, котра мала також зміст відходу від натурфілософії до антропології і робила індивіда головним предметом філософії [8, с.547].

Поняття рефлексії, яке виникло у філософії, має глибокі корені. Ще Геракліт (6–5 ст. до н.е.) роздумував над собою, а не тільки над природою, і природу розумів за аналогією до власних переживань. Він говорив: “Шукаю себе самого”. Окрім цього, він був тим, хто скерував рефлексію до гуманітарних питань і впровадив до філософії інтроспективний чинник [13, с.31–32].

Першими, хто почав уживати поняття рефлексії, були давньогрецькі філософи. Вони вбачали призначення рефлексії у самопізнанні людини. Сократ вважав важливим завданням людини пізнання своєї духовної активності у її пізнавальній функції [3, с.7]. У відомому виразі Сократа “Я знаю, що я нічого не знаю” теж яскраво виражені його роздуми над змістом власної свідомості та його співвідносністю із реаліями людського буття. Зупиняючись на питанні самопізнання, він говорив про те, що кожна людина носить у собі істинне знання, але не усвідомлює його. Їй можна в цьому допомогти шляхом умілої постановки питань [13, с.86]. Платон указував на важливість самопізнання у вихованні розважливості, яку він визначав як знання самого себе. Аристотель визнавав за рефлексією властивість божественного розуму, який здатен виявити єдність предмета знання і знання, тобто того, про що людина думає і її власні думки [3, с.7]. Августин Блаженний був переконаний, що, пізнаючи лише Бога та власну душу, людина може досягти щастя. Відомі його слова: “Увійди в самого себе, в нутрі людини живе істина”. Через усю філософію Августина проходить інтроспективна настанова. Пізнаючи та обмірковуючи власний внутрішній світ, свої переживання, він виходив на розуміння світу за межами свого “Я”: духовного та матеріального [13, с.238–247].

У схоластичній філософії середньовіччя поняття рефлексії застосували на позначення процесу розмірковування індивіда над тим, що відбувається в його свідомості. Р.Декарт тлумачить рефлексію, як здатність зосередитися на змісті своїх думок, абстрагуючись від усього навколишнього [10, с.300]. Отримане в результаті знання про самого себе – єдине достовірне знання, яке є основою для наступних роздумів про існування Бога, про властивості фізичного світу [9, с.8].

У Новий час Дж.Локк переніс рефлексію на пізнавальний процес як такий, розкрив її як джерело пізнання [8, с.547], розділив відчуття і рефлексію, трактуючи останню, як особливе джерело знання – внутрішній досвід, заснований, на відміну від зовнішнього, на даних органів відчуття. Це трактування рефлексії стало основною аксіомою інтроспективної психології. У цих поняттях знаходить відбиття реальна здатність людини до самозвіту, про факти свідомості, що відчуваються, до самоаналізу власних психічних станів [11, с.242]. Важливо також зазначити, що саме від Дж.Локка йде традиція власне наукового вивчення рефлексії. Він уперше виділив рефлексію як особливу психічну реальність та визначив її як дію розуму над самим собою [3, с.8].

У німецькій класичній філософії рефлексія розглядається як аналіз наукою власних засобів пізнання чи особливий вид теоретичної ретроспекції та асоціюється із гносеологічною проблематикою обґрунтування істинності знання [11, с.242]. Кант розглядав рефлексію у зв’язку з дослідженням пізнавальних здібностей людини та підкреслював її особливу

роль в утворенні понять. Він виокремлював логічну (розум) і трансцендентальну (чуттєвість) рефлексію. Гегель розглядав рефлексію як необхідний момент пізнавального процесу, підкреслюючи, разом з тим, її обмеження. У рефлексії він також убачав рушійну силу розвитку духу людини. В цілому для тогочасної філософії характерним є розгляд рефлексії як процедури пошуку останніх, абсолютних основ знання, з метою побудови на їх основі системи всеохоплюючого знання [3, с.8].

Особливо інтенсивно розвивається рефлексивний підхід у філософії Західної Європи XIX–XX ст. Так у феноменології Гусерля рефлексія трактується як унікальний спосіб пізнання свідомості, при якому потік переживань із усіма його різноманітними явищами стає відкритим для його осягнення та аналізу.

Філософія екзистенціалізму (Ж.Сартр, М.Хайдеггер, С.Франк) відкриває в рефлексії новий зміст: вона одержує етичну властивість, стає голосом совісті та бере на себе контролюючу свідомість функцію. Рефлексія як осмислення мислення пробуджує в людині почуття вини, підштовхує її до оцінки своєї моральної позиції та визначення призначення свого буття.

Сучасна герменевтика (Г.Гадамер, П.Рікер, К.Ясперс) розглядає основну функцію рефлексії в інтерпретації та обґрунтуванні сенсу, визнаючи її, як співвідношення між смислом і “Я” [3, с.9].

Розвиток знання про рефлексію сприяє її подальшій диференціації. На сучасному етапі розвитку філософської науки прийнято виділяти три основні види рефлексії:

- елементарна рефлексія, що приводить до розгляду та аналізу знання, роздумів про їх межі та значення;
- наукова рефлексія як аналіз і критика теоретичного знання на основі методів та прийомів, які властиві даній сфері наукового пізнання;
- філософська рефлексія як усвідомлення та осмислення основ буття і мислення, людської культури в цілому.

У сучасній світовій філософській науці межі категорії рефлексії значно розширились. Окрім традиційної, ретроспективної функції – критичного аналізу накопичених наукових знань – активно застосовується її конструктивна, творча функція: розробка цінностей, цілей, програм та засобів наукової діяльності [3, с.10].

Вивчення феномену рефлексії в психології має значно меншу історію, ніж у філософії. Вперше механізм рефлексії як спосіб самопізнання був застосований у психології інтроспекціонізму (інтроспекція – дивитись усередину). Однак це ще не була рефлексія в її сучасному розумінні. Із часом інтроспективний підхід до вивчення психіки себе не виправдав, а в кінці XIX ст. – на поч. XX ст. рефлексивний метод у дослідженнях особистості активно витіснявся під впливом природничонаукових методо-

логії таких наук, як фізика, біологія, фізіологія, на наукові стандарти яких орієнтувалася тогочасна психологія.

Першим, хто у XX ст. привернув увагу до проблематики рефлексії, був відомий американський учений, філософ і психолог Д.Дьюї. У своїй, тепер уже класичній, праці “Як ми думаємо” (1910 р.) він дав визначення рефлексивного мислення: “активний, наполегливий та уважний розгляд певної думки, чи припустимої форми знання, при світлі основ, на які воно опирається, та аналіз подальших висновків, до яких вони приведуть” [3, с.12–13].

Згодом А.Бузман (1925–1926 рр.) запропонував виділити дослідження з рефлексії та самосвідомості в особливу сферу знання і назвати її психологією рефлексії. Основний результат його праці, за оцінкою Л.Виготського, полягає в експериментальному доведенні того, що рефлексія та заснована на ній самосвідомість підлітків представлені в розвитку. А.Бузман трактує рефлексію, як будь-яке перенесення переживання із зовнішнього світу на себе [14, с.33].

У подальшому найбільш активно рефлексивні процеси досліджувались у метакогнітивізмі (напряму наукової психології, що вивчає особливі психічні механізми, які керують перебігом інтелектуальної діяльності). Вагоме місце тут відводиться інтелектуальній рефлексії, як здатності думати про основи власного мислення (Давидов, Семсенов, Холодна та ін.). Прихильники метакогнітивізму часто відносять до свого напряму і Ж.Піаже, останні праці якого були присвячені також вивченню розвитку рефлексивного мислення у дитини. Він трактує рефлексивне мислення як процес, що здійснюється на основі знання суб’єктом логічних законів зв’язку об’єкта із спрямованою на нього дією та на основі усвідомлення необхідності такого зв’язку [14, с.34].

Рефлексія є також предметом дослідження в когнітивній і гуманістичній психології, де вона розглядається як один із важливих факторів інтелектуального та особистісного розвитку людини (Бруне, К.Роджерс та ін.) [3, с.14].

У соціальній психології систематичні дослідження рефлексії розпочали в XIX ст. американські вчені Д.Холмс, Т.Ньюкомб та ін. у зв’язку з експериментальним вивченням спілкування в діадах. Виявилося, що процес рефлексії охоплює 6 позицій:

- 1) сам суб’єкт, яким він є в дійсності;
  - 2) суб’єкт, яким він бачить самого себе;
  - 3) суб’єкт, яким він бачиться іншому.
- 4–6 позиції ті ж, але з боку іншого суб’єкта.

Отже, рефлексія – процес дзеркального взаємовідображення суб’єктами один одного, змістом якого є взаємне відтворення особливостей особистості в іншому індивіді. Тобто під рефлексію розуміють усві-

домлення людиною того, як її сприймають партнери по спілкуванню, саме тому вітчизняні психологи рефлексію вивчають у соціальних групах високого рівня розвитку (колективах), члени яких об'єднані реальними зв'язками спільної значущої діяльності [10, с.300; 11, с.428].

Л.Орбан-Лембрик зазначає, що основу рефлексії становлять такі базові процеси, як:

- центрування (переоцінювання елементів, на яких фіксується погляд);
- дучентрування (механізм розвитку пізнавальних процесів особистості, який функціонує на основі здатності відтворювати точку зору іншої людини);
- проекція (процес і результат осягнення і породження значень, який полягає у свідомому чи несвідомому перенесенні суб'єктом власних властивостей, станів на зовнішні об'єкти та ін.) [12, с.262].

У психологічному механізмі рефлексії, як процесі, виділяються етапи, які послідовно протікають і визначаються за допомогою загальної структури компонентів (рефлексивний вихід, інтенціональність, первинна категоризація, конструювання, схематизація, об'єктивація). “Рефлексивний вихід”, як вихід у позиції спостерігача відносно власної дії та змісту свідомості, є початком дії рефлексивного механізму. Умовою “рефлексивного виходу” є неможливість подальшого здійснення діяльності, спілкування, викликаних “блокадою” змістовного руху та “парадоксами взаємонерозуміння”. Рефлексія – це не просто довільне чи мимовільне усвідомлення особистістю певних ознак, змістів свідомості чи життєдіяльності, а активне, цілеспрямоване усвідомлення засад цих характеристик, їх причинно-наслідкового зв'язку [2, с.156].

Функціональна структура рефлексії може бути представлена наступними складовими:

- регулятивна функція, що виявляється в механізмах саморегулювання на різних психологічних рівнях (Ю.Кулоткін, Г.Сухобська, І.Семінов, В.Шишкіна та ін.);
- інтегративна функція, що забезпечує цілісність свідомості і поведінки, що виявляється як спроможність рефлексивного мислення зв'язувати різнопорядкові елементи в одне ціле (Н.Алексєєв, І.Ладенко, А.Тюков, В.Цеханський та ін.);
- продуктивна функція, що висловлюється в пошуку і створенні нових засобів або знань в умовах блокади дій при дефіциті знань (Н.Алексєєв, Н.Гуткіна, В.Давидов, Л.Карнозова, М.Найдьонов, В.Альков, Г.Щедровський);
- інноваційна функція, що реалізується в ломці стереотипів і шаблонів мислення, поведінки та веде до прориву в принципово нові стосунки (М.Волкова, А.Зак, В.Давидов, А.Пономарьов);

- розвивальна функція, що реалізується у тих випадках, коли рефлексія цілеспрямовано застосовується як навчальний засіб, наприклад, для розвитку пізнавального хисту, або коли рефлексія стає стильовою характеристикою інтелекту (І.Ладенко, С.Самойлович, Н.Найдьонов, Д.Познер);
- інструментальна функція, яка виявляється в тих ситуаціях, коли до рефлексії вдаються як до засобу, наприклад, засобу досягнення згоди між партнерами, засобу стимуляції продуктивного мислення, засобу формування професійного самовизначення тощо (Л.Карнозова, Н.Алексєєв, Н.Розов).

Для виведення мислення на рефлексивний рівень необхідне особистісне прийняття значущості ситуації. У зв'язку з цим виділяють три причини неможливості рефлексивного виходу: незначущість ситуації, не сформованість рефлексивної функції мислення, протидія захисних механізмів особистості. Факт зумовленості рефлексивного виходу особистісними детермінантами (ставлення, переживання, засноване на особистісних цінностях) є важливим, бо в силу інтегративного і конструктивного характеру рефлексії дозволяє припустити і можливість зворотного впливу. Рефлексивність як функція розвиненого інтелекту сприяє ціннісній самоорганізації особистості, активному осмисленню своїх переконань, уявлень, ставлень, не дозволяючи приймати їм характер догматичних істин, які не підлягають сумніву [4, с.121].

У сучасних психологічних дослідженнях показана неможливість здійснення рефлексії без перетворення свідомості суб'єкта, баз його саморозвитку, без “виходу” за межі власного досвіду. Рефлексивні механізми забезпечують не тільки потенційну, але й реальну відкритість людини новому досвіду, іншій людині, самій собі.

Рефлексивне мислення – це уявний розгляд об'єкта і його серйозне і послідовне осмислення, воно визволяє людину від імпульсивних і стереотипних учинків і дозволяє діяти вільно та свідомо в напрямку досягнення своєї мети. Рефлектуючи, людина постійно, активно і обережно переглядає свої переконання і практичний досвід у світлі тих уявлень і ідей, на яких вони засновані, і наслідків, до яких призводять [4, с.119].

Висновки. Вивчення феномену рефлексії має довгу історію та бере свій початок ще в античній філософії. Упродовж розвитку наукової думки дещо змінювалося і розуміння даного поняття. Однак у всій багатогранності існуючих пояснень механізму рефлексії, все ж можна простежити дещо спільне. Так, під рефлексією розуміють процес самопізнання та пізнання оточення на основі аналізу людиною власного внутрішнього світу; розуміння того, “яким я є” та “яким мене бачать інші”.

У подальшому ми вважаємо за доцільне більш детально дослідити психологічний зміст рефлексивних механізмів та їх основні детермінанти.

1. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
2. Савчин І. М. Системна рефлексія як механізм саморегуляції життєдіяльності особистості / І. М. Савчин // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 152–158.
3. Бизяева А. А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А. А. Бизяева. – Псков : ПГПИ им. С.М. Кирова, 2004. – 216 с.
4. Блінова О. Є. Роль рефлексивних механізмів у процесі підготовки майбутнього вчителя / О. Є. Блінова // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – Вип. 4. – Ч. 2. – С. 119–125.
5. Жизнь как творчество (социально-психологический анализ) / [под ред. Л. В. Сохань, В. А. Тихонович]. – К. : Наукова думка, 1985. – 304 с.
6. Основи практичної психології : підручник / [В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.]. – К. : Либідь, 2001. – 536 с.
7. Бадалова М. В. Професіональна рефлексія практичних психологов : опыт изучения / М. В. Бадалова // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 4. – С. 28–30.
8. Філософський енциклопедичний словник / [наукові ред. Л. В. Осадовська, Н. П. Поліщук]. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
9. Психологический энциклопедический словарь / [Й. А. Стоименов, М. Й. Стоименова, П. Й. Коева и др.] – К. : МАУП, 203. – 1200 с.
10. Психологічна енциклопедія / [автор-упорядник О. М. Степанов]. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с. (енциклопедія ерудита).
11. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с.
12. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія [навчальний посібник] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 448 с.
13. Татаркевич В. Історія філософії: Т. 1: Антична і середньовічна філософія / В. Татаркевич [пер. з пол. А. Шкраб'юка]. – Львів : Свічадо, 1997. – 456 с.
14. Степанов С. Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии, 1985. – № 3. – С. 31–40.

Відомості про автора:

Торконяк Христина Степанівна,
здобувач кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-61-36
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Москалець В. П. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Романкова Л. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 159.923
ББК 88.37

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ РОЗКРИТТЯ ОСОБИСТІСНОЇ СВОБОДИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена проблемі особистісної свободи, зокрема шляхам її оптимізації. Розглядається груповий та індивідуальний рівень у практиках досягнення особистісної зрілості та особистісної свободи.

Ключові слова: особистісна свобода, особистісна зрілість, соціальна зрілість, інтелектуальна зрілість, емоційна зрілість, моральна зрілість, духовний ідеал.

The article deals with the problem of personal freedom, especially of the way optimization. The group and individual level in the practice of achievement personality maturity and personal freedom is considered.

Key words: personal freedom, emotional, social, intellectual and spiritual maturity, personality maturity, spiritual ideal.

Актуальність проблеми. Проблема особистісної свободи на сучасному етапі розвитку нашої держави, коли відбувається пошук і формування нових шляхів розвитку суспільства, які б дали, можливо, цілому світові нове бачення існування держави та людини зокрема, є найбільш актуальною. Адже лише самоактуалізовані, внутрішньо вільні, зрілі особистості можуть об'єднуватися у творчі союзи і творити нові, більш досконалі, можливо, навіть кардинально протилежні до попередніх та неординарні шляхи і способи розвитку держави. Творення довкола себе зовнішнього світу, керуючись внутрішніми духовними цінностями, принципами свободи, любові і творчості, дає можливість гармонійно розвиватися не лише самій особистості, але і всьому тому, що і хто її оточує. Це закладає основи переходу цілого суспільства на більш високий духовний рівень розвитку.

Метою повідомлення стала спроба виокремити шляхи оптимізації досягнення особистісної зрілості та особистісної свободи в юнацькому віці, розглянути важливу роль духовного ідеалу та почуття людської гідності у згаданому вище процесі. Проте, щоб досягнути цього на макрорівні, необхідно розпочати роботу щодо становлення особистості та особистісної свободи на мікрорівні. Тобто потрібно стати на індивідуальний шлях пізнання самого себе.

Серед сучасних вітчизняних та зарубіжних учених, які досліджували проблему свободи особистості, можна виділити Б.С.Алішева, К.О.Абульханову-Славську, Г.О.Балла, С.Білозерську, А.С.Бочарова, А.М.Вальчука, В.О.Васютинського, О.В.Губенко, О.А.Донченко, О.І.Зеліченко, З.С.Карпенко, О.І.Климишин, І.С.Кона, Г.В.Кулинич, Д.А.Леонтьєва, С.Д.Максименка, В.П.Москальця, Л.П.Міщиху, Л.Е.Орбан-Лембрик, О.Пеню, В.М.Русалова, М.В.Савчина, К.Сельченка, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, А.В.Чернишова, О.С.Штепу, І.Юдіна та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати проведеного нами дослідження і спостереження за соціальними процесами, які відбуваються сьогодні в суспільстві, дають право говорити про масову тенденцію, що проявляється в професійній некомпетентності, емоційній і соціальній незрілості, відсутності власних принципів і способів життєдіяльності, ригідності мислення тощо. Причиною цього всього є масова особистісна незрілість і відсутність внутрішньої свободи.

Ще раз хочемо наголосити, що саме в юності найактивніше починають проявлятися і повинні бути напрацьовані якості, які відповідають складовим особистісної зрілості і ведуть до досягнення особистісної свободи. Тобто в юності не лише збільнується рівень зовнішньої свободи, але розкривається особистісна свобода. Такий взаємозв'язок зовнішнього і внутрішнього повинен запобігти виродженню соціальної, зовнішньої свободи у всюдозволеність, яку ми спостерігаємо у сьогоденні. Саме в період юності особистість найяскравіше проявляється, так би мовити, розквітає. І логічним завершенням даного етапу є перехід в особистісну зрілість, молодість, дорослість, де повинні з'явитися перші результати особистісного розвитку. В другій половині юнацтва важливо всю силу, якості, міру отриманої свободи закумуляувати всередину, вглиб особистості, направити на свій внутрішній, духовний розвиток для того, щоб самореалізуватися на наступному етапі. Інакше всі досягнення колишнього юнака так і залишаться лише на соціально активному рівні і не перейдуть у внутрішній розвиток. Такі люди не зможуть достойно ввійти в наступний етап свого життя – молодість, який передбачає розкриття внутрішнього світу при обмеженні зовнішньої активності. Тобто концентрація відбуватиметься вже не на соціальних контактах, активній суспільній діяльності, де людина має змогу проявити яскраві риси своєї інди-

відуальності, а на сімейних стосунках, вдосконаленні професійних навичок, кар'єрному зростанні, аж поки не з'являться результати цієї внутрішньої, закритої від масового погляду, діяльності.

Якщо ж людина не зможе або не захоче відмовитися від попереднього способу життя, то виникає синдром Пітера Пена (наш термін), тобто вчасно не відбудеться становлення зрілої особистості і психологічна зрілість не буде відповідати віковій. Тобто така людина у тридцять, а то і більше років буде мислити юнацькими чи дитячими категоріями. Відповідно, вона не зможе створити міцну сім'ю, бо не готова до самопожертви (яка проявляється як відданість, взаєморозуміння, взаємослужіння) дітям і подружньому партнерові; не зможе організувати не лише свою професійну діяльність, але і побут; таким людям важко накопичувати і правильно розподіляти та віддавати енергію – фізичну, психічну і духовну, а отже, реалізація особистості буде відбуватися не повною мірою, а то і взагалі може зупинитися її еволюція.

Зазвичай люди, які не хочуть дорослішати, інтуїтивно відчувають “заборгованість” за попередні етапи свого життя. Оскільки ми говоримо про юність, то це ненапрацьовані або неправильно сформовані якості, які повинні бути розвинуті в юнацькому віці. Такі люди у зрілому віці часто згадують свої юнацькі перемоги і пригоди, а тому постійно живуть минулим і своїми юнацькими прив'язками. Бувають випадки, коли людина просто не хоче відмовитися від попереднього способу життя, оскільки він її влаштовує і приносить задоволення, проте це відбувається до того часу, поки особистості не набридне переживати дискомфорт від власної внутрішньої і зовнішньої невідповідності, і це наштовхне на роздуми про те, що, мабуть, щось не так, і спонукатиме її до відповідних дій.

Отже, ми вважаємо, що проблеми, які вийшли на масовий рівень сучасного суспільства, а саме: розпад сімей, професійна некомпетентність, відсутність вищих духовних цінностей у внутрішній системі смислів, неорганізованість на всіх рівнях соціального життя, відсутність відповідальності за свої вчинки і можливість її уникнути на рівні держави тощо, спричинені масовою особистісною незрілістю, відсутністю прагнення до саморозвитку та досягнення особистісної свободи.

Результати проведеного нами дослідження свідчать, що якості, які необхідні для розвитку особистісної свободи, притаманні лише одиницям респондентів, а більшість із них володіє нерозкритим потенціалом саморозвитку. Це свідчить про те, що прагнення до особистісного становлення присутнє, а от шлях його здійснення ще не усвідомлюється студентами, оскільки не має чіткої окресленості і практичності.

Юнацький вік характеризується прагненням до розвитку, досконалості, ідеальності, проте заміна внутрішнього зовнішнім спрямовує енергію юнаків на пошук нових розваг та чуттєвих задовольень. Необхідно до-

помогти студентам, спрямувавши цей запал, енергійність та силу молоді особистості на внутрішній особистісний розвиток та становлення особистісної свободи, на переверот власного внутрішнього світу у бік духовності, вищих буттєвих цінностей, людяності.

Перш за все ми пропонуємо звернути увагу на необхідність ознайомлення студентів із тими процесами, що відбуваються у даному віковому періоді, подати інформацію про поняття особистісної зрілості та її необхідності у житті людини, про становлення особистісної свободи та перспективи, які вона надає людині у її розвитку. Особливо важливою ця інформація є для студентів-психологів, специфіка майбутньої роботи яких буде спрямована саме на душу людини, на допомогу у вирішенні її проблем, на її особистісне зростання та внутрішнє становлення. Більше того, ця інформація повинна бути опрацьована не лише теоретично, але і спрямована на їхній власний внутрішній розвиток, для того, щоб у професійній реалізації вони дійсно змогли стати провідниками, як їх називав Р.Мей, на внутрішніх шляхах особистісного становлення та досягнення особистісної свободи інших.

Вагоме місце в цій роботі відводиться викладачу-психологу. Так само, як і при груповій роботі зі студентами, так і при індивідуальній, викладач повинен стати прикладом, взірцем для своїх підопічних на шляху особистісного становлення, розвитку особистісної свободи, гуманності, людяності, вірності буттєвим цінностям та справі свого життя і самореалізації в ній. На жаль, не всі викладачі можуть достойно провести інших по їх внутрішньому особистісному шляху, допомогти вийти на розвиток і становлення особистості та особистісної свободи, поділитися власним досвідом у цьому процесі і стимулювати до такого ж саморозвитку своїх учнів. А тому за необхідне вважасмо не лише стимулювання роботи самих студентів, а в першу чергу постає вимога особистісної зрілості викладача.

Отже, з метою досягнення належного рівня поінформованості студентів, доцільно було б у курсах із загальної та соціальної психології, психології особистості тощо розкривати питання про зміст та складові понять духовності, особистісної зрілості, свободи та її видів, зокрема особистісної свободи людини. У курсі педагогічної психології доцільно було б приділити особливу увагу питанням самовиховання, оскільки принципи виховання інших і себе однакові. У курсі вікової психології, індивідуального консультування, гуманістичних напрямків розвитку особистості тощо подавати не лише теоретичний матеріал, який стосується новоутворень віку чи проходження певного періоду життя людини, але і на практичних заняттях використовувати активні форми навчання, за допомогою яких проводити аналіз пройдених вікових періодів та розвивати ті якості, яких не вистачає. Ця робота може бути як індивідуальною, так і груповою. Наприклад, можна запропонувати студентам індивідуально виписати та

з'являються певні моменти власного життя з інформацією, яку вони отримали на лекційних заняттях, і при бажанні обговорити це з групою. Окрім того, можна пропонувати різні вправи чи задачі, які б висвітлювали проблемну ситуацію певного вікового періоду і за наявності теоретичних знань студенти повинні були б її вирішити. Таким чином, на власному, так би мовити, ігровому досвіді або досвіді друзів студенти змогли б перевірити, а отже, перевести теоретичні знання у власний внутрішній досвід. Доцільно використовувати не лише вигадані, але й реальні історії із життя студентів, де б вони самі повинні були придумати позитивне їх завершення та обговорити ті якості, які необхідні для вирішення певної проблеми або які утворилися внаслідок певної ситуації. Тобто кожен із них міг би запропонувати якусь свою, специфічно вікову, проблематичну ситуацію і в колективі знайти її вирішення.

Така робота не лише допоможе глибше сприйняти теоретичний матеріал, але й сприятиме підвищенню згуртованості групи, дозволить заглянути у внутрішній світ іншого, зрозуміти, що проблеми, які виникають на певному віковому періоді у різних людей, певною мірою схожі між собою. А це допоможе по-іншому подивитися на них, не з позиції трагедії, а з позиції, скажімо, гри, а отже, і прийняти їх як задачу, поставлену життям, яку необхідно вирішити, щоб перейти на новий рівень. Ще один важливий момент при такій роботі – це обмін досвідом між студентами, а отже, й обмін якостями один з одним.

В індивідуальній роботі над собою перш за все потрібне розуміння своєї недосконалості і прийняття нових умов розвитку подій, які притаманні певному періоду життя. З цією метою доцільно провести аналіз тих життєвих ситуацій, які виникли на даному етапі і потребують вирішення. На основі цього провести аналіз власних якостей, які необхідно було б проявити чи напрацювати у даній ситуації. Висновки, визнання власної неправоти, покаяння та сповідь (за Т.М.Титаренко), зроблені на основі такої роботи, вирішують дану проблему і виводять людину на новий, вищий щабель розвитку. Закріплення отриманого досвіду відбувається через нові практичні дії в аналогічних випадках, які виникнуть на життєвому шляху.

Така робота допомагає безпосередньому розвитку інтернального способу мислення, цілісного бачення ситуації, розвитку вміння аналізувати і робити висновки та прогнози, набувати життєвий досвід і бути активним діячем у власному житті, а отже – контролювати його. Дані якості є сприятливими для становлення та розвитку особистісної свободи, зокрема в аспекті інтелектуальної зрілості, і виступають її складовими.

Також необхідно розвивати в собі якість спостереження, адже коли людина стає свідком певної ситуації, яка трапляється з іншими, і робить для себе певні висновки, то завдяки цьому вона опосередковано набуває життєвого досвіду.

Все вищеописане також сприяє формуванню системи цінностей людини, яка будується на основі життєвого досвіду. Окрім того, важливим моментом у прийнятті будь-якої цінності, а у випадку особистісної свободи ми апелюємо до вищих духовних цінностей, є віра в них. Неможливо приймати цінності, не вірячи у їх реальне здійснення. За рахунок віри вони набувають життєздатності у жорстоких умовах сьогодення суспільства.

Що стосується розвитку якостей самоактуалізованої особистості, то перш за все людина повинна навчитися жити “тут і тепер”. Це допоможе не розпилюватися на дрібні проблеми, а навчитися виділяти головне, не жити спогадами минулого і не літати у мріях про світле майбутнє, а реально і тверезо оцінювати наявний момент життя і входити в нього цілковито і повністю. А це сприяє розвитку цілісного, нерозривного, не нафантазованого, реального світогляду і швидкій локалізації всіх своїх внутрішніх сил для вирішення проблеми, яка постала на життєвому шляху. Напрацюванню даної якості сприяють вправи на розвиток концентрації, які допомагають людині сконцентруватися на проблемі й оптимально швидко знайти шляхи її вирішення, при цьому зекономивши час і сили. Найпоширенішою вправою на розвиток концентрації є зосередження своєї уваги на певному предметі (свічці, ручці, фігурці, іграшці). При відволіканні уваги на щось інше, необхідно зусиллями волі повертати свою увагу на даний предмет, відсікаючи при цьому зайві думки, емоції, бажання. З кожним разом час концентрації на предметі буде збільшуватися. Також розвитку зосередження і концентрації сприяють медитативні техніки, запропоновані Р.Асаджолі [1, с.399–413].

При розвиненій концентрації і стриманості людині стає легше контролювати і власні негативні прояви, особливо це стосується надмірної емоційності. Емоційна зрілість передбачає адекватну реакцію на життєві ситуації та вміння контролювати власні снахли емоцій. Такому самовладанню сприяють вправи на релаксацію і споглядання як відсторонене бачення проблем. Р.Асаджолі пропонує вправи на розототожнення, які допомагають відсторонитися і розмежувати різні сторони свого існування [1, с.156–169]. Також для того, щоб наші емоційні прояви залишалися спокійними, можна розглядати будь-яку проблему від імені третьої особи. За таких умов не будуть зачіпатися конкретні особистості, а мова йтиме ніби про якогось знайомого, і це не буде сприйматися так гостро і болюче, оскільки дозволить відсторонитися і тверезо оцінити ситуацію. Відсторонене бачення проявляється і тоді, коли сприймати певну проблему як гру, завдання, яке потребує вирішення. Це допоможе зовсім по-іншому дивитися на життєві труднощі, а, відповідно, і реагувати на них інакше. Такий самоконтроль завжди повинен йти в парі із самодисципліною та організацією свого життєвого простору і діяльності. При цьому самодис-

ципліна проявляється в добровільній відмові від тих речей і бажань, які не є необхідними і можуть зашкодити розвитку особистості. А тому завжди необхідно зіставляти свої бажання і можливості із внутрішніми ціннісними орієнтирами, обдумувати та обґрунтовувати кожен свій намір чи спонуку.

При розвитку самодисципліни та критичному ставленні до своїх бажань та прагнень набагато легше прийняти і думку іншого. Для того, щоб адекватно оцінити бачення іншого, не потрібно зациклюватися на власній думці чи сліпо приймати думку іншого, бо у першому випадку ми не чуємо нікого, крім себе, а у другому – не маємо власної позиції або не бажано брати на себе відповідальність. Натомість треба правильно сформулювати власну думку і поставити її на один рівень із думками інших і, знову ж таки, відсторонитися. Таким чином можна побачити найоптимальнішу з них і якщо це порада щодо вирішення певної проблеми, то скористатися нею.

Організація життєвого простору і часу базується на усвідомленні першочерговості власних дій. Необхідно визначити найголовніше на даний момент і довести цю справу до кінця. Організованість внутрішнього світу завжди залежить від організованості та порядку у зовнішньому. Адже при зовнішньому хаосі і безладі набагато важче побудувати чіткий і зрозумілий внутрішній світ. І оскільки зовнішня свобода є завжди передумовою внутрішньої, то починати треба із зовнішнього, що перебуває у видимому для людини просторі і не потребує якихось незрозумілих зусиль. Проте, з іншого боку – впорядкування власного внутрішнього світу виливається і на зовнішній порядок. Тобто коли життя заводить людину в глухий кут і не видно просвітку, то в першу чергу потрібно внутрішньо зібратися і завершити усі розпочаті справи, починаючи від професійних задумів аж до побутових умов. При завершеності справ, які в першу чергу залежать від самої людини, починає формуватись, висвітлюватись перспектива життєвого шляху і проблеми, які для свого завершення потребували сторонньої допомоги, знаходять своє розв'язання. Головне – розпочати цей процес і утримувати себе у діяльності, а для цього необхідна неабияка сила волі.

Розвиток волі є дуже важливим моментом у особистісному становленні, оскільки не лише допомагає доводити розпочаті справи до кінця, але й утримує особистість у постійній динаміці росту, навіть коли опускаються руки. Так, Р.Асаджолі пропонує тренувати волю на кожній стадії її реалізації. До першої стадії волі входить ціль, намір, мотивація, визначення цінності та роздуми [1, с.170]. Тут важливо чітко і правильно визначити ціль, щоб вона була зрозумілою в першу чергу для самого себе. Правильно поставлена ціль – це гарантія швидкого і закумуляованого вирішення проблеми. Визначення мотивації та провідної цінності передбачає наявність власної системи ціннісних орієнтацій, а це передбачає роздуми,

обдумування, зіставлення та відповідність даної цілі та цінності власному внутрішньому світові та реальним умовам і можливостям її майбутньої реалізації.

Наступним етапом реалізації волі є прийняття рішення та здійснення вибору, а це стає можливим при прийнятті повної відповідальності за власне рішення і його наслідки, що є елементом свободи людини. Дуже часто відмова чи втеча від свободи і небажання приймати на себе відповідальність стають перепоною на життєвому шляху людини і часто є причиною депресивного стану від накопичення життєвих проблем, які потребували вирішення, але через власну невизначеність надовго застрягли в часі і стали тягарем для людини. Чим більше таких внутрішніх перепоною людина сама створює у своєму житті, тим важче їй переходити на нові рівні розвитку. А критична маса накопичених і невирішених життєвих проблем призводить до психіатричних станів.

Уміння робити вибір і нести за нього відповідальність напружується під час самостійного життя, яке в достатній мірі вперше отримує студент у період навчання. Студенти, які проживають із батьками, повинні також навчитися цьому, проте тут вагому роль у першу чергу відіграють батьки. При досягненні дитиною повноліття вони можуть запропонувати самостійно приймати рішення, а самим виконувати лише радчу функцію, тобто допомагати порадами, якщо їх будуть потребувати. У випадках, коли батьки не бажують відмовитися від управління власною, уже дорослою дитиною, юнак повинен самостійно перебудувати стосунки з ними, можливо, будуть необхідні і якісь різкі кардинальні зміни. Адже тоді людина здобуде незалежність від батьківської сім'ї і не буде до кінця життя перебувати під їх маніпулюючим впливом. Невміння ж або небажання побудувати нові, рівноцінні зв'язки зі своїми батьками говорить про особистісну незрілість.

Повернемося до етапів вольового процесу: наступним є підтвердження власного вибору, яке базується на вірі та переконанні у здійсненності даного рішення, інакше вибір так і залишиться на стадії бажання. Наступним етапом вольового процесу є планування та організація діяльності відповідно окресленої програми, що передбачає виконання певних дій, які ведуть до реалізації цілі. За умови, якщо ціль є надто віддаленою, варто виставляти проміжні цілі, послідовне досягнення яких веде до кінцевої. На даному етапі, на думку Р.Асаджолі, слід уникати двох найпоширеніших помилок. Перша полягає у надмірній зосередженості на кінцевому результаті, внаслідок чого дії людини стають непрактичними. Окрім того, на нашу думку, за таких умов з'являється ризик зупинки конкретної діяльності і переживання у мріях кінцевого результату. Інша помилка полягає у надмірній увазі та перебільшенні вторинних цілей і засобів їх досягнення, в результаті чого головна ціль утрачається.

Останньою стадією вольового акту є виконання запланованого. Для цього необхідними є цілеспрямованість, динамічність енергії і наполегливість, проте деякі проблеми для свого вирішення потребують і вичікування, тобто терпіння. Тобто кожна життєва ситуація передбачає напрацювання певної якості і часто ними є саме ті, які найменше розвинуті у конкретної людини [1, с.173–175].

Отже, для розвитку волі необхідно навчитися правильно визначити ціль, приймати рішення, вірити у його здійснення, вміти організувати та спланувати діяльність і її виконати.

Одним із найважливіших і найскладніших моментів у розвитку особистісної свободи є вміння правильно будувати соціальні стосунки, завдяки чому здобувається свобода від соціуму та соціальна зрілість. Для цього важливим моментом у житті людини є усвідомлення і прийняття духовного ідеалу, який є орієнтиром і контролюючим центром усередині особистісної свободи [5]. Правильна побудова ієрархії соціальних стосунків, де перше місце займає духовний ідеал або Христос, далі – особистісне “Я” людини, особистісне “Я” коханої людини, особистісні “Я” дітей і аж тоді родичів, друзів та інших осіб, які належать до макросередовища, виступає гарантом гармонізації внутрішнього та зовнішнього світу особистості.

Наявність у людини ідеалу передбачає момент наслідування, тобто людина переймає стиль поведінки, ієрархію цінностей, прояви особистості цього ідеалу. А тому важливо в процесі духовного становлення вийти на вищий рівень ідеалів. І цей шлях не дається легко. Лише виведення духовного ідеалу на належне місце у своєму внутрішньому світі дає можливість духовного звільнення, розкриття своєї сутності, Іскри Божої в людині, народження духовного немовляти, яким і є Христос. Адже, саме Логос є Спасителем із рабства у зовнішнього матеріального та соціального світу, саме Він дарує людині внутрішню духовну свободу. Це допомагає сформувати духовну зрілість.

Основою та завданням християнства, так само як і психології, є пізнання власного “я”, становлення досконалої людини. А звідки дізнатися, що є досконалим, які риси особистості її характеризують, до чого нам прагнути? Адже ті якості людини, які пропонує нам соціум, не завжди відносяться до духовних, а деколи і суперечать їм. Повинен бути певний еталон, у порівнянні та злитті з яким можна було б побачити свою невідповідність ідеалу, щоб спрямувати свої зусилля на ліквідацію недоліку. Без такого стержня, без еталону особистість не зможе стати на шлях духовного вдосконалення, бо вона його просто не знайде.

І таким стержнем, еталоном, ідеалом виступає Логос, Христос. Це Досконала Людина і Досконалий Бог одночасно, зливаючись з яким ми своє людське приєднуємо до Його Боголюдського і таким чином можемо

побачити, де ще є незбіг. І лише у такому єднанні можна пізнавати свою душу.

Цей механізм закладений давним-давно у назві нашої улюбленої галузі знань – психології. Адже “psyche” – душа, “Logos” – Слово, Логос, Христос, Бог. І лише у єднанні “psyche” і “Logos” народжується наука, основу якої складає пізнання душі [2]. А тому майбутнє психологічної науки можна вбачати у розвитку християнського напрямку психології.

На об’єднанні Духу і Душі наголошує Донченко О.А., вважаючи, що без цього єднання людина як така не відбудеться, не відбудеться її внесок у розум людства. Дух при цьому відіграє вирішальну роль, підносячи конфліктну ситуацію до рівня Любові, при цьому навчаючи любити будь-які стосунки та поєднувати протилежності. Саме Дух показує людині її проблеми і спонукає прийняти протилежне, як таке, чого не вистачає саме їй, але є необхідним для існування. І лише Дух здатен дати людям любов, вищу за інстинкт або за его-цінності цивілізованого походження [3, с.142].

Отже, становлення особистісної свободи є неможливим без усвідомлення ідеалу у власному житті, який представляє собою контролюючий та спрямовуючий центр особистості, та поєднання Душі і Духу, при підпорядкуванні останньому. Важливо досягнути найвищий духовний рівень ідеалу. Заміщення вищого ідеалу оточуючими людьми або соціумом може призвести як до внутрішньоособистісних, так і до міжособистісних конфліктів та непорозумінь. Духовний ідеал стає еталоном, відносно якого ми можемо пізнати ті сторони своєї особистості, які потребують особливого контролю та вдосконалення (детальніше див. [5]).

Окрім усього сказаного вище, для розвитку особистісної свободи важливим є становлення адекватної самооцінки людини та пов’язаного з нею відчуття власної гідності, яке найбільшої гостроти набуває в юнацькому віці. Саме від них залежатиме розвиток подальшого життя людини: чи стане вона активним діячем і творцем власної особистості, чи буде перебувати в полоні власних комплексів.

Саме емоційна та соціальна зрілість як важливі новоутворення юнацького віку сприяють розвитку самоповаги та поваги до іншого, що є важливим у подальшому житті. Адже відсутність адекватної самооцінки та взаємоповаги між людьми дуже часто стає причиною багатьох міжособистісних конфліктів, розвитку комплексу неповноцінності, почуття вини та залежності від партнера (детальніше див. [4]).

Отже, орієнтація на духовний ідеал, людська гідність, повага та переживання достоїнства Бога в собі лежать в основі внутрішньої свободи людини. Дуже важливим моментом є адекватна самооцінка та переживання відчуття власної гідності людиною, які формуються саме в юнацькому віці. Взаємоповага між людьми є гарантом конструктивного вирішення багатьох непорозумінь та конфліктних ситуацій. Без поваги до ін-

шого та самоповаги неможлива любов до себе та ближнього, а отже, створення дружніх, сімейних та інших міжособистісних взаємин. Збереження власної гідності та гідності іншого, добровільне підпорядкування себе вищим духовним цінностям та ідеалам є умовами особистісного розвитку людини, яка іде шляхом свободи.

Духовний ідеал вказує напрям розвитку особистості. Він виступає еталоном для прискорення особистісного зростання і не має кінцевої точки. Тобто Досконалість, а також Свобода, Любов, Творчість відносяться до категорій духовності, а тому не мають меж. Свобода повинна мати ціль, причому Вищу ціль, щоб не перетворитися на всюдозволеність. І такою ціллю повинно стати пізнання себе та Бога, адже це сходинки дозрівання особистості, кожна з яких розкриває нову міру свободи. Три умови набуття повної свободи людини та поступові кроки до неї описані у Посланні апостола Павла до Ефесян – це знайти своє покликання, пізнати Бога, злитися з Христом, який є Досконалою Людиною і зразком досконалої зрілості й аж тоді людина отримує Дар і виходить на повну творчу реалізацію (Еф.: 4; 1–13).

Висновки. Для оптимізації становлення особистісної свободи студентської молоді доцільно збільшити рівень поінформованості у тематиці проблеми свободи, зокрема її видів та сензитивних періодів досягнення кожного з них. На індивідуальному рівні, у саморозвитку та становленні особистісної свободи та роботи над собою перш за все необхідно зробити поворот усередину себе та свого внутрішнього світу і прийняти цінність духовного ідеалу, який допоможе окреслити шлях особистісного та духовного розвитку, стане еталоном удосконалення на шляху творення себе.

1. Асаджолі Р. Психосинтез. Принципы и техники / Роберто Асаджолі ; [пер. с англ. Е. Перова]. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 416 с.
2. Боднарюк Р. Грани Єдиного / Роман Боднарюк, Галина Боднарюк. – Івано-Франківськ : Сиверсія МВ, 2004. – 96 с., 4 цветн. ил.
3. Донченко О. А. Фрактальність психіки і суб'єктність / Олена Донченко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії. – К. : Либідь, 2006. – 360 с. – С. 117–143.
4. Ралько І. М. До проблеми становлення особистісної свободи в юнацькому віці / Ірина Ралько // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2007. – Вип. 12. – Ч. I. – С. 232–241.
5. Ралько І. М. Духовний ідеал як основа внутрішньої свободи соціалізованої особистості / Ірина Ралько // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України: проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2006. – Т. VIII. – Вип. 1. – С.291–298.

Відомості про автора:

Ралько Ірина Михайлівна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57, каб 505
тел.: (034 22) 596015
факс: (380 03422) 31574

Рецензенти:

Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Дмитерко-Карабин Х. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Олена Іванченко

УДК 159.922.4.:316.47

ББК 88.372

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ЕТНОЦЕНТРИЗМУ В КОНТЕКСТІ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена розкриттю сутності соціально-психологічного феномену етноцентризму та специфіки впливу цього явища на формування міжетнічних відносин.

Ключові слова: етноцентризм, етнічна група, міжетнічні відносини, етнічна ідентифікація, інгрупа, аутгрупа, етнічний стереотип.

The article is devoted to the discovering of essence of socially-psychological phenomenon of ethnocentrism and peculiarity of influence of that fact on the development of interethnic relationships.

Key words: ethnocentrism, ethnic group, interethnic relationships, ethnic authenticity, in-group, out-group, ethnic stereotype.

Постановка проблеми. У психології міжетнічних та міжгрупових процесів одним із фундаментальних є поняття “етноцентризму”. Оскільки етноцентризм у будь-якій формі свого прояву руйнує міжетнічні контакти, вивчення цього феномену особливо актуальне в сучасних умовах, коли етнічні конфлікти стали щоденною реальністю.

У зв'язку з цим виникає необхідність розгляду етноцентризму як соціального і соціально-психологічного феномену та постановки питання про його природу, структуру, функції. А також вимагають вирішення наступні проблеми: чому різні культурні цінності, навіть при інтенсивній взаємодії, не стають спільними; незалежно від інтенсивності спілкування між різними групами суттєві культурні відмінності тільки посилюються; завжди у будь-якому суспільстві є соціальні групи, які відокремлюють себе від інших; навіть спілкуючись однією мовою, ми часто виражаємо

думки і концепції різних світів і одні й ті ж слова можуть мати різний культурний смисл. Однією з причин є етноцентризм, який не дозволяє представникам різних культур, які мають різний практичний досвід, чітко уявити собі чуже розуміння світу і сформулювати проблеми один одного.

Оскільки явище етноцентризму суттєво впливає на динаміку між-етнічних відносин, то розуміння суті, змісту даного феномену є важливим і актуальним.

Мета повідомлення – розкрити суть та значення етноцентризму в умовах міжгрупової взаємодії.

Аналіз наукової літератури. Вивчення праць науковців (Н.Лебедевої, Л.Орбан-Лембрик, Т.Стефаненко, А. Бароніна, А.Львовичкіної та ін.) показує, що сам факт усвідомлення особливостей своєї етнічної групи не містить у собі упереджень щодо інших груп. Проте так буває доти, доки констатуються ці відмінності. Коли ж від такої констатації переходять до оцінки іншої групи, тоді можливі перекручення її образу. І тоді виникає психологічне явище етноцентризму. Воно полягає у схильності представників групи сприймати всі життєві явища з позицій “своєї” етнічної групи, яка розглядається як еталон. Отже, суть етноцентризму зводиться до сукупності масових ірраціональних уявлень про власну етнічну спільність як про центр, навколо якого групуються всі інші [10].

Такі уявлення є психологічними утвореннями масової свідомості у вигляді конкретизованих спрощень образів свого народу, щедро наділених позитивними рисами, в кількості, яка набагато перевершує аналогічні риси в уявленнях про інші народи. Етнічні стереотипи складаються завжди в певному соціальному контексті і коли вони набувають стійкої форми упереджень, тобто стандартного і негативно забарвленого емоційного характеру, то легко можуть бути використані як засоби розпалювання національної ворожнечі [9].

Аналіз наукової літератури дозволяє розглядати явище етноцентризму з наступних позицій: етноцентризм як захист соціальної групи, який сприяє збереженню соціальної ідентичності її членів і зароджується в умовах інгрупової загрози, конфлікту; етноцентризм – це і форма соціального контролю, яка виправдовує дискримінаційні дії стосовно відкинутих аутгруп; етноцентризм – це і адаптивний механізм виживання, який проявляється найбільш гостро під впливом зовнішніх загроз; етноцентризм – це нормальний наслідок засвоєння звичаїв суспільства і культури у щоденному житті [13].

Відомо, що термін “етноцентризм” увів у 1906 році У.Самнер під час вивчення етнічних груп і кваліфікував його як переконаність у перевазі власної етнічної й культурної групи над усіма іншими групами. Його розуміння цього явища полягало в тому, що люди схиляються до тенденції бачити світ так, щоб своя група виявлялась в центрі, а всі інші мають

рівнятися на неї. Тобто кожна група вважає свої соціальні цінності, уявлення, традиції, вірування єдино правильними і, відповідно, уявляє себе еталоном, центром всесвіту, якому повинні уподібнюватись усі інші групи. Саме тому сприймання способу життя, цінностей, уявлень інших етнічних груп відбувається з позицій порівняння “їх” із “Нами” на користь “Нас”, адже “Вони” не схожі на “Нас” і тому “неправильні”. І ступінь їхньої “неправильності” визначається тим, наскільки “Вони” не схожі на “Нас” [11].

Американські психологи М.Бруер і Д.Кемпбелл виділили основні показники етноцентризму: сприйняття елементів своєї культури (норм, ролей і цінностей) як природних і правильних, а елементів інших культур як неприродних і неправильних; бачення традицій своєї групи як універсальних; розуміння того, що для людини природно співпрацювати із членами своєї групи, допомагати їм, надавати перевагу своїй групі, пишатися нею і не довіряти й навіть ворогувати із членами інших груп. Останній із визначених Бруером і Кемпбеллом критеріїв свідчить про етноцентризм індивіда. Що стосується перших двох, то деякі етноцентричні люди визнають, що інші культури мають свої цінності, норми та звичаї, але вони є нижчими порівняно з традиціями “їхньої” культури. Однак зустрічається і більш наївна форма абсолютного етноцентризму, коли його носії переконані, що “їхні” традиції і звичаї універсальні для всіх людей на Землі [14].

Д.Мацумото виділяє такі функції етноцентризму:

- 1) етноцентризм може виступати як захист соціальної групи (допомагаючи зберегти соціальну ідентичність її членів, зароджуючись в умовах інгрупової загрози, конфлікту);
- 2) етноцентризм – це форма соціального контролю (виправдовуючи дискримінаційні дії відносно відсторонених і загрожуючих аутгруп);
- 3) етноцентризм – адаптивний механізм виживання [7].

З.Фройд у свій час також проаналізував феномен етноцентризму. Він зауважував, що етноцентризм – це форма колективного нарцисизму. За Фройдом, колективний нарцисизм має психологічну та соціальну функції – створення середовища для витіснення агресивних імпульсів. Колективний нарцисизм дає можливість інгрупі спрямовувати свої агресивні імпульси на будь-які інші доступні аутгрупи, тим самим усувати боротьбу всередині інгрупи [15].

У проведених Т.Адорно соціально-психологічних дослідженнях авторитарної особистості, етноцентризм, який входив у структуру авторитарного характеру, був одним із центральних понять [1].

Етноцентризм як характеристика образу своєї і чужої етнічної групи виникає в процесі спілкування етносів на основі двох практично пов'язаних процесів: зближення і відособлення. Взаємодія етнічних груп

супроводжується адаптаційними процесами, що можуть перебігати в різних формах: від міжетнічної інтеграції до етнокультурної ізоляції. Успішна адаптація етнічних груп у вигляді інтерпретації пов'язана з позитивним ставленням як до культури власної, так і етноконтактних груп, що виражається у формуванні позитивно спрямованих ауто- і гетеростереотипів. Деадаптація етнічних груп, крайнім полюсом якої є етнокультурна ізоляція, передбачає надтолерантність до власної культури при повному запереченні культури етноконтактних груп. Це проявляється в надпозитивних аутостереотипах і негативних гетеростереотипах [5].

Таким чином, поняття “етноцентризм” у його широкому значенні використовується для позначення специфічного феномену буденної етнічної свідомості, що виникає в процесі взаємодії етнічних груп і характеризується надпозитивним ставленням до інгрупи, на протигагу негативним емоційно-оцінним ставленням до аутгрупи.

У процесі аналізу структури етноцентризму стає очевидним факт його зведення до ауто- або гетеростереотипу. Останній розглядається як автономна одиниця етнічної свідомості групи. Специфіка ставлення етносу до власної групи поза контекстом його ставлення до аутгрупи не розкриває суті феномену етноцентризму, оскільки ставлення до інгрупи (аутостереотип) і аутгрупи (гетеростереотип) можна розглядати ізольовано один від одного лише в абстракції як методичний прийом для їх детальнішого вивчення. У реальному житті, в життєдіяльності етнічної групи вони виступають як неподільне ціле, як одна з форм відображення етносом своєї єдності і відмінності від інших етнічних груп. Тому етноцентризм є ніби “сплавом” ауто- і гетеростереотипу, розглянутих з урахуванням “знаку” їх емоційного ставлення до об'єкта оцінки (своєї і чужої етнічних груп), взаємозалежними елементами в структурі такого цілісного утворення, як етнічний стереотип [2].

Етноцентризм, що складається з негативних стереотипів різних аутгруп, є якісно новим станом міжгрупової свідомості у порівнянні із забобоном, в якому зафіксований глобальний негативізм стосовно аутгрупи, тотальне заперечення будь-яких позитивних суджень про їх членів, міркування про них як про “нелюдів”. Етноцентризм – це достатньо цілісне і впорядковане уявлення як про власну етнічну групу, так і про її етнічне оточення. Порівняно із забобоном в етноцентризмі чіткіше представлений порівняльний інгруповий – аутгруповий компонент, що сприяє оцінній поляризації етнічних груп [9].

Питання про роль етноцентризму в житті етнічних груп, тобто про його соціальні і психологічні функції, нерозривно пов'язане з особливостями адаптаційних процесів у етноконтактних групах. Успішна взаємна адаптація етносів у вигляді інтеграції, що передбачає оволодіння навичками “чужої” культури при повному збереженні власної етнокультурної

специфіки, сприяє переходу міжетнічної диференціації в констатацію різниці світосприймання і способу життя етноконтактних груп, але не містить негативізму і непримиренності до “чужих” культур. Деадаптація етнічних груп зв’язана з посиленням інтолерантності до іноетнічного оточення і може проявитися в різних формах – від прагнення зменшити або припинити контакти етнічних меншин шляхом поглинання (асиміляції) чи фізичного знищення членів інших етнічних груп (геноцид) [8].

Етноцентризм виникає у відповідь на загрозу існування етносу як самостійного соціокультурного цілого і виконує функцію його соціально-психологічного захисту від інокультурного впливу в умовах деадаптації етнічних груп. Сили, що руйнують етнос як самостійний об’єкт міжгрупової взаємодії, можуть бути внутрішніми і зовнішніми, тобто залежними від специфіки етнічних груп, а також від особливостей соціальної ситуації, в якій здійснюється їхня взаємодія.

Внутрішні причини, що породжують етноцентризм, розглядалися в межах теорії соціальної ідентичності (Г.Теджфел, Дж.Тернер) [5] і трактувалися як захисний соціально-перцептивний механізм. Він у міжетнічному контексті діє автономно і допомагає групі захищати позитивну групову ідентичність у процесі міжетнічного порівняння. Однак така концепція не дозволяє розмежувати етнічну диференціацію (констатує нетотожність етносів) і власне етноцентризм (передбачає непримиренність до інших етнічних груп).

Плідним видається підхід до аналізу внутрішніх причин, що породжують міжетнічну деадаптацію, запропонований Н.Лебедевою. Розглядаючи адаптацію етносів у процесі етнічних міграцій, автор стверджує: внутрішні причини, що викликають неадекватність міжетнічного сприймання, можна пояснити невпевненістю в позитивності образу “ми – групи”. А це породжує інтолерантність до чужого способу життя і світосприймання, що відрізняється від картини світу, прийнятої у власній групі [4].

Базуючись на досвіді вітчизняних і зарубіжних дослідників міжетнічної адаптації [5], ми можемо передбачити, що етноцентризм значною мірою пов’язаний із руйнуванням позитивної групової ідентичності, розмиванням відчуття “ми” у членів етнічної групи. Він виконує функцію психологічного захисту образу цієї групи, переносючи причини духовної слабкості власної групи на сусідні етноси.

Наукові розвідки свідчать, що зовнішніми ситуаційними причинами виникнення етноцентризму можуть виступати різні об’єктивні умови, включені в міжетнічну ситуацію. При цьому досліджувалося багато чинників ситуативної групової взаємодії, котрі, на думку різних авторів, сприяли виникненню етноцентризму. Наприклад, Д.Кемпбелл (D.T.Campbell) джерелом виникнення етноцентризму і провідною роллю вважав неминучість боротьби етнічних груп за виживання в умовах обмеженості життєвих ресурсів [12].

Інші дослідники, виходячи із концепції статусної нерівності груп, убачали функцію етноцентризму в збереженні або набутті групою у взаєминах з іншими етносами вищого статусу [5].

С.Бочнер (S.Bochner), І.Амір (I.Amir) пов’язували функцію етноцентризму з тими часовими, територіальними, соціальними умовами, що супроводжують міжетнічні контакти і, у світлі цього підходу, етноцентризм розглядали як прагнення корінного етносу захистити свою територію від мігрантів. Це втілювалося у негативному ставленні до них [3].

Д.Мацумото виділив етноцентризм як необхідну психологічну функцію, фундаментальне поняття міжгрупових відносин, яке визначається нормальним наслідком засвоєння норм суспільства і культури під час повсякденного життя [7].

Слід зазначити, що збільшення кількості чинників, які складають міжетнічну ситуацію, не розкриває суті етноцентризму як феномену буденної етнічної свідомості. Наприклад, реалістична теорія групового конфлікту Д.Кемпбелла не може пояснити, чому наявність об’єктивного конфлікту міжгрупових інтересів не завжди викликає антагонізм у міжетнічних стосунках. У той же час міжетнічна інтолерантність проявляється за відсутності об’єктивного конфлікту інтересів між етнічними групами. Виникнення етноцентризму пов’язане головним чином з особливостями групи як історично складеного етносоціального організму, а особливості соціальної ситуації можуть тільки посилювати чи послаблювати його.

Етноцентризм не обов’язково пов’язаний з ворожим або настороженим ставленням до інших груп. Позитивне чи негативне ставлення до іншої нації залежить від реальних взаємовідносин між ними – конфліктних чи дружніх. Інтенсивне спілкування з іншими групами, якщо воно не має конфліктного характеру, ліквідує обмеженість етноцентричного погляду на світ і на інші народи та дає змогу краще зрозуміти як свою, так і іншу культуру, сприяє зближенню народів [6].

Етноцентризм у буденній етнічній свідомості може виникати також у результаті його посиленого стимулювання певними соціально-політичними структурами з метою вирішення економічних і політичних проблем [5]. У цьому випадку відбувається ніби привнесення етноцентризму в стан етносу, його штучне нав’язування етнічній групі, що, як правило, стає можливим в умовах соціально-політичної та економічної нестабільності суспільства. Дестабілізація соціальної системи створює передумови для трансформації позастетнічних протиріч у суспільстві в етнічні. Етноцентризм стає ніби річищем, у яке спрямовуються проблеми – економічні і соціальні. У цих умовах на фоні ослаблення інших згуртовуючих етнос чинників, етноцентризм актуалізується як спосіб об’єднання інгрупи, виконуючи функцію її соціальної інтеграції. Включаючись у соціальні протиріччя і конфлікти, він значно їх загострює.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, етноцентризм – це тенденція розглядати й оцінювати довкілля з позиції цінностей, культури і моделей життя власної соціальної групи. Етноцентризм у будь-яких формах прояву перешкоджає нормальній взаємодії етнічних груп, їх успішній етнокультурній адаптації. Тому вивчення етноцентризму як певного стану буденної етнічної свідомості групи, її природи, соціальних і психологічних функцій повинно сприяти конструктивному вирішенню міжетнічних проблем. Про етноцентризм часто говорять тоді, коли хочуть показати деякі негативні соціальні або соціально-психологічні процеси, які мають місце у конкретному суспільстві. Часто синонімами етноцентризму є такі поняття, як ксенофобія, етнічна неприязнь, етнічна напруженість, націоналізм, але такий односторонній підхід істотно спрощує розуміння феномену етноцентризму у формуванні міжетнічних відносин. Перспективним у вирішенні даної проблеми є аналіз соціально-психологічних чинників виникнення і актуалізації етноцентризму; інтенсифікації культурного обміну, що сприяло б зниженню етноцентричних установок у сприйманні різних етносів; зменшення соціальної дистанції між етнічними групами і нівелювання архаїчного поділу на “Ми” і “Вони”, на “своїх” і “чужих”, зменшення прояву інтолерантності на особистісному рівні, що нівелювало б етноцентристський дискурс, а також подолання вибірковості спілкування з представниками різних етнічних культур.

1. Агеев В. С. Психология межгрупповых отношений / В. С. Агеев. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 144 с.
2. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – К. : Тандем, 2000. – 264 с.
3. Кон И. С. Психология предрассудка. О социально-психологических корнях этнических предрассудков / И. С. Кон // Новый мир. – 1966. – № 9. – С. 187–205.
4. Лебедева Н. М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп / Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество. – М. : Старый сад, 1997. – С. 271–289.
5. Левкович В. П. Этноцентризм как социально-психологический феномен (на материале исследования этнических групп Узбекистана) / В. П. Левкович, И. Б. Андрущак // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 2. – С. 70–81.
6. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія : навч. посіб. / А. М. Львовичкіна. – К. : МАУП, 2002. – 144 с.
7. Мацумото Д. Психология и культура / Д. Мацумото. – СПб. : Питер Прайм-Еврознак, 2003. – 718 с.

8. Орбан-Лембрик Л. Е. Міжгрупові відносини: історія і сучасний погляд на проблему / Л. Е. Орбан-Лембрик // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – Вип. 11. – Ч. 2. – С. 3–18.
9. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія етнічних спільностей і груп / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – К., 2006. – № 4 (18). – С. 38–57.
10. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн.; кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2006. – 569 с.
11. Орбан-Лембрик Л. Е. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – К., 2008. – № 4 (30). – С. 73–85.
12. Соснин В. А. Культура и межгрупповые процессы: этноцентризм, конфликты и тенденции национальной идентификации / В. А. Соснин // Психологический журнал, 1997. – № 1. – Т. 18. – С. 50–60.
13. Стадников М. Г. Психология этноцентризма / М. Г. Стадников // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия 6. – Вып. 2. – С. 55–67.
14. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: учеб. для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 368 с.
15. Хьел Л. Теории личности / Л. Хьел, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.

Відомості про автора:

Іванченко Олена Ігорівна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
76000, м. Івано-Франківськ, вул.Шевченка, 57
тел. : 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua.
76014, м. Івано-Франківськ
вул. Є.Коновальця 109, кв.13
тел. моб. 8-097-907-70-73
e-mail: fiestaal@mail.ru

Відомості про рецензентів:

Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Катерина Лисенко-Гелемб'юк

УДК 316.482:159.922.8
ББК 88.37.5СПЕЦИФІКА МІЖОСОБИСТІСНОГО КОНФЛІКТУ
В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена аналізу специфіки міжособистісних конфліктів в умовах навчально-виховного процесу та способів його розв'язання в юнацькому віці.

Ключові слова: конфлікт, міжособистісний конфлікт, конфліктоген, конфліктна поведінка, конфліктна ситуація, конфлікт інтересів, ціннісний конфлікт, розв'язання конфлікту, саморегуляція, юнацький вік.

The article is devoted to the analysis of the specific features of the interpersonal conflict, the psychological conditions of prevention and successful solution of interpersonal conflicts at an youthful age are revealed.

Key words: conflict, interpersonal conflict, conflictogen, interpersonal interaction, conflict behaviour, conflict situation, interest conflict, value conflict, solution of interpersonal conflict, self-regulation, an youthful age.

Актуальність проблеми. Вміння особистості обирати стратегію подолання життєвих труднощів, до яких безумовно відноситься міжособистісний конфлікт, створює можливість кращої адаптації до вимог суспільства та ефективного функціонування в ньому. Діяльність сучасної людини у всіх її багатоманітних проявах, зазвичай, спрямована на отримання позитивного результату, перманентний моральний та духовний розвиток, які у свою чергу вимагають участі в суспільному житті. Складність самої людини як особистості, її внутрішнього світу, неоднозначність, часто суперечливість ціннісних орієнтацій, домагань, ставлень, життєвих прагнень, планів тощо часто-густо створюють сприятливі умови для виникнення міжособистісного конфлікту. Характерними ж ознаками юнацького

віку як онтогенетичного періоду та визначальної стадії в особистісному становленні також виступають складність і суперечливість, які переважно відіграють магістральну роль в усіх аспектах життя молодого людини, стимулюючи зіткнення інтересів, а відтак і сам конфлікт. Означений період супроводжується зовнішніми і внутрішніми суперечностями, саме тому міжособистісний конфлікт і його значення на вказаному етапі без перебільшення неоціненні, адже в конфлікті більшість особистісних рис та характерологічних якостей не лише знаходять свій вияв, а й власне формуються, адже в такому виді взаємодії накопичується досвід, який часто детермінує індивідуальні зміни. Особистість здобуває навички ведення дискусії, аргументації та відстоювання власної думки, що приводить до акумуляції здобутих знань, численних роздумів, диференціації почуттів, вимагає самоконтролю й саморегуляції, подекуди визнання помилковості власних суджень та ін. Такі засоби ефективного подолання конфліктів вже стають невід'ємною складовою не лише конкретного особистісного досвіду, а й людини загалом.

Мета повідомлення полягає в акцентуації уваги на специфічних особливостях міжособистісного конфлікту в умовах навчально-виховного процесу та його психологічного значення і наслідків для формування особистості в юнацькому віці.

Міжособистісні конфлікти можуть виникати в усіх сферах життєдіяльності людини, однак нас цікавить прояв та динаміка означеного феномену в умовах навчально-виховного процесу.

Міжособистісні та внутрішньоособистісні конфлікти висвітлюються в дослідженнях В.І.Андреевої, О.Г.Антонової-Турченко, Л.І.Божович, О.Адонченко, Е.Еріксона, А.А.Єршова, І.С.Кона, Х.Корнеліуса, Я.Л.Луп'яна, Дж.Марсія, К.Левіна, Л.Е.Орбан-Лембрик, О.М.Леонтєва, Е.А.Орлової, Н.І.Пов'якель, В.А.Роменця, Дж.Г.Скотта, Р.Фішера, У.Юрі, Г.Шихи, Т.М.Титаренко, К.Хорні, Е.Фромма, Т.С.Яценко та ін. Проблемам конфліктів у педагогічному процесі присвячені дослідження В.М.Афонькової, І.М.Варенікіної, Б.С.Волкова, Б.Ф.Вульфою, Т.В.Драгунової, Н.В.Жутикової, А.В.Зосимовського, Л.М.Карамушки, В.Н.Лозовцевої, М.М.Рибакіної, В.А.Чистякової та ін.

Специфіка конфліктних взаємин полягає у тому, що вони виникають за наявності щонайменше двох конфліктуючих сторін, цінності, наміри й цілі яких є несумісними, а їх поведінка і дії спрямовані на блокування активності протилежної сторони. Таким чином, конфлікт виникає там, де зустрічаються протилежно спрямовані, несумісні одна з одною тенденції у свідомості окремо взятого індивіда чи групи людей, які виступають суб'єктами міжособистісної взаємодії і яким властиві гострі негативні емоційні переживання. Відповідно несумісність членів групи, яка впливає з розходжень у поглядах та позицій, перешкоджає формуванню згур-

тованості, що у свою чергу призводить до виникнення міжособистісних конфліктів.

Проблеми конфлікту, передусім міжособистісного та виокремлення основних його чинників і механізмів розв'язання, охоплюють, а подекуди стають складовою найрізноманітніших аспектів суспільного життя особистості, з-поміж яких доцільно було б звернутись до навчально-виховного процесу. Адже більшість сучасних представників означеного вікового періоду відноситься до студентської молоді України – квітесенції майбутньої інтелігенції. У свою чергу якісні особливості навчально-виховного процесу визначаються середовищем навчального закладу, його колективу, в якому дотримання норм педагогічної етики, моралі, взаємоповаги, створення атмосфери довіри та гуманності, – стають головними завданнями й обов'язком педагогів та студентів.

Поняття “міжособистісний конфлікт”, без сумніву, багатогранне, адже передбачає врахування психологічної атмосфери в педагогічному колективі, типу взаємовідносин у студентській групі, характеру педагогічної взаємодії. Психологічна енциклопедія тлумачить його як зіткнення інтересів двох або декількох особистостей. У соціальній психології за характером взаємодії партнерів розрізняють такі дві форми існування міжособистісного конфлікту, як конструктивний (виникає, коли суб'єкти конфлікту не виходять за межі ділових відносин) і неконструктивний (виникає за умови застосування одним із суб'єктів конфлікту аморальних методів боротьби) [13, с.177].

Визначення конфлікту інколи доповнюють виділенням основних ознак, а також необхідних достатніх умов його виникнення. Так, С.М.Ємельянов визначає конфлікт, як таке відношення між суб'єктами соціальної взаємодії, яке характеризується їх протиборством на основі протилежно спрямованих мотивів (потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань) або суджень (думок, поглядів, оцінок тощо). Водночас він вважає, що така ознака конфлікту є недостатньою для висвітлення сутності конфлікту, що необхідно виділити його основні ознаки та сформулювати необхідні і достатні умови його виникнення. Він виділяє такі ознаки:

1) конфлікт завжди виникає на основі протилежно спрямованих мотивів або суджень, такі мотиви і судження є необхідною умовою виникнення конфлікту;

2) конфлікт – це завжди протиборство суб'єктів соціальної взаємодії, яке характеризується заподіянням взаємної шкоди (моральної, матеріальної, фізичної, психологічної і т. п.). Виходячи з цього, автор вважає необхідними і достатніми умовами виникнення конфлікту наявність у суб'єктів соціальної взаємодії протилежно спрямованих мотивів або суджень, а також стан протиборства між ними [5, с.22].

А.А.Єршов у своїй праці “Особистість і колектив” зазначає, що суперечності, що виникають у суспільстві, є початками конфліктів: “...соціальні

суперечності породжують міжособистісні конфліктні стосунки, реалізуються у них” [6, с.13].

Для того, щоб визначити шляхи виникнення конфліктів, Н.В.Грішина пропонує розглядати взаємозв'язки, які встановлюються у процесі спільної діяльності: функціональні, соціальні, психологічні. Порушення цих зв'язків, говорить автор, потенційно стає джерелом конфліктів [3, с.264]. А.А.Єршов, у свою чергу, наголошує на таких ознаках міжособистісних конфліктів:

- напруженість суб'єктів, що конфліктують;
- розбіжності між почуттями та розумом (нездатність керувати емоціями, стереотипами поведінки);
- результат порівняння та оцінки своїх і чужих дій робиться на власну користь (винним в усьому визнається суперник);
- демонстрація ворожого ставлення, нанесення шкоди одній із сторін; інтеграція всіх видів активності (імпульсивної, примусової і вольової) та акумуляція на об'єкті впливу;
- перенесення конфліктних стосунків з однієї взаємодії в іншу;
- актуалізація потреб, що стають домінуючими для особистості чи групи [6, с. 15].

Найбільш відомими теоретичними підходами до дослідження міжособистісних конфліктів у психології є мотиваційний (М.Дойч, Л.Козер, Г.Зіммель, М.Шериф та ін.) та когнітивний (Н.Фрігін, М.Крогіус та ін.), діяльнісний (Л.Петровська, Т.Полозова, Б.Хасан та ін.), організаційний (Л.Понді, Р.Блейк, А.Єршов, С.Катаєв та ін.).

Концептуальний аналіз будь-якого феномену передбачає вироблення системи понять, за допомогою яких він описується. На сьогодні розроблено декілька варіантів такої системи. Найбільшого поширення здобула понятійна схема, розроблена Л.А.Петровською. Схема соціально-психологічного аналізу конфліктів, що її запропонувала Л.А.Петровська, включає чотири основні категоріальні групи:

- а) структура конфлікту;
- б) його динаміка;
- в) функції;
- г) типологія [12].

Лише усвідомлення ситуації як конфліктної перетворює її на конфлікт, зауважує Н.В.Грішина, визначаючи міжособистісний конфлікт як ситуацію, в основі якої суперечності, які учасники ситуації (або принаймні один із них) сприймають і переживають як значущо психологічну проблему, що вимагає свого розв'язання. Внаслідок цього і виникає активність сторін, спрямована на подолання суперечності, яка виникла, і розв'язання ситуації в інтересах обох або однієї із сторін [4].

Є.М.Бабосов міжособистісний конфлікт інтерпретує як “...взаємне негативне сприйняття людей, викликане несумісністю їхніх поглядів, інте-

ресів, оцінок, потреб і пов'язана з цим негативна реакція на слова та вчинки людини, що розглядаються як небажаний партнер або суперник; зіткнення несумісних бажань, прагнень, настанов партнерів зі спілкування, коли задоволення прагнень одного з них загрожує обмеженням інтересів іншого" [11, с.200].

У свою чергу Л.Е.Орбан-Лембрик стверджує, що динаміка конфлікту залежить від поведінки його опонентів, відтак кожна форма перебігу конфлікту пов'язана із специфічними поведінкою і взаєминами людей [10, с.234].

Міжособистісні конфлікти, будучи відображенням суперечностей соціалізації, виступають як один із засобів самоствердження особистості, формування її активної позиції у взаємодії з оточенням, можуть бути оцінені як конфлікти становлення, самоствердження соціалізації.

Як відомо, об'єктом психології найчастіше є міжособистісні конфлікти. При цьому Л.Орбан-Лембрик виділяє такі їх типи:

1) конфлікти інтересів – ситуації, що зачіпають інтереси учасників (їх цілі, плани, устремління, мотиви і т. д.), які виявляються несумісними або суперечать один одному;

2) ціннісні конфлікти – це конфліктні ситуації, в яких розбіжності між учасниками пов'язані із суперечливими або несумісними уявленнями про предмети, які мають для них особливо значущий характер. Розбіжності у цінностях не обов'язково призводять до конфліктів. Останні виникають тоді, коли вони чинять вплив на взаємодію людей або ж починають "посягати" на цінності один одного, тобто коли ці розбіжності стосуються домінантних цінностей, особливо тоді, коли людина схильна нав'язувати іншим свої погляди, точки зору і т. д.;

3) конфлікти, що виникають через порушення норм або правил взаємодії.

За формою протікання розрізняють відкриті конфлікти (тут чітко виражено зіткнення опонентів, сварки, відверто агресивна поведінка і т. ін.) і приховані (для них характерна відсутність зовнішніх агресивних дій і намірів, а мають місце непрямі способи впливу, які можуть супроводжуватися формальною згодою з опонентом).

На думку Л.Орбан-Лембрик, у міжособистісному конфлікті послаблюється здатність його учасників до саморегуляції, свідомого самоконтролю, а також знижується стійкість до стресів і фрустрації. Водночас, саме міжособистісні конфлікти подекуди сприяють прояву творчої сили, встановленню взаєморозуміння між людьми. Позитивна роль окресленого явища, на думку дослідниці, полягає у зростанні самосвідомості його учасників, утвердженні цінностей, що, безумовно, має велике значення і вплив на особистісне становлення, особливо в юнацькому віці [10, с.230].

Проблема виокремлення причин виникнення конфліктів займає ключове місце в пошуку шляхів їх попередження і конструктивного завер-

шення. Без знання рушійних сил розвитку конфліктів дуже важко здійснювати на них ефективний регулюючий вплив [2, с.413]. А.Я.Анцупов і А.І.Шипілов фактори і причини конфліктів об'єднують у чотири групи, вказуючи на їх об'єктивно-суб'єктивний характер:

1) об'єктивні (природне зіткнення інтересів, спосіб життя, традиційні стереотипи конфліктного розв'язання соціальних суперечностей та ін.);

2) організаційно-управлінські (структурно-організаційні, функціонально-організаційні, особистісно-функціональні й ситуативно-управлінські);

3) соціально-психологічні (втрати і спотворення інформації в процесі міжособистісної і міжгрупової взаємодії, розбалансована рольова взаємодія, відмінні підходи до оцінювання результатів діяльності, змагання і конкуренція);

4) особистісні (суб'єктивна оцінка поведінки партнера як неприпустимої, недостатня соціально-психологічна компетентність, низький рівень конфліктостійкості, недостатній розвиток емпатії, неадекватний рівень домагань, холеричний тип темпераменту, акцентуації характеру та ін.) [2, с.416].

Ми зосередимось на особистісних і соціально-психологічних причинах виникнення міжособистісних конфліктів у юнацькому віці, оскільки розглядаємо їх значення в контексті нашого дослідження найсуттєвішим. Як вже неодноразово зазначалося, юнацький вік належить до однієї з найсуперечливіших і водночас визначальної стадії життєвого шляху особистості.

На думку Г.С.Абрамової, юнацький вік – вік росту сили "Я", його здатності проявити і зберегти свою індивідуальність (водночас уже існують передумови для подолання страху втрати власного "Я" в умовах групової діяльності або інтимної близькості чи дружби). Саме завдяки протистоянню і протиставленню себе з іншими людьми юнаки здобувають чіткі межі свого психологічного простору, яке вже стоїть на їх захисті від небезпеки руйнівного впливу іншого [1, с.585].

У той же час Е.Еріксон характерною ознакою означеного періоду вважає відчуття власної неповторності, індивідуальності й несхожості на інших. Саме на цій стадії розвивається почуття зрілої відповідальності. Е.Еріксон описав вісім етапів розвитку людини, на кожному з яких перед індивідом стоїть специфічне завдання. Процес вирішення кожного супроводжується переважно виникненням конфлікту, залежно від вирішення якого і відбувається подальший розвиток і становлення юнака. Успішне вирішення конфлікту надає особистості нової позитивної якості, та, відповідно, відбувається подальший розвиток. Негативне ж його вирішення або не вирішеність конфлікту повністю, призводить до негативного формування "Я". На думку автора, в юнацькому віці відбувається інтеграція всіх елементів свідомості, що дає можливість розв'язанню конфлікту, означено-

ного раніше. Е.Еріксон виділяє такі види даного конфлікту: часова перспектива або розпливчате почуття часу; впевненість у собі або сором'язливість; експериментування з різними ролями або фіксація на одній; учнівство або параліч трудової діяльності; сексуальна поляризація або бісексуальна орієнтація; відносини “лідер – послідовник” або невизначеність авторитету; ідеологічна впевненість або розмита система цінностей [15, с.46].

При успішному подоланні вказаних видів конфлікту в індивіда формується “зріла” ідентичність, криза ж завершується тоді, коли ідентичність молодшої особи розвивається й стає стабільною. Щодо структури ідентичності, то вона включає в себе багато компонентів, до яких входять психічні, соціальні, професійні, ідеологічні, психологічні, сексуальні якості, за умови сукупності яких формується цілісна особистість. Ідентичність можна описати, використовуючи загальне поняття “Я-концепції”, яке включає в себе персональне і соціальне, оскільки відображає образ “Я” і, водночас, містить у собі груповий образ “Ми”, колективну ідентичність. На думку вченого, справжня прив'язаність і близькість з іншою людиною можливі лише після сформованості почуття ідентичності, – тільки тоді людина спроможна розвивати близькі стосунки, бути відкритою до партнерства. Провідним завданням цього періоду стає життєве самовизначення, складання планів на майбутнє, формування світосприйняття, особистісного та професійного самовизначення [14, с.233].

Однак, на думку Г.Крайга, окрім самопізнання, джерелом ідентичності для юнаків слугують також референтні групи і значущі люди. Це ставить перед ними дуже складне завдання, яке полягає в інтеграції отриманої про себе різносторонньої інформації в цілісну, несуперечливу особистість. Дуже часто процес формування такого цілісного Я супроводжується частими змінами настрою, спалахами емоцій і конфліктами тощо [7, с.639].

Небезпека цього періоду життя, наголошує Г.С.Абрамова, полягає в тому, що стосунки близькості, суперництва і боротьби переживаються юнаками в умовах співіснування і спілкування з подібними собі, тобто з ровесниками, і саме це породжує упередження в стосунках, неприйняття себе та інших. Як висловлюється вчена, “...це самотність, наслідком якої постає страх перед близькістю” [1, с.585].

Л.П.Матяш-Заяц утверджує думку про те, що міжособистісні конфлікти у ранньому юнацькому віці тісно пов'язані насамперед із соціогенними потребами людини, що перебуває в межах означеного вікового періоду, які загострюють індивідуально-психологічні особливості юнаків та соціально-психологічні чинники виникнення міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці. Серед таких чинників дослідниця виділяє, насамперед, індивідуальний стиль спілкування особистості, рівень роз-

витку її комунікативних умінь, стиль поведінки у конфліктних ситуаціях, соціальний статус особистості, рівень тривожності, самооцінку, гнучкість особистості, властиві їй форми агресивних реакцій та ін. Вчена розглядає підвищення комунікативної культури особистості, оволодіння прийомми конструктивної поведінки у конфліктах, підвищення конфліктної компетентності та самоактуалізації особистості юнака як ефективні психолого-педагогічні умови попередження і подолання міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці [9, с.3].

Тоді як Н.О.Макарчук з-поміж основних тенденцій розвитку психологічної детермінації подолання конфліктів, опираючись на дослідження Л.І.Божович, Е.Еріксона, І.С.Кона, Дж.Марсія, В.А.Роменція, Г.Шихи, О.А.Донченко, К.Левіна, О.М.Леонтьєва, П.І.Пов'якель, Т.М.Титаренко, К.Хорні, Е.Фромма, Т.С.Яценко та ін., виокремлює такі:

- сформованість самооцінки власного життєвого шляху й набуття ідентичності;
- рівень розвитку самосвідомості, що забезпечує самоусвідомлення соціальних ролей і знижує гостроту протікання і вирішення конфлікту;
- сформованість досвіду самоаналізу й самонізнання як умови до формування конструктивних психологічних властивостей та ін.

Цікавим для нашого дослідження є тлумачення ученою проблеми підвищення власної психологічної культури саморегуляції, як психологічного механізму розв'язання конфліктних ситуацій [8, с.15]. Вочевидь, загальний досить високий рівень культури веде до зменшення ймовірності застосування насильницьких форм вирішення конфліктів, адже культурна людина швидше долає егоїзм, бажання завжди брати гору тощо.

Складність та багатоваріантність форм розвитку конфлікту зумовлюють неоднозначність способів його вирішення. Власне вирішення конфлікту стає результатом сумісної діяльності сторін, він характеризується припиненням протиборства, зміною позицій, ставлення опонентів один до одного. Особливо цінним для людини саме в юнацькому віці постає вміння переходити від стану боротьби до стану співробітництва, знаходити компроміс. Етап розв'язання міжособистісного конфлікту передбачає спільну діяльність його учасників, спрямовану на припинення протистояння і вирішення проблеми, яка спричинила зіткнення [2, с.413]. Більшість умов і факторів успішного вирішення конфліктів мають психологічний характер, оскільки відображають особливості поведінки і взаємодії опонентів. А.Я.Анцупов і А.І.Шипілов у своєму дослідженні зосереджують увагу на таких умовах і факторах розв'язання конфліктів, як:

- припинення конфліктної взаємодії – необхідна передумова початку розв'язання конфлікту, яка передбачає активні дії однієї або обох конфліктуючих сторін;

- пошук спільних чи близьких точок дотику в цілях, інтересах опонентів;
- умова, яка є двостороннім процесом. Якщо сторони хочуть розв'язати конфлікт, то вони повинні зосередитись на інтересах, а не на особистості опонента, зменшенні інтенсивності негативних емоцій протилежної сторони;
- об'єктивне обговорення проблеми, з'ясування сутності конфлікту;
- врахування статусів (посадового становища) один одного, вибір оптимальної стратегії розв'язання, адекватної обставинам та ін.

Також учені акцентують на необхідності врахування ряду факторів, які, на їхню думку, здійснюють суттєвий вплив на процес розв'язання конфлікту, серед них виокремлюють такі: достатня кількість часу на обговорення і з'ясування проблеми, позицій та інтересів, вироблення рішення, участь третьої сторони, своєчасність розв'язання конфлікту, рівновагу сил і культуру конфлікуючих сторін, єдність цінностей, спільна їх система, досвід розв'язання схожих конфліктів, характер відносин (позитивні – негативні) [2]. Без сумніву, що означені умови і фактори розв'язання конфліктів, у нашому випадку міжособистісних, суттєво корелюють із якістю, ефективністю і конструктивністю його вирішення.

У свою чергу ряд учених, аналізуючи міжособистісний конфлікт в умовах навчально-виховного процесу, наголошують на доцільності використання низки методів розв'язання та запобігання означеного виду конфлікту, виділяючи з-поміж них такі:

1. Дотримуватися “соціальної дистанції” у взаємовідносинах з іншими людьми.
2. Дотримуватися “правила різноманітності” (чим більше взаємної зацікавленості партнерів зі спілкування, тим більший ресурс співпраці і менше можливостей для виникнення конфлікту).
3. Звертатися до значущості іншого.
4. Виключати соціальну демонстрацію себе.
5. Дотримуватися правил безконфліктного спілкування, а саме:
  - не вживати конфліктогенів (слів, дій, бездіяльності) і не відповідати на них конфліктогеном;
  - проявляти емпатію до співробітника;
  - зберігати спокій і виваженість;
  - з'ясувати сутність конфлікту, його причину;
  - уникати зіткнень з опонентом, що мають особистісний характер;
  - зрозуміти точку зору, інтереси опонента;
  - залишатися відкритим до розгляду взаємних претензій і пропозицій та ін. [11, с.201].

Висновки. Таким чином, міжособистісний конфлікт, будучи відображенням суперечностей, виступає також як один із засобів самоствер-

дження особистості, стимулюючи її до індивідуальних змін, формуючи досвід самоаналізу і самопізнання. Відтак застосування суб'єктом перелічених факторів, умов, методів і правил розв'язання конфлікту, передусім міжособистісного, на наш погляд, вимагає від молодих людей усвідомленого та цілеспрямованого планування, побудови й перетворення власних дій та вчинків відповідно до особистісно значущих потреб, мотивів і цілей, тобто саморегуляції, яка виступає здатністю особистості усвідомлено планувати, будувати, діяти адекватно до обраної нею програми, принципів, норм та правил. На наш погляд, власне особистісна саморегуляція та її вдосконалення в юнацькому віці стануть не лише чинником конструктивного та повноцінного розв'язання міжособистісних конфліктів, а й умовою всебічного розвитку особистості.

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект, 2000. – 509 с.
2. Анцупов А. Я. Конфликтология : учебник для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 496с. : ил.
3. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
4. Гришина Н. В. Социально-психологические конфликты и совершенствование взаимоотношений в коллективе // Социально-психологические проблемы производственного коллектива / Н. В. Гришина, Е. В. Шорохова, Е. С. Кузьмин. – М. : Научная книга, 1983. – С. 115–123.
5. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб., 2000. – 368 с.
6. Ершов А. А. Личность и коллектив (межличностный конфликт в коллективе и его разрешение) / А. А. Ершов. – Л. : Знание, 1976. – 40 с.
7. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.
8. Макаруч Н. О. Особистісні детермінанти розв'язання конфліктних ситуацій у пізньому юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. “Педагогічна та вікова психологія” / Н. О. Макаруч ; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 24, [1] с.
9. Матяш-Заяц Л. П. Соціально-психологічні чинники виникнення міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. “Педагогічна та вікова психологія” / Л. П. Матяш-Заяц ; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 23, [1] с.

10. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навчальний посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 448 с.
11. Осипова Т. Ю. Виховна робота зі студентською молоддю : навч. посіб. / Т. Ю. Осипова, І. О. Бартенєва, О. О. Біла ; за заг. ред. Т. Ю. Осипової. – Одеса : Фенікс, 2006. – 288 с.
12. Петровская Л. А. О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии / Л. А. Петровская; под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой. – М. : МГУ, 1977. – С. 126–143.
13. Психологічна енциклопедія / автор-упоряд. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с. (Енциклопедія ерудита).
14. Фрейджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Р. Фрейджер, Д. Фейдимен. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 864 с.
15. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 216 с.

Відомості про автора:

Лисенко-Гелемб'юк Катерина Миколаївна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57, каб 505
тел.: (034 22) 596015
факс: (380 03422) 31574

Рецензенти:

Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Гоян І. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 159.923:781.1

ББК 88.454

**МУЗИКА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ У
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена аналізу процесу формування духовних цінностей у студентської молоді засобами музики. У статті розглядається феномен музики в культуротворчому ракурсі, її значення в процесі формування духовності студентської молоді.

Ключові слова: музика, студентська молодь, духовність, духовні ідеали, моральність, соціальне середовище.

The article deals with the analysis of the forming of spiritual values for student young people by music facilities. The music phenomenon is examined in the culture foreshortening of its value in the process of forming spirituality of student young people are ligted in the article.

Key words: music, student people, spirituality, spiritual ideals, morality, social environment.

Актуальність проблеми. Розвиток духовності особистості є передумовою формування гармонійної людини, а відтак і суспільства, адже йдеться про формування здорової, всебічно розвиненої, цілісної, творчої морально зрілої особистості студента. На формування духовності в студентському віці впливають різноманітні фактори, зокрема музика. Вона виступає джерелом субкультур (учасником яких, зазвичай, є молоді люди) і є невід'ємною складовою сучасного суспільства, була і залишається однією із складових народної моралі, впливає на розвиток естетичних, етичних і духовних принципів.

Мета роботи – окреслити психологічні особливості впливу музики на формування духовності у студентської молоді.

Музика – це перш за все думка, яка виступає результатом роботи творчого мислення митця. Згідно з визначенням енциклопедичного словника,

музика (гр. *musike*, букв. – мистецтво муз) – мистецтво, яке відображає дійсність у наукових художніх образах; різновид мистецтва, в якому засобом втілення художніх образів є певним чином організовані музичні звуки [1, с.377].

Духовність – це інтенція людини до вічних цінностей; це спосіб людського існування, системоутворююча функція якого є визначальною в єдиній структурі психофізіологічного і соціокультурного життя індивіда; це основа наступності поколінь, підтримки людського способу життя [1, с.104].

Духовність – внутрішня свобода особистості, здатність до вільного, автентичного ціннісно-орієнтаційного та вчинкового вибору, до протидії особистісно неприйнятним соціальним нормам, імперативам, біологічним інстинктам, до підпорядкування їх автентичній волі [2, с.228].

У педагогічному аспекті духовність – це конкретний сенс життя людини; емоційно-когнітивна сфера, що цілеспрямовано впливає на результат формування духовності студента [3, с.195]. Інакше кажучи, духовність – вияв внутрішнього світу людини; здатність до створення духовного світу, до самовдосконалення. У психологічній науці духовність визначається як специфічна особливість людської психіки, що характеризується системою піднесених потреб особистості, її самореалізація на основі вищих соціальних цінностей [3, с.149]. Це інтенція людини до вічних цінностей, спосіб людського існування, системоутворююча функція якого є визначальною в єдиній структурі психофізіологічного і соціокультурного життя індивіда [4, с.22]. Як зазначав Ботіус, музика – це частина нашого ества. Вона здатна або облагороджувати, або мати руйнівну дію на нашу поведінку. Якщо ти любиш і слухаєш “неправильну” музику, твоє внутрішнє життя захачне й помре.

Проблема формування духовності знайшла відгук у працях таких науковців: В.Андрущенко, І.Львіна, В.Кременя, Л.Сохань, В.Шинкарука, психологів Б.Ананьєва, І.Беха, М.Боришевського, Л.Виготського, О.Леонтєва, Л. Мішихи, О. Климишин, С. Рубінштейна та інших. Даній проблемі присвятили дослідження вчені-педагоги Д.Вентцель, О.Вишневський, С.Гончаренко, В.Кузь, Б.Лихачов, А.Сиротинко, Т.Тюріна, В.Сухомлинський, К.Чорна, Т.Яркіна та інші. Аналіз психологічних аспектів музичної діяльності у роботах Л.Виготського, О.Леонтєва, С.Рубінштейна, А.Сохора є основою для виявлення специфіки соціально-психологічних складових проблеми формування духовності.

Оскільки ми вивчаємо вплив музики на формування духовності у студентів, то слід зазначити, що студентська група – це мобільна соціальна група, метою діяльності якої є організована за визначеною програмою підготовка до виконання високих професійних і соціальних ролей у матеріальному і духовному виробництві.

Формування духовності студентів є чи не найголовнішим завданням батьків і педагогів. Однак значну кількість часу студент проводить у соціальному середовищі, в компанії одноліток, однодумців і друзів. Таке проведення спільного дозвілля найчастіше супроводжується музикою. Глибокого вивчення потребує питання про шлях формування духовного світогляду і відповідної системи цінностей засобами музики.

Духовні цінності являють собою особливий тип світоглядної орієнтації людини, уявлення, які склалися в тій чи іншій культурі про ідеал, моральність, добро, красу. Світ духовних цінностей – це перш за все світ культури в широкому розумінні слова, це сфера духовної діяльності студента, його моральної свідомості, його уподобань – тих оцінок, в яких виражається міра духовного багатства особистості [5, с.175]. Будь-які події та явища, що відбуваються у природі, суспільстві, житті, сприймаються не лише за допомогою науково обґрунтованих теорій, а й пропускаються через призму власного ставлення до них. Людина порівнює свою поведінку з ідеалом, який для неї є прикладом для наслідування. Цінності – це найважливіший регулятор поведінки, що найкраще проявляється у ситуації вибору.

На думку В.Шадрікова, духовні здібності визначаються передусім внутрішнім характером душевних станів, моральним почуттям, які репрезентують прагнення особистості до активності, до духовного прогресу – розумового, морального, діяльнісного [6, с.51].

Одиницею виміру духовності є ціннісні орієнтації, що безпосередньо чи опосередковано пов'язані з впливами на особистість, а відтак із музикою, яка є носієм цінностей певного народу, культури чи нації.

Музика виступає проявом певного світосприйняття, відношення до визначеної сторони суб'єктивної реальності. Обираючи для себе певну музичну культуру, студент одночасно стає її представником, носієм її цінностей, які мають виховний вплив. У процесі виховання та розвитку людина може обирати для себе певний духовно-релігійний еталон, за яким вона скеровує власне життя, знаходить відповіді на свої смисложиттєві питання, який слугує їй взірцем у здійсненні вчинків та дій [7, с.358].

Часто можна помітити, що студенти слухають сучасну музику, подібну за легкістю сприйняття, за емоційним та інтелектуальним навантаженням. Це можна розглянути у декількох аспектах. По-перше, існує гостра проблема, яка проявляється у потребі студента бути схожим на інших, по-друге, це проблема музичної моди, і, по-третє, це може вказувати на те, що музику нав'язують. Тому музика для студентів виконує декілька функцій: вона може бути як соціальний протест – засіб заявити про себе, а може бути засобом формування соціально-естетичних, духовних ідеалів нового покоління. Виховання морально-естетичної культури

студентів передбачає використання мистецтва в різних його проявах: мистецтва слова, образотворчого мистецтва, мистецтва музики [8, с.112].

За своїм змістом музика є різною: вона може підняти настрій, стимулювати до будь-якої позитивної соціальної діяльності, а може й агресивно налаштувати свого слухача. Існують непоодинокі випадки, коли після виступу музичних груп у студентів змінювався стиль поведінки, що відображалось у міжособистісних стосунках. Саме тому з боку суспільства повинен здійснюватися контроль над музичним продуктом, який пропонується слухачеві, бо від цього залежить не тільки естетичне визначення, а й соціальні цінності молоді.

Кожна культура породжує власну ціннісну систему. Саме за її змістом можна судити, наскільки успішно відбувається процес культурної ідентифікації нації, народу, розвивається чи руйнується національна самосвідомість, зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси. Кожна країна, кожне суспільство, здійснюючи вибір, має взяти із загальнолюдського досвіду ті форми і методи, які, поза сумнівом, є найефективнішими, відповідають не тільки економічним і технологічним можливостям, але й рівню культурного розвитку, співзвучні з народними традиціями, духом і психологією нації [9, с.128].

У сучасній вітчизняній культурі для студентів не так багато поля для діяльності, що сприяє їхній самореалізації. Тому субкультура, учасником якої є студенти, зокрема їхня музична культура, є засобом об'єднання нового покоління і заявки про себе в суспільстві. У цей період душею студента володіють високі думки, тому необхідно спрямовувати діяльність студентів у позитивне русло на благо соціуму, оскільки ігнорування, байдужість до їх інтересів спрямовує студентів не на блага, а навпаки. Духовне збагачення життя завдяки різній діяльності дає матеріал для побудови життєвих цілей, а прикладом цьому може бути тільки дорослий, який своїми діями виховує у них соціальну активність, відповідальність та соціальну творчість.

Сучасний студент – людина з надмірною енергією, ініціативністю, з оптимістичним сприйняттям життя, прагне бути суспільно корисним. Серед них (студентів) є й такі, які б сприяли розвитку суспільства, використовуючи потенційні можливості всіх видів мистецтв і, зокрема, сучасної музики [6, с.83].

Музика відіграє значну роль серед багатьох чинників, які впливають на психологічний стан сучасної людини. Із початком виникнення людської спільноти музика була знаряддям пізнання і зміни життя. Це відбувається засобом показу у художніх образах усього накопиченого та узагальненого досвіду людей. Існування музичного твору цілком пов'язане з його суспільним буттям, із світоглядом, потребами, інтересами композитора, виконавця і слухача. В даному випадку слухачем виступає студент,

який перебуває в пошуках себе і власної самореалізації. Композитор В.Моцарт зазначав: “Коли я знаходжусь наодинці з собою і в гарному настрої, подорожую чи гуляю або не сплю вночі, тоді народжуються музичні думки найліпшої якості. Звідки вони з'являються – ніхто не знає” [4, с.101]. Цілком можливо, що під час створення музики, яка надихає нас і тепер, композитор виходить на зовсім інший, духовний рівень, тим самим передає духовні цінності слухачеві.

Особливе значення музики, як засобу впливу на свідомість, було відоме з прадавніх часів. Музика розглядалася як магічний засіб впливу на психіку при первісному ладі. Однак сприйняття музики, як і інших творів мистецтва, майже завжди несе в собі певний елемент суб'єктивізму, адже кожна конкретна людина має свою індивідуальність, свій власний життєвий досвід, свої індивідуальні особливості розвитку психічних функцій пізнавальної та емоційної сфер. Світ музики може стати або не стати надбанням особистості. Лишень духовно-практична діяльність особистості – це початковий етап життєвої спіралі для музично-естетичного буття суб'єкта.

У вітчизняній психологічній науці значне місце займають праці Б.Теплова, який тлумачить сприймання музичного твору як складний процес, у якому в єдності представлені емоційний та інтелектуальний бік. Роботи сучасних дослідників щодо сприймання музики свідчать про визнання її як складного процесу, де в єдності представлено зміст музичного матеріалу з особливостями особистості. Така єдність і зумовлює явище музичного переживання з усіма специфічними і характерологічними особливостями.

Процес формування духовності у студентів (зокрема під впливом музики) відбувається на двох рівнях [3, с.251]:

- зовнішньому – це особливості сімейного виховання, події дитинства, специфіка спілкування з дорослими, наявність прикладів для наслідування, особливості навчання та професійної самореалізації;
- внутрішньому – внутрішній потенціал, з яким дитина приходить у світ і який проявляється з перших років її життя у нахилах та інтересах. Надалі цей потенціал закріплюється у рисах характеру, дається взнаки при виборі життєвих цінностей, принципів і смислів життя.

У структурі музичного сприйняття Р.Дзвінківа вирізняє три основні компоненти: емоційно-перцептивний, інтелектуально-смісловий та творчо-діяльнісний. Така диференціація має умовний характер, адже музичне сприйняття являє собою одночасний монолітний процес, який вбирає в себе особливості перерахованих вище сторін та перешкоджає їх традиційним суперечностям.

Емоційно-перцептивне сприйняття передбачає створення таких умов, що мають вплинути на формування образного світобачення, тобто бачення світу у певних образах, та вміння сприймати різноманітні мистецькі

явища. Музика володіє великими можливостями яскравого, детального, вражаючого відтворення дійсності, тому на перший план виходить емоційна сфера сприйняття. Їй відводиться важлива роль, але вона не може бути єдиною чи головною в цьому процесі. Залежно від функцій, жанру музики їй може належати більша чи менша роль. Треба пам'ятати, що емоції – це лише особлива форма відображення дійсності.

Інтелектуально-сміслові сприйняття охоплює оперування відповідною термінологією, поняттями, розуміння особливостей музичної мови, форм утілення музичних образів, словесну інтерпретацію інформації, перетворення або її трансляцію з однієї форми вираження в іншу, передбачення подальшого розвитку явищ, прогнозування результатів, які відтворюються за допомогою вербальної мови (у словесно-понятійному вигляді). Музика має у своєму арсеналі ефективні засоби створення логічно-розвивального потоку емоційних імпульсів, які викликають у слухача не тільки їх осмислення, а й роздуми про людину, час та долю світу.

Творчо-діяльнісне сприйняття являє собою діяльність пізнавального характеру, пошуково-дослідницьку роботу, творче розв'язання проблемних ситуацій, демонстрацію і застосування знань у практичній діяльності, уміння комбінувати інформаційне повідомлення в різних сферах мистецької діяльності.

Таким чином, рівень духовної культури студентів, її окремих видів безпосередньо відбивається на інтенсивності і спрямованості соціальної активності [2, с.165]. Естетична, моральна, політична культура визначає ціннісні орієнтації студентів на ті чи інші сфери застосування своїх здібностей, рівень їх прагнень. Вона допомагає зосередити сили на найбільш прийнятному для майбутнього фахівця полі діяльності, знайти своє місце в житті. Між ступенем засвоєння духовної культури і соціальною активністю існує діалектичний взаємозв'язок. Отже, за продукти духовного виробництва ми приймаємо мрії, ідеали, уявлення, почуття прекрасного, моральні норми, заботони, тобто все те, що існує в голові людини, яка живе цим, страждає, радіє чи засмучується.

На думку В.Федотова, духовність є тим поняттям, яке дає змогу людині осмислити світ та своє місце в ньому на підставі глибоких гуманістичних традицій минулого [6, с.13]. Крім того, дослідник дає визначення духовності як поняття, яке розкриває людину як істоту, глибоко вкорінену в культуру, яка має “високий гуманістичний потенціал, моральну стійкість і широко – пізнавальний погляд на світ”. Також В.Федотов проводить розгляд релігійного мислення та релігійних переконань як таких субстанцій, що розкривають внутрішню духовну силу певної релігії (християнства) [6, с. 14].

У контексті розгляду та аналізу поняття “духовність” різними науковцями заслуговує на увагу концепція П.Симонова, у якій відображена ідея духовності як ставлення особистості до світу. В його концепції світ представ-

лений не як суспільство та його культурно-змістова сфера, а як інша людина. У змісті цього ставлення П.Симонов підкреслює ті ж самі якості, що і більшість інших науковців – альтруїзм, самовіддача, безкорисливість [4, с.42].

На думку В.Стрелкова, духовне ставлення до світу можливе лише тоді, коли людина не пливе за течією, а здійснює творчі зусилля, коли її свідомість спрямована на перетворення реальності, яка їй протистоїть.

Лікар і музикант, доктор П.Сшвен, автор книжки “Музика і медицина”, висловлювався, що музика здійснює набагато сильніший вплив на людину, ніж усі інші види мистецтва, але ж не будь-яка музика сприятливо впливає на психічний стан людини.

Як зазначав А.Лама, “...музика – це мистецтво, метою якого є конденсація всіх неосяжних потоків, сил і взаємодій всесвіту з частиною людського розуміння і досвіду; це проектування психічних станів в нескінченне”.

Сьогодні уяву студентської молоді полонить музика масової культури (рок, реп, поп та ін.). Сучасна музика “приходить” до сучасного слухача в поєднанні з мерехтливим зображенням (світло, кольори, образи), з гучною ритмічною музикою епохи науково-технічного прогресу. Вона допомагає “втекти” від буденності, опинитися в іншій “уявній” реальності. Однак спеціалісти переконливо доводять, що сучасна музика не завжди позитивно впливає на емоційну сферу підостаючої особистості. Цей жанр мистецтва може викликати “спрощення емоційних станів”, посилення агресивності, а відтак знехтування духовних цінностей нації і сприймання нав'язаних ідеалів як істинних.

У науково-експериментальних працях вітчизняних учених доведено статистично достовірні порушення ряду психічних функцій під дією “агресивної музики”. Це виявлялось у зменшенні об'єму короточасної пам'яті, зниженні рівня емоційного спілкування, виникненні почуття роздратованості і туги, зниженні писемної продуктивності, виникненні почуття тяжкості.

На сьогоднішній день музичне мистецтво є одним із найважливіших інструментів визначення художньо-творчої і духовно-ціннісної спрямованості особистості. Музика є універсальною динамічною моделлю студентського життя і загальнолюдського духовного досвіду. В музичній діяльності – композиторській, виконавській, слухачській – ми знаходимо своєрідні канали залучення до духовного надособистісного буття через розчинення індивідуального у загальному. Така інтеграція досвідів схожа з ефектом духовної синестезії, коли актуалізуються не лише сукупність відчуттів, а й архетипи і досвід різних культур. Осягнення сутності такої моделі в музичній діяльності є проявом музичних здібностей і високого духовного потенціалу особистості, що формується в усіх ланках музичної освіти, а високий технічний рівень виконання сучасних музикантів не можуть замінити глибоко осмислену, “пережиту” концепцію і проникненість, особистісний тон вираженості.

Разом з тим клановий музичний концептуалізм, особистісна безликість та бездарність стосовно сутності духовності в музичній творчості продовжує суперечності між особистістю студента і продуктивною природою музичної творчості, які протиставляються нетворчим, відчуженим виконанням. Соціальний контекст, який задається взаємодією творчості, духовності в музичному виконанні створює умови для особистісного розвитку і самореалізації.

Сприйняття музики, як і інших творів мистецтва, майже завжди несе в собі певний елемент суб'єктивізму, адже кожна конкретна людина має свою індивідуальність, свій власний життєвий досвід, свої індивідуальні особливості розвитку психічних функцій пізнавальної та емоційної сфер. Світ музики може стати або не стати надбанням особистості. Лише духовно-практична діяльність особистості – це початковий етап життєвої спіралі для музично-естетичного буття суб'єкта.

Сучасна музика з усіма її різновидами за формою та жанрами лише на перший погляд здається простим та загальнодоступним мистецтвом. Насправді це вельми складне явище, що поєднує в собі різноманітні музичні стилі і напрямки. На відміну від сталих канонів виконання зразків класичної музики або народної пісні, в цьому жанрі музичного мистецтва головним завданням є постійний пошук нових засобів виразності, нових форм звуковидобування й відтворення, збільшення та урізноманітнення звуко ефектів тощо. Звичайно, всі ці пошуки спрямовані, головним чином, на те, щоб відповідати вимогам часу, слухачів, і, загалом, моді.

Молоді люди часто ототожнюють себе зі своїми кумирами із світу року. Саме вони визначають їх систему цінностей, а музика, у свою чергу, визначає їхню душевну сутність. Сучасна молодь не просто слухає музику, а й глибоко переживає її. Вона стає змістом її життя.

Отже, із найдавніших часів музика виражала піднесені та благородні почуття. Вона умиротворяла, радувала і надихала слухачів. Музика, як і поезія, завжди відображала період своєї сучасності. Сьогодні молодь є головним “споживачем” сучасної музики. Вона є різноманітною за стилем звучання, походженням і впливом на формування духовності особистості студента.

Висновки. Рівень духовності студентської молоді, її культура, освіченість, моральні цінності є необхідною умовою формування особистості, зміцнення духовних основ сучасного життя, подолання в ньому негативних явищ. Емоційне переживання – це джерело духовного світу особистості. Оскільки людина – істота емоційна, то емоційні переживання та почуття невід'ємні від духовного світу особистості. І саме твори мистецтва формують емоційну культуру, культуру естетичних почуттів і смаків, духовну культуру студентського життя.

1. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб. : ПРАЙМ – Еврознак, 2003. – 672 с.
2. Москалец В. П. Психология религии : [пособник] / В. П. Москалец. – К. : Академвидав, 2004. – 240 с.
3. Будза А. Арт-терапия. Йога внутреннего художника / А. Будза. – СПб. : Северо-Запад. – 2006. – 317, [1] с. : ил. – (Эзотерика).
4. Копчевский Н. Из музыкальной педагогики / Н. Копчевский // Вопросы музыкальной педагогики. – 1979. – № 1. – С. 85–106.
5. Овсянецка Л. П. Духовні здібності особистості /Л. П. Овсянецка // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII. – Вип. 6. – 404 с.
6. Барановский В. Ф. Духовность личности в системе современных общественных отношений : монография / В. Ф. Барановский. – К. : Правник – НАВСУ, 1998. – 141 с.
7. Міщиха Л. П. Психология творчества : [навчальний посібник] / Л. П. Міщиха. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. – 448 с.
8. Жижина М. В. Психолого-педагогические условия и факторы формирования исполнительского внимания музыканта / М. В. Жижина. – Саратов : Изд-во Саратовского университета, 2002. – 138 с.
9. Орбан-Лембрик Л. Е. Развитие личности в коммуникативном пространстве / Л. Е. Орбан-Лембрик // Актуальные проблемы психологии – К. : Институт психологии ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002. – Т. 1. Социальная психология. Психология управления. Организационная психология. – Ч. 4. – С. 126–132.

Відомості про автора:

Царькова Ольга Сергіївна,
здобувач кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: (034 22) 596015
факс: (380 03422) 31574

Рецензенти:

Міщиха Л. П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології, психології соціальної роботи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Тодорів Л. Д. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Світлана Бойко

УДК 314.745+ 159.922
ББК 88.5**ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ
В ПОВЕДІНЦІ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ**

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті автор розкриває основні відмінності особливостей прояву мотивації досягнення у поведінці трудових мігрантів та особливостей впливу мотивації досягнення на процес успішної адаптації особистості до нового етнічного середовища.

Ключові слова: мотивація, мотивація успіху, мотивація уникнення невдачі, мотиваційний полюс.

In the article an author exposes basic differences in the motivational sphere of representatives of two gender groups which drove out for a border and as motivational descriptions on the process of achievement of certain results influence.

Key words: motivation, motivation of success, motivation of avoidance of failure, motivational pole.

Постановка проблеми. Мотивація в ракурсі особливостей феномену міграції – це динамічний процес внутрішнього, психологічного і фізіологічного управління поведінкою суб'єктів трудової міграції, який включає: визначення наміру щодо міграції, спрямованість даного процесу та його підтримку. У даній ситуації важливим є аналіз особливостей мотиваційної сфери особистості мігрантів та тих характеристик, які мають вплив на процес перебування людини за кордоном. Крім того, цікавим для наукового вивчення є гендерний аспект даної проблематики, тому **метою дослідження є:** виявлення гендерних особливостей мотиваційної сфери особистості суб'єктів трудової міграції.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Проблема мотиваційних характеристик особистості мігрантів у сучасній науковій літературі висвітлена мало. Більше досліджень були зосереджені на аналізі мотиваційної сфери особистості (В.Крисько, Л.Орбан-Лембрик, О.Позняк, О.Пуригіна, Н.Лебедєва, Т.Стефаненко та ін.). Для нас цей напрямок також викликає певне зацікавлення, оскільки мотивація впливає на процес успішності адаптації суб'єктів трудової міграції до нових соціокультурних умов.

Мотиваційну сферу особистості з точки зору її формування можна оцінювати за такими параметрами: широта, гнучкість та ієрархічність. Під широтою мотиваційної сфери розуміють якісну різноманітність мотиваційних факторів – диспозицій (мотивів), потреб і цілей, представлених на кожному рівні. Чим більше у людини різноманітних мотивів, потреб і цілей, тим більш розвинутою є її мотиваційна сфера. Гнучкість мотиваційної сфери характеризує рухливість зв'язків, які існують між різними рівнями ієрархічної організованості мотиваційної сфери особистості (між мотивами і потребами, мотивами і цілями, потребами і цілями).

Мотивація пояснює цілеспрямованість дій, організованість і стійкість цілісної діяльності, спрямованої на досягнення певної цілі. У ситуації, коли людина вирішує виїхати за кордон, у неї виникає ряд цілей, потреб, мотивів. У процесі адаптації особистості до нових іноетнічних умов вони будуть виконувати роль своєрідних баластів, які дадуть їй змогу втриматися на новому місці, звикнути до нових особливостей життя та в кінцевому рахунку досягти поставленої перед собою мети.

Однією з основних концепцій, яку успішно застосовують для пояснення досягнень у діяльності, є теорія В.Вайнера. Згідно з даною концепцією найрізноманітніші причини успіхів та невдач можна оцінювати за двома параметрами: локалізації та стабільності. Перший із названих параметрів характеризує те, в чому індивід вбачає причини своїх успіхів та невдач: у самому собі або в обставинах, які склалися незалежно від нього. Стабільність розглядається як постійність або стійкість дії, яка відповідає причині. Відмінності взаємозв'язку цих двох параметрів визначають таку класифікацію можливих причин успіхів та невдач:

- 1) важкість завдання, яке виконується (зовнішній, стійкий фактор успіху);
- 2) наполегливість (внутрішній, мінливий фактор успіху);
- 3) випадковий збіг обставин (зовнішній нестійкий фактор успіху);
- 4) здібності (внутрішній, нестійкий фактор успіху) [2].

Д.Спенсер, Ш.Берн визначають три точки зору на прояв мотиву досягнень у чоловіків і жінок. Перша полягає в тому, що жінки інакше мотивовані на досягнення, ніж чоловіки. Друга – що чоловіки і жінки мотивовані різними потребами: для жінок потреба в афіліації (емоційному при-

нятті) важливіша, ніж потреба в досягненнях. Третя – чоловіки і жінки мають мотив досягнень в однаковій мірі, але реалізують його в різних видах діяльності [1].

Перша точка зору знаходить підтвердження в даних Д.Спенса і Р.Хельмрайха [1]. Мотив досягнення вивчався цими авторами в трьох сферах: удосконалення, змагання, досягнення результату. На студентській вибірці було виявлено, що в жінок є вищою мотивація досягнення результату, у чоловіків – мотивація удосконалення і змагання. В інших вибірках (атлети, бізнесмени, психологи) відмінності між чоловіками і жінками за критерієм мотивації досягнення результату й удосконалення були меншими, а за рівнем змагальності, відмінності (на користь чоловіків) були такими ж, як у студентів [1]. Отже, як бачимо з досліджень інших авторів, гендерні відмінності в прояві мотиву досягнення у різних вибірках існують.

Р.Немов установив певні відмінності в поясненнях своїх успіхів і невдач людьми з вираженими мотивами досягнення успіху і уникнення невдачі. Люди, які прагнуть до успіху, частіше приписують його здібностям, що є у них, а ті, що уникають невдач, звертаються до аналізу здібностей саме в протилежному випадку – у разі невдачі. Ті, що побоюються невдачі, свій успіх більше схильні пояснювати випадковим збігом обставин, тоді як індивіди, які прагнуть до успіху, так само пояснюють свою невдачу. Таким чином, залежно від домінуючого мотиву, пов'язаного з діяльністю, спрямованою на досягнення успіхів, результати цієї діяльності індивіди схильні пояснювати по-різному [2]. Так, особи, мотивовані на успіх, свої досягнення приписують внутрішньоособистісним чинникам (здібностям, старанню), а ті, які спрямовані на невдачу – зовнішнім чинникам (легкості або важкості виконаного завдання, везінню і т. д.). Разом з тим люди, що мають сильно виражений мотив уникнення невдачі, схильні недооцінювати свої можливості, швидко засмучуються при невдачах, знижують самооцінку, а ті, хто орієнтований на успіх, поведуться протилежним чином: правильно оцінюють свої здібності, мобілізуються при невдачах, не занепадають силами. Індивіди, безумовно орієнтовані на успіх, зазвичай прагнуть отримати правильну, достовірну інформацію про результати своєї діяльності і тому віддають перевагу завданням середнього рівня важкості, оскільки при їх вирішенні зусилля і здібності можуть виявитися найкращим чином. Люди, які уникають невдачі, навпаки, прагнуть відхилитися від такої інформації і тому частіше вибирають або дуже легкі, або занадто складні завдання, які практично нездійсненні [2]. Окрім мотиву досягнення, на процес успішності адаптації впливає уявлення людини про саму себе. Люди, що приписують собі такі якості, як відповідальність, частіше вважають за краще мати справу з вирішенням завдань середнього, а не низького або високого рівня важкості і навпаки.

Іншою важливою психологічною особливістю, що впливає на досягнення успіхів і самооцінку людини, є вимоги, що висувуються нею до самої себе, тобто її рівень домагань. Той, хто висуває до себе підвищені вимоги, більшою мірою прагне досягти успіху, ніж той, чий вимоги до себе невисокі [5]. Важливе значення для досягнення успіху та оцінки результатів діяльності має уявлення людини про властиві їй здібності, необхідні для вирішення завдань. Установлено, наприклад, що ті індивіди, які мають високу думку про наявність у них таких здібностей, у разі невдачі в діяльності менше переживають, ніж ті, хто вважає, що відповідні здібності у них розвинені слабо. Значуща, віддалена в часі мета більшою мірою здатна стимулювати діяльність людини з розвиненим мотивом досягнення успіху, ніж із вираженим мотивом уникнення невдачі.

На жаль, у психологічній літературі відсутні дані про вплив мотиваційних характеристик особистості мігранта на подальший процес його перебування за кордоном. Наявність такої інформації суттєво вплине на процес підготовки майбутніх мігрантів до адаптації в іноетнічному середовищі, зокрема прогнозування її успішності.

Результати емпіричного дослідження. Процес міграції визначається насамперед відповідністю потребам та намірам особистості мігранта. До рішення про виїзд за кордон із метою працевлаштування людину спонукає певна група мотивів, які мають безпосередній вплив на процес успішної адаптації. Багато мотиваційних факторів із часом стають настільки характерними для людини, що переходять у риси її характеру. До них можна віднести: мотив досягнення успіху, мотив уникнення невдачі, прагнення до успіху.

Для дослідження мотиваційних характеристик мігрантів та їх відмінностей із погляду гендерних особливостей ми скористалися методикою “Мотивація успіху і боязнь невдачі” А.А.Реана [3]. Досліджуваними були 223 особи віком від 18 до 62 років, які виїхали за кордон (у Великобританію, Італію та Чехію) з метою працевлаштування. Серед них було 65 представників чоловічої статі та 158 представниць жіночої.

Так, у процесі дослідження даних характеристик у суб'єктів трудової міграції за гендерним критерієм ми з'ясували наступні результати: досить високий показник, а саме 64% опитаних мігрантів для досягнення мети керуються мотивацією на успіх. Це свідчить про те, що більшість трудових мігрантів оптимістично оцінюють свої можливості, успіхи та невдачі у будь-яких соціальних ситуаціях, на відміну від тих мігрантів, які мотивовані на уникнення невдачі та на невдачу (див. табл. 1).

З наведених результатів емпіричного дослідження можемо зробити висновок про те, що мотивація успіху виражена в жінок значно вище, ніж у чоловіків (відповідно 72 і 43%), тоді як такий полюс, як прагнення до успіху в гендерному аспекті, незначним чином домінує у чоловіків, порівняно з представницями жіночої статі (16,9% проти 10,1%).

Таблиця 1

Мотивація успіху і страху невдачі

Структура мотивації	Жінки	Чоловіки	Узагальнені показники (у%)
	кількість (у%)	кількість (у%)	
1.Мотивація на невдачу	0	0	0
2.Ближче до уникнення невдачі	15,4	0	4,5
3.Мотиваційний полюс невиражений	24,6	27	19,3
4.Прагнення до успіху	16,9	16	12,1
5.Мотивація успіху	43,1	115	64,1

Позитивним є той факт, що з-поміж опитаних нами мігрантів обох статей не було виявлено таких, що мотивовані на невдачу (див. рис. 1).

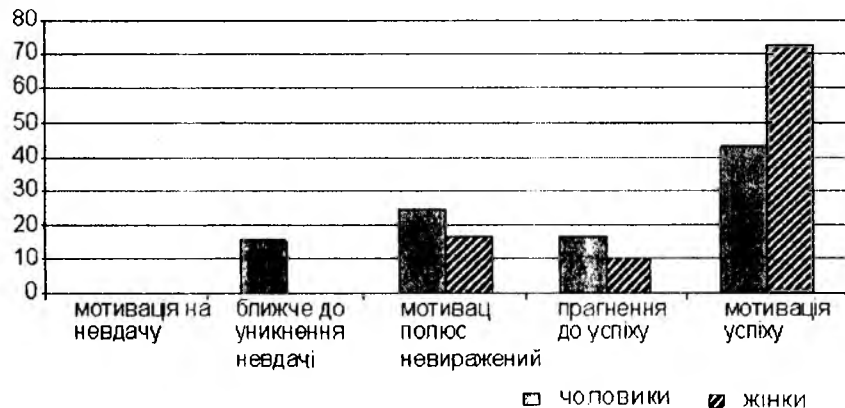

Рис. 1. Гендерний аналіз результатів дослідження структури мотивації трудових мігрантів (у %)

Аналіз отриманих даних свідчить про оптимістичну налаштованість суб'єктів трудової міграції щодо власного перебування за кордоном, що, у свою чергу, сприяє їх успішній адаптації. Потреба в досягненнях у жінок є трохи вищою, ніж у чоловіків (відповідно 13,3 і 12,8%). Результати нашого дослідження показали, що в жінок частіше, ніж у чоловіків, зустрічається високий рівень мотивації досягнення (32,2% проти 20% у чоловіків). Те саме можна сказати й у відношенні середнього рівня мотиву досягнення: у жінок він виявлений у 60,7% випадків, а в чоловіків – у 48% випадків. Ще більш різкі розбіжності виявляються при порівнянні чоло-

віків і жінок із низьким рівнем мотивації досягнення: в осіб жіночої статі він виявлений тільки в 7,1% випадків, а в осіб чоловічої статі – у 32% випадків. У середньому для групи жінок мотив досягнення складає 15,9%, а для групи чоловіків – 8,8%.

Мотиваційна сфера мігранта пов'язана з різними характеристиками його особистості, тому застосування кореляційного аналізу, на нашу думку, є вкрай необхідним. Для проведення процедури кореляційного зв'язку ми використали результати психодіагностичного обстеження мігрантів за такими методиками:

- 1) методика багатофакторного дослідження особистості Р.Кеттелла (16 PF №105);
- 2) опитувальник адаптації особистості до нового соціокультурного середовища Л.В.Янковського;
- 3) методика діагностики соціально-психологічної адаптації К.Роджерса і Р.Даймонда;
- 4) розроблений нами опитувальник мігранта.

У результаті проведеного дослідження з отриманих експериментальним шляхом даних була складена матриця, що відображає показники зв'язку різних шкал відповідних методик між собою. Наявність кореляційного зв'язку між окремими даними встановлювалася за результатами їх факторного аналізу.

Інтерпретація результатів кореляційного зв'язку експериментальних даних дозволяє виявити певні особливості та закономірності впливу мотиваційних характеристик особистості мігранта на успішність процесу його адаптації до іноетнічного середовища. Так, із вірогідністю $p < 0,01$ було виявлено позитивну кореляцію між мотивацією на успіх мігрантів і результатами їх успішної адаптації до нових соціокультурних умов ($r = 0,43$, при табличному значенні 0,156 при $p < 0,01$). Натомість, чим нижчим є показник адаптаційних можливостей суб'єктів трудової міграції, тим менше вони спрямовані на досягнення успіху ($r = 0,38$, $p < 0,01$). Умотивованість на успіх визначають певні характеристики мотиваційної сфери особистості мігранта, які позитивно корелюють із його вольовими якостями, з рівнем емоційного контролю, з наполегливістю, рівнем адаптивності, з прийняттям чи неприйняттям себе (див. рис.2).

“Емоційна стійкість-нестійкість” (за методикою 16 PF Р.Кеттелла). За допомогою кореляційного аналізу результатів проведеного нами дослідження було встановлено позитивну кореляцію між мотивацією на успіх та емоційною стійкістю суб'єктів трудової міграції ($r = 0,36$, при $r_{табл} = 0,156$, $p < 0,01$). Це свідчить про те, що орієнтація на досягнення успіху характеризує особистість емоційно зрілою, впевненою в собі, спокійною. Мігранти, котрі належать до даної групи, дивляться на світ реально, добре усвідомлюють вимоги дійсності, не приховують від себе свої недоліки, не

розчаровуються через дрібниці, є емоційно стійкими, не піддаються емоційній нестабільності.

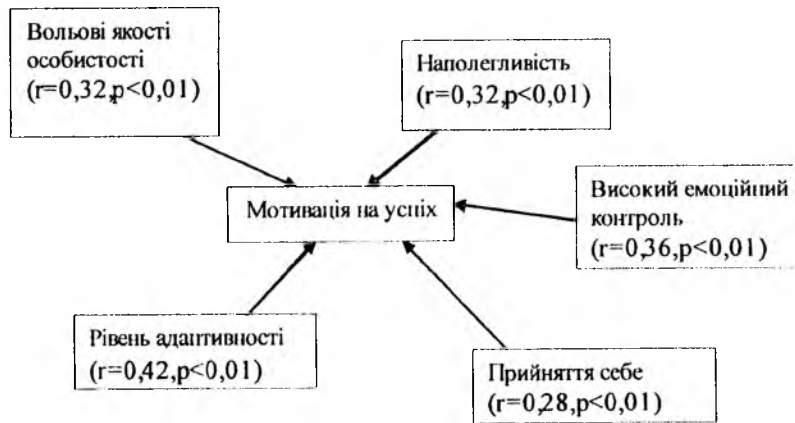

Рис. 2. Показники позитивної кореляції мотивації успіху з характеристиками особистості мігрантів ($r_{\text{табл}} = 0,156$)

“Низький самоконтроль-високий самоконтроль” (за методикою 16 PF Р.Кеттелла). Тут кореляційний зв'язок виявлено між результатами високого самоконтролю у мігрантів та їх мотивацією на успіх ($r=0,32$, при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p<0,01$). Цей показник є доказом того, що висока мотивація на успіх залежить від уміння організувати свій час і діяльність, добре контролювати свої емоції та почуття, діяти цілісно, планомірно, упорядковано, надійно.

“Прийняття себе-неприйняття себе” (за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К.Роджерса і Р.Даймонда). Було виявлено позитивну кореляцію між мотивацією на успіх мігрантів та їх рівнем самоприйняття на рівні $r=0,28$, при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p<0,01$). Цей показник свідчить про те, що людина, яка приймає себе, довіряє собі, не боїться вступати в контакт з іншими людьми, проявляє готовність до співпраці, легко входить у групові процеси, не боїться труднощів, йде впевнено до поставленої перед собою мети, практично завжди буде спрямованою на досягнення успіху.

“Адаптивність” (за опитувальником адаптації особистості до нового соціокультурного середовища, автор – Л.В.Янковський). У процесі дослідження було виявлено позитивну кореляцію між мотивацією на успіх та показниками адаптивності мігрантів ($r=0,42$, при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p<0,01$). Для суб'єктів трудової міграції характерне: прагнення до самореалізації; високий рівень активності; впевненість у стосунках з іншими; планування

свого майбутнього, що базується на власних можливостях і минулому досвіді. Відповідно індивід, який характеризується даними особливостями, буде спрямований на досягнення успіху в тій чи іншій ситуації.

Інтерпретація результатів кореляційного зв'язку отриманих експериментальних даних дозволяє виявити особливості впливу гендерного критерію на мотиваційні характеристики особистості. Позитивна кореляція ($r=0,39$, при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p<0,01$) свідчить про те, що мотиваційні особливості у жінок та чоловіків дещо різняться, і що у суб'єктів трудової міграції, а саме жінок, більшою мірою спостерігається вищий мотив досягнення успіху, ніж у представників чоловічої статі.

Також за допомогою факторного аналізу даних емпіричного дослідження ми виявили вплив мотиваційної структури особистості (мотивація на успіх, прагнення до успіху, мотивація ближча до уникнення невдачі, невираженість мотиваційного полюса) на ефективність соціальної адаптації ($r=0,32$, при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p<0,01$). Для жінок позитивна кореляція між вищевказаними показниками свідчить про те, що чим вищою є мотивація на успіх, тим вищим є рівень її адаптації до нових соціокультурних умов ($r=0,32$, $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p<0,01$). У чоловіків позитивна кореляція свідчить про такий же зв'язок між рівнем орієнтації на досягнення успіху з показником успішної адаптації ($r=0,36$, $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p<0,01$). При цьому виявлено, що прагнення до успіху та мотивація успіху залежать від емоційної стійкості особистості мігранта ($r=0,3$, $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p<0,01$). Чим вищий рівень емоційної стійкості, тим вищий показник мотивації успіху. Цей факт пов'язаний із тим, що індивід, який характеризується емоційною нестійкістю, є дратівливим, емоційно збудливим, а це відображається на можливості формування в нього мотивації на досягнення успіху.

Це підтверджує нашу гіпотезу про більші адаптивні можливості у представниць жіночої статі порівняно з мігрантами-чоловіками. Крім того, на нашу думку, мотивація на успіх формується у тому випадку, якщо рівні розвитку вищевказаних характеристик особистості суб'єкта трудової міграції відповідають один одному.

Ще одним визначальним фактором, який має вплив на адаптивні можливості мігранта, є рівень тривожності (за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К.Роджерса і Р.Даймонда – $r=0,28$, при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p<0,01$). Індивіди з високим рівнем тривожності емоційніше реагують на події, які закінчуються для них невдачею. Мігранти з високим рівнем тривожності гірше, ніж ті, рівень тривожності яких є низьким, працюють у стресових ситуаціях або в умовах браку часу, який відведений на виконання певного завдання ($r=0,25$, при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p<0,01$). Страх невдачі є характерною рисою для мігрантів із високим рівнем тривожності ($r=0,32$, при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p<0,01$). Цей страх у них домінує над прагненням до досягнення успіху, тоді як мотивація досягнення успіху переважає у

суб'єктів трудової міграції з низьким рівнем тривожності. Зазвичай вона також переважає і над відчуттям можливої невдачі. Для людей із високим рівнем тривожності більшим стимульним поштовхом є повідомлення про успіх, ніж про невдачу.

З іншого боку, показник мотивації досягнення успіху – уникнення невдачі на статистично значущому рівні (при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p < 0,01$) негативно корелює з такими характеристиками особистості мігранта, як: внутрішня конфліктність, рівень депресивності, відчуження напруженості та показниками домінування-підпорядкування (див. рис.3).

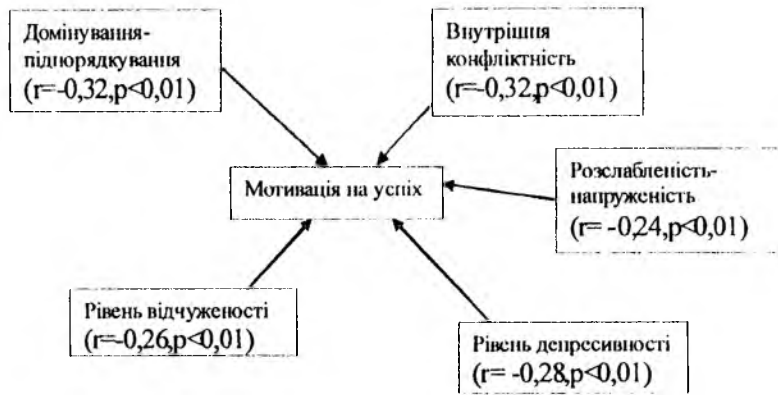

Рис. 3. Показники негативної кореляції мотивації успіху
($r_{\text{табл}} = 0,156$)

“Розслабленість-напруженість” (за методикою 16 PF Р.Кеттелла). Високі показники рівня напруженості обернено корелюють з мотивацією на досягнення успіху ($r = -0,24$, де $p < 0,01$). Цей факт свідчить про те, що людина, спрямована на досягнення успіху, не є надто напруженою, збудливою, незадоволеною своїми досягненнями. Вона спокійна, нефрустрована, терпляча. Якщо суб'єкт трудової міграції відчуває напруженість у процесі перебування за кордоном, відповідно його мотиваційна сфера буде спрямована більше до уникнення невдачі, ніж до досягнення успіху.

“Рівень депресивності” (за опитувальником адаптації особистості до нового соціокультурного середовища, автор – Л.В.Янковський). Інтерпретація результатів кореляційного зв'язку експериментальних даних дозволила виявити негативну кореляцію між високими показниками рівня депресивності і мотивацією на досягнення успіху ($r = -0,28$, при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p < 0,01$). Увесь світ для такого мігранта сприймається як позбавлений змісту й цінностей. Цей стан супроводжується неможливістю реалізувати

свій рівень очікувань, пов'язаний із соціальною й професійною позицією; безпорадністю перед життєвими труднощами, почуттям провини за минулі події; сумнівом, тривогою щодо соціальної ідентичності; неможливістю реалізувати власні здібності, неприйняттям себе й інших; почуттям пригніченості, спустошеності, ізолюваності. Відповідно до цього, мігрант має мотивацію до уникнення невдачі при досягненні певної мети.

“Рівень відчуженості” (за опитувальником адаптації особистості до нового соціокультурного середовища, автор – Л.В.Янковський). Було з'ясовано, що високі показники рівня відчуженості обернено корелюють із мотивацією на досягнення успіху ($r = -0,26$, при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p < 0,01$). Цей показник підтверджує припущення про те, що при неузгодженості домагань і реальних можливостей, заклопотаності своєю ідентичністю й своїм статусом, впливом зовнішнього контролю на загальне неприйняття себе й інших, переконанню, що власні зусилля можуть лише незначною мірою вплинути на ситуацію, негативно відображаються на мотивації успіху в суб'єктів трудової міграції. Для таких мігрантів характерне занепокоєння у зв'язку з неможливістю задовольняти свої потреби, паніка, безпорадність, відчуття покинутості, нетерплячість.

“Домінування-підпорядкування” (за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К.Роджерса і Р.Даймонда). Цей показник свідчить про те, що чим більше людина прагне до домінуючих позицій, тим більший у неї показник мотивації до успіху і навпаки ($r = -0,32$, при $r_{\text{табл}} = 0,156$, $p < 0,01$).

“Внутрішня конфліктність” (за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К.Роджерса і Р.Даймонда). Нами було виявлено, що високі результати внутрішньої конфліктності обернено корелюють із мотивацією на досягнення успіху ($r = -0,32$, де $p < 0,01$). Даний факт пояснюється тим, що чим більше індивід схильний до переживання суперечностей, тим менше він мотивований на досягнення успіху в тій чи іншій життєвій ситуації.

З наведених вище результатів дослідження можна побачити чіткий вплив особистісних характеристик особистості мігранта на мотивацію до досягнення успіху в процесі адаптації до інокультурного середовища.

Висновки. Результати проведеного нами дослідження показують, що мотиваційні характеристики особистості мігранта мають безпосередній вплив на успішність процесу його адаптації до нових іноетнічних умов. За допомогою кореляційного аналізу отриманих експериментальним шляхом даних ми виявили позитивний кореляційний зв'язок між мотивацією на успіх мігрантів і результатами їх успішної адаптації в нових соціокультурних умовах, між мотивацією на досягнення успіху у мігрантів і їх емоційною стійкістю, рівнем самоконтролю, між гендерним критерієм і мотивацією у суб'єктів трудової міграції. Крім того, нами було встанов-

УДК 159.923:343.914

ББК 88.47

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОТИВАЦІЇ ЖІНОЧОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті аналізується проблема жіночої злочинності, зокрема мотиваційне підґрунтя злочинів, учинених жінками. Розкриваються види корисливих та насильницьких мотивів.

Ключові слова: злочинність, жінка як суб'єкт злочину, мотив, мотивація, злочинна поведінка.

The article analyzes the problem of female criminality, specifically, the motives of crimes committed by women. The types of mercenary and violent motives are described.

Key words: criminality, a woman as the subject of crime, motive, motivation, criminal behavior.

Актуальність дослідження. Серед проблем, що стоять перед українською державою та наукою на сучасному етапі складних економічних та політичних перетворень, одне з провідних місць посідає проблема боротьби зі злочинністю та її окремими видами. Сучасна злочинність – це реальна загроза, що здатна заблокувати економічні та демократичні перетворення в Україні, призвести до нестабільності в державі.

Необхідно погодитися з А.Ф.Зелінським, що особа злочинця – альфа й омега кримінальної психології, її наріжний камінь [1, с.9]. Саме тому вона потребує глибинних психологічних досліджень.

У кримінальній психології неодноразово зазначалося, що проблема жіночої злочинності в науці вивчена недостатньо. Вона цікавила і продовжує цікавити не одне покоління дослідників. Разом із тим доводиться констатувати, що системних психологічних досліджень цієї проблеми на

лено, що прямої кореляції між силою мотиву досягнення успіхів і величиною мотиву уникнення невдачі у людей, які виїхали за кордон, не існує. Це пояснюється тим, що окрім величини і характеру мотиву (прагнення до успіхів), успіхи в процесі адаптації залежать від складності вирішуваних завдань, від досягнень або невдач, які мали місце у минулому, від особистісних характеристик мігранта, від країни перебування, культури та багатьох інших чинників.

Таким чином, дослідження даної проблематики є перспективним, оскільки має як теоретичне, так і практичне значення, а його результати можуть бути використані під час надання консультативної допомоги майбутнім мігрантам.

1. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн ; пер. с англ. С. Рысев, Л. Царук, М. Моисеев. -- СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с. (Серия “Секреты психологии”).
2. Немов Р. С. Психология : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений : в 3 кн. / Р. С. Немов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Кн. 1 : Общие основы психологии. – 688 с.
3. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 448 с.
4. Пуригіна О. Г. Міжнародна міграція : навч. посібник / О. Г. Пуригіна, С. Е. Сардак. – К. : Академедія, 2007. – 312 с.
5. Стефаненко Т. Г. Етнопсихологія / Т. Г. Стефаненко. – М. : ИП РАН, Академический Проект: Деловая книга, 2000. – 320 с.

Відомості про автора:

Бойко Світлана Михайлівна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: 8 (03422)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74

Рецензенти:

Гоян І. М. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Вітюк Н. Р. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

сьогодні немає. Як відомо, першим, хто почав вивчати жіночу злочинність, був італійський учений, професор судової психіатрії Ч.Ломброзо. Всі його погляди на вказану проблему базувались на антропологічному підході, у межах якого домінувала думка, що злочинність детермінується біологічними чинниками. Згодом у наукових колах акцент уваги змістився на визнання домінантних соціальних чинників. Сучасна юридична психологія (та кримінальна психологія зокрема) не протиставляє біологічне і соціальне в поясненні причин злочинності. Навпаки, стверджується, що вони взаємопов'язані та взаємозалежні, хоч перевага належить саме соціальним чинникам.

Із часів Ч.Ломброзо погляди на жіночу злочинність змінились, та й вона сама зазнала кількісно-якісних змін. Сучасна жіноча злочинність представлена практично повним спектром видів злочинів, що свідчать про її достатню репрезентативність у структурі протиправних дій у цілому [2, с.82]. Саме тому проблема жіночої злочинності не втрачає своєї актуальності й сьогодні.

Мета дослідження: розкрити психологічні особливості жіночої злочинності з погляду її мотивації, виокремити мотиви злочинів, що скоюються жінками, проаналізувати їх сутність та джерела формування.

Жіноча злочинність є показником морального здоров'я суспільства, його духовності, ставлення до базових загальнолюдських цінностей. Жінка за своєю природою асоціюється з такими цінностями, як турбота, ніжність, берегиня домашнього затишку. Але, на жаль, існує й інша природа жінки. Це деструктивні прояви руйнівної поведінки. Йдеться про жіночу злочинність.

У сучасній науці на передній план висувуються питання: чому скоюється злочин, що привело жінку до скоєння злочину, який внутрішній психічний зміст, що проявився в злочинній дії? Ю.М.Антонян у своїй книзі "Злочинність серед жінок" виділив наступні явища і процеси, які штовхають жінок до скоєння злочину:

- 1) активна участь жінок у суспільному виробництві;
- 2) ослаблення соціальних інститутів, і в першу чергу сім'ї;
- 3) збільшена напруженість у суспільстві, виникнення в ньому конфліктів і ворожості;
- 4) зростання антисуспільних явищ, таких як наркоманія, алкоголізм, проституція, жебрацтво [3, с.47].

Такі ж причини називають академік В.Н.Кудрявцев і професор В.Е.Емінов.

Злочинці (жіночої і чоловічої статі) володіють здебільшого низьким рівнем розвитку свідомості, для якого характерні бідність загальної бази знань, низька культура мовлення, примітивний словниковий запас, зосередженість на матеріальних цінностях при ігноруванні (через незнання

або небажання знати) духовних тощо. У своїй поведінці вони здебільшого брутальні, легковажні, агресивні; зневажають інших; не вміють і не можуть усвідомлювати наслідки порушення будь-яких норм, включаючи правові.

Доповнюючи перелік психологічних особливостей жінок-злочинниць, слід зазначити, що більшості з них притаманні ще й такі риси, як високий рівень егоїзму, відсутність синтонності (тобто в них не розвинуті або атрофовані риси, що допомагають людині бути пристосованою до світу й жити в гармонії з ним), невміння конструктивно розв'язувати конфлікти, примітивність інтересів тощо. При цьому, на відміну від злочинців чоловічої статі, жінкам практично не притаманні стійкі злочинні переконання й установки [2, с.81].

Незважаючи на те, що рівень жіночої злочинності завжди залишається нижчим від чоловічої, чисельність жінок, які вчинили злочини, з кожним роком зростає. Структура жіночої злочинності не повторює чоловічу, вона специфічна і значною мірою визначається тими видами злочинів, які найбільше притаманні жінкам.

Сьогодні знову зростає інтерес до психології особистості, складних динамічних змін у її діяльності і вчинках, впливу особистісних якостей на вчинення злочину. Все це робить винятково актуальним вивчення мотивів протиправної діяльності людини, її мотиваційної сфери. Комплексне глибоке дослідження мотивів і мотивації саме жіночої складової загальної системи злочинності є новим і необхідним кроком для розуміння процесів, що відбуваються у сучасному суспільстві, вироблення ефективних стратегій попередження цього різновиду злочинності.

Теоретичне підґрунтя дослідження мотивів і мотивації та жіночої злочинності в цілому розробляли такі видатні вчені, як А.І.Алексєєв, Ю.М.Антонян, Б.С.Волков, П.С.Дагель, І.М.Даньшин, У.С.Джекебаєв, М.І.Єнікєєв, А.Ф.Зелінський, К.Е.Ігошев, В.О.Коновалова, Д.П.Котов, В.М.Кудрявцев, Н.Ф.Кузнєцова, І.П.Лановенко, В.В.Луїсєв, В.Медведев, М.І.Мельник, А.В.Наумов, М.І.Панов, Т.Г.Рахімов, А.В.Савченко, С.А.Тарарухін, Г.Хорхряков, В.І.Шакун. Мотивації людської діяльності присвячені роботи вчених С.С.Занюка, С.П.Ільїна, О.М.Леонтєєва, А.Г.Маслоу, Л.Е.Орбан-Лембрик, П.В.Симонова, Х.Хекхаузена, П.М.Якобсона й інших.

Мотиви, що керують жінками, і до цього часу оточені ореолом незбагненності та відсутності будь-яких сталих закономірностей. Особливої актуальності питання мотивів і мотивації набувають у випадку вчинення жінкою діянь, що за своїм змістом не є загальнопов'язаними чи адаптивними в людському суспільстві. Визначення кількісних та якісних характеристик, змісту мотивів і мотивації людини, питання їх діагностування, домінантний вплив культурного, освітнього рівня особистості, історії її розвитку, особливостей функціонування нервової системи чи ситуації, у

якій вона опинилася, на формування мотиву злочину – це лише частина широкого кола питань, які виникають під час дослідження проблем мотивів і мотивації людської діяльності. Часто жінки, як більш емоційні й імпульсивні, спочатку діють, а вже потім думають.

Мотив у психології розглядається як складене психологічне утворення. Мотив – це те, що належить самому суб'єкту поведінки. Він є його стійкою особистісною властивістю, яка вміщує в себе потреби, а також наміри щось зробити, включаючи спонуку до цього [4, с.45–46].

Проаналізувавши мотивацію злочинної поведінки жінки, можна сформуванати певне уявлення про її цінності. Без знання мотивів дуже важко встановити причину злочину, ті спонукальні фактори, які зумовлювали його вчинення, а також правильно кваліфікувати скоєний злочин, обрати міру покарання, яка буде найбільш обґрунтованою й забезпечить певний виховний ефект. Зазначимо, що саме виявлення мотивів створює необхідні передумови для обрання попереджувальних і виховних заходів під час перебування особи в установі виконання покарань.

Крім того, як встановлено під час досліджень, саме мотиви можуть носити неусвідомлюваний характер. Адже формування мотиву похідне від комплексу формуючих умов, які поєднують соціальне середовище й особисту інтерпретацію чинників, що впливають на особу [5, с.353]. На етапі формування мотиву зіштовхуються “треба”, “не хочу”, “хочеться”, “не слід”, “бути чи не бути”. З цієї причини злочинці у багатьох випадках не можуть зрозуміло пояснити, чому вони скоїли певний злочин.

Узагальнюючи результати досліджень останніх років, можна виділити наступні мотиви за типом скоєння злочину: корисливий, насильницький та корисливо-насильницький [4, с.164].

У корисливій мотивації переважають спонуки антисоціального матеріального характеру, які приводять до економічної вигоди, збагачення, перетворення певних благ на свою користь.

Ч.Ломброзо, Ю.Антонян, А.Зелінський та інші вчені в різні історичні періоди серед корисливих мотивів виокремлювали такі: користь-споживач, користь-престиж, “сімейну” користь, користь-потребу, користь-паразитизм, користь-конформізм, користь-наслідування, користь-алкоголізм та користь-наркотизм.

У системі корисливої мотивації жінок домінує такий її різновид, як *користь-споживач*. При цьому у жінки-злочинниці, що керується цим мотивом, чітко простежується така риса, як перевага матеріальних інтересів над іншими, завищується намагання заволодіти цінними речами. Свідомість їх в основному спрямована на надмірне задоволення особистих потреб. І за рахунок крадіжки вони прагнуть зайняти високе становище в суспільстві, покращити своє матеріальне благополуччя, забезпечити вільний спосіб життя, пов'язаний із витратою грошей, розвагами. У цій моти-

ваційній структурі панує “егоїстична” модель розвитку суспільства, зміна уявлень про цілі життя і способи їх досягнення. При цьому легітимні способи досягнення життєвого успіху, фінансового благополуччя ще більшою мірою обмежені для жінок (проблема працевлаштування, низькооплачувана праця тощо).

Мотиваційна модель “користь-споживач” характеризує мотиваційну структуру в будь-якій злочинності. Разом із цим у жіночій злочинності проявляється і такий різновид мотиву, як *користь-престиж*. Цей мотив є одним із найбільш стародавніх регуляторів поведінки жінки та її діяльності. У своїх працях Ч.Ломброзо (кінець ХІХ століття) відзначав, що багато жінок здійснюють крадіжку не через потреби, а виключно через бажання заволодіти дорогими і розкішним одягом, і прикрасами. Одяг має величезне психологічне значення для жінки, у її самооцінці дуже важливу роль відіграє зовнішній вигляд. І саме це може служити для неї джерелом багатьох злочинів [6].

Для жінок дуже характерним є крадіжки, здійснювані шляхом зловживання довірою на залізничному транспорті і в квартирах. Жінки рідко скоюють кишенькові крадіжки, а якщо і здійснюють, то в ролі співучасниць. Але в останні роки вони почали активніше брати участь у квартирних крадіжках, беручи на себе обов'язки наводниць, розвідниць і навіть безпосередніх виконавців. Серед злочинців жінок, пов'язаних з їх службовою діяльністю, привертає до себе увагу хабарництво. Тут простежується цікава ситуація: у минулому жінки в основному давали хабарі або були посередником у хабарництві, зараз децю збільшилася частка тих, хто бере хабарі. Така ситуація пояснюється збільшеною соціальною активністю жінок, у тому числі і в правоохоронній сфері, оскільки серед хабарників опинилося немало суддів, працівників прокуратури й органів внутрішніх справ [7, с.300].

Самостійне місце в злочинності жінок займають шахрайства. Жінки, що їх здійснюють, відрізняються нестандартністю мислення, спритністю і винахідливістю, артистизмом, схильністю до гострих ризикованих ситуацій, у яких вони черпають глибоке емоційне задоволення. Як показує вивчення цього питання, жінки займаються шахрайством як у складі груп злочинців, так і окремо [3, с.31].

Люди, які орієнтовані на володіння, споживання, мають суттєвий психологічний дефект – їх духовна сутність є дуже бідною, обділеною. Ця обмеженість і компенсується речовими надлишками, грошима, розгульним життям. При цьому варто пам'ятати, що інстинкт накопичення не має межі. Людина-споживач стає пасивною особою. На базі хибних, викривлених потреб виникає і відповідна система інтересів, які призводять до злочинної поведінки.

Оригінального забарвлення корислива мотивація жіночої злочинності набуває за рахунок достатньо вагомого місця в її структурі “сімейної” користі. У її основі лежить прагнення до досягнення необхідного рівня забезпеченості матеріальними благами сім’ї. Життя жінки історично склалося таким чином, що дуже важливу роль у ньому відіграє сім’я. Саме така мотивація значною мірою визначає поведінку жінки і, відповідно, характер сімейних взаємин і матеріальний достаток у сім’ї, який є показником ступеня життєвого благополуччя. У цьому випадку протиправна діяльність жінки часто спрямована не на задоволення своїх власних потреб, а на поліпшення благополуччя сім’ї. “Сімейна” мотивація особливо типова для жінок, що здійснюють злочини заради дітей, чоловіка. А в неповних сім’ях жінка є єдиним “годувальником”. Безумовно, необхідний рівень матеріальної забезпеченості сім’ї – величина, що розуміється вельми суб’єктивно. Тому “сімейна” мотивація може зумовлювати корисливі злочини жінок із досить благополучних у фінансовому відношенні сімей. Але останнім часом цей мотив усе частіше переплітається з *користю-потребою*, зумовленою вкрай низьким рівнем матеріального достатку в сім’ї.

Мотив користі-потреби до недавнього часу траплявся дуже рідко. Проте в даний час значення цього мотиву актуалізувалося. За час реформування в державі рівень життя істотно змінився, що призвело до збільшення кількості сімей, які потрапили в скрутне становище. Заробітна плата для багатьох перетворилася на соціальну допомогу, що не забезпечує задоволення навіть мінімальних потреб. Жінкам все важче стає “латати діри” в сімейному бюджеті. Ця ситуація сприймається ними дуже хворобливо і тягне за собою протиправну поведінку.

Деякою мірою меншу частину в корисливій мотивації займає мотив *користь-паразитизм*. Для таких жінок характерне ігнорування прийнятих у суспільстві норм і вимог, що пропонуються у сфері праці, навчання, стилю життя і т. д. Небажання або нездатність пристосуватися до умов сучасного суспільства, відсутність трудових навичок і умінь порівнювати свої потреби з можливостями штовхає жінку на злочин. Такий мотив характерний для жінок, які ведуть жебрацький спосіб життя, займаються проституцією та є хронічно залежні від алкоголізму. Уже згадуваний нами Ч.Ломброзо висловив думку про психічну схильність усіх жінок до вчинення злочинів. Так, навіть випадкові жінки-злочинці, на його думку, “виявляють, завдяки життєвим умовам, ту частку етичної збоченості, яка властива кожній жінці, яка знаходиться в ній у звичайних умовах у прихованому стані” [6, с.193]. Мотив користі-паразитизм переважно спостерігається серед жінок із кримінальним минулим. Слід відзначити, що визначена вибірковість лінії поведінки жінки – злочинниці пояснюється, з одного боку, стійкістю антисоціальних переконань, а з іншого – можли-

вою інтелектуальною дефектністю, що породжується різними психічними аномаліями.

Серед мотивів, які призводять до скоєння злочину жінкою, можна виділити користь-конформізм і користь-наслідування. *Користь-конформізм* – це мотив, що породжується відсутністю здібностей до активного протистояння негативному впливу, який її оточує. Жінки досить часто вдаються до скоєння злочину через людей, яким вони симпатизують, до яких вони відчувають сильну прихильність і від яких психологічно залежать. Тому часто співучасником такого злочину є чоловік, співмешканець або родич.

Користь-наслідування – це свідоме відтворення, повторення кримінальних зразків поведінки людей із певного мікросередовища. Жінка, потрапляючи в певне мікросередовище і спостерігаючи за протиправними діями осіб цього середовища, з метою вигоди, користі для себе, орієнтуючись на найпривабливіші для неї зразки кримінальної поведінки, із часом сама починає порушувати закон.

Не менш важливими мотивами є *користь-алкоголізм* і *користь-наркотизм*, де домінуючими потребами є алкоголь і наркотики. Корисливий злочин здійснюється виключно для їх придбання і служить проявом хворобливої пристрасті, що не виключає при цьому осудності суб’єкта. Зрозуміло, що ті з них, які крадуть, постійно відчувають потребу в алкоголі, наркотиках або займаються проституцією, не можуть забезпечити належного виховання своїх дітей.

Нарешті, слід зазначити, що іноді в мотивації жіночих злочинів дуже оригінально переплітаються користь і помста, заздрість і ревності. Іноді жінки, йдучи на порушення закону, переслідують мету помститися своїй суперниці, яка виступає потерпілою при здійсненні злочинного посягання. Іноді злочин скоюється з відчуття заздрості до власників модних, дорогих речей і т. д. На відміну від злочинців-чоловіків, жінкам-злочинницям, як правило, властиве відчуття провини, неспокій за своє майбутнє. Їм характерна також підвищена тривожність, емоційність, ранимість. Злочинній поведінці жінок у цілому властива імпульсивність, а чоловічій – логічність.

Наступна група мотивів, які пояснюють жіночу злочинність, пов’язана із насильницьким типом злочинів. До типових рис насильницьких злочинців відносять: егоїзм, примітивний анархізм, відсутність почуття співпереживання, крайня жорстокість, емоційна тупість, імпульсивність, відсутність критичної оцінки своїх учинків, безкультурність, десоціалізованість [5, с.365–367].

Слід зазначити, що насильницька мотивація визначається системою мотивів та індивідуально-психологічних властивостей. Вона зумовлює вибір індивідом агресивних варіантів поведінки та включає широкий спектр спонук, характерних для злочинності жінок, які стали досить часто

скоювати насильницькі злочини. Проте необхідно уточнити, що насильницькі злочинні дії найчастіше здійснюються жінками на ґрунті сімейно-побутових конфліктів, сімейних негараздів, інтимних переживань. Частіше жертвами стають чоловіки і співмешканці, рідше – родичі, сусіди, знайомі. Але правопорушниця, як правило, здійснюють менш суспільно небезпечні злочини, ніж чоловіки [8, с.96].

Серед засуджених жінок багато таких, хто має невротичні порушення, характерні для них і тривожно-депресивні стани. Особливо тяжким насильницьким злочином є убивство через хуліганські дії, через помсту, ревності, заздрощі, страх, гнів, користь. Спостерігаються цікаві дані психологічного дослідження відносно окремих категорій насильницьких злочинниць-жінок, що скоїли вбивство своїх співмешканців або заподіяли їм тяжкі тілесні ушкодження. Їх відрізняє високий рівень емоційності, упертість, відсутність відчуття провини або розкаяння в злочині. Це категорія жінок, яким характерна агресивність, антигуманна спрямованість із зневажливим ставленням до життя, здоров'я, гідності інших людей.

Типовим для жінок є такий злочин, як дітовбивство. Причому, на відміну від інших видів вбивства, позбавлення життя новонародженого має чимале розповсюдження в сільській місцевості. Як правило, такі діяння здійснюються молодими дівчатами, ще погано адаптованими до життя, тобто такими, що ще не мають власної сім'ї, достатнього матеріального забезпечення, свого житла. При цьому в багатьох випадках таких злочинів можна досить чітко простежити вплив чоловіка. Зазвичай, це співмешканець або коханець. Відмінною рисою жінок-дітовбивць є дисгармонія їх особи. Вказаний злочин, як правило, пов'язаний зі страхом осуду з боку навколишніх людей і в той же час із прагненням заслужити їх пошану і визнання.

Аналізуючи психологію жіночої злочинності, приходимо до висновку, що прискорений ритм життя, демократизація з її свободою вибору сприяють формуванню агресивної особистості. Процес руйнування старих та несформованих нових моделей поведінки порушує рівновагу між особистісними та суспільними інтересами. Особистісні переважають і, таким чином, це формує агресивність як типологічну рису особистості. Аналіз структури насильницької мотивації дозволяє виділити в ній наступні типи мотивів: інструментальний, ворожий та захисний, в основі яких лежать однойменні види агресії [1].

1. Інструментальна агресія – це агресія, яка є засобом досягнення певної цілі та задоволення особистих і матеріальних потреб.

Окремим випадком мотивації такого типу є прагнення до утвердження на соціально-психологічному рівні і самоствердження. Якщо у першому випадку злочинець доводить, що “я – як ви”, то у другому випадку, при самоствердженні, злочинець підкреслює “я – особа”, тобто під-

креслює свою перевагу над навколишніми людьми, переважає завищена впевненість у своїх власних цінностях.

2. Ворожа агресія – насильство заради насильства. Як правило, такий злочин супроводжується проявами особливої жорстокості, садизму, знущання над жертвою, приниженням людської гідності, що приносить відчуття задоволення від процесу застосування насильства і його результатів. Ворожа агресія зустрічається у жінок набагато рідше, ніж у чоловіків.

3. Захисна агресія. У такій мотивації переважають гнів, образа, помста. Під впливом цих емоційних реакцій надзвичайно жорстоко сприймається ворожість оточуючих, що й породжує агресивну поведінку, спрямовану на захист всіма силами і засобами, часто спонтанно й жорстоко. Жінки значно частіше порівняно з чоловіками, оцінюють ситуацію як загрозову, тому їх протиправна поведінка має в основному захисний характер і спрямована на те, щоб захистити себе і свою сім'ю від небезпеки.

Продовжуючи характеристику насильницької мотивації жіночої злочинності, доцільно звернути увагу на ще один її аспект. Ідеться про те, що доволі часто жінки скоюють насильницькі злочини, перебуваючи на крайній межі емоційних зривів. Природа їх походження може бути різноманітною, однак нас у цьому випадку цікавлять ті ситуації, коли такі зриви є наслідком переживання жінками різних видів насилля. Як вже зазначалося, більшість насильницьких злочинів скоюється жінками на ґрунті сімейно-побутових конфліктів та інтимних переживань. Отже, якщо насилля стосовно жінки має місце у найважливіших для неї стосунках (чоловік, коханець), то не всі жінки схильні коритися йому. Деякі з них скоюють убивства або завдають тілесних ушкоджень своєму кривднику, причому, зазвичай, механізм цих злочинів розгортається за типом “останньої краплі”. Загалом, насилля може бути чотирьох видів: психологічне, економічне, фізичне і сексуальне (цит. за [2, с.80]).

Щодо корисливо-насильницьких злочинів, то вони не характерні у суто жіночому “виконанні”, але їх кількість останнім часом збільшується. Ідеться про корисливі зазіхання, які поєднані з насильством над особистістю. У цій категорії визначають чотири види злочинців: а) грабіжники; б) учасники розбійних нападів; в) насильницькі вимагачі (рекетири); г) вбивці з корисливою метою [4, с.162]. Причому спостерігається їх скоєння з особливою жорстокістю.

Як зазначає Ю.Антонян, жінки дуже рідко скоюють убивства, пов'язані з користю. Для них ці злочини займають другорядне місце, причому ініціатива їх скоєння, зазвичай, належить чоловікові (або коханцю), а жінка обмежується роллю співучасника. У таких корисливо-насильницьких злочинах жінок можна простежити сильну емоційну прив'язаність до протилежної статі, тобто жінка втягується чоловіком у скоєння цих зло-

чинів у тих випадках, коли вона психологічно залежна від нього або коли дуже дорожить зв'язком з ним [3, с. 91–93]. У всіх інших випадках можна стверджувати, що корисливо-насильницька злочинність притаманна швидше чоловікам, ніж жінкам.

Висновки. Серед основних мотивів, які призводять до скоєння злочину серед жінок, можна назвати такі, як ревності; помста; бажання позбутися дитини, чоловіка, коханця; корисливі мотиви (прагнення до поліпшення матеріального становища). У дослідженнях сучасного періоду констатується, що перше місце за поширеністю в мотивації вбивств чоловіка (як і дружини) посідає “самоствердження”, далі – “прагнення позбутися турбот”, “прагнення утримати партнера”, “ревності”. Таким чином, у центрі суперечностей – зіткнення інтересів чоловіків і жінок. Насправді вихідні мотиви поведінки злочинця можуть трансформуватися, видозмінюватися, приховуватись, оформляться у потрібному для нього вигляді.

Отже, теоретико-прикладні дослідження показують, що мотиваційна сфера особистості злочинця (чоловіка і жінки) характеризується егоцентризмом, неприйняттям соціальних цінностей, стійким виправданням себе. Всі скоєні жінками злочини можна поділити на дві основні групи, що пов'язані з їх професійною діяльністю та їх сімейно-побутовими стосунками: у першій групі переважають корисливі мотиви, а в другій – насильницькі. Перша група за чисельністю значно перевищує другу.

Особливий статус жінки у суспільстві як матері, виховательки підростаючого покоління, трудівниці вимагає підвищених вимог до її моральності, поведінки та соціальної відповідальності. Тому неможливо виміряти шкоду суспільству, завдану жіночою злочинністю.

1. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : научно-практическое издание [для студентов высших учебных заведений] / А. Ф. Зелинский. – К. : Юриком Интер, 1999. – 240 с.
2. Абдюкова Н. В. Жіноча злочинність як психологічна проблема / Н. В. Абдюкова // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2008. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 77–83.
3. Антонян Ю. М. Преступность среди женщин / Ю. М. Антонян – М. : Росс. право, 1992. – 256 с.
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія : курс лекцій [для студентів вищих навчальних закладів] / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Кошинець. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. – 316 с.
5. Коновалова В. О. Юридична психологія : підручник [для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / В. О. Ко-

новалова, В. Ю. Шепітько – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2005. – 424 с.

6. Ломброзо Ч. Жінщина преступница и проститутка / Ч. Ломброзо, Г. Ферреро. – Ставрополь : Изд-во А.А.Торбы, 1991. – 224 с.
7. Криминология: учебник / под ред. акад. В. Н. Кудрявцева, проф. В. Е. Эминова. – М. : Юрист, 1995. – 512 с.
8. Предупреждение семейно-бытовых правонарушений: монография / [Ю. Н. Крупка, С. Я. Лиховая, Ф. А. Лопушанский и др. ; отв. ред. Ф.А. Лопушанский]. – М. : Наука, 1989. – 233 с.

Відомості про автора:

Емха Богдана Іванівна,

здобувач кафедри соціальної психології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

76025, м. Івано-Франківськ

вул. Шевченка, 57

тел.: 8 (0342)59-60-15

факс: 8 (03422)3-15-74

e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Тодорів Л. Д. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 179.7:343.614
ББК 88.47

СПЕЦИФІКА АУТОАГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЖІНОК, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 8 (0342)59-60-15
факс: 8 (03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті аналізується проблема прояву аутоагресивної поведінки жінок, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Розглядається психологічний вплив соціальної ізоляції на особистість засуджених жінок, умови відбування покарання та проблеми адаптації до кримінального середовища.

Ключові слова: жіноча злочинність, адаптація, соціальна ізоляція, криміналізація особистості, аутоагресивна поведінка.

Problem of manifestation of auto aggressive behaviour of women who are in places of imprisonment is analyzed in the article. Psychological influence of social isolation for personality of convicted women, conditions of penalty serving and problems of criminal environment adaptation are shown.

Key words: woman criminality, adaptation, social isolation, criminalization of personality, auto aggressive behaviour.

Актуальність проблеми. Негативні економічні та соціальні процеси, які відбуваються в суспільстві, вражають, насамперед, незахищені групи населення, серед яких особливе місце займають жінки. Нерідко безробіття, кризові явища, соціальні негаразди, відсутність перспективи образу бажаного майбутнього, соціального затишку, міграційні процеси, жіноче заробітчанство кардинально змінюють уявлення про роль жінки як матері-берегині в сучасному суспільстві. Тому в перехідні нестабільні періоди зростає жіноча злочинність у різних сферах.

Ставлення до жінок, які потрапили до місць позбавлення волі, рівень та структура “жіночої” злочинності виступають своєрідним показником циві-

лізованості суспільства та держави, а умови їх утримання – надчутливим індикатором дотримання прав людини в установах виконання покарань.

За останні кілька років жіноча злочинність почала зростати стрімкіше, ніж чоловіча. Жіноча злочинність відрізняється від чоловічої своїми масштабами, характером злочинів і їх наслідками, способом учинення, вибором жертви злочинних домагань тощо. У структурі злочинів, які скоюють жінки, частішають убивства чоловіків за насильство в сім'ї, пияцтво (50%), перевезення наркотиків (в основному це самотні жінки з дітьми із сіл, котрі від безвиході за мізерну плату погодилися цим займатися, отримавши згодом три–сім років ув'язнення), крадіжки (10%).

За даними Державного департаменту України з питань виконання покарань, на теперішній час засуджені жінки відбувають покарання в 11 виправних колоніях, виправному центрі та Мелітопольській виховній колонії. У зазначених установах виконання покарань, а також у лікувальних закладах утримуються 7,2 тисяч засуджених жінок, із них 113 – неповнолітні.

Насторожує той факт, що за статистичними даними більшість звільнених жінок на волі так і не знаходять свого місця: не мають куди повернутися після ув'язнення, втратили свої сім'ї та інші соціальні зв'язки, не мають достатньої освіти й кваліфікації для працевлаштування (не кажучи про негативне ставлення до них у суспільстві). До цього додається перелік захворювань, які вони отримують у місцях позбавлення волі: туберкульоз, ВІЛ/СНІД, соматичні хвороби, хронічні статеві хвороби) [7].

З точки зору психологічної науки відомо, що перебування людини в місцях позбавлення волі є чи не найбільш екстремальною та кризовою ситуацією, в яку можливо потрапити. Найбільш негативні наслідки, поряд з криміналізацією особистості, – втрата соціально-корисних зв'язків, руйнування особистісної структури, при цьому у жіночому середовищі цей процес відбувається інтенсивніше, ніж серед засуджених чоловічої статі.

Крім того, жінкам властиві специфічні фізичні, фізіологічні та психологічні потреби, які дуже відрізняються від потреб чоловіків, але, на жаль, правила, які регламентують діяльність установ виконання покарань, практично не беруть цей факт до уваги. Саме тому у закритій в'язничній атмосфері жінки стають особливо емоційно вразливими і потрапляють під вплив негативних чинників соціального мікросередовища.

Мета статті: проаналізувати вплив соціальної ізоляції на особистість та розглянути соціально-психологічні аспекти формування аутоагресивної поведінки жінок, засуджених до позбавлення волі.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Перебування у слідчих ізоляторах та виправних колоніях негативно відображається на психології особистості і є сильним чинником модифікації людської поведінки. Адже складні умови адаптації особистості до соціальної ізоляції, жорсткий контроль за поведінкою засуджених та ув'язнених, субкультура місць позбав-

лення волі, негативний характер відносин, які складаються як між самими засудженими, так і між представниками адміністрації виправних установ і в'язнями, створюють загрозу цілісності особистості засудженого.

За твердженням багатьох науковців, жінки надзвичайно гостро сприймають сам факт ізоляції від суспільства. Тривалі строки позбавлення волі, усвідомлення неможливості швидкого або дострокового звільнення породжують у засуджених почуття безвиході, безперспективності і негативно впливають на їх ставлення до режиму, праці, виховних заходів, адміністрації установ виконання покарань. Засуджені жінки характеризуються підвищеною збудливістю, дратівливістю, байдужістю до навколишньої дійсності. Нервово-психічні зриви у жінок, які вперше потрапили до виправних установ, зустрічаються досить часто і набувають загрозливих тенденцій [4].

Проблема перебування особистості в місцях позбавлення волі є предметом вивчення багатьох дослідників. В кримінально-психологічних дослідженнях проблемам особистості злочинця завжди приділялась значна увага, зокрема такими вченими, як: П.С.Дагель, К.Є.Ігошев, В.Ф.Пірожков, О.Є.Лічко, В.М.Кудрявцев, Дж.Айзенк, Є.Кречмер, В.Холлічер, П.Пресс та ін.

Гендерний аспект злочинності розглядався такими науковцями, як: І.Н.Бочкарьова, Л.С.Сабліна, Л.В.Антонян, І.С.Клещина, Т.П.Мозгова, А.В.Лібін, Н.А.Челишева та ін.

Питанням вивчення кримінально-правової характеристики засуджених до позбавлення волі, в тому числі і жінок, присвячувалися роботи В.Я.Якобсона, О.С.Міхліна, М.П.Журавльова та ін.

До проблем самогубства, аутоагресивної поведінки зверталися В.П.Москалець, Л.Е.Орбан-Лембрик, М.В.Миколайський, Т.В.Карабин, Н.В.Абдюкова та ін.

Питання психологічного вивчення осіб, які відбувають покарання, та суїцидальних спроб серед засуджених розглядаються в публікаціях Г.М.Федоришин, В.В.Сулицького, О.Мартиненко, М.Метьолкіна, О.Мокрецова, Ю.Олійника, С.Скокова, О.Ярчука.

Проаналізуємо детальніше специфіку поведінки різних категорій жінок.

Найбільш кризовими для осіб, які відбувають покарання, зокрема, для жінок, залишається процес адаптації до умов соціальної ізоляції та період підготовки до звільнення.

Після взяття під варту жінка потрапляє до слідчого ізолятора, умови утримання в якому гірші, ніж у виправній колонії. Більшість засуджених, які прибули до установи виконання покарань, у перші дні перебувають у стресовому стані. Саме тут жінка місяцями може сидіти в камері, очікуючи вироку суду. Як наслідок – жінки місяцями не отримують жодної інформації про своїх родичів, дітей, друзів. Це завдає жінкам значних страждань, а також призводить до трагічних змін у їх особистості [1].

Жінки, які вперше потрапили в установу виконання покарань чи слідчий ізолятор, надзвичайно чутливі до всіх зовнішніх змін. Емоції в таких осіб можуть переходити в істеричні реакції і суїцидальні наміри, частіше проявляють аутоагресію як засіб вираження гніву і зняття стресу шляхом вивільнення агресивної енергії [3].

Г.М.Федоришин [10] зазначає, що на початку відбуття строку покарання засуджених жіночої статі умовно можна поділити на дві категорії. До першої належать ті жінки, які перебувають у тяжкому депресивному стані. Для цих жінок характерними є тривога, байдуже ставлення до оточення, страх перед майбутнім, замкненість, відчай. До другої категорії належать жінки, які у стосунках з оточенням проявляють агресивність, зверхність, негативізм. Проте можна зауважити, що така поведінка, в основному, найчастіше є проявом захисної реакції особистості.

В.О.Меркулова умовно виділяє чотири групи засуджених жінок, залежно від їхніх індивідуально-психологічних особливостей та швидкості пристосування до умов соціальної ізоляції.

До першої групи належать жінки, які проявляють активність у налагодженні стосунків з іншими засудженими, впевнені в собі. Такі жінки не відчують особливих труднощів у період адаптації. Вони швидко звикають до життя у новому колективі, легко засвоюють норми поведінки у колонії. Але найчастіше засуджені даної категорії, через надмірну активність, стають порушниками режиму утримання.

Друга група – це засуджені жінки, які досить повільно адаптуються до умов соціальної ізоляції. Вони проявляють невпевненість у собі, тривожність, уразливість. Процес адаптації у таких жінок може тривати від кількох тижнів до кількох місяців. Все це зумовлює у них негативні переживання, наслідком чого є похмурий настрій, невдоволення собою. Такі засуджені замикаються в собі. Вони важко засвоюють нові соціальні норми. Засуджені цієї категорії постійно відчують психологічний дискомфорт, що згодом може проявитися у їхній негативній поведінці, негативних учинках, спрямованих як на інших (агресія), так і на себе (аутоагресія).

Третя група – засуджені жінки, дратівливі, запальні, часто виступають ініціаторами конфліктів як з іншими засудженими, так і з працівниками адміністрації виправних установ.

До четвертої групи належать жінки з функціональними відхиленнями у психіці внаслідок алкоголізму, наркоманії, душевних травм. Такі засуджені виявляють байдужість до оточення, відчуження, не прагнуть зайняти певне місце у групі. Вони не цікавляться життям колективу. Ці жінки відзначаються низьким інтелектуальним рівнем, примітивністю мотиваційної сфери, заниженими здібностями до прогнозування наслідків своєї поведінки та поведінки оточення. Слід зазначити, що цій категорії засуджених найважче адаптуватися в умовах позбавлення волі. Оскільки на

волі вони не мали часу виявляти турботу про своїх дітей, рідних, ті часто відверталися від них, і тільки потрапивши в колонію, жінка згадує про родину. Тоді виникають депресії, розлади у психіці, спроби самогубства.

Особливу групу у місцях позбавлення волі складають неповнолітні засуджені жіночої статі, які найчастіше здійснюють крадіжки і насильницькі злочини, заражені венеричними хворобами, СНІДом.

На жаль, складний процес соціальної адаптації в установах виконання покарань відбувається у більшості випадків стихійно і полягає у щоденних особистих контактах між засудженими.

Вихованок колоній характеризують особистісна тривожність, нейротизм, депресія, агресивність, підозрілість, упертість. У неповнолітніх вихованок із великими термінами відбування покарання стан фрустрації супроводжується афективними спалахами, які часто призводять до конфліктів. Щоб завоювати авторитет у середовищі засуджених, показати себе сміливою, деякі вихованки наносять собі татування і порізи.

Залежно від установки на відбування покарання можна виокремити декілька груп неповнолітніх жінок, які відбувають покарання:

- перша група – вихованки з установкою на порушення режиму. Вони створюють малі групи негативної спрямованості і протидіють виховним заходам. Такі неповнолітні виступають активними носіями тюремних традицій і звичаїв, “тюремної романтики”. Вони досить агресивно ставляться до психологічно слабких засуджених. Багато з них у злочинах не розкаюються і почуття провини за них не відчувають, тому мають намір і далі вести кримінальний спосіб життя;
- друга група – категорія жінок колоній, які не мають стійкої установки на відбування покарання і вважають термін покарання завищеним. Їхня поведінка залежить від впливу оточення. Вони живуть одним днем, тому для них є характерними споживацькі інтереси;
- третя категорія – це засуджені із установкою на позитивні зміни своєї поведінки, які відчувають провину за скоєний злочин, щиро розкаюються за негативні вчинки і прагнуть після відбуття терміну покарання жити чесно. У своїх прагненнях вони знаходять підтримку сім’ї та друзів. Межі цих груп динамічні і можуть змінюватися на різних етапах відбування покарання залежно від встановлених у колонії традицій і звичаїв, досвіду працівників адміністрації [5].

Також спостерігається відмінність у поведінці засуджених чоловічої і жіночої статі. Неповнолітні засуджені жінки, на відміну від неповнолітніх – засуджених чоловіків, рідше проявляють схильність до хуліганських дій, вживанню алкоголю і наркотиків тощо. Це зумовлено тим, що серед цінностей неповнолітні засуджені жінки віддають перевагу матеріальному добробуту і створенню сім’ї.

Засуджені жінки гостріше, ніж чоловіки, сприймають сам факт ізоляції від суспільства. Особливості їх психофізіологічної будови зумовлю-

ють підвищену збудливість, схильність до негативного впливу найближчого оточення, дратівливість, плаксивість. У них частіше, ніж у чоловіків, відбуваються нервово-психічні зриви, виникають стресові стани. У більшості засуджених жінок проявляється висока тривожність, яка виникла внаслідок відчуження рідних і оточення (розлучення, насильство в сім’ї, нелюбов зі сторони батьків, наявність фізичних чи інших недоліків, які підкреслювалися рідними). На регулювання психоемоційної сфери мають вплив рівень освіченості і культурний розвиток у цілому.

Небагато засуджених жінок мають високу кваліфікацію, проявляють інтерес до роботи і люблять професію. Велика кількість таких жінок не мають освіти взагалі.

Більшу значущість для жінок, ніж для чоловіків, має сімейне благополуччя як цінність. Вони хворобливо переживають відрив від сім’ї. Засуджені жінки по-різному ставляться до своїх дітей. Одні з них не мають материнських почуттів, позбавлені материнських прав, другі – люблять дітей, треті – народили дітей у колонії, які тепер перебувають у дитячих будинках. У зв’язку з цим велике значення має розвиток і активізація почуття материнства.

Жінки, які вчинили насильницькі злочини, нерідко мають завищену самооцінку, егоїстичні, прагнуть до домінування. Для них характерна висока тривожність, іноді почуття провини за скоєний злочин, відсутність стійких асоціальних поглядів, за винятком жінок, які вбили сторонніх осіб.

За даними багатьох дослідників, спостерігається присутність специфічних особистісних властивостей у жінок, які вчинили замах на життя своїх чоловіків, і у жінок, які вчинили замах на життя своїх новонароджених дітей. У жінок, які вчинили вбивство своїх чоловіків, прослідковується високий рівень емоційності, впертість, відсутність почуття провини і каяття в скоєному злочині. Основною рисою жінок-дітовбивць виступає дисгармонійність їх особистості. З одного боку, вони прагнуть до спілкування у зв’язку з наявністю в їх характері депресивних ознак, а з іншого – бояться спілкування, оскільки підозрюють більшість людей у недоброчливості.

Для засуджених жінок, які вчинили злочини з корисливою метою, характерним є збереження сімейних відносин, достатньо високий рівень освіти. Деякі з них не думали, що можуть опинитися у місцях позбавлення волі [5; 8].

Поведінка жінок-злочинниць загалом визначається ставленням до злочину і покарання (позитивне, негативне і нестійке). Адже в умовах ізоляції людина залишається наодинці із самою собою. Це дає можливість проаналізувати свої дії та обрати стратегію поведінки. Як стверджує Т.Кушнірова, багато жінок, які відбувають покарання, намагаються втекти від відповідальності за себе і свої вчинки. Мало хто із засуджених жінок

повністю усвідомлює свою провину за скоєні злочини. Саме тому відповідальність за негативні дії вони переважно намагаються перекласти на інших: на сім'ю, друзів, суспільство, соціальні чинники тощо [6].

Засуджені жінки молодого віку часто прагнуть до домінування над іншими. Жінки молодого віку схильні до порушення режиму, серед них часто зустрічаються хронічні алкоголіки і наркомани. Вони намагаються знайти вихід із будь-якої ситуації за допомогою хитрості, брехні, звинувачення у всьому інших. Серед осіб цього віку багато непрацюючих. У той же час деякі з них сподіваються створити сім'ю і народити дітей.

Засуджені жінки зрілого віку часто мають дві і більше судимості. Вони швидше і краще адаптуються до умов колонії, оскільки знають всі закони і звичаї. У деяких з них низький рівень освіти, примітивні уявлення та інтереси. Тривале перебування в місцях відбування покарання призводить до того, що вони не можуть вирішувати навіть прості життєві проблеми. Серед них зустрічаються хронічні алкоголіки. Засуджені жінки зрілого віку, які неодноразово відбувають покарання, збудливі, невірніважені, імпульсивні, цинічні й агресивні. Конфлікти виникають у них з будь-якого приводу і часто переходять у бійки. В цьому віці жінки схильні до вимагання. Таке поняття, як дружба, пов'язане, як правило, з егоїстичними, корисливими прагненнями. Засуджені цього віку, які вперше відбувають покарання, мають відносно високий рівень освіти, професію, зацікавлені в достроковому звільненні, намагаються не порушувати режиму [2; 6].

Засуджені жінки похилого віку – це частіше всього особи, життя яких пройшло в місцях позбавлення волі. Зв'язок із родичами у багатьох утрачений. У виправних закладах такі жінки пристосувалися, режим виконують, слухають адміністрацію. За характером хитрі, брехливі, зі стійкими кримінальними переконаннями, не визнають своєї провини в скоєному злочині. Посилаючись на хворобу (багато з них інваліди I–II груп), вони вимагають до себе поблажливості. Багато засуджених жінок цієї категорії корисливі, найбільше цінують матеріальне благополуччя і здоров'я. У засуджених жінок суперечливе ставлення до волі: вони бояться її так само сильно, як і мріють про неї. Сім'я втрачена, роботи і дому немає, у зв'язку із тривалим перебуванням у колонії втрачена самостійність. Тому вони скоюють дрібні злочини для того, щоб знову повернутися в колонію.

Утрата зв'язків із рідними негативно впливає на поведінку жінок, породжує апатію у подоланні асоціальних навичок, сприяє деградації особистості.

Засуджені відірвані від звичного для них середовища, ізольовані від суспільства, обмежені в реалізації своїх потреб, перебувають тривалий час зі злочинцями, втрачають соціальні зв'язки із родичами, друзями. На думку багатьох дослідників, після 5–7 років безперервного перебування в переповнених установах у засуджених починаються незворотні зміни психіки. Внаслідок цього значна частина осіб, які засуджені до позбавлення

волі, не може адаптуватися до умов життя після звільнення і тому знову потрапляють до колоній [4].

На жаль, процес соціальної адаптації в установах виконання покарань відбувається у більшості випадків стихійно. Зважаючи на індивідуальні особливості психофізичного стану засуджених жінок, не слід покладатися лише на стихійність у соціальній адаптації новоприбулих. Особлива роль має надаватися індивідуально-виховній та психологічній роботі із жінками, засудженими до позбавлення волі. Адже своєчасна психологічна допомога сприятиме налагодженню стосунків у колективі засуджених, допоможе сформувати правильне ставлення до адміністрації установи.

Важливими залишаються проблеми нейтралізації негативного впливу умов відбування покарання на особистість, які постають у період підготовки жінки до звільнення. Актуальними для нашого суспільства також є питання рецидиву. Третина засуджених жінок раніше вже відбувала покарання в місцях позбавлення волі, з яких, у свою чергу, 60% відбули покарання двічі і більше разів. Такі жінки – найбільш складна категорія з огляду на їх значну педагогічну занедбаність та відсутність соціально корисних зв'язків [7].

Засуджена жінка потрапляє в одностатеве середовище, внаслідок чого вона втрачає усвідомлення себе як особи жіночої статі, втрачає жіночі риси, тому після виходу з колонії тільки одиниці влаштовують своє життя, народжують дітей.

Саме тому головна увага адміністрації установ виконання покарань повинна звертати увагу не тільки на виправлення та перевиховання засуджених, але і на стимулювання соціальних навичок та розвиток внутрішніх ресурсів особи, які допоможуть включитися в життя суспільства після звільнення.

Висновок. Покарання у вигляді позбавлення волі має багато негативних соціально-психологічних аспектів для особистості жінки. Ті жінки, які виходять із установ виконання покарань, потребують лікування, довготривалої реабілітації, психологічної допомоги та підтримки. Адже найбільш негативними наслідками ув'язнення для жінок є репродуктивні і демографічні, особливо це проявляється тоді, коли внаслідок захворювань та психологічної травми, які жінка перенесла в ув'язненні, вона не може народити дитину [1]. Життя багатьох жінок після звільнення складається трагічно, адже можливості адаптації жінок у суспільстві набагато важчі, ніж у чоловіків. Багато жінок після звільнення не мають можливості знову стати повноцінними членами суспільства, не знаходять свого місця у соціумі: вони не мають куди повернутися після ув'язнення, втратили сім'ю та інші соціальні зв'язки, не мають достатньої освіти й кваліфікації, щоб влаштуватися на роботу тощо. Вказані чинники призводять до безпри-

тульності жінок, розпаду сімей, моральної деградації особистості та штовхає їх на вчинення нових злочинів.

1. Безпальча Р. Реформування пенітенціарної системи та захист прав ув'язнених жінок / Р. Безпальча // Аспект. – 2004. – №3. – С. 22–24.
2. Денисова Т. Запобіжна функція кримінального покарання щодо жінок, позбавлених волі / Т. Денисова // Аспект. – 2004. – №3. – С. 5–8.
3. Кастерина Н. В. Изучение причин агрессивных действий у впервые осужденных женщин / Н. В. Кастерина // Психология. – Пермь. – 2007. – № 13 – С. 13–14.
4. Кравец О. Из опыта работы женского центра с заключенными женщинами / О. Кравец // Аспект. – 2004. – № 3. – С. 14–15.
5. Кушнірова Т. Соціально-психологічні аспекти робіт із жінками, яких притягнуто до кримінальної відповідальності / Т. Кушнірова // Соціальна політика і соціальна робота (Укр. наук. і громадсько-політичний часопис). – №1 (21). – 2002. – С. 64–75.
6. Кушнірова Т. Соціальний супровід засуджених жінок / Т. Кушнірова // Аспект. – 2004. – № 3. – С. 16–17.
7. Любжина Т. Кримінально-правова характеристика засуджених жінок / Т. Любжина // Аспект. – 2004. – № 3. – С. 12–14.
8. Надьон О. Жіноча злочинність : деякі особливості розслідування справ / О. Надьон // Право України. – 2003. – № 9. – С. 18–25.
9. Степанюк А. Умови відбування покарання засудженими жінками / А. Степанюк // Аспект. – 2005. – № 1. – С. 4–13.
10. Федоришин Г. М. Пенітенціарна психологія : курс лекцій / Г. М. Федоришин. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 104 с.

Відомості про автора:

Марунчак Вероніка Степанівна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доцент.
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел. 8 (0342) 59-60-15

Рецензенти:

Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Наукове видання

Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія

Випуск 14
Частина 1

В авторській редакції

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія ІФ 3398

Старший редактор: В. ГОЛОВЧАК
Комп'ютерна правка і верстка: В. ЯРЕМКО
Коректор: Н. ГРИЦІВ

НБ ПНУС

744355

Підписано до друку 23.03.2009. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура "Times New Roman". Ум. друк. арк. 21,0.
Тираж 100 пр. Зам. № 45.

Видавець і виготовлювач
Видавництво "Плай" ЦІТ
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника,
76000, м. Івано-Франківськ, вул. С.Бандери, 1.
Тел. 71-56-22.

E-mail: vdveit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №2718 від 12.12.2006.